O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TRANSPORT VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT TRANSPORT UNIVERSITETI
Tashkent state transport university

GUVOHNOMA

O'QUV ADABIYOTINING NASHR RUXSATNOMASI

Toshkent davlat transport universiteti rektorining 2025 "12" 12 dagi "*327-U*" sonli buyrug'iga asosan

Abdullayev Barxayotjon Bo'riyevich, Nishanbayeva Enajon Zaripbayevna
(muallifning ismi, sharifi, familiyasi)

60310100 – Siyosatshunoslik
(ta'lim yo'nalishi (mutaxassisligi))

ning talabalari uchun universitet O'quv-uslubiy Kengashi tomonidan tavsiya etilgan

Siyosiy ta'limotlar tarixi, I qism
(o'quv adabiyotining nomi va turi: darslik va o'quv qo'llanma)

o'quv qo'llanma ga

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan litsenziya berilgan nashriyotlarda, shu jumlada n TDTU "Transport" nashriyotida chop etishga ruxsat berildi.

Rektor v.v.b. A.A. Gulamov

TOSHKENT DAVLAT TRANSPORT UNIVERSITETI

Ro'yxatga olish raqami

327-720

ÓZBEKSTAN MILLIY UNIVERSITETI

TASHKENT MÁMLEKETLIK TRANSPORT UNIVERSITETI

B. ABDULLAEV, E. NISHANBAEVA

SIYASIY TÁLIYMATLAR TARIYXI
(1-bólim)

OQIW QOLLANBA

Tashkent-2025

Abdullaev B., Nishanbaeva E. Siyasiy táliymatlar tariyxi. (1-bólim). Oqıw qollanba. –T.:, 2025. -341 bet.

Siyasiy táliymatlar tariyxı insaniyattıń siyasiy miyrasınıń quramlıq bólegi bolıp, onda siyasat hám mámleket ǵayratkerler jáne alımlardıń siyasiy-huqıqıy tájiriybesi jıynalǵan, sonday-aq, siyasat, mámleket, huqıq máselelerın izertlewdiń tiykarǵı baǵdarları sáwlelendirilgen. Házirgi zaman siyasiy waqıyalıqtı túsiniw hám keleshektegi siyasiy rawajlanıw jolımızdı belgilep alıwımız ushın ótken dáwirdegi siyasiy táliymatlar tariyxına múrájaat etemiz.

Siyasiy táliymatlar tariyxınıń ózgesheligi sonda, ol bir waqıttıń ózinde hám siyasiy tariyxı, hám siyasat teoriyası menen baylanıslı pán esaplanadı. Onda siyasat, mámleket, huqıq haqqındaǵı teoriyalıq bilimlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwınıń tariyxı úyreniledi hám jaqtılandırıladı. Bul oqıw qollanbada temalarga tiyisli tekstler, glossariy, bilim beriw texnologiyaları da kirgizilgen.

Bul oqıw qollanba bakalavriattıń 60310100-siyasattanıw baǵdarı studentlerine, sonday-aq, tarawǵa qızıǵıwshı qánigeler, izertlewshiler hám izleniwshiler ushın da arnalǵan.

Juwapker redaktor: J.Ramatov – filosofiya ilimleri doktorı, professor

Pikir bildiriwshiler: H.Rajabov – siyasiy ilimler doktorı (DSc), professor w.b.;
N.Turǵunova – siyasiy ilimler doktorı (DSc), professor w.b.

B.Abdullaev, E.Nishanbaeva 2025

"Isenimim kámil, xalqımız jaqın keleshekte jáhán ekonomikası, mádeniyatı hám siyasatında óziniń múnásip ornın iyeleydi. Sebebi jáhán civilizaciyasında biziń áyyemgi hám bekkem tamırlarımız bar. Bul - áyyemgi hám dańqlı tariyxımız, biybaha qádiriyat hám dástúrlerimiz, úrp-ádetlerimiz, milliy ózligimiz. Men mine usı tereń tamırlarımızda eldi, milletti birlestiretuǵın ullı bir ideyanı kóremen. Solay eken, hesh gúman joq, márt hám dóretiwshi xalqımız benen birgelikte Jańa Ózbekstandı - insan qádiri joqarı bolǵan jámiyet hám xalıqshıl mámleketti sózsiz quramız!"[1]

Sh.M.Mirziyoev

KIRIW

Ata-babalarımızdıń siyasiy miyrasın úyreniw, jámiyetlik-siyasiy pikirin biliw siyasiy ilimlerdiń kategoriyaların ózlestiriwde úlken áhmiyetke iye. Ótmish oyshıllarınıń ádalatlı jámiyet, mámleket qurılısı hám basqarıw principleri haqqındaǵı táliymatları bizdi oylandıratuǵın ayırım sorawlarǵa juwap tabıwǵa, ibratlı islerden sabaq alıwǵa járdem beredi.

Hárdayım adamlar ózleri jasap atırǵan zamannı túsiniwde hám jarqın keleshekke jol tabıwda ótken dáwirge, tariyxıy tájiriybede sınalǵan qaǵıydalar, principler, qádiriyatlarǵa múrájat etken hám bunnan bılay da múrájat ete beredi.

Adamlar arasındaǵı qatnasıqlardı jaqsılaw hám jetilistiriwge qaratılǵan jámiyetlik idealdı izlew, ádalatlıq hám teńlik principlerine tiykarlanǵan jámiyetti qurıw ideyaların násiyatladı. Usı máselelerdi talqılawǵa baǵıshlanǵan bul metodikalıq qollanbada dúnya siyasiy pikiriníń payda bolıwı hám rawajlanıw basqıshları, yaǵnıy: áyyemgi dúnyanıń hárhıl

[1] Мирзиёев Ш.М. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. “Oʻzbekiston” нашриёти, -Т., 2024. – Б.8.

aymaǵında siyasiy pikirdiń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwı; orta ásirler hám oyanıw dáwirindegi siyasiy pikir rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların, ullı oyshıllardıń kózqarasların járiyalaw; jańa zamandaǵı siyasiy táliymatlardıń jámiyetlik qubılıslardı biliwtegi ornı, roli hám áhmiyetin túsindiriw; eń jańa zamandaǵı siyasiy kózqaraslar, mekteplerdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları, olardıń ózine tán ózgeshelikleri ashıp berilgen.

Qollanbada insaniyat tariyxında bar bolǵan siyasiy táliymatlardıń tariyxıy waqıyalarda sáwleleniwine, olardıń belgili dáwirden soń bul yamasa sol kóriniste basqa táliymatlar mánisine sińip ketkenligine de dıqqat qaratılǵan. Áyyemgi dáwirden házirgi kúnge shekem belgili bolǵan siyasiy táliymatlardıń rawajlanıw tendenciyaları, baǵdarları hám aǵımları jarıtıp berilgen. Qollanbanıń jáne bir jetiskenligi onda siyasiy ideologiyalıq táliymatlardıń tiykarǵı derekleri jaylasqan internettegi saytlarǵa siltemeler keltirilgen. Sonday-aq, tariyxıy shaxslar, oylawshılar hám alımlardıń súwretleri de keltirilgeni qollanbanıń kórgizbeliligin támiyinlegen.

Sonıń menen birge, bul qollanbada studentlerdiń siyasiy tálimatlar tariyxı temaların nátiyjeli ózlestiriwi ushın sorawlar, test tapsırmaları, qosımshalar, glossariyler hám de pedagogikalıq texnologiyalar keltirilgen. Sonday-aq, qollanba tekstin tártipke salıw, jetilistiriw, testler hám sxemalardı tayarlawda Google kompaniyasınıń Gemini jasalma intellekt modelinen paydalanılǵan.

Avtorlar usı qollanbanı keleshekte jáne de jetilistiriw hám qayta islew múmkinshiligi bar ekenligin esapqa alıp, bul haqqındaǵı pikir-usınıslar, másláhát hám tekliwler ushın aldın ala óz minnetdarshılıǵın bildiredi.

"Men hesh nárseni ashqanım joq,
bálkim ótmish gáwharların áwladlarǵa jetkerip atırman.
Men ótmishke isenemen hám onı súyemen"[2]
Konfuciy "Lun-yuy" (Sáwbet hám oylar)
atlı shıǵarmasınan

1-BAP. SIYASIY TÁLIYMATLAR TARIYXI PÁNINIŃ PREDMETI, MAQSETI HÁM WAZIYPALARI

1.1. Siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń predmeti, obyekti hám wazıypaları

Siyasiy táliymatlar tariyxı pánin úyreniw - eń áhmiyetli wazıypalardan biri esaplanadı. Sebebi, bul pánde ata-babalarımızdıń úlken siyasiy tájiriybesi jámlenedi, siyasat, mámleket máselelerine baylanıslı alıp barılǵan ilimiy izertlewlerdiń tiykarǵı ózgeshelikleri, baǵdarları hám juwmaqları sáwlelenedi. Siyasiy tarawdaǵı tájiriybe, ideya hám jetiskenlikler siyasiy kózqaraslarımız hám pikirimizge sózsiz óz tásirin ótkeredi.

Hárdayım adamlar ózi jasap atırǵan dáwirdi túsiniwde hám jarqın keleshekke jol tabıwda ótken dáwirge, tariyxıy tájiriybede sınalǵan qaǵıydalar, principler, qádiriyatlarǵa súyenedi. Ótmish áwladlardıń mámleket, jámiyet, huqıq, ádalatlı jámiyetlik dúzim haqqındaǵı pikirleri hám olardıń qanday baǵdarda rawajlanǵanlıǵın biliw, ásirese jaslar ushın, júdá áhmiyetli.

Temanı úyreniw barısında qollanılatuǵın tiykarǵı túsinik hám kategoriyalar - pikir, kózqaras, táliymat, koncepciya, ideya, teoriya atamalarınıń mazmun-mánisi túsinip alınıwı kerek boladı. Bunıń ushın dereklere múrájaat etip, olarǵa qanday túsinik berilgenligine dıqqat awdaramız.

Pikir - bul arabsha sóz "fikr(un)" formasına iye bolıp, "pikirledi" mánisin ańlatatugın "fakara" feyiliniń 1-bap masdarına teń; arab tilinde "pikirlew

[2] Конфуций. Беседы и суждения. http://lunyu.ru/ (Мурожаат санаси: 15.09.2022)

procesiniń nátiyjesi" mánisinde, ózbek tilinde bolsa, bunnan tısqarı, usınıs, másláhát, niyet sıyaqlı mánilerdi de ańlatadı.[3]

Siyasiy kózqaraslar (siyasiy kózqaraslar/pikirler, kózqaras "belgili bir kózqarastan qatnas jasaw") - siyasiy barlıqtı sáwlelendiriwshi hám onı bahalawdı óz ishine alǵan túsinikler, pikirler. Olar siyasiy waqıyalıqqa, hákimiyatqa, siyasiy hám ekonomikalıq baǵdarǵa qatnasta, adamlardıń is-háreketlerinde hám xızmetlerinde, mısalı, qarama-qarsı kózqaraslar gúresinde, siyasiy passivlik hám aktivlikte, belgili siyasiy ilajlardı, reformalardı, is-háreketlerdi qollap-quwatlaw yamasa qabıl etpewde hám taǵı basqalarda kórinedi.[4]

Táliymat, 1) waqıyalıqtıń belgili bir tarawı haqqındaǵı teoriyalıq qaǵıydalar jıyındısı. 2) Qanday da bir alım yamasa oyshıldıń tiykarǵı kózqarasları sisteması.[5]

Siyasiy táliymat (doktrina) - 1) jámiyettiń siyasiy turmısı, siyasat, siyasiy hákimiyat hám siyasiy xızmet haqqındaǵı teoriyalıq kózqaraslar, qaǵıydalar jıyındısı; 2) hár qanday alım yamasa oyshıldıń siyasiy tarawǵa baylanıslı tolıq alınǵan kózqaraslar sisteması.[6]

"Táliymatlar" degende túrli formadaǵı teoriyalıq kózqaraslardıń mánisi, tiyisli bilimlerdiń tariyxıy maydanda payda bolıwı hám rawajlanıwı, siyasiy-huqıqıy kórinislerdi biliw tereńlesip barǵan teoriyalıq koncepciyalar, ideyalar hám qaǵıydalar názerde tutıladı.[7]

Koncepciya (lat.), qanday da bir qubılıstı túsiniw, túsindiriwdiń belgili bir usılı, tiykarǵı kózqaras, olardı súwretlewdiń bas ideyası; jetekshi pikir, princip.[8]

Siyasiy koncepciya (lat. conceptio - baylanıs, jıyındı) - birden-bir, belgilewshi joba, tiykarǵı, jetekshi pikir menen siñip ketken, anıq siyasiy

---

[3] Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). “Университет” нашриёти. –Т., -б. 467.

[4] Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996. -С.20.

[5] Энциклопедик луғат. 2-жилд. Хоназаров Қ.Х. бош мухаррирлиги остида. –Т., 1988. –Б.251.

[6] Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996. -С.95.

[7] Мухитдинова Ф.А. Сиёсий ва ҳуқукий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т., ТДЮИ нашриёти, 2011. –Б.4.

[8] Энциклопедик луғат. 1-жилд. Хоназаров Қ.Х. бош мухаррирлиги остида. –Т., 1988. –Б.412.

máselelerdi kún tártibine qoyıw hám sheshiw jolların óz ishine alǵan siyasiy kózqaraslar, ideyalar, maqsetler sisteması. Siyasiy koncepciya úyrenilip atırǵan siyasiy qubılıslardıñ áhmiyetli, tereñ baylanısları hám qatnasıqların siyasat subyektlerin maqsetli biliw, jańa ideyalar (innovaciyalar), qoyılǵan maqsetlerge jetisiw usılların túsiniw hám rawajlandırıw barısında qáliplesedi.[9]

Ideya túsinici kópshilik filosofiyalıq sistemalarda ruwx (keyinirek bilim) rawajlanıwınıń joqarı rawajlanǵan formasına qarata qollanılǵan. Atap aytqanda, onı zatlardiń sáwleleniwi nátiyjesinde qáliplesken sezim obrazı obyektiv bolmıstıñ subyektiv sáwleleniwi dep talqılaw bar. Sonıñ menen birge onı barlıq nárselerdiń obyektiv bar bolǵan mánisi sıpatında talqılawshı obyektiv idealistlik jantasıw da bar...

Ilimiy biliwdiń ózine tán forması. Ideya ilimiy dálil, másele, boljaw, teoriya sıyaqlı bolmıstı sáwlelendiriw formalarınıñ biri. Átiraptagı dúnyanı úyreniw nátiyjesinde payda bolǵan belgili bir pikir, bilim formasında shıǵatuǵın ideyada usı waqıya keleshekte qaysı baǵdarda úyreniliwi kerek ekenligin kórsetiwshi ishki kórsetpe bar boladı.

Keń mániste aldın bolmaǵan, ózinde jańalıqtı tasıwshı pikir. Bul sheshiliwi zárúr bolǵan máseleni sheshiwge umtılıw nátiyjesinde payda bolǵan putkil juwmaq-pikir.[10]

Ideya (G'oya) - bul arabsha sóz "ǵayat" formasına iye bolıp, arab tilinde "shek-shegara," "poyan," "maqset," "umtılıw," "xomxayol," "bayraq" mánilerin ańlatadı; ózbek tilinde bul sóz "belgili maqsetti kózlewshi pikir," "ideya" mánisin ańlatıw ushın qollanıladı.[11]

Ideya (G'oya) (arab. ǵayat sóziniń forması) - sózlik mánisinde aqır, intiha, aqır, payan hám de arzıw, maqset, niyet, murat, joba mánilerin ańlatıwshı túsinik. Házirgi dáwirde ideya adam oy-pikirinde júzege keletuǵın, jámiyetlik

---

[9] Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996. -С.63.

[10] Фалсафа: энциклопедик луғат/ЎзР ФА, И. Муминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. -Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2010. –Б. 333.

[11] Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). "Университет" нашриёти. –Т., -Б.554.

xarakterge iye bolǵan, ruwxıyatqa kúshli tásir jasap, jámiyet hám adamlardı háreketke keltiretuǵın, olardı maqset-muratına qaray jeteleytuǵın ullı pikir mánisin ańlatadı. Ideya adamlardı shólkemlestiriw, jámiyet turmısına tikkeley tásir etiw qásiyeti menen ajıralıp turadı hám ol eki: jaqsılıqqa qaratılǵan - dóretiwshi hám buzıwshılıqqa qaratılǵan - wayranker ideyalardan ibarat... Ideya sonday kúshke iye, ol adamnıń ishki dúnyasına kirip barıp, onı háreketke keltiriwshi, maqsetke jetelewshi ruwxıy-aqılıy kúshke aylanadı. Ideya tiykarınan jámiyetlik xarakterge iye. Belgili bir ideyalar ádetте ayırım alınǵan shaxs sana-seziмinde qáliplesedi, keyinirek bolsa jámiyettiń túrli qatlamlarına tarqaladı, túrli xalıq hám milletler arasında jayıladı.[12]

Siyasiy ideyalar - insan sana-sezimine siyasiy, húkimdar haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwshi, oǵan múnásibetin bildiriwshi hám onıń dúnyaǵa kózqarası, turmıslıq poziciyası hámde minez-qulqın, sonday-aq, siyasiy hám ulıwma mádeniyatın belgilewshi tiykarlarınan biri bolǵan túsinikler, ideyalar.[13]

Teoriya (Nazariya) - bul arabsha sóz "nazariyat" formasına iye, ózbek tilinde "waqıya-hádiyseler haqqındaǵı juwmaqlawshı pikir," "oylaw arqalı alınǵan bilim" sıyaqlı mánisti ańlatadı.[14]

Teoriya (Nazariya) - ilimiy bilimniń jetilisken forması. Barlıqtıń belgili bir tarawındaǵı nızamlı hám áhmiyetli baylanıslardı tútaslay sáwlelendiredi. Teoriyada barlıq nızamları, dúnyada bar bolǵan haqıyqıy waqıyalıq haqqında anıq, isenimli hám úylesimlestiriligen bilimler beriledi. Keń mániste qanday da bir qubılıstı túsindiriwge baǵdarlanǵan kózqaras, túsinik hám ideyalar jıyındısı. Tar mániste ilimiy biliw, waqıyalıqtıń belgili bir tarawı - belgili bir obyekttegi nızamlılıqlar hám mánisi menen baylanıslı bolǵan qarım-qatınaslar haqqında tútaslay kózqaras hám bilimler jıynaǵı.[15]

---

[12] Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати / ЎзР Президенти хузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти; таҳрир ҳайъати: Х.Султонов ва бошқ.; тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. 2010. –Б.724.

[13] Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996. -С.94.

[14] Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). "Университет" нашриёти. –Т., - Б.314.

[15] Фалсафа: энциклопедик луғат/ЎзР ФА, И. Муминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти. -Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2010. –Б. 204.

Siyasiy teoriya - ilimiy jámáátler yamasa ayırım siyasatshılar hám oyshıllar tárepinen islep shıǵılǵan siyasiy bilimler tarawındaǵı tiykarǵı ideyalar sisteması. Siyasiy teoriyanıń ámeliyat penen baylanısı, onıń ámeliyatqa sáykesligi sheshiwshi áhmiyetke iye.[16]

Siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń izertlew obyektin - adamzat tariyxında bar bolǵan siyasiy túsinikler, pikirler, kózqaraslar, ideyalar, koncepciyalar, teoriyalar, táliymatlar, olardıń kórinisleri quraydi.

Siyasiy tálimatlardıń tariyxı pániniń izertlew predmetin - siyasiy túsinikler, pikirler, kózqaraslar, ideyalar, koncepciyalar, teoriyalar, tálimatlardıń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám ózgeriwi nızamlıqların úyreniw quraydı.

Siyasiy tálimatlardıń tariyxınıń wazıypası áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan siyasiy hám huqıqıy bilim tarawındaǵı tájiriybeni úyreniw, juwmaqlastırıwdan ibarat. Bul bahalı baylıqtan paydalanbastan turıp, jańa milliy mámleket qurıw wazıypaların ámelge asırıw qıyın.

1.3. Siyasiy tálimatlardıń tariyxın úyreniwdiń metodologiyalıq principlerı.

Siyasiy tálimatlar keń mániste jámiyettegi klasslar, qatlamlar hám toparlar, milletler hám xalıqlar, sonday-aq mámleketler arasındaǵı qatnasıqlardı bildiriwshi ideyalar, kózqaraslar hám wazıypalardı óz ishine aladı. Bul kózqaraslardıń tiykarın hákimshilik máselesi, mámleket qurıw hám basqarıw usılları máseleleri quraydı. Jámiyettiń rawajlanıwı nátiyjesinde jámiyetlik, siyasiy bilimler de rawajlanıp bardı. Buǵan sáykes siyasiy hám huqıqıy tálimatlardıń tariyxınıń predmeti de rawajlanıp, ózgerip bardı.

Siyasat, mámleket, jámiyet, huqıq máseleleriniń filosofiya, siyasattanıw, sociologiya, huqıqtanıw hám basqa gumanitar pánler tárepinen de úyreniledi. Olar arasında miyrasxorlıq baylanısları bar. Biraq hár bir pánniń bul máselelerge qatnası ózgeshe. Eger siyasiy táliymatlar siyasiy barlıq sipatında adam payda bolıwı menen qáliplese baslaǵan bolsa, siyasattanıw páni siyasattıń

---

[16] Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996. -С.94.

ekonomikalıq, jámiyetlik hám ruwxıy xızmetten ǵárezsiz jámiyetlik xızmet sipatında bólinip shıǵıwı nátiyjesinde qáliplesti. Bul bolsa tariyxtıń jańa hám eń jańa dáwirine tuwra keledi. Bunnan tısqarı siyasattanıw pániniń predmeti siyasiy táliymatlar emes, al haqıyqıy siyasiy processlerdiń ózi bolıp esaplanadı.

Siyasiy táliymatlar tariyxı siyasat, mámleket hám huqıq haqqındaǵı teoriyalıq bilimlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxın úyreniwshi hám tariyxıy, hám teoriyalıq qánigelikke tiyisli pán bolıp tabıladı. Onıń sheńberinde mámleket, huqıq, siyasat hám nızam shıǵarıw haqqındaǵı teoriyalıq bilimlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıwı izertlenedi hám jaqtılandırıladı. Bul pánde siyasiy hám huqıqıy qubılıslardı anlatıwshı teoriyalıq ideyalar, nızam-qaǵıydalar hám táliymatlar tariyxı óz sáwlesin tapqan.

Jámiyette teoriyalıq táliymatlardan tısqarı siyasiy hám huqıqıy realliqlıqtı ózinde sáwlelendiriwshi túrli túsinikler, sezimler, isenimler, keypiyatlar, pikirler de bar. Bular xalıq awızeki dóretpesinde, kórkem shıǵarmalarda, jámiyet hám siyasat ǵayratkerleriniń siyasiy hám huqıqıy qubılıslar haqqında aytqan pikir hám oy-pikirlerinde sáwlelengen. Olar arnawlı teoriya dárejesinde bolmasa da, jámiyettegi túrli sociallıq-siyasiy háreketlerdiń máplerin, siyasiy baǵdarlamaların anıqlaw hám jaqtılandırıw imkaniyatın beredi. Siyasiy táliymatlar tariyxı bulardı da óz ishine aladı hám úyrenedi.

Siyasiy táliymatlar tariyxı pánine tán ózgesheliklerden jáne biri sonda, onda siyasiy hám huqıqıy táliymatlar birgelikte úyreniledi, sebebi siyasiy hám huqıqıy qubılıslar bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Usıǵan sáykes túrde siyasiy hám huqıqıy qubılıslardı bildiriwshi teoriyalıq túsiniklerdi de bir-birinen ajıratqan halda úyreniw múmkin emes.

Jámiyettiń rawajlanıwı ózine tán rawajlanıw nızamlarına iye. Bul nızamlardı ashıw hám oǵan ámel etiw jolların kórsetip beriw ilimniń wazıypası.

Siyasiy kózqaraslar, táliymatlar hám teoriyalardı úyreniwge tiyisli metodologiyalıq principler:

- siyasiy táliymatlardı óz dáwirine tán siyasiy realliqlıq penen baylanıslı halda úyreniw;
- siyasiy táliymat avtorınıń sociallıq jaǵdayı, jámiyette iyelegen orni, siyasatqa, bar húkimdar siyasiy hákimiyatqa qatnası hám poziciyası kózqarasınan úyreniw;
- hár bir siyasiy táliymattı insaniyattıń siyasiy pikiri úzliksiz rawajlanıwınıń bir bólegi sıpatında talqılaǵan halda keyingi siyasiy táliymatlardıń rawajlanıwına tásiri kózqarasınan úyreniw jaqsı nátiyje beredi.

Jámiyetlik-siyasiy pikir tariyxında jámiyettiń rawajlanıwı haqqında hár túrli táliymatlar payda boldı, rawajlandı hám kriziske ushıradı, ornina jana táliymatlar payda boldı. Bunıń sebebi bul táliymatlardıń haqıyqatqa sáykes keliw dárejesiniń salıstırmalı ekenliginde. Ilimniń rawajlanıwı, sociallıq tájiriybe ol yamasa bwl táliymat sheńberinen shıǵıw, dáwir talabına juwap beretuǵın jańa, keńirek túsinikler sistemasına ótiw zárúrligin talap ete baslaydı. Mine usı dáwirlerde jańa kózqaraslar menen eskishe kózqaraslar ortasında pikir talaslar keskinlesedi. "Tariyx sabaǵı sonnan ibarat, onıń keskin burılıslarında, sociallıq formatciyalar almasıp atırǵanda sociallıq mashqalalar hám qarama-qarsılıqlar oǵada keskinlesedi, milliy qáwipsizlikke, puqaralar tınıshlıǵı hám turaqlılıqqa qáwip tuwdırıwshı faktorǵa aylanadı."

Siyasiy táliymatlardı analizlew usılı óz ara tartısta bolgan siyasiy hám huqiqiy mekteplerdiń bir tárepine ótip ketpey, olarga obyektiv, qalıs qatnasta boliwdi talap etedi.

Buringi awqam dáwiri siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxınıń barlıq mashqalalarına partiyalılıq, tar klasslılıq ólshemleri tiykarında qatnasti. Bul jagday siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxınıń kóp gana mashqalaların bir tárepleme bahalawga alıp keldi, obyektiv hám qalıs úyreniwge imkan bermedi. Kommunistlik ideologiya ólshemlerine say kelmeytuǵın kóplegen táliymatlar

pútkilley úyrenilmedi. Shigis siyasiy táliymatları, islam siyasiy hám huqiqiy mádeniyatın qalıs úyreniw imkaniyatları sheklep qoyıldı.

Izertlewshi, qanday tarawda bolıwına qaramastan, predmetke qanday jantasıw kerek degen mashqalaǵa álbette dus keledi. Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniw hám ogan jantasıwdıń teoriyalıq hám ámeliy máselelerin tereńlestiriw, obyektiv ilimiy haqıyqatlıqtı anıqlawga sáykes keletuǵın izertlew jolların islep shigiw metodologiyanıń áhmiyetli mashqalalarınan esaplanadı. Izertlewdiń nátiyjesi ǵana emes, oǵan alıp barıwshı jol da teoriyalıq tiykarlanǵan, haqıyqatlı bolıwı kerek.

Búgingi kúnde sociallıq qubılıslarǵa, tariyxqa jańasha, civilizaciyalıq jantasıw qollanılmaqta. Bul jantasıw mámleket, jámiyet, huqıq hám sol sıyaqlı jámiyetlik hádiyselerdiń payda boliwi hám rawajlanıw sebeplerin úyreniwde ruwxiy, mádeniy faktorlarga kóbirek áhmiyet beriwdi talap etedi. Civilizaciyanıń rawajlanıw dárejesi qanday bolıwına qaramastan mámleket huqıq tártibin támiyinlew hám jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıp turıw ushın bárqulla kerek. Mámleket tariyxta jámiyettiń mápdar qatlamlarınıń siyasatın ámelge asırıw, klasslıq antagonizmlerdi bastırıw wazıypaların da atqargan bolsa da, tiykarınan ol jámiyettiń ekonomikalıq hám ruwxiy rawajlanıwın támiyinlewshi qúdiretli qural esaplanadı. Ol túrli klasslar, qatlamlar, milletler ortasında tınıshlıq hám tatıwlıqtı támiyinlewshi kúsh, shólkem esaplanadı. Civilizaciyalıq jantasıw konkret shaxs huqıqların birinshi orınǵa qoyadı. Konkret shaxs huqıqlarınıń ústinligi ideyası bwl jantasıwdıń ózine tartatuǵın tárepi bolıp esaplanadı.

Formatciyalıq koncepciya boyınsha mámleket klasslar payda bolıwı menen birge payda boladı. Ekonomikalıq jaqtan ústem bolgan klass óziniń siyasiy hákimiyatın ámelge asırıw ushın mámleketten paydalanadı. Klasslar hám mámleket máńgi emes. Adamzat óziniń rawajlanıw tariyxında dáslepki dúzimnen baslap qulshılıq, feodallıq, kapitalistlik formatciyalardı basıp ótedi, onnan kommunistlik jámiyetke kirip baradı. Kommunistlik jámiyette klasslar hám mámleket bolmaydı. Bul ideyanı turmısta ámelge asırıw kóp unamsız aqıbetlerge

alıp keldi. Formatciyalıq jantasıw klasslar, qatlamlar ortasında qarama-qarsılıqtı kúsheytedi, olardı bir-birine qarama-qarsı qoyadı. Mámleketti bir klasstin ústinen ekinshisinin húkimdarlıǵın támiyinlewshi kúsh dep naduris juwmaqlar shiǵaradı.

Házirgi zaman ilimiy ádebiyatında formatciyalıq qatnas áste-aqırın óz ornın civilizaciyalıq qatnasqa bosatıp bermekte, sebebi bul qatnas ilimiy tallaw imkaniyatın beredi. Siyasiy táliymatlar tariyxın úyreniwde sociallıq-ekonomikalıq sharayatlardı da, ruwxiy, mádeniy faktorlardı da esapqa aliw zárúr, eń áhmiyetlisi bul faktorlardı bir-birine qarama-qarsı etip qoymastan ibarat. Olar bir-birin tolıqtırıp, bayıtıp turıwı kerek.

Jámiyet ózine tán rawajlanıw nizamlarına boysınǵan halda rawajlansa da, hárbir xalıq óziniń tariyxıy tájiriybesi, ózine tán mádeniyatı hám dástúrleri arqalı uliwma rawajlanıw nizamlıqların bayıtadı. Siyasiy táliymatlar tariyxın úyreniw usılı hár bir mámlekettiń mádeniyatı, dini hám dástúrleri menen baylanıslı ózine tán ózgesheliklerdi názerde tutıw zárúrligin talap etedi.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniwde tariyxiy qatnas principi ayrıqsha orin iyeleydi. Tariyxiy jantasıw principi úyrenilip atırgan tálimatlardıń payda boliwi hám rawajlanıw bagdarın múmkin bolganinsha hár tárepleme analizlewdi, oni bahalawda waqiya hám hádiyselerdi sın kózqarastan úyreniw menen sheklenip qalmastan, sol dáwir adamlarınıń ruwxiyatın, dástúrlerin, olardın barlıqtı qanday túsiniwin úyreniwdi talap etedi. Ol ótmishtegi táliymatlarga baha beriwde subyektizmge jol qoymaw, tariyxıy hádiyselerge qalıs, obyektiv qatnasta boliwga járdem beredi. Tariyxiy jantasıw principi siyasiy hám huqiqiy táliymatlardıń belgili bir tariyxiy sharayat penen hám sol dáwirdiń siyasiy hám huqiqiy bilimler sisteması menen, ótmish hám házirgi zaman siyasiy tájiriybesi menen baylanıslı ekenligin baqlaw imkanın beredi.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniwde xronologiyalıq hám mashqalalı qatnas usılı da qollanıladı. Xronologiyalıq usıl oyshıldıń ómiri hám dóretiwshilik iskerligi, jaratqan táliymatınıń mánisi, siyasiy hám huqiqiy pikirdiń qanday agım hám bagdarlarına tiyisli ekenligin kórsetiwdi talap etedi. Bul usıl

táliymattıń qáliplesiw procesin, onıń óz dáwiri menen baylanıslılıǵı, qanday máplerdiń kórsetilgenligin, jámiyette tutqan ornı hám oynaǵan rolin tariyxıy anıq hám tolıǵıraq sáwlelendiriw imkaniyatın beredi.

Mashqalalı usıl táliymattıń teoriyalıq mazmunı tiykarında qanday filosofiyalıq principler jatqanlıǵın, táliymat avtori ushın qanday ideyalar jetekshi bolganlıǵın bildiredi. Bul usıl táliymattıń siyasiy hám huqıqıy bilimler sistemasında tutqan ornı hám áhmiyeti, ondaǵı miyrasxorlıq hám jańalıq sıyaqlı teoriyalıq mashqalalardı anıqlaw hám talqılawdı talap etedi. Bunıń sebebi sonda, hár bir tariyxıy dáwir, mámleket ózine tán ózgesheliklerge iye boliwi menen birge uliwmalıq, tákirarlanıw belgileri de bar. Mine usı ulıwmalılıqtı anıqlaw zárúrligi mashqalalı usıldı talap etedi.

Xronologiyalıq, mashqalalı usıllar bir-biri menen úzliksiz baylanıslı. Bunı esapqa alıw túrli táliymatlardaǵı ulıwmalıq hám ayrıqshalıq, tákirarlanbaytuǵın hám tákirarlanatuǵın hádiyselerdi tereńirek ańlaw, anıǵıraq ajıratıw imkaniyatın beredi.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın jaritiwda salıstırmalı tariyxıy izertlew usılı da qollanıladi. Bul usıl táliymatlarǵa tán uluwma hám jeke belgilerdi tereńirek túsiniw imkanın beredi. Máselen, aǵartıwshılıq bagdarına tán táliymatlardı bir-birine salıstırıp talqılasaq, olardıń barlıǵı ilim-pán, insan erkinligin ulıǵlaganlıǵın, artta qalıwshılıq, sheklenbegen mustabid hákimiyattıń qattı sın astına alganlıǵın kóremiz. Bul bagdardaǵı oyshıllar túrli mámleketlerde, túrli dáwirlerde jasagan hám dóretiwshilik etken. Bul jagday olardıń táliymatlarına tán ózgesheliklerdi belgileydi.

Táliymatqa baha beriwde oyshıldıń dúnya qarasına, onıń óz zamanı, jámiyetlik-siyasiy dúzimine bolgan múnásibeti, ideyalıq siyasiy tileklesligi sıyaqlı subyektiv ózgesheliklerine de áhmiyet beriw zárúr.

Ata-babalarımızdıń mámlekechilik ideyaların úyreniw, jámiyetlik-siyasiy pikirge tán ózgesheliklerdi biliw zárúrligi barǵan sayın artıp barmaqta. Ótmish oyshıllarınıń ádalatlı jámiyet hám mámleket qurılısı hám basqarıw principleri

haqqındaǵı táliymatları bizdi oylandırǵan sorawlarga juwap tabıwda, ibratlı islerden sabaq alıwda járdem beredi. Olardıń barlıǵı adamlar arasındaǵı qatnasıqlardı jaqsılaw hám jetilistiriwge qaratılǵan sociallıq idealdı izlew, ádalat hám teńlik principlerine tiykarlanǵan jámietti quriw ideyaların úgit-násiyatladı.

Ózbekistan jámiyetlik-siyasiy pikirine tán ózgesheliklerden biri sonnan ibarat, oniń wákilleri mámleket, hákimiyat, mámleket basshısı, ádillik máselelerin siyasiy ádep-ikramlılıq, diniy siyasiy mádeniyatqa tayanıp sheshiwge háreket etti.

Orta Aziya xalıqlarınıń aldıngı oyshıllarınıń siyasiy kózqaraslarında ádil húkimdar ideyası oraylıq orındı iyeleydi. Olar mámleket basında turgan húkimdar ádalatlı, minez-qulqı pák, puqaralarga miyrim-shápáátli, gamxor bolsa mámleket qúdiretli, jámiyet abadan boladı dep túsindi. Sonnan kelip shiqqan halda olar insandı ruwxiy jetiklikke erisiwge shaqırdı hám sol arqalı ádalacızlıq, minez-qulıq buzılıwların saplastırıw múmkin dep esapladı.

Ózbekstannıń jámiyetlik hám siyasiy pikirine tán ózgesheliklerden jáne biri sonda, onda ádep-ikramlılıq máseleleri jetekshi orındı iyeleydi. Onıń wákilleri jaqsılıq, jaqsılıqtı biliwge umtıldı, ádep-ikramlılıq nizam hám principlerine ámel etiw insannıń joqarı ruwxiy minneti dep bildi.

Ózbekstan siyasiy pikirinde bar siyasiy haqiyqatlıqtaǵı mashqalalardıń sheshimin ruwxıylıq hám aǵartıwshılıqtan islewge úlken itibar beriledi. Mámleketti basqarıwshı húkimdardıń ózi de, onıń átirapındaǵı hámeldarlar da bilimli, ádillik súyiwshi adamlar boliwi zárúr degen pikir izbe-izlik penen úyretiledi.

1.3. *Siyasiy táliymatlar tariyxın* úyreniwdiń **metodologiyalıq principleri.** *Siyasiy táliymatlar tariyxınıń maqseti* - student jaslarda jáhán civilizacıyasınıń siyasiy oy-pikir tariyxı tarawında erisken úlken jetiskenlikleri, eń saylandı úlgileri, tiykargı baǵdarları haqqında haqıyqıy hám anıq túsiniklerdi qáliplestiriwden ibarat.

Siyasiy táliymatlar tariyxınıń wazıypası áwladtan-áwladqa ótip kiyatırgan siyasiy hám huqiqiy bilim tarawındağı tájiriybeni úyreniw, uliwmalastırıwdan ibarat. Bwl biybaxa baylıqtan paydalanbastan, jana milliy mámleket kurıw wazıypaların ámelge asırıw kıyın. Siyasiy hám huqiqiy tálimatlar mámleket hám huqıqtıń payda boliwi nátiyjesinde júzege keldi.

Pándi oqıtıwdıń wazıypaları:

Jáhán siyasiy pikiriniń payda bolıwı hám rawajlanıw basqıshların kórip shıǵıw;

Áyyemgi dúnyanıń túrli regionlarında siyasiy pikirlerdiń kelip shıǵıwı hám rawajlanıwın kórsetiw;

Orta ásirler hám oyanıw dáwirindegi siyasiy oy-pikir rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların, ullı oyshıllardıń mámleket hám jámiyet haqqındaǵı kózqarasların sáwlelendiriw;

Jańa zamandaǵı siyasiy táliymatlardıń sociallıq hádiyselerdi biliwdegi orni, roli hám áhmiyetin túsindiriw;

Eń jańa zamandaǵı siyasiy kózqaraslar, mektepler qáliplesiwi hám rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları, olardıń ózine tán ózgesheliklerin ashıp beriw.

Siyasiy táliymatlar tariyxı mámleket hám huqıq máselelerin keń sheńberde, tiykarınan siyasat, mámleket hám huqıqtıń mánisi, jámiyette tutqan ornı hám rolin kórsetiwshi táliymatlar hám ideyalardı izertleydi. Olar mámleket hám jámiyettiń siyasiy jaǵdayın ańlawǵa, kóz aldına keltiriwge járdem beredi hám úlken áhmiyetke iye.

Pánniń basqa pánler menen óz ara baylanısı- Siyasiy tálimatlar tariyxı mámleket hám huqıq teoriyası, mámleket hám huqıq tariyxı, huqıqtanıw, sociologiya, filosofiya, etika, siyasiy tariyx hám basqa gumanitar pánler menen óz ara baylanısqan. Sebebi, jámiyet, mámleket, siyasat, huqıq, qatnasıqları barlıq gumanitar pánlerdiń obyekti esaplanadı. Huqiqtanıw pánlerinen de parıq qıladı, bul pánler siyasiy-huqiqiy mákemeler hám institutlardıń ózin úyrense, siyasiy táliymatlar tariyxı olardıń teoriyalıq bilimde, táliymatlarda kóriniwin úyrenedi.

Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, mámleket hám huqıq tariyxın bilmesten turıp onı ańlatıwshı siyasiy hám huqıqıy táliymatlardıń mazmunın da biliw múmkin emes.

Siyasiy táliymatlar tariyxınıń derekleri haqqında sóz etkende sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, hár bir dáwirge tán siyasiy táliymatlar bar siyasiy hákimiyatqa salıstırǵanda úsh túrli:

- tiykarlaw hám qollap-quwatlaw;
- reformalaw hám jetilistirip barıw;
- qarsılıq hám keskin kritikalaw qatnasıqlarınan kelip shıǵadı.

Siyasiy táliymatlar tariyxı jámiyetlik-siyasiy dúzim, hákimiyat, mámleket hám jámiyet haqqındaǵı ideyalar hám táliymatlardıń payda boliwi hám rawajlanıw nizamlıqları haqqındaǵı pán.

1.4. Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxı oqiw pániniń tiykarǵı metodları hám ondaǵı dáwirlilik.

Siyasiy táliymatlar tariyxı pánde qollanılatuǵın uliwma ilimiy metodlar menen bir qatarda óziniń, tek gana ogan tán bolgan izertlew usıllarına da iye. Bular qatarına tómendegilerdi kirgiziw múmkin:

- xronologiyalıq;
- mashqalalı-teoriyalıq;
- portret;
- mámleket tanıw.

Izertlewdiń kontekstuallıq metodın ayrıqsha kórsetiw múmkin. Keńirek kóz-qarastan, álleqashan kontekst sheńberinen shıǵıp, derlik barlıq pánlerde qollanılatuǵın sistemalı qatnasqa itibar qaratıw maqsetke muwapıq. Siyasiy ideyalardı úyreniwge qádirli (prakseologiyalıq) qatnas ta ózine tán usil esaplanadı.[17]

[17] История политических и правовых учений. Учебник / Отв. ред.: Лазарев В.В.. - 2-е изд., испр. и доп. - М., 2008. – С24.

Qádiriyatli (prakseologiyalıq) metod jantasıw dep ataldı. Bunıń ushın barlıq tiykarlar bar. Xronologiyalıq, mashqalalı-teoriyalıq, portret hám mámleket tanıw metodları haqqında da sonday aytiw múmkin.[18]

Xronologiyalıq metod belgili tiykarlar boyınsha siyasiy táliymatlardı dáwirlestiriwdi názerde tutadı.

Portret metodi siyasat, huqıq hám mámleket haqqındaǵı individual, tek belgili bir oyshılǵa tán bolgan kózqaraslardı úyreniwge tiykarlanadi.

Eń uliwma metodlar tórtew: materialistik hám idealistik; metafizikalıq hám dialektikalıq metodlar.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxındaǵı metodlar, birinshi náwbette, ideyalardıń ilimiy tiykarlanganlıǵın emes, al olardıń mazmunın túsindiriwge qaratılgan.[19]

Materialistikalıq metod jámiyettiń tariyxıy rawajlanıwınıń qaysı basqıshında bolıwına qaramastan, onıń evolyuciyasında materiallıq óndiristiń belgilendiriwshi roline tiykarlanadı.

Idealistik metod, - dep atap kórsetedi V. V. Lazarev, - hár qanday ideyalar hám táliymatlardıń deregin adamlar turmısınıń materiallıq sharayatlarınan tısqarıda tabıwǵa qaratılǵan. Soniń menen birge, subyektiv idealizm bul dereklerdi insan sanasında yamasa sana astında kóredi, obyektiv idealizm bolsa olardı obyektiv túrde (insan tuwılmastan burın da) bar dep esaplaydı hám kóbinese joqarı ilahiy kúshlerge múrájáát etedi.[20]

Siyasiy kózqaraslar hám táliymatlar tariyxı qáliplesiwi hám rawajlanıwı ózgeshelikleri kózqarasınan tómendegi basqıshlarga bólip úyreniledi:

- Áyyemgi Shigistaǵı siyasiy kózqaraslar hám táliymatlar (Mısır, Mesopotamiya, Qıtay, Hindstan) - bul mákan hám waqitta táliymatlar ǵárezsiz

[18] Корнев А. В. БАЗОВЫЕ МЕТОДЫ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ И ВОЗМОЖНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЪЕКТА ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ // Вестник Университета имени О. Е. Кутафина. 2023. №4 (104). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/bazovye-metody-istorii-politicheskih-i-pravovyh-ucheniy-i-vozmozhnaya-transformatsiya-obekta-yuridicheskoy-nauki (Múrájat sánesi: 28.04.2025).
[19] O’sha joyda.
[20] История политических и правовых учений. Учебник / Отв. ред.: Лазарев В.В.. - 2-е изд., испр. и доп. - М., 2008. – С24.

bilim tarawi bolmay mifologiyalıq kóriniske iye bolgan, mámleket hám hákimiyattıń ilahiy kelip shiǵiwi haqqındaǵı kózqaraslar ústin bolgan.

Áyyemgi Greciya hám Rimdegi siyasiy kózqaraslar hám táliymatlar - bul dáwirde siyasiy táliymatlardıń mifologiyalıq kózqaraslardan salıstırmalı ǵárezsiz filosofiyalıq bagdarga aylanıp barıwı, mámleket, oniń formaları hám ideal basqarıw forması haqqındaǵı pikirler rawajlangan.

• Orta ásirlerdegi siyasiy táliymatlar - tiykarınan din gayratkerleri tárepinen rawajlandırılgan. Siyasatta mámleket hám dinniń orni, siyasiy hákimiyattıń teologiyalıq teoriyası rawajlangan.

• Oyanıw hám aǵartıwshılıq dáwirindegi siyasiy táliymatlarda gumanistlik kózqaraslardıń ústinlik ete baslawı, olardıń teologiyalıq kózqaraslardan jıraq bolıwı baqlanadı. Insan huqıqları hám erkinlikleri, mámleket hám nızam, jámiyette demokratiyalıq principler ústinligi máseleleriniń analizi baslandı.

• Jana dáwir hám házirgi zaman siyasiy-ideologiyalıq táliymatlar - liberal siyasiy ideologiyanıń qáliplesiwi, hákimiyat bóliniwi principiniń tiykarlanıwı, huqiqiy mámleket hám puqaralıq jámiyet, demokratiya, ideologiyalıq plyuralizm, insan hám puqara huqıqları koncepciyalarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı menen baylanıslı.

Bolajaq huqiqtanıwshı qánigeler ushin Feruza Muxitdinova tárepinen tayarlangan "Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxı" sabaqlıǵında siyasiy-huqiqiy táliymatlar úsh dáwirge bólip úyreniledi.

Ulıwma adamzat tariyxı sıyaqlı siyasiy-huqıqıy táliymatlardıń rawajlanıwın da tómendegi tiykarǵı dáwirlerge bólip úyreniw múmkin.

Olardan birinshisi - áyyemgi dúnyanıń dáslepki siyasiy-huqıqıy túsinikleri qáliplesken dáwir. Bunda insan oy-pikiri, sonıń ishinde, siyasiy-huqiqiy kózqarasları ertek hám diniy ápsanalar formasında rawajlangan. Mifologiyalıq pikirlew tariyxtıń rawajlanıwın qudaylarga baylanıslı dep bilgen. Adamzat tariyxı, dúnya tártipleri, jerdegi hákimiyat hám bar nızamlar qudaylar járdemi hám qatnasıwında jaratılgan degen teoriya payda bolgan.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar rawajlanıwınıń ekinshi dáwiri (orta ásirler) de ilimiy táliymatlar, tariyxıy, filosofiyalıq hám siyasiy-huqiqiy kózqaraslar diniy ideologiya tásirinde rawajlangan, soniń ushin da bul dáwirde dóretiwshilik etken kóplegen oyshıllardıń shigarmalarında jámiyetlik rawajlanıw procesleri idealizm kózqarasınan tiykarlangan.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxınıń jana dáwiri kóplegen filosoflar hám oyshıllar tárepinen quday tariyx hám rawajlanıw, jámiyet tártibi hám nizamlarınıń dóretiwshisi degen dogmadan waz keshiwi menen baslangan. Dúnyadaǵı waqıya-hádiyselerdi, sociallıq qatnasıqlardı materiallıq dúnyanıń ózinen kelip shıǵıp úyrenile baslandı.[21]

Rus avtorları tárepinen tayarlangan "Siyasiy-huqiqiy táliymatlar tariyxı" sabaqlıǵında "Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxınıń tipologiyası jámiyettiń mámleket payda bolgannan keyingi tiykargı dáwirlerine sáykes keletuǵın úsh tiykarǵı dáwirdi óz ishine aladı:

1) tabaqa-kastalıq jámiyettiń siyasiy-huqiqiy ideologiyası;

2) puqaralıq jámiyetke ótiw dáwiriniń siyasiy-huqiqiy táliymatları;

3) puqaralıq jámiyettiń siyasiy-huqiqiy ideologiyası"[22] kórinisinde dáwirlestiriledi. Usi sabaqlıqta siyasiy-huqiqiy táliymatlardıń úsh tiykarǵi quramlıq bólimi kórsetiledi:

1) filosofiyalıq, logikalıq-teoriyalıq yamasa basqa (máselen, diniy) tiykar (táliymattıń metodologiyalıq ózegi);

2) mámleket hám huqıqtıń mánisi, rawajlanıw nizamlıqları, sociallıq maqseti hám mámleket dúzilisi principleri, huqıqtıń tiykarǵı principleri, oniń mámleket, shaxs, jámiyet hám basqalar menen qatnası haqqındaǵı máselelerdiń mazmunlı sheshimleri, konceptual hám kategoriyalıq apparat formasında anlatılgan;

---

[21] Мухитдинова Ф.А. Сиёсий ва ҳуқукий таълимотлар тарихи. Дарслик. –Т., ТДЮИ нашриёти, 2011. –Б.6.

[22] История политических и правовых учений. Учебник для вузов / Под редакцией докт. юрид. наук, профессора О. Э. Лейста. М.: Издательство “Зерцало“, 2006. — С.4.

3) bagdarlamalıq kózqaraslar - házirgi mámleket hám huqıqqa, siyasiy maqset hám wazıypalardı bahalaw kórinisinde.

Siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniw júdá áhmiyetli.

Birinshiden, sonı aytıp ótiw kerek, mámleketlerdiń payda bolıw tariyxın bilmesten turıp tereń túsinikke iye bolıw múmkin emes.

Ekinshiden, búgingi kúndi jaqsı hám duris kóz aldımızǵa keltiriw ushin jámiyetlik rawajlanıwdıń aldıngı basqıshların biliw zárúrligin talap etedi. Sonıń ushın da ótmishke múrájat etemiz, onnan sabaq alıw menen birge búgingi ayırım mashqalalardıń sheshimin tabıw imkaniyatına da ie bolamız.

Haqıyqatında da, ózlikti ańlaw tariyxtı biliwden baslanadı. Tariyx yadı insandı keleshekke shaqıradı, milliy ǵárezsizlik ideologiyasın qáliplestiriwde áhmiyetli faktor bolip xizmet etedi. Bunda Oraylıq Aziya xalıqlarınıń ullı oyshıllarınıń siyasiy kózqarasları múnásip orın ieleytuǵını tábiyǵıy.

Studentlerdiń jáhán siyasiy táliymatları tariyxın úyreniwi oǵada áhmietli, yadınan bir ómirge óshpeytuǵın áhmietke ie boladı. Bul pán studentlerge erkinlik, ádillik, nizam hám nizamlılıq haqqında, ádil jámiyetlik mámleket dúzimi haqqında, insan hám hákimiyat óz ara qatnasıqlarınıń principleri hám formaları haqqındaǵı túsiniklerdi tereńlestiriwge imkan beredi.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń orni qanday?

2. Siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń predmeti neni úyrenedi?

3. Siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń házirgi kúndegi áhmiyeti qanday?

4. Siyasiy táliymatlar tariyxın úyreniwde tariyxiy jantasıw principiniń orni qanday?

5. Mámleket hám huqıq haqqındaǵı táliymatlar tariyxın úyreniw qanday teoriyalardıń payda bolıwına alıp keledi?

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Kirisiw bóliminde atap ótiliwinshe, ata-babalarımızdıń siyasiy miyrasın úyreniw ne ushın úlken áhmietke ie?

A) Ekonomikalıq teoriyalardı ózlestiriwde.

B) Mádeniy dástúrlerdi saqlawda.

C) Texnikalıq bilimlerdi rawajlandırıwda.

D) Siyasiy pánlerdiń kategoriyaların ózlestiriwde.

2. Ótmish oyshıllarınıń ádalatlı jámiyet, mámleket qurılısı hám basqarıw principleri haqqındağı táliymatları tekstke muwapıq nege járdem beredi?

A) Baylıq arttırıw jolların úyreniwge;

B) Shet tillerin ózlestiriwge;

C) Awil xojaligi rawajlanıwına;

D) Bizdi oylandıratuǵın ayırım sorawlarga juwap tabiwga, ibratlı islerden sabaq aliwga.

3. Insanlar arasındağı qatnasıqlardı jaqsılawǵa qaratılgan sociallıq idealdı izlew, ádalat hám teńlik principlerine tiykarlangan jámiyetti quriw ideyaları kimler tárepinen úgit-násiyatlangan?

A) Tek huqiqtanıwshılar tárepinen;

B) Tek tariyxshılar tárepinen.

C) Tek ekonomistler tárepinen.

D) Insaniyat tariyxında bar bolgan siyasiy táliymatlardı jaratqan oyshıllar tárepinen.

4. Anıqlama boyinsha, "Pikir" sózi qaysı tilge tiyisli?

A) Parsı tili.

B) Grek tili.

C) Rus tili.

D) Arab tili.

5. Siyasiy barlıqtı sáwlelendiriwshi hám oni bahalawdi óz ishine algan túsinikler, pikirler tekstte ne dep ataladı?

A) teoriya.

B) Koncepciya.

C) Ideya.

D) Siyasiy kózqaraslar.

6. Waqıyalıqtıń belgili bir tarawı haqqındağı teoriyalıq qağıydalar jıyındısı yamasa bir ilimpaz/oyshıldıń tiykarğı kózqarasları sisteması tekstte qanday túsinik penen anlatıladı?

A) Koncepciya.

B) teoriya.

C) Ideya.

D) Táliymat.

7. Jámiyettiń siyasiy turmısı, siyasat, siyasiy hákimiyat hám siyasiy iskerlik haqqındaǵı teoriyalıq kózqaraslar, qaǵıydalar toplamı tekstte ne dep táriyplenedi?
A) Siyasiy teoriya.
B) Siyasiy koncepciya.
C) Siyasiy ideyalar.
D) Siyasiy táliymat (doktrina).
8. Tekstte keltirilgen "Konsepciya" sóziniń latinsha mánisi ne?
A) Pikir.
B) Maqset.
C) teoriya.
D) Baylanıs, qosındı.
9. Tekstke qaray, siyasiy koncepciya nelerdi óz ishine algan siyasiy kózqaraslar, ideyalar, maqsetler sisteması?
A) Tek tariyxiy faktlerdi;
B) Tek ekonomikalıq kórsetkishlerdi;
C) Tek ǵana diniy qaǵıydalardı;
D) Belgili siyasiy mashqalalardı kún tártibine qoyiw hám sheshiw jolların.
10. Tekstte keltirilgen "Goya" sóziniń arabsha "ǵayat" formasınıń sózlik mánileri qatarına kirmeytuǵın variant qaysi?
A) Aqırǵi.
B) Maqset.
C) Bayraq.
D) Qaǵıyda.
11. Tekstte atap ótiliwinshe, ideya qanday qásiyetke iye?
A) Tek ekonomikalıq ózgeshelikke iye.
B) Tek diniy ózgeshelikke iye.
C) Tek gana mádeniy ózgeshelikke iye.
D) Adamlardı shólkemlestiriw, jámiyet turmısına tikkeley tásir ótkeriw qásiyetine iye.
12. Insan sanasında siyasiy, húkimdar haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwshi, ogan múnásibetin bildiriwshi hám oniń dúnya qarası, turmıslıq poziciyası hám de minez-qulqın belgilewshi tiykarlardan biri bolgan túsinikler tekstte ne dep ataladı?
A) Siyasiy teoriyalar.
B) Siyasiy koncepciyalar.
C) Siyasiy táliymatlar.
D) Siyasiy ideyalar.
13. Tekstte keltirilgen "Nazariya" sóziniń arabsha "teoriyat" forması ózbek tilinde qanday mánisti anlatadı?
A) Maqsetke erisiw joli.
B) Pikirler gúresi.
C) Tariyxiy haqiyqatlıqtı úyreniw.

D) Waqiya-hádiyseler haqqındağı uliwmalastırılgan pikir, pikirlewge tiykarlangan bilim.

14. Ilimiy biliwdiń jetilisken forması, barlıqtıń belgili bir tarawındağı nızamlı hám áhmiyetli baylanıslardı bir pútin halda sáwlelendiriwshi túsinik tekstte ne dep táriyplengen?

A) Koncepciya.

B) Ideya.

C) Táliymat.

D) teoriya.

15. Tekstke qaray, siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń izertlew obyekti ne?

A) Real siyasiy proceslerdiń ózi;

B) Tek húkimdar siyasiy partiyalardıń bagdarlamaları.

C) Tek ǵana nizam hújjetleri;

D) Insaniyat tariyxında bar bolgan siyasiy túsinikler, pikirler, kózqaraslar, ideyalar, koncepciyalar, teoriyalar, táliymatlar, olardıń kórinisleri.

16. Tekstte siyasiy táliymatlar tariyxı pániniń izertlew predmeti ne ekenligi bayan etilgen?

A) Mámleket hám huqıqtıń házirgi kúndegi jağdayı.

B) Xalıqaralıq qatnasıqlardıń zamanagóy mashqalaları.

C) Ekonomikalıq sistemalardıń rawajlanıw nizamlıqları.

D) Siyasiy túsinikler, pikirler, kózqaraslar, ideyalar, koncepciyalar, teoriyalar, táliymatlardıń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám de ózgeriwi nizamlıqların úyreniw.

17. Siyasiy táliymatlar tariyxınıń wazıypası tekstte qalay belgilengen?

A) Tek siyasiy partiyalardıń jumısın úyreniw.

B) Tek ǵana zamanagóy mámleketlerdiń basqarıwın talqılaw.

C) Tek ekonomikalıq teoriyalardı rawajlandırıw.

D) Áwladtan-áwladqa ótip kiyatırgan siyasiy hám huqiqiy bilim tarawındağı tájiriybeni úyreniw, uliwmalastırıwdan ibarat.

18. Tekstke qaray, hárbir dáwirge tán siyasiy táliymatlar bar bolgan siyasiy hákimiyatqa qarata qaysı úsh túrli múnásibetten kelip shiǵadı?

A) Sınlaw, biykarlaw, jańalaw.

B) Qabıl etiw, ózgertiw, joq etiw.

C) Rawajlandırıw, sheklew, biykarlaw.

D) Tiykarlaw hám qollap-quwatlaw;

reformalaw hám jetilistirip barıw;
qarsılıq hám keskin sınǵa alıw.

19. Siyasiy táliymatlardı úyreniwdiń metodologiyalıq principlerinen biri sipatında tekstte ne kórsetilgen?

A) Tek ǵana avtordıń jeke ómirin tallaw.

B) Tek táliymattıń ekonomikalıq tásirin bahalaw.

C) Tek zamanagóy bilimlerge tiykarlanıw.

D) Siyasiy táliymatlardı óz dáwirine tán siyasiy waqıya menen baylanıslı halda úyreniw.

20. Tekstte qaysı jantasıwda mámleket, jámiyet, huqıq sıyaqlı sociallıq hádiyselerdiń payda boliwi hám rawajlanıw sebeplerin úyreniwde ruwxiy, mádeniy faktorlarga kóbirek áhmiyet beriw talap etiledi?

A) Formalistikalıq qatnas.

B) Materialistik jantasıw.

C) Idealistik jantasıw.

D) Civilizaciyalıq jantasıw.

21. Tekstke muwapıq, qaysı kózqarasta mámleket klasslar payda bolıwı menen birge payda boladı hám ol ekonomikalıq tárepten ústem bolǵan klasstıń siyasiy hákimiyatın ámelge asırıw ushın paydalanatuǵın qural esaplanadı?

A) Civilizaciyalıq qatnas.

B) Idealistik jantasıw.

C) Dialektikalıq jantasıw.

D) Formalistik jantasıw.

22. Tekstte siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniwde qaysi princip ayrıqsha orin iyeleydi?

A) Sistemalı jantasıw.

B) Mashqalalı qatnas.

C) Salıstırmalı jantasıw.

D) Tariyxiy qatnas principi.

23. Tekstte siyasiy hám huqiqiy táliymatlar tariyxın úyreniwde qollanılatuǵın usıllardan biri sıpatında qaysı usıl oyshıldıń ómiri hám dóretiwshiligi, jaratqan táliymatınıń mánisin ashıp beriwdi talap etedi?

A) Mashqalalı-teoriyalıq usıl.

B) Mámleket tanıw usılı.

C) Salıstırmalı-tariyxıy usıl.

D) Xronologiyalıq usil.

24. Tekstte aytılıwınsha, qaysı usıl táliymattıń teoriyalıq mazmunı tiykarında qanday filosofiyalıq principler jatqanlıǵın, avtor ushın qanday ideyalar jetekshi bolǵanlıǵın bildiredi?

A) Xronologiyalıq usil.
B) Portret usılı.
C) Mámleket tanıw usılı.
D) Mashqalalı usıl.
25. Tekstte keltirilgen klassifikaciya boyinsha, áyyemgi dúnyanıń túrli regionlarında (Mısır, Mesopotamiya, Qıtay, Hindstan) siyasiy pikirlerdiń kelip shıǵıwı hám rawajlanıw dáwiri qanday ózgeshelikke iye bolgan?
A) Gumanistlik kózqaraslardıń ústinligi;
B) Insan huqıqlarınıń tiykarǵı másele etip alınıwı.
C) Siyasiy táliymatlardıń ǵárezsiz ilimge aylanıwı.
D) Táliymatlar ǵárezsiz bilim tarawi bolmay, mifologiyalıq kóriniske iye bolgan, mámleket hám hákimiyattıń ilahiy kelip shiǵiwi haqqındaǵı kózqaraslar ústin bolgan.
26. Tekstke qaraganda, Orta ásirlerdegi siyasiy táliymatlar tiykarınan kimler tárepinen rawajlandırılgan?
A) Tek filosoflar tárepinen.
B) Tek huqiqtanıwshılar tárepinen;
C) Tek mámleketlik gayratkerler tárepinen.
D) Diniy ulamalar tárepinen.
27. Tekstte atap ótiliwinshe, Oyanıw hám agartıwshılıq dáwirindegi siyasiy táliymatlarda qanday ózgeshelik baqlanadı?
A) Hákimiyattıń teologiyalıq teoriyası rawajlangan.
B) Tek mámleket basqarıw usılları úyrenilgen.
C) Klasslıq gúres ideyaları ústin bolgan.
D) Gumanistlik kózqaraslardıń ústin bola baslawı, olardıń teologiyalıq kózqaraslardan jıraq bolıwı.
28. Tekstte keltirilgen klassifikaciya boyinsha, Jana dáwir hám házirgi zamandaǵı siyasiy-ideologiyalıq táliymatlar neler menen baylanıslı?
A) Tek ekonomikalıq teoriyalardıń rawajlanıwı menen.
B) Tek Shigis filosofiyasının tásiri menen.
C) Tek gana diniy táliymatlardıń qayta tikleniwi menen.
D) Liberal siyasiy ideologiyanıń qáliplesiwi, hákimiyat bóliniwi principiniń tiykarlanıwı, huqiqiy mámleket hám puqaralıq jámiyet,

demokratiya, ideologiyalıq plyuralizm, insan hám puqara huqıqları koncepciyalarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı menen baylanıslı.

29. Tekstte Ózbekistan jámiyetlik-siyasiy pikirine tán ózgesheliklerden biri ne dep kórsetilgen?

A) Tek ekonomikalıq rawajlanıwǵa itibar qaratıw.

B) Tek texnikalıq bilimlerdi ústin biliw.

C) Tek tariyxiy ótmishti úyreniw.

D) Mámleket, hákimiyat, mámleket basshısı, ádillik máselelerin siyasiy ádep-ikramlılıq, diniy siyasiy mádeniyatqa tayanıp sheshiwge háreket etiw.

30. Tekstte keltirilgen pikirge qaraganda, Orta Aziya xalıqlarınıń aldıńǵı oyshılları siyasiy kózqaraslarında qaysı ideya oraylıq orındı iyelegen?

A) Demokratiyalıq basqariw ideyası.

B) Teńlik ideyası.

C) Baylıq hám abadanlıq ideyası.

D) Ádil húkimdar ideyası.

2-BAP. ÁYYEMGI SHÍǴÍSTTA SIYASIY-HUQÍQÍY TÁLIMATLARDÍŃ PAYDA BOLÍWÍ.

2.1. Áyyemgi Shigista siyasatqa tiyisli túsinikler qáliplesiwiniń tariyxıy hám siyasiy shárayatları.

Siyasiy táliymatlar tariyxı ne ushin insaniyat ruwxiy mádeniyatınıń quramlıq bólegi delinedi?

Onda ótken áwladlardıń iri siyasiy-huqıqıy tájiriybesi toplanǵan, erkinlik, siyasat, mámleket, huqıq mashqalaların izertlewdiń tiykarǵı baǵdarları sáwlelendirilgen. Biz bárqulla házirgi zamandı túsiniw ushın hám keleshekke alıp baratuǵın jolımızdı belgilep alıwımız ushın siyasiy táliymatlar tariyxına múrájáát etemiz.

Siyasiy táliymatlar tariyxınıń ózine tánligi sonda, ol bir waqıttıń ózinde hám tariyxıy, hám teoriyalıq pán esaplanadı. Onda mámleket, huqıq, siyasat haqqındaǵı teoriyalıq bilimler payda bolıwı hám rawajlanıwı tariyxı úyreniledi hám sáwlelendiriledi.

Ásirese, búgingi kúnde ata-babalarımızdıń mámlekechilik ideyaların úyreniw, jámiyetlik-siyasiy pikirge tán ózgesheliklerdi biliw zárúrligi barǵan sayın artıp barmaqta. Ótmish oyshıllarınıń ádalatlı jámiyet hám mámleket qurılısı, basqarıw principleri haqqındaǵı táliymatları bizdi oylandıratuǵın ayırım sorawlarga juwap tabiwda, ibratlı islerden sabaq alıwda járdem beredi. Olardıń barlıǵı adamlar arasındaǵı qatnasıqlardı jaqsılaw hám jetilistiriwge qaratılǵan sociallıq idealdı izlew, ádalat hám teńlik principlerine tiykarlanǵan jámiyetti quriw ideyaların úgit-násiyatladı.

Siyasiy oy-pikirdiń payda boliwi barlıq áyyemgi xalıqlarda dáslepki diniy ápsanalarga barıp taqaladı hám de insannıń dúnyadaǵı orni haqqındaǵı ápsanawiy túsiniklerge súyenedi.

Jáhán civilizaciyasınıń, ulıwma insanıylıq áhmiyetke iye ilim hám mádeniyattıń eń iri oshaqları bolǵan Áyyemgi Shıǵıs haqılı túrde siyasiy táliymatlardıń izbe-iz sistemasına aylangan dáslepki siyasiy ideyalardıń watanı esaplanadı.

"Áyyemgi Shigis" ataması shártli túrde Mısır, Eki dárya aralıǵı, Qıtay, Hindstandı óz ishine algan úlken geografiyalıq aymaqqa qarata qollanıladı. Áyyemgi zamanlarda bul jerde dáslepki mámleketlik birlespelerdiń payda bolıwı ushın qolaylı sharayat júzege kelgen. Bunday sharayatlar qatarına optimal ekologiyalıq ortalıqtı: jazı ıssı, qurǵaq hám qısı jumsaq bolgan subtropikalıq klimattı kirgiziw lazım. Ulli dáryalar - Nil, Dajla hám Frot, Hind hám Gang, Xuanxe hám Yanszi basseynleri ónimdar topıraqlı rayonlardı payda etedi.

Biraq artıqsha ónim toplaw imkaniyatın beretuǵın ónimli diyqanshılıqqa tek birden-bir suwǵarıw sisteması jaratılǵanda ǵana erisiw múmkin edi. Jerlerdi jámáát bolıp ózlestiriw zárúrligi kóp jaǵınan tek xojalıq iskerligi formaların ǵana

emes, al siyasiy shólkemlestiriwdi de aldınnan belgilep berdi. Jámáátler háreketlerin birlestiriw zárúrligi basqarıw funkciyaların qıyınlastırdı hám jámáát ústi strukturalarınıń qáliplesiwine alıp keldi. Eramızǵa shekemgi IV-III mıń jıllıqlarda áyyemgi Shigis uriw-qáwim dúzilmeleri protodáwletlerge aylanadı. Áyyemgi Shigis mámleketleri óz mámlekechiligi rawajlanıwında uliwma alganda tipik joldi basıp ótti - mayda qáwim birlespelerinen (atlı qala-mámleketlerden) gegemon pachalıqlarga, keyin bolsa qońsılarının basıp alıwları hám annekciyaları esabınan dúziletuǵın salıstırmalı oraylasqan imperiyalarga ótti.

Áyyemgi Shigis mámleketlerindegi siyasiy kózqaraslar uzaq tariyxiy dáwir dawamında - eramızǵa shekemgi IV mıń jıllıqtıń ekinshi yarımında Nil hám Frot alaplarında dáslepki mámleket dúzilmeleri payda bolǵannan baslap hám eramızǵa shekemgi IV ásirdiń 30-20-jıllarına shekem qáliplesken.

Orta Aziyada, Uzaq Shigista, Áyyemgi Hindstanda siyasiy táliymatlardıń qáliplesiwi biraz keyinirek - eramızdıń III-V ásirlerinde, kórsetilgen regionlarda áyyemgi jámiyet feodal jámiyet penen almasqanda tamamlandı. Solay etip, Áyyemgi Shigis siyasiy táliymatları tariyxı derlik úsh mıń jil dawamında qáliplesti.[23]

Dáslepki siyasiy táliymatlardıń jaratılıwına Áyyemgi Misr, Áyyemgi Hindstan civilizaciyaları, Áyyemgi Qıtay oyshılları eń úlken úles qosqan. Sonıń ushın da adamzat tariyxındaǵı dáslepki siyasiy kózqaraslardıń payda bolıwı, qáliplesiwi hám transformaciyası dástúriy tárizde usı mámleketlerde qáliplesken siyasiy kózqaraslar mısalında úyreniledi.

Áyyemgi Shigis mámleketleri siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq rawajlanıwınıń ózine tánligi bul jerde despotiyalar (grekshe despoteia sheklenbegen hákimiyat) - oraylasqan mámleketlerdiń ózine tán forması payda boliwin aldınnan belgilep berdi, bunda pútkil hákimiyat húkimdarlar qolinda toplangan.

---

[23] Бичехвост А. Ф. ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА // Правовая политика и правовая жизнь. 2009. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-mysl-drevnego-vostoka (Múrájat sánesi: 28.04.2025).

Dáslepki mámleketlerdiń payda bolıwı da áyne usı mámleket hám aymaqlarda júz bergen. Sonıń ushın adamzat rawajlanıwınıń besigi Shıǵıs dep atalıwı biykarǵa emes. Adamzat tariyxında óz dáwiriniń úlken jetiskenlikleri de Shigista oylap tabıldı hám insaniyattıń keyingi rawajlanıwına xizmet etti.[24]

Úlken makroaymaqta totalitar mámleketlerdiń jumıs alıp barıwı siyasiy qaǵıydalar, normalar hám olardı ámelge asırıw principlerin támiyinledi. Sonıń ushın da dáslepki siyasiy kózqaraslar Áyyemgi Shigis húkimdarları, sociallıq dúzilisi ádewir quramalı bolgan jámiyettiń túrli qatlamları wákilleriniń mámleketler turaqlılıǵına, olardıń úzliksiz hám izbe-iz rawajlanıwına bolgan turmıslıq zárúrligine juwap boldı.

Áyyemgi Shigis mámleketlerinde keń tarmaqlı sociallıq dúzilistiń bar ekenligi olardıń húkimdarları hám mámleket ideologiyasınan xalıqtıń túrli qatlamları hám toparlarınıń qarama-qarsı máplerin birlestiriw, jámiyettiń jemiriliwine jol qoymaw, totalitar mámleketlerdi olardıń qatań belgilengen funkciyaları menen bir pútin halda saqlap qalıw ushin belgili háreketlerdi talap etken, bul bolsa, óz náwbetinde, joqarıdaǵı wazıypalardı ámelge asırıwga qaratılgan siyasiy táliymatlardı jaratıwga obyektiv zárúrlikti keltirip shigargan.

2.2. Siyasiy bilimler qáliplesiwiniń diniy-mifologiyalıq basqıshi.

Siyasatta paradigma ilimiy analiz bagdarın belgileydi, izertlewshi oniń tiykarında belgili bir princip hám belgilerge súyenip real faktlerdi toplaydı, uliwmalastıradı, boljaw etedi. Siyasat quramalı hám kóp qırlı hádiyse bolǵanı ushın onı úyreniwde hár qıylı jantasıwlar qollanıladı. Olardıń ayırımları siyasat teoriyasında áhmiyetke iye. Shártli ráwishte teologiyalıq, tábiyiy, sociallıq hám racional-kritikalıq paradigmalar ajıratıladı. Olarǵa muwapıq siyasat ilahiy, tábiyiy, sociallıq, siyasiy faktorlar arqalı túsindiriledi.

I. Teologiyalıq paradigma - dúnyanı hám siyasattı ilahiy talqılaydı. Tiykarında siyasat dáslepki formasında teologiyalıq (logikalıq) tárizde ańlangan.

[24] Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy ta’limotlar tarixi. Uslubiy qo‘llanma. Toshkent. 2023. 8-b.

Shigis mádeniyatı ushin, atap aytqanda, Orta Aziya xalıqları mentaliteti ushin siyasattı, hákimiyattı ilahiy túsiniw ózgeshelikleri elege shekem ushirasıp turadi. Bul húkimdarlar menen xalıq ortasında ásirler dawamında baqlanıp kiyatırgan awızbirshilikte, húkimdar xalıq kóz qarasında, ádillik tımsalı ekenliginde kórinedi. Búgingi kúnde bul paradigmanı eskirgen dep qaraw múmkin emes."[25]Barlıq jáhán dinleri hám milliy dinler óz dogmalarında siyasattıń teologiyalıq talqılawı hám paradigmasın bildiredi.

II. "Tábiyiy paradigmalar siyasattıń mánisin turaqlı, ózgermes tábiyiy faktorlardıń insan hám jámiyetke tásiri arqalı túsindiriwge háreket etken. Bularga geografiyalıq ortalıq, insannıń biologiyalıq, fiziologiyalıq ózgeshelikleri, ruwxiyat kiredi.

III. Sociallıq paradigma-siyasattı ogan qarata talqılaw, sociallıq faktorlar menen túsindiredi. YAǵnıy siyasatta qandayda bir basqa sociallıq tiykar belgilendiriwshi tásirdi ótkeredi, degen pikirge tiykarlanadı. Bunday tásir derekleri túrli jantasıwlarda hár qıylı. Máselen, ekonomikalıq paradigmada ekonomika siyasatti belgileydi. Huqıqıy paradigmaǵa muwapıq huqıq - siyasattı belgileydi; mádeniyat - jáne bir belgilewshi tásir, yaǵnıy siyasattı mádeniyat belgileydi hám t.b.

VI. Racional-kritikalıq paradigmalar - siyasattı onın ishki ózgeshelikleri, elementleri, sebepleri menen túsindiriwge urınadı. Atap aytqanda, nemis alımı R.Darendorf siyasattıń tiykarında kelispewshilik jatadı hám oni kelispewshiliklerdi sheshiw quralı sıpatında túsindiriw zárúr, dep esaplaydı. Ol sanap ótken 15 túrdegi kelispewshilik barlıq jámiyetlerde bar, biraq birewin de sheshiwge bolmaytuǵınlar qatarına qoyıw múmkin emes. Olardı tek ǵana óz waqtında anıqlaw, institucionallastırıw hám sheshiw zárúr.

Áyyemgi dúnya diniy mifologiya tiykarında mámlekechilik hám siyasiy ideyalardıń payda boliw dáwiri. Mifologiyalıq formada birinshi márte dúnya

[25] Yusupova G.X., Jabborov X.J., Qosimova X.X. Siyosat nazariyasi. Darslik. Toshkent. 2003. 28-bet.

tártibi, haqıyqat hám ádalat, ornatılgan qaǵıydalarga ámel etiw zárúrligi, hákimiyat olardı támiyinlew quralı, mámleket formaları túsinikleri anlatılgan.

Hár bir áyyemgi civilizaciyanıń siyasiy pikiri ózine tán. Shigista mámleket hám huqıq haqqındaǵı túsiniklerdiń rawajlanıwına Hindstan hám Qıtay ásirese úlken úles qosqan. Olardıń siyasiy ideyaları ózine tán bolsa da (basqarıw óneri haqqındaǵı traktatlar - artxashastralardan tısqarı, tiykarınan dúnyalıq xarakterge iye bolgan hind oy-pikiri sap diniy hám ápsanawiy, al qıtay oy-pikiri bolsa racionallıq), eki sistema da Aziyalıq islep shigarıw usılına tiykarlangan jámiyetlik hám siyasiy dúzimdi sáwlelendirgen. Ogan tómendegiler tán: jerge mámlekettiń iyeligi hám erkin diyqanlar - jámáát agzaların salıqlar hám jámiyetlik jumislar arqalı ekspluataciya etiw.

Shigis despotiyası tipik mámleket forması bolip qaldı. Hákimiyat haqqındaǵı paternalistik túsinikler keń tarqaldı. Monarx tek úrp-ádet, dástúr menen baylanısqan edi. Bunda mámlekettiń maqseti uliwma abadanlıq ekenligi, patsha puqaralardıń atası ekenligi, olar patshaga hesh qanday talap qoyiwga haqılı emesligi atap ótilgen. Húkimdar adamlar aldında emes, qudaylar aldında juwapker. Shıǵıstıń siyasiy oy-pikiri eski tártipler hám dástúrlerdiń danalıǵına, olardıń jetikligine isenim menen suwǵarılǵan.

Áyyemgi Shigista siyasiy ideologiya mazmunına, dáslep, jámiyet turmısınıń dástúriyligi tásir kórsetken. Áne, dástúriylik jámiyetlik sanada miflerdiń qaldıqlarınıń saqlanıp qalganlıǵın belgilep berdi.

Siyasiy-huqiqiy pikirlewdiń tiykarın ruwlıq dúzimnen miyras bolip qalgan diniy-mifologiyalıq dúnya qaras quragan. Din jetekshi oringa qoyıldı (Qaǵıydalar tiykarınan ruwxanıylarga tiyisli edi). Áyyemgi Shiǵıstıń siyasiy-huqiqiy táliymatları tek ámeliyatqa aralasıp qala berdi. Olardıń tiykarǵı mazmunın basqarıw óneri, hákimiyattı ámelge asırıw mexanizmi hám ádil sudlawǵa baylanıslı máseleler quraǵan.

Áyyemgi Shigis siyasiy oy-pikiri uzaq waqit dawamında insan biliminiń ǵárezsiz hám óz aldına tarawi sipatında bolmagan, al filosofiya, ádep-ikramlılıq,

din, sufizmniń bir bólegi sipatında rawajlangan. Ol diniy-mifologiyalıq formada kórsetilgen, mifologiyalıq dúnya qarastıń ajıralmas quram bólegi bolgan. Ápsanalar uzaq waqıtqa shekem áyyemgi Shıǵıs jámietiniń siyasiy tájiriybesin túsindiriwdiń birden-bir forması bolıp keldi. Mif arqalı haqıyqattı differenciyalanbaǵan bir pútinlikte kóz aldına keltiriw eń áyyemgi mámleketlik strukturalardıń oraylasıwı procesinde siyasiy kúshlerdegi ózgerislerdi sáwlelendirgen.

Dúnyanıń ápsanalıq súwreti diniy túsinikler menen tıǵız baylanıslı bolıp, bir qatar irracionallıq elementlerdi óz ishine alǵan, antropomorfizm hám tábiyat kúshlerin personifikaciyalaw menen ajıralıp turǵan.

Miflerdi úyreniwde eki basqıshtı ajıratıp kórsetiw múmkin: eger XX ásirdiń birinshi yarımında bul qubılıs tiykarınan jámáátlik túsinikler hám normalardıń forması sıpatında qaralǵan bolsa, XX ásirdiń ekinshi yarımında onı mifti máni hám áhmiet ushın ideologiyalıq hám simvollıq gúres nátiyjesi sıpatında talqılawshı sapalı siyasiy teoriya sheńberinde islep shıǵıw baslandı. Solay etip, tallaw sheńberi keńeydi: mádeniy qubılıs sıpatındaǵı miften siyasiy qubılıs sıpatındaǵı mifti túsiniwge shekem. Izertlew obekti dástúriy hám alǵashqı jámiet miflerinen zamanagóy miflerge, predmeti bolsa mif strukturası, onıń funkciyaları hám ózgerisler dinamikasınan mif túsiniginiń mánisi, sociallıq konteksttiń roli, miflerdiń "islep shıǵarıwshıları" hám "tutınıwshıları," olardıń jámiette ámel etiwine shekemgi baǵdarlarǵa kóshti.[26]

Áyyemgi Shigis xalıqları siyasiy kózqaraslarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwında din - qudaylar hám tábiyiy emes kúshlerdiń bar ekenligine iseniw sheshiwshi faktor bolip qaldı. Ol adamlardıń jámiyetlik-siyasiy hám psixologiyalıq kórsetpelerin, uliwma mádeniy bagdarların qáliplestirdi.

[26] Гончарик А.А. Понятие мифа и его применение в исследованиях политики // Полит. наука. 2009. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-mifa-i-ego-primenenie-v-issledovaniyah-politiki (Múrájat sánesi: 01.05.2025).

Diniy ideyalar adamlarga óz turmıslıq iskerliginiń tiykarǵı baǵdarların belgilew imkanın beriwshi koordinatalar sisteması sıpatında qabıl etilgen, insan ádep-ikramlılıq minez-qulqınıń ózine tán etaloni bolip xizmet etken.

Siyasiy tájiriybe, qorshagan álem, jámiyettiń rawajlanıwın belgilep bergen nizamlılıqlar haqqındaǵı bilimler artıp bargan sayın áyyemgi Shigistaǵı siyasiy kózqaraslar individtiń ózine uqsaslar menen jasawdıń mádeniylasqan formaların tabiwga bolgan zárúrliginiń artıp barıwın sáwlelendire basladı.

Áyyemgi adamlardıń siyasiy kózqarasları áste-aqırın, jasırın túrde mifologiyalıq hám diniy túsiniklerden qutıla basladı, barǵan sayın racionallasıp, ámeliy xarakterge iye boldı.

Áyyemgi oyshıllardıń kózqaraslarında, dáslepki ádebiy miynetlerdiń mazmunında siyasat hám ádep-ikramlılıq, siyasat hám ádep-ikramlılıq máseleleri bir-biri menen tıǵız baylanısıp ketkenligi áyyemgi Shıǵıs siyasiy táliymatlarınıń jáne bir áhmiyetli ózgesheligin quraǵan.

Áyyemgi Shigistin filosofiyalıq-siyasiy oy-pikiri kurtak halında bolganlıǵı sebepli, ol ele keń sheńberdegi siyasiy mashqalalardı qamtıp alatuǵın, anıq hám jeterli dárejede islep shigilgan túsinikler apparatına tayanatuǵın sistemalastırılgan siyasiy kózqaraslardı sáwlelendirmegen edi. Rawajlanıw, siyasiy haqıyqatlıqtı biliw hám túsindiriwdiń joqarı basqıshına keyin ala antik dáwir oyshılları kóterildi.[27]

Áyyemgi Shigis xalıqları siyasiy sanasında jámiyetlik tártiplerdiń ilahiy, tábiyiy emes kelip shiǵiwi haqqındaǵı ápsanalar tiykarǵı orındı iyelegen. Bir qatar xalıqlardıń ańızlarında dáslep qudaylardıń tikkeley húkimdarlıǵı haqqında sóz etiledi, keyin ala olar adamlarǵa basqarıw ónerin úyretip, hákimiyattı jerdegi húkimdarlarga tapsıradı. Bul ápsanalar menen házirgi hákimiyattı qudaylastırıw dástúrleri tıǵız baylanıslı edi. Pachalar, ruwxaniyler, qazılar hám basqa hákimiyat wákilleri qudaydıń orınbasarları esaplanıp, olarga muqaddes sipatlar berilgen.

[27] Бичехвост А. Ф. ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА // Правовая политика и правовая жизнь. 2009. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-mysl-drevnego-vostoka (Músájat sánesi: 28.04.2025).

2.3. Siyasiy pikirdiń baslanıwı: ápsanalar, diniy túsinikler.

MIF (grek. mifhos - ańız, ráwiyat, gúrriń) - alǵashqı dáwir adamlarınıń sanası hám túsiniginde insan, tábiyat, jámiyet hám álemniń payda boliwi menen baylanıslı waqiyalar, sonday-aq, tábiyat hám jámiyet hádiyseleriniń sáwleleniwi. Áyyemgi adamlar tábiyat hám jámiyette júz beretuǵın waqiya hám hádiyselerdiń tiykarǵı sebeplerin duris túsinip jetpegen hám olarga qanday da bir sırtqı kúshtiń kórinisi dep qaragan.[28]

Siyasiy ápsana - siyasiy sananıń ózgergen forması bolıp, onda siyasiy faktlerdi biliw hám túsiniw obrazlar, simvollar, ótirikler, ápsanalar hám olarǵa iseniw menen almastırıladı. Bir qatar ózgeshelikler siyasiy mifti klassikalıq arxaikalıq mif penen jaqınlastıradı: biliwdiń ornın basatuǵın uqsas sezim-emocional genetika, tipologiya - mif-ápsanalar (waqıyalar, olardıń sebepleri hám qatnasıwshılarınıń rolleriniń talqılawı), tariyxıy mifler, ápsana-ańızlar (ótmishtegi waqıyalar hám qaharmanlıqlar hám olardıń qatnasıwshıları haqqında), qaharmanlar (siyasiy jetekshiler) haqqındaǵı mifler hám basqalar.

Mifologiya (grek. mifhos - ańız, ápsana; logos - sóz, túsinik, táliymat) - 1) mifler toplamı; 2) miflerdi úyreniwshi pán. Mifologiya sociallıq sana formalarınan biri hám adamlardıń tábiyiy hám sociallıq hádiyseleriniń mánisin ańlawda dáslepki basqısh esaplanadı. Alǵashqı jámiyet dáwirlerinde, tiykarınan, dúnya mifologiyalıq obrazlar arqalı kóz aldına keltirilgen. Mifologiyalıq obrazlar arqalı dúnyanı ańlaw procesi óz aldına dúnyanıń bası hám aqırı haqqındaǵı túsiniklerdi qamtıp alıwdı maqset etip qoya almaydı. Bunday túsiniklerdiń tiykarǵı tiykarında bolsa adamlardıń átiraptaǵı zat hám hádiyseler haqqındaǵı bilimleriniń júdá sayızlıǵı hám ózleriniń tar máplerinen kelip shıqqan halda tábiyiy ortalıqtan ajıratıp túsinbegenligi jatadı.[29]

A. M. Suladze siyasiy mifti "siyasiy maqsetlerdi ámelge asırıw ushın qollanılatuǵın ápsana: hákimiyat ushin gúres, hákimiyattı nızamlastırıw, siyasiy

---

[28] Фалсафа (қомусий луғат). –Т., "Шарқ". 2004, -Б.274.
[29] Фалсафа (қомусий луғат). –Т., "Шарқ". 2004, -Б.275.

ústemlikti ámelge asırıw"[30] dep táriypleydi. Avtordıń kóz qarası boyınsha, siyasiy gúres quralı sıpatında qollanılatuǵın siyasiy ápsanalar pútkil jámietke úlken tásir kórsetedi. Solay etip, siyasiy mifologiyani ámeliy mifologiya dep ataw múmkin, sebebi hár qanday siyasiy mif artında bárqulla belgili shaxslar hám toparlardıń tolıq materiallıq mápleri jasırın boladı.

Birinshiden, mif verifikaciyalanbaytuǵın bilim. Mif ápiwayı mif bolǵanı ushın haqıyqat bolıp kórinedi. Bul sıpatı menen ol ózinen basqa hesh nárse menen tastıyıqlanıwǵa mútáj emes. Anıǵıraǵı, hár qanday bar shınlıq mifologiyalıq formalarda talqılanadı. Mif - principial jaqtan kontrfakt struktura. Shaxsqa usınılǵan faktlerdiń hesh qanday jıynaǵı onı abıraysızlandırmaydı.[31]

Hár qanday basqa ápsana sıyaqlı, siyasiy ápsana da manipulyaciya quralınan kóbirek "óz" mákanın jat mákannan, dostı dushpannan ajıratıp turatuǵın parametrlerdi belgileytuǵın "tasıwshı konstrukciya" wazıypasın atqaradı. Sebebi, miften manipulyaciya quralı sıpatında paydalanıw ushın manipulyator hám manipulyaciyalanıwshı hár qıylı mifologiyalıq sistemalarǵa kirgiziliwi, hár qıylı miflerge baǵdarlanıwı kerek. Biraq, bunday jaǵdayda "gorizontlardı birlestiriw," demek, kommunikaciya da joq. Eger basqarıwshı hám basqarılıwshı tolıq kommunikaciyanı támiyinleytuǵın bir mifologiyalıq mákanda bolsa, onda ol birinshisine de, ekinshisine de birdey tásir kórsetip, mif yamasa mifologiyalıq sananı manipulyaciyalaw imkaniyatın bermeydi.

Kóbinese siyasiy legendada oraylıq shaxs joqarı hákimiyat iyesi bolǵan kámil insan esaplanadı. Hátte rawajlanǵan jámiyetlerde de tariyxtıń krizisli dáwirlerinde kúshli jetekshige zárúrlik tuwıladı. Kassirerdiń aytıwınsha, "kúshli jetekshige umtılıw jámáátlik tilek misli kórilmegen kúshke eriskende hám basqa tárepten, bwl tilekti ádettegi, normal jollar menen kanaatlandırıwǵa bolǵan barlıq umitler nátiyje bermegende payda boladı."[32] Bunday payıtlarda arzıwlar tek ótkir

[30] Цуладзе А. М. Политическая мифология / А. М. Цуладзе. – М., 2003. – С. 56.
[31] Бляхер Л. Е. Политические мифы Дальнего Востока. – Полис. Политические исследования. 2004. № 5. С. 28-39. https://doi.org/10.17976/jpps/2004.05.04
[32] Кассирер Э. Политические мифы // Реклама : внушение и манипуляция. Медиа-ориентированный подход : учеб. пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики / Э. Кассирер. – Самара, 2001. – С. 384–385.

bolıp qalmay, al shaxslantırıladı. Olar insan kóz aldında konkret, individual kóriniste payda boladı. Jámáátlik úmittiń kúshliligi jetekshide jámlesedi. Eger sociallıq qáweterleniw sezimi ruqsat etilgen shegaradan asıp kece, "barlıq mashqalalardı bir waqıttıń ózinde sheshetuǵın jetekshige, yaǵnıy qaharmanǵa bolǵan talap payda boladı."[33] Arxaikalıq mifte de, siyasiy mifte de qaharmannıń háreketi bárqulla jawızlıqqa qarsı gúres bolıp tabıladı.

Arxaikalıq mifte de, siyasiy mifte de qaharmannıń háreketi jawızlıqqa qarsı gúreste boladı. Mif "dushpan bolmasa - gúres joq, gúres bolmasa - háreket joq, háreket bolmasa - mif joq"[34] nızamına baǵınadı.

Usı tiykarda hár qanday milliy mifologiya sıyqırlı imkaniyatlarǵa ie bolǵan qaharman, ǵayrı tábiyiy insan haqqındaǵı ańızdı óz ishine aladı, dep boljaw múmkin. Mifologiyalıq sanada xalıq shahı - qaharman, qutqarıwshı hám payǵambar bárqulla bar.

Siyasiy krizis dáwirinde keń tarqalgan hám anıq siyasiy túske iye bolgan ápsana - bul kúshli qol haqqındaǵı, tez arada Xristos (patsha, monarx, xojeyin) keledi hám ol bizdi qutqaradı hám de bizge zulımlıq etip atırganlardıń hámmesin jazalaydı degen ápsana.

Xalıq patshasınan (qaharmanınan) bárqulla xalıqtı bále-máterden ájayıp qutqarıwdı kútedi. Jolawshı patsha tosattan payda bolıp, qanday da bir áhmietli belgileri menen tanılıp, káramat kórsetiwi kerek. Haqıyqıy turmısta káramat júz bermewi múmkin hám burınǵı qutqarıwshı pacha tez yamasa áste-aqırın jalǵan pachaǵa aylanadı.

Siyasiy ápsana - bul siyasiy sananıń ózgergen forması bolıp, onda siyasat faktlerin biliw hám túsiniw obrazlar, simvollar, ótirikler, ápsanalar hám olarǵa isenim menen almastırıladı.[35] Siyasiy mifologiya kóp jaǵınan klassikalıq miflerge uqsap ketedi, ol biliwdiń ornın basıwshı seziwshi-emocional genetikasına da iye. Waqıya-hádiyseler, olardıń sebepleri hám qatnasıwshılarınıń rolin ózine tán

[33] Цуладзе А. М. Политическая мифология / А. М. Цуладзе. – М., 2003. – С.158.
[34] Цуладзе А. М. Политическая мифология / А. М. Цуладзе. – М., 2003. – С.160.
[35] Новая философская энциклопедия: В 4 т. / под ред. В.С. Стёпина. - Т. 1. - М.: Мысль, 2001.-С.168.

tárizde talqılaytuğın ápsana-ańızlar; tariyxıy ápsanalar; ótmishtegi waqıyalar hám erlikler haqqında gúrriń etiwshi ápsana-ańızlar; qaharman-kósemler haqqındağı ápsanalar hám basqalar ajıratıladı. Biraq siyasiy ápsanalarda áhmiyetli ayırmashılıqlar da bar: birinshiden, olar áhmiyetli siyasiy jagdayga qarata konkretlestiriledi, ekinshiden, siyasiy ápsanalar kóbinese úgit-násiyatlaw xarakterine iye boladı hám tiyisli ideologiyanı óz ishine aladı, úshinshiden, siyasiy ápsanalar massalıq sana tárepinen racionalizaciyalanadı, olar ápsananı haqıyqat sıpatında qabıl etiwge umtıladı.

Mifologiyanıń bir neshe túrleri ajıratıladı:

- absolyut mifologiya,
- máńgi mifler,
- milliy mifler,
- mif-texnologiyalar.[36] Absolyut mifologiya hár qanday mif óz rawajlanıwında umtılatuğın etalon, onıń barlığınıń eń joqarı noqatı bolıp tabıladı. Ayırım istisnolar menen bunday mifologiyaga (siyasatqa qarata) misal sipatında totalitar hám avtoritar dúzimlerdi, atap aytqanda, sovet dúzimin (mámleket dúzilisiniń absolyut idealına umtılıw) keltiriw múmkin.

Keyingi túr máńgilik ápsanalar. Bunday ańızlar insan aqılı hám ruwxınıń derlik barlıq kórinislerinde bar bolıp, ádette hesh kimniń tásirine berilmeydi. Máńgilik mifler barlıq waqıtta da arxetiplik bolıp, olardıń súyikli syujetleri Jaqsılıq hám Jamanlıq arasındağı gúres, qaharman hám jawız qaharmanǵa qarsı gúres hám basqalar bolıp tabıladı. Ápsanalardıń bul túrin derlik joq etip bolmaydı - olar insannıń aqılıy dúzilislerinde tereń ornalasıp qalǵan.

Negizinde hesh qashan bolmaǵan waqıyalardı súwretleytuğın tús ańızlar. Bunday ápsanalar siyasatqa ol yamasa bwl pragmatikalıq maqsetlerge erisiwde járdem beredi, kóbinese olar úgit-násiyat ushın qollanıladı. Hárekettegi ápsana-illyuziya bir waqıttıń ózinde hám tańlandıradı, hám qorqıtadı.

---

[36] Балахонская Ю.В. Отличительные особенности политической мифологии // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. 2015. №3 (67). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/otlichitelnye-osobennosti-politicheskoy-mifologii (Múrájat sánesi: 29.04.2025).

Mif - bul dúnyanı aqılǵa uǵras ańlaw, onı obrazlı-simvollıq qayta tiklewdiń birinshi forması bolıp, ol háreketler kórsetpesine aylanadı. Mif xaostı kosmosqa aylandıradı, dúnyanı qanday da bir shólkemlesken pútinlik sıpatında ańlaw imkaniyatın jaratadı, onı ápiwayı hám túsinikli sxemada kórsetedi, bul túsiniksizdi jeńiw quralı sıpatında sıyqırlı háreketke aylanıwı múmkin.

Arxaikalıq mif qanday qásiyetlerge iye bolgan? Ol dálillewdi talap etpeytuǵın haqıyqatlıqtı óz ishine alǵan; ápsana sheshiwge mútáj bolmaǵan qarama-qarsılıqlarǵa tolı bolıwı múmkin; ol sinkretik, simvollar menen toyınǵan hám sezimlik jaqtan júklengen; onda waqıt ózine tán nızamlar boyınsha ótken, al logika bolsa binar pikirlew sheńberinen sırtqa shıqpaǵan. I, konechno je, v legende vsegda sushestvuet geroy, kotoromu protivostoit trikster.

Mifologiyalıq sana adamlar turmısınıń ajıralmas bólegi bolıp, kóp jaǵınan olardıń dúnyaǵa bolǵan múnásibetin belgilep bergen. Ańızlarǵa qulaq salınǵan, olardan sabaq alınǵan, olardıń haqıyqatlıǵı hesh qashan gúmanǵa alınbaǵan.

2.4. Áyyemgi Shigis mifleri siyasiy-huqiqiy estelik sipatında.

B.e.sh. 3050-jildan b.e.sh. 2-ásirge shekem jaratılgan kóplegen dereklerde ápsanalarga silteme beriwler bar. Bul dáwirge tiyisli tekstlerden alımlar qudaylar hám kosmologiya haqqında maǵlıwmatlar aladı. Mazarlarda hám ibadatxanalarda tabılǵan papiruslardan bir nárseni tabıw múmkin, bir nárseni jerlew stelalarında tabıw múmkin.

Áyyemgi Mısırdıń túrli aymaqlarında ápsanalardıń túrli versiyaları tarqalgan. Mısırdıń úsh eń iri teologiyalıq mifler toparı ajıratıp kórsetilgen:

- Memfis;
- Germopol;
- Geliopol.

Túrli tarawlardagi diniy isenimler túrli qudaylardı birinshi oringa alıp shiqtı. Aymaqqa qarap, bir syujettiń qaharmanları hár qıylı qudaylar bolıwı múmkin.

Qudaylar haqqında mağlıwmat beriwshi dereklerdiń tiykarğı túrleri:

Áyyemgi Pachalıq dáwirindegi maqbaralardıń ishki diywallarına oyılgan piramidalar tekstleri;

Orta pachalıq dáwirinde aqsúyekler sarkofagları diywallarına sızılgan sarkofag tekstleri;

Óliler kitabı;

Grek avtorlarınıń shığarmaları.

Áyyemgi Mesopotamiyada siyasiy kózqaraslar rawajlanıwı menen jáne de racionallasqan pikirlew kónlikpeleri payda boladı, áste-aqırın filosofiyalıq dúnya qaras quramında siyasiy kózqaraslar júzege keledi. Biraq filosofiya hám onıń dúzilisi Bobilde usılayınsha qáliplespeydi. Hátte Jana Bobil pachalığı dáwirinde de bobillikler álemdi ápsanalar kontekstinde kórip shiqqan. Diniy ideologiyanıń bir bólegi bolgan siyasiy kózqaraslar ruwxanıylardıń ıqtıyarında bolgan.

Áyyemgi Mesopotamiya mifleri:

- Shumer mifologiyası;
- Akkado-Bobil mifologiyası;
- Enuma Elish;
- Ishterdiń kelip shiğiwi;
- Gilgamish dástanı;
- "Xojayın hám qul sáwbeti" hám basqalar.

Hindler mifologiyası haqqındağı dáslepki isenimli magliwmatlar Rigveda (b.e.sh. 2-mıń jıllıqtıń bası) jaratılgan waqıtqa tuwra keledi. Hind diniy ádebiyatınıń áyyemgi esteligi, Veda qudaylarına gimnlerdi óz ishine aladı (Veda dinine qarań). Vedaariyleriniń mifologiyası olardıń álem dúzilisi hám tábiyattıń túrli kúshleri hám hádiyseleriniń áhmiyeti haqqındağı kózqaraslarıń ashıp beredi, olardıń personifikaciyası kóp sanlı Rigveda qudayları (olar 3 mıńnan aslam) bolıp, áyyemgi hindler qudaylardı adamlardıń kórinisi hám uqsaslığına qarap oylağan bolsa da, antropomorfizm ele anıq kórsetilgen individual ózgesheliklerge shekem rawajlanbağan. Tábiyattağı jaqsılıq hám jawızlıq gúresi haqqındağı túsinikler

qudaylar hám jinler ortasındağı dushpanlıq haqqındağı ápsanalarda óz kórinisin tapqan. Áyyemgi hindlerdiń álem haqqındağı túsinikleri kosmogoniyalıq miflerde. Usınday ápsanalardıń birine bola, dáslep Jer hám qattı Aspannan ibarat bolmıstı (Sat) payda etken joqlıq (Asat) bar bolǵan. Aspan hám Jerden quday Indra tuwilgan.

Áyyemgi Qıtaydıń klassikalıq ápsanalarında pútkil dúnyanı suw basıwınıń aldın alǵan hám sadaqtan toǵız kúndi joq etip, dúnyanı qurǵaqshılıqtan saqlap qalǵan ápsanawiy qaharmanlar haqqında gúrriń etiledi. Keyinirek, imperiya dáwirinde real tariyxıy shaxslar - imperatorlar, sárkardalar hám hámeldarlar qaharmanlardıń prototiplerine aylandı.

Áyyemgi Qıtaydıń klassikalıq ápsanaları:

- Suy Jengtin ot alganı haqqındağı ápsana;
- Yao taxtti Shunyuga tapsıradı ertegi;
- Bes muqaddes taw ápsanası;
- Ulli Pan Gu ápsanası;
- Adamlardı soqır etken Nyuy Wa ápsanası;
- "Shopan hám toqıwshı hayal" ertegi hám basqalar.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Shigis mámleketlerinde diniy-afsanalıq, siyasiy-huqiqiy kózqaraslardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwınıń ózine tán mánisin kórsetiń.

2. Tekstte Áyyemgi Shıǵıs "siyasiy táliymatlardıń izbe-iz sistemasına aylanǵan dáslepki siyasiy ideyalardıń watanı esaplanadı" dep atap ótiledi. Berilgen tekst tiykarında usi pikirdi túsindirin hám Áyyemgi Shigista siyasiy túsiniklerdiń qáliplesiwi ushin bar bolgan tiykarǵı tariyxıy hám siyasiy sharayatlardı túsindiriń.

3. Siyasiy bilimlerdiń qáliplesiwiniń diniy-mifologiyalıq basqıshi tekstte tolıq sáwlelendirilgen. Usı basqıshtıń tiykarǵı ózgesheliklerin, siyasattı ańlawdaǵı

teologiyalıq paradigmanıń ornın hám áyyemgi dúnyada mámlekechilik hám siyasiy ideyalardıń payda bolıwında onıń áhmiyetin túsindiriń.

4. Tekstte "Mif" hám "Siyasiy ápsana" túsiniklerine anıqlama berilgen hám olardıń ózgeshelikleri ashıp berilgen. Usi táriyplerge súyenip, siyasiy ápsananıń mánisin, oniń klassikalıq (arxaik) miften parıqların hám jámiyet sanasındaǵı rolin teksttegi misallar hám túsiniklerge tiykarlanıp analiz etiń.

5. Áyyemgi Shiǵıstıń siyasiy-huqiqiy estelikleri (derekleri) haqqında tekstte keltirilgen magliwmatlarga qaraganda, áyyemgi Misr, Mesopotamiya, Hindstan hám Qıtaydıń siyasiy-huqiqiy kózqaraslarınıń ózine tán ózgeshelikleri qanday bolgan? Keminde eki mámleket mısalında teksttegi tiyisli bólimlerge tiykarlanıp, usı ózgesheliklerdi qısqasha sáwlelendirin.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Tekstte siyasiy táliymatlar tariyxınıń ózine tánligi nede ekenligi aytılgan?
A) Tek teoriyalıq pán bolganda.
B) Tek tariyxıy pán ekenliginde.
C) Tek ǵana ámeliy áhmiyetke iye bolganda.
D) Bir waqıttıń ózinde hám tariyxıy, hám teoriyalıq pán esaplanıwında.

2. Siyasiy pikirlewdiń payda boliwi barlıq áyyemgi xalıqlarda dáslep nege barıp taqaladı?
A) Ilimiy ashılıwlarǵa;
B) Ekonomikalıq rawajlanıwǵa;
C) Filosofiyalıq sistemalarga;
D) Dáslepki diniy ápsanalarga.

3. Tekstke qaray, qaysı aymaq haqılı túrde dáslepki siyasiy ideyalardıń watanı esaplanadı?
A) Áyyemgi Greciya.
B) Áyyemgi Rim.
C) Orta Aziya.
D) Áyyemgi Shigis.

4. Áyyemgi Shigista dáslepki mámleketlik birlespelerdiń payda boliwi ushin qolay sharayatlar qatarına tekstte ne kirgizilgen?
A) Tawlı aymaqlar.
B) Ortasha klimat.
C) Togaylardıń kópligi.
D) Optimal ekologiyalıq ortalıq (ıssı, qurǵaq jaz, jumsaq qıshlı subtropikalıq

klimat) hám ónimdar topıraqlı dárya basseynleri.

5. IV-III mıń jıllıqlarda áyyemgi Shigis ruw-qáwim dúzilmeleri nege aylangan?

A) Kishi toparlarga;

B) Húkimdarlıqlarga;

C) Qala-mámleketlerge;

D) Protamámleketlerge;

6. Áyyemgi Shigis mámleketleri óz mámlekechiligi rawajlanıwında qanday tipik joldı basıp ótti?

A) Kishi qalalardan iri awıllarga ótiw.

B) Imperiyalardan qalasha birlespelerine shekem qısqarıw.

C) Tek qala-mámleket basqıshında qalıp ketiw.

D) Mayda qáwim birlespelerinen gegemon pachalıqlarga, keyin bolsa salıstırmalı oraylasqan imperiyalarga ótiw.

7. Áyyemgi Shigis mámleketlerindegi siyasiy kózqaraslar shama menen neshe jil dawamında qáliplesken?

A) Bir min jil.

B) Eki min jil.

C) Tórt mıń jildan artıq.

D) Úsh mıń jil.

8. Tekstke muwapıq, adamzat tariyxındağı dáslepki siyasiy kózqaraslardıń payda boliwi, qáliplesiwi hám transformaciyası dástúriy tárizde qaysı mámleketlerde qáliplesken siyasiy kózqaraslar mısalında úyreniledi?

A) Greciya, Rim, Misr.

B) Orta Aziya, Qıtay, Hindstan.

C) Rim, Misr, Mesopotamiya.

D) Áyyemgi Mısır, Áyyemgi Hindstan, Áyyemgi Qıtay.

9. Áyyemgi Shigis mámleketlerinde siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq rawajlanıwdıń ózine tánligi bul jerde mámlekettiń qanday forması payda boliwin aldınnan belgilep berdi?

A) Demokratiyalar.

B) Respublikalar.

C) Federal mámleketler.

D) Despotiyalar.

10. Siyasat teoriyasında túrli kózqaraslar qollanıladı. Olardan biri, dúnyanı hám siyasattı ilahiy talqılawshı paradigma tekstte qalay atalgan?

A) Tábiyiy paradigma.

B) Sociallıq paradigma.

C) Racional-kritikalıq paradigma.
D) Teologiyalıq paradigma.

11. Tekstke qaray, qaysı paradigma siyasattıń mánisin turaqlı, ózgermes tábiyiy faktorlardıń insan hám jámiyetke tásiri arqalı túsindiriwge uringan?
A) Teologiyalıq paradigma.
B) Sociallıq paradigma.
C) Racional-kritikalıq paradigma.
D) Tábiyiy paradigmalar.

12. Qaysı paradigma siyasattı oǵan salıstırmalı analizi, sociallıq faktorlar menen túsindiredi, yaǵnıy siyasatta qanday da bir basqa sociallıq tiykar belgilendiriwshi tásirdi ótkeredi, degen pikirge tiykarlanadı?
A) Teologiyalıq paradigma.
B) Tábiyiy paradigma.
C) Racional-kritikalıq paradigma.
D) Sociallıq paradigma.

13. Nemis alımı R.Darendorftıń pikirinshe, siyasattıń tiykarında ne jatadı hám oni qalay túsindiriw zárúr?
A) Ekonomikalıq qatnasıqlar, olardı rawajlandırıw quralı sıpatında.
B) Ruwxiy qádiriyatlar, olardı úgit-násiyatlaw quralı sıpatında.
C) Geografiyalıq jaylasıw, oni basqarıw quralı sıpatında.
D) Kelispewshilik, oni kelispewshiliklerdi sheshiw quralı sıpatında túsindiriw zárúr.

14. Áyyemgi dúnya diniy mifologiya tiykarında qaysı basqısh esaplanadı?
A) Siyasattıń ǵárezsiz pánge aylanıw dáwiri.
B) Huqiqiy mámleket koncepciyasınıń qáliplesiw dáwiri.
C) Racional siyasiy pikirdiń ústinlik dáwiri.
D) Mámlekechilik hám siyasiy ideyalardıń payda boliw dáwiri.

15. Tekstke qaraganda, Shigista mámleket hám huqıq haqqındaǵı túsiniklerdiń rawajlanıwına ásirese úlken úles qosqan mámleketler qaysıları?
A) Misr hám Mesopotamiya.
B) Greciya hám Rim.
C) Orta Aziya hám Yaponiya.
D) Hindstan hám Qıtay.

16. Hind oy-pikiri kóbinese qanday xarakterge iye bolgan (basqarıw óneri traktatlarınan tısqarı)?
A) Racionallıq.
B) Tek filosofiyalıq.

C) Tek ádep-ikramlılıq.

D) Taza diniy hám ápsanawiy.

17. Qıtay oy-pikiri tekstte qanday xarakterge iye ekenligi aytılgan?

A) Taza diniy.

B) Ápsanawiy.

C) Ámeliy.

D) Racionallıq.

18. Áyyemgi Shigis despotiyasında húkimdar (monarx) tekst boyinsha kim aldında juwapker bolgan?

A) Tek puqaralar aldında.

B) Tek hámeldarlar aldında.

C) Tek ózinen aldıńģi áwladlar aldında.

D) Qudaylar aldında.

19. Áyyemgi Shigis siyasiy oy-pikiri uzaq waqit dawamında qalay jasap kelgen?

A) Ǵárezsiz hám óz aldına pán tarawi sipatında;

B) Tek huqiqtanıwdıń bir bólimi sipatında.

C) Tek ekonomika menen baylanıslı halda.

D) Filosofiya, ádep-ikramlılıq, din, sufizmniń bir bólegi sıpatında.

20. Tekstte aytılıwınsha, áyyemgi Shigis siyasiy-huqiqiy táliymatları tiykarınan qanday xarakterge iye bolgan hám olardıń tiykarģı mazmunın ne quragan?

A) Teoriyalıq xarakterge iye bolgan, filosofiyalıq mashqalalar.

B) Diniy xarakterge iye bolgan, qudaylar haqqındaģı táliymatlar.

C) Tariyxiy xarakterge iye bolgan, ótmish waqiyaları analizi.

D) Ámeliyatqa aralasıp qalgan, basqariw óneri, hákimiyattı ámelge asırıw mexanizmi hám ádil sudlawga tiyisli máseleler.

21. Áyyemgi Shigis xalıqları siyasiy sanasında jámiyetlik tártiplerdiń kelip shiģiwi haqqında qanday ápsanalar tiykarģı orındı iyelegen?

A) Ekonomikalıq sebeplerge tiykarlangan ápsanalar.

B) Insanlardıń óz ara kelisiwine tiykarlangan ápsanalar.

C) Qaharmanlardıń iskerligine tiykarlangan ápsanalar.

D) Ilahiy, tábiyiy emes kelip shiģiwi haqqındaģı ápsanalar.

22. Tekstte keltirilgen anıqlamaģa muwapıq, MIF (grek. mifhos) degen ne?

A) Ilimiy teoriya.

B) Tariyxiy hújjet.

C) Filosofiyalıq túsinik.
D) Alǵashqı dáwir adamlarınıń sanası hám túsiniginde insan, tábiyat, jámiyet hám kosmostıń payda boliwi menen baylanıslı waqiyalar, sonday-aq, tábiyat hám jámiyet hádiyseleriniń sáwleleniwi.

23. Siyasiy sananıń ózgergen forması bolıp, onda siyasiy faktlerdi biliw hám túsiniw obrazlar, simvollar, ótirikler, ápsanalar hám olarǵa iseniw menen almastırılatuǵın túsinik tekstte qanday atalgan?
A) Siyasiy teoriya.
B) Siyasiy ideya.
C) Siyasiy filosofiya.
D) Siyasiy ápsana.

24. A. M. Suladze siyasiy mifti qanday táriyipleydi?
A) Siyasiy sananıń racional forması.
B) Tariyxiy haqiyqatlıqtıń anıq súwreti.
C) Sociallıq qarama-qarsılıqlardı sheshiw usılı.
D) Siyasiy maqsetlerdi ámelge asırıw ushin qollanılatuǵın ápsana.

25. Tekst boyinsha, siyasiy ápsanalarda áhmiyetli ayırmashılıqlar qatarına ne kiredi?
A) Tek tariyxıy ótmishti sáwlelendiriwi.
B) Tek jeke pikirlerdi bildiriwi;
C) Tek ilimiy dálillerge tiykarlanıwı.
D) Áhmiyetli siyasiy jaǵdayǵa qarata konkretlestiriliwi, kóbinese úgit-násiyatlaw xarakterine iye boliwi, massalıq sana tárepinen racionallastırılıwı.

26. Tekstte qaysı túrdegi mifologiya hár qanday mif óz rawajlanıwında umtılatuǵın etalon, onıń bar bolıwınıń yeń joqarı noqatı dep táriyiplengen?
A) Máńgi mifler.
B) Milliy mifler.
C) Mif-texnologiyalar.
D) Absolyut mifologiya.

27. Tekstte keltirilgen magliwmatqa qaraganda, qaysı túrdegi ápsanalar insan aqılı hám ruwxınıń derlik barlıq kórinislerinde bar bolıp, ádette hesh kimniń tásirine berilmeydi?
A) Absolyut ápsanalar.
B) tús ańızlar.
C) Milliy ańızlar.
D) Máńgilik ańızlar.

28. Áyyemgi Mısırdıń tekstte ajıratıp kórsetilgen úsh eń iri teologiyalıq mifler topari qatarına kirmeytuǵın

variant qaysı?

A) Memfis.

B) Germopol.

C) Geliopol.

D) Luksor.

29. Áyyemgi Mesopotamiyada filosofiya hám oniń dúzilisi tekstke qaraganda qay jerde usınday bolip qáliplespegen?

A) Orda.

B) Nineviyada;

C) Assuriyada.

D) Bobilda.

30. Tekstke qaraganda, hindler mifologiyası haqqındağı dáslepki isenimli magliwmatlar qashan jaratılgan derekke tuwri keledi?

A) Eramızdıń I mıń jıllıqlarınıń aqırı.

B) Eramızdıń 2-mıń jıllığınıń bası.

C) Eramızğa shekemgi 1-mıń jıllıqtıń aqırı.

D) B.e.sh. 2-mıń jıllıqtıń bası.

3-BAP. ÁYYEMGI MISRDAĞÍ SIYASIY PIKIRLER.

3.1. Áyyemgi Mısırdağı dáslepki mámleket hám huqıq haqqındağı kóz-qaraslardıń payda bolıwı.

Házirgi zaman iliminde qabıl etilgen Mısır tariyxın dáwirlestiriw júdá áyyemgi zamanlarga barıp taqaladı. Oniń tiykarı Aleksandr Makedonskiy dáwirinen kóp ótpey jasagan misrlik ruwxaniy Manefon tárepinen grek tilinde jazılǵan eki tomlıq "Misr tariyxı"nda usınıs etilgen.

Manefon dinastiyalıq Mısırdıń pútkil tariyxın úsh úlken dáwirge - Áyyemgi, Orta hám Jana pachalıqlarga bóledi; atalgan pachalıqlardıń hárbiri dinastiyalarga, hárbir pachalıqqa onnan, jámi otız dinastiyaga bólinedi. Eger Mısır tariyxınıń Manefonlıq úsh úlken dáwirge bóliniwi tiykarında mámleket rawajlanıwındağı belgili bir sapa basqıshların sáwlelendiretuğın bolsa, onda dinastiyalardıń pachalıqlar boyınsha bunday tegis jaylasıwı shártli bolip kórinedi.

Tiykarınan, Manefon klassifikaciyalagan dinastiyalar bir húkimdar shanaraq wákillerin óz ishine aladı, biraq kóbinese bir-birine tuwısqan bolmagan birneshe húkimdar shanaraqlardı da óz ishine alıwı múmkin edi. Soǵan qaramastan, pán elege shekem qolaylıq ushın Manefon dinastiyalardı klassifikaciyalaw dástúrlerine ámel etedi. Áyyemgi Mısır tariyxınıń basqıshpa-basqısh dáwirlestiriliwine dúzetiwler kirgizildi; dáslepki eki Manefon dinastiyası Dáslepki pachalıqqa, aqırǵıları bolsa XXI dinastiyadan baslap Sońǵi pachalıqqa ajıratıldı. Ayırım izertlewshiler, sonday-aq, eki ótiw dáwirin ajıratadı: Áyyemgi hám Orta (I ótiw dáwiri) hám Orta hám Jaña pachalıq (II ótiw dáwiri).

Pachalikler hám dinastiyalar tómendegishe dáwirlestiriledi:

Dáslepki pachalıq (I-II dinastiyalar) - b.e.sh. 3000-2778-jillar.

Áyyemgi pachalıq (III-VI dinastiyalar) - b.e.sh. 2778-2263-jillar.

Birinshi ótiw dáwiri (VII - X dinastiyalar) - b.e.sh. 2263 - 2070-jillar.

Orta pachalıq (XI hám XII dinastiyalar) - b.e.sh. 2160-1785-jillar.

Ekinshi ótiw dáwiri (XIII-XVII dinastiyalar) - eramızǵa shekemgi 1785-1580-jillar.

Jana pachalıq (XVIII-XX dinastiyalar) - b.e.sh. 1580-1075-jillar.

Úshinshi ótiw dáwiri - (XXI - XXVI dinastiyalar) b.e.sh. 1075 - 656-jillar.

Sońǵi pachalıq (XXVII - XXX dinastiyalar) - b.e.sh. 656 - 332-jillar, Aleksandr Makedonskiy tárepinen basıp alınıwınan aldın.[37]

Keltirilgen sánelerdi juwıq dep esaplaw kerek, sonıń menen birge olardıń eń keshkenleri anıǵıraq, eń ertedileri bolsa bir neshe ásirler ishinde qátelikke jol qoyıwı múmkin.

Áyyemgi Pachalıq dáwiri (b.e.sh. 2778 - 2260-jıllar) joqarı quday Ptaxtıń miynetleri menen "Menfis ilahiyatı traktatı" jazılǵan. Onıń qaǵıydalarına muwapıq, jer júzindegi barlıq nárse, sonıń ishinde, insan da quday Ptax tárepinen jaratılǵan. Barlıq qudaylar adamlar jámáátinde tártip hám haqıyqatlıqtı qollap-quwatlagan. Tártip hám haqıyqat ulıwma úylesimlilik hám ádillikke tiykarlanǵan edi.

Ádillikti Maat qudayı kórsetedi. Firaun qudaydıń egizegi esaplanadı hám qudaylar sıyaqlı jer júzinde ádillik ornatıwǵa umtılıwı kerek.

Orta Patshalıq dáwirinde (b.e.sh. 2040-1786-jıllar) Aman qudayına sıyınıw payda boladı (ayırım dinlerde ol Ra dep atalǵan). Faraun Quyash qudayınıń balası, keyin Quyash qudayı (Amon-Ra) esaplanadı. Faraun hám onıń hákimiyatı ilahiy kelip shıǵıwǵa iye bolıwına qaramastan, ol ádep-ikramlılıq principlerine ámel etiwi kerek.

Bul dáwir ushin siyasiy pikirler jámlengen túrli úgitler jaratılıwı xarakterli.

Mısırlılarda áyyemnen adamlardıń jámiyet hám mámleket haqqındaǵı kózqarasları, olardıń uliwma dúnya qarasları sıyaqlı, diniy-afsanalıq kóriniste bolgan. Mısırlılar Ra (quyash qudayı) n dúnyanıń jaratıwshısı dep esaplagan. Ra keyin Osiris, Isida, Set hám basqa da qudaylardı hám de adamlardı jarattı. Áyyemgi Mısır diniy-afsanalıq kózqaraslarına muwapıq, Maat (Ma-at) qudayı

[37] Qarang: *История Древнего Востока*. Ч. 2. Передняя Азия и Египет. М., 1988.

haqıyqat, ádillik hám ádil sudlaw tımsalı sıpatında kórinedi. Firaun, ruwxanıylar hám aqsúyekler hákimiyatınıń, sonday-aq, rásmiy qollap-quwatlangan úrp-ádetler, nizamlar, sud qararları sıyaqlı sol dáwirdiń tiykarǵı huqıq derekleriniń iláhiyligi - olardıń barlıǵı Maat tártiplerine, yaǵnıy tábiyiy-iláhiy ádillik qaǵıydalarına muwapıq ekenliginen derek beredi. Qudaylıq ádillikti jerdegi jámiyetlik-siyasiy tártipler, nizamlar hám insanlar arasındaǵı qatnasıqlar qaǵıydalarınıń tiykarı sıpatında ulıǵlaw bir qatar Áyyemgi Misr dereklerinde ushirasadı, biziń eramızǵa shekemgi XXII ásirge tiyisli "Ptaxotep úgitleri"nde barlıq azat adamlardıń tábiyatınan teńligi haqqında túsinikler bar. Onda insan minez-qulqınıń ka principine, yaǵnıy pazıyletli hám ádalatlı minez-qulqınıń ózine tán ólshemine muwapıq bolıwı zárúrligi tiykarlanadı. Áyyemgi Mısırda ruwxanıylar aqıret - o dúnya haqqındaǵı barlıq nárselerden xabardar adamlar sıpatında úlken abıray-mártebege erisken. Sonıń ushın da olar biziń eramızǵa shekemgi XXI-XXIV ásirlerde jazılǵan "Mólikler kitabı"nda aqırette bolatuǵın waqıyalar hám aqıret sudı haqqındaǵı zárúr bilimlerdiń ieleri sıpatında ulıǵlanǵan. Sonday-aq, shigarmada ruwxaniyler firaunlardıń qudaylıǵı haqqında táliymatlar jaratqanı, xalıqtı Quyash qudayı - Ra perzentleri esaplangan firaunlarga qatań boysınıwga shaqırganı hár tárepleme jarıtılgan. "Gerakleopol shahınıń úgit-násiyatları"nda (b.e.sh. XXII ásir aqırı) qudaylar hám firaunnıń qudaylıq hákimiyattı maqtaw hám uluǵlaw menen bir qatarda, adamlardı hár qanday ádalacızlıqqa hám nızamsızlıqqa jol qoymawǵa shaqırıwshı shaqiriwlar da ornın alǵan. Húkimdar "haqıyqatlıqtı jaratıwshı" hám ádalatqa umtılıwshı insan sıpatında súwretlenedi. Áyyemgi Mısırda mámleket hám jámiyet haqqındaǵı pikirler, siyasiy-huqiqiy kózqaraslar qáliplesken táliymat dárejesine kóterile almagan bolsa da, adamlardıń sociallıq ruwxiyatında isenim, úrp-ádet, kózqaraslar sipatında ámel qılgan.

Áyyemgi Mısırdaǵı dáslepki siyasiy túsinikler biziń dáwirimizge shekem piramidalardıń ishki diywallarındaǵı jazıwlar, papirus oramları, sarkofaglar, firaunlar húrmetine jazılgan hár túrli gimnler, áyyemgi ádebiy estelikler -

"Ptaxotep úgitleri," "Ayon Una ómiri," "Gerakleopol pachasınıń balası Merikarga úgiti," "Ipuser sózi," "Óliler kitabı," Orta, Jana hám Sońǵi pachalıq dáwirindegi kóplegen ápsanalar, sonday-aq, áyyemgi grek tariyxshıları - Gerodot, Plutarxtıń shigarmalarında saqlanıp qalgan.

Álemniń, jer júzindegi barlıq tiri maqluqatlardıń jaratıwshısı, joqarı patsha hám basqa da qudaylardıń atası quyash qudayı Ra esaplanıp, ol waqıttıń ótiwi menen Aman menen teńlestirile basladı. Ra qudaylar hám adamlar ústinen mıń jıllar dawamında húkimdarlıq etti, keyin pachalıqtı miyrasxor qudaylar: Osiris, Isida, Set, Gor hám basqalarga tapsırdı, ráwiyatlarga qaraganda olardan Gerodottiń sózlerine qaraganda on bir mıń jil dawamında húkimdarlıq etken jerdegi firaunlar kelip shiqqan. Gerodot óziniń "Tariyx" shıǵarmasında magliwmat beriwinshe, dereklerge qaraganda, birinshi Misr pachası dáwirinen Gerodot Misrǵa sapar etken dáwirge shekem (eramızdan aldınǵi V ásir) joqarı ruwxanıylar hám pachalardıń 341 áwladı ótken hám sol waqit dawamında (11 340 jil) Misrda tek adamlar húkimdarlıq etken. Bunnan aldın, ruwxanıylardıń aytıwınsha, "Mısırda qudaylar húkimdarlıq etken, olar adamlar menen birge jasagan hám olardan biri bárqulla eń qúdiretli bolgan."[38]

Dáslep Áyyemgi Mısırda birneshe onlaǵan tarqalgan mámleketler bolip, olar IV mıń jıllıqtıń ortalarına kelip eki pachalıqqa - Joqarı hám Tómengi Mısrga, al 5-6 ásirden soń bolsa orayda mustabid firaun hám oniń regionlardaǵı járdemshileri - nomarxlar basshılıǵındaǵı birden-bir oraylasqan shiǵis despotiyaga birlesken. Usigan baylanıslı, quday Ra hám ózlerin oniń ulları dep járiyalagan firaunlarga sıyınıw kúsheyedi.

"Ógitler" hám áyyemgi Mısır oy-pikiriniń basqa estelikleri avtorları mámleket hákimiyatınıń iláhiyligin kúshli dálillegen, Mısır despotiyasın maqtagan, adamlardıń sociallıq teńsizligi zárúrliginen kelip shiqqan, iláhiy tártip ornatiw jolındaǵı zorlıq háreketlerin aqlagan. Olar jámiyetti piramida formasında

[38] История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Под общей редакцией члена-корреспондента РАН В. С. Нерсесянца. М., 1996. –С.19.

kóz aldına keltirgen, onıń tóbesi qudaylar hám firaunlar, tómengi bólimi bolsa ónermentler, diyqanlar, jámiyetshiler hám qullardan ibarat bolgan. Olardıń ortasında ruwxanıylar, aqsúyekler hám hámeldarlar jaylasqan. Mısır oyshılları hákimiyattı paydalanbaw, ózindegi ǵárezli umtılıs hám beyimliklerdi jeńiw, úlkenlerdi húrmet etiw, kámbaǵallardı talan-taraj etpew, ázzilerdi qapa etpew sıyaqlı tileklerdi bildirgen.

3.2. Áyyemgi Mısır siyasiy táliymatları. Áyyemgi Mısır pachalıqlarındaǵı jámiyetlik-siyasiy turmis.

Mısırdıń eń áyyemgi siyasiy-diniy hújjetlerinen biri bolgan "Ptaxotep úgitleri"nde Mısır húkimdarları joqarı qatlamınıń siyasiy kózqarasları ashıp berilgen. Táliymattıń avtorı Djedkar Isesi (b.e.sh. 2414-2375) V dinastiyasınan bolgan firaunǵa xizmet etken Ptaxxotep dep esaplanadı. Ptaxxotep ismli wázirlerdiń firaun sarayında xizmet etkenligi haqqında tariyxiy magliwmatlar joq. Áyyemgi pachalıq aqsúyekleriniń Ptaxotep atlı qábirleri belgili, biraq olardıń hesh biri wázir bolmagan. Biraq bul fakt táliymat avtorınıń sózleriniń haqıyqatlıǵına gúman tuwdırmaydı: onıń qábiri saqlanbaǵan yamasa ele tabılmaǵan bolıwı múmkin.

Mısır aqsúyekleriniń kórnekli wákillerinen biri, wázir lawazımın iyelegen Ptaxotep jámiyet hám mámleketti basqarıw principleri haqqında óz pikirleri menen bólisedi. Ol firaunga aspan qudaylarınıń tikkeley áwladı sıpatında sıyınıwdı tiykarlaydı. Quday hám firaunnan basqa hesh kim qorqıtıwga umtılıwı kerek emes, dep uqtiradı Ptaxotep. Ol sociallıq teńsizliktiń zárúrligine isenedi. Onıń ushın jámiyettegi ornı jaǵınan tómen bolǵan adam jaman, joqarı bolǵan adam bolsa qádirli, ullı. "Kishi"ler "úlkenler"ge boysınıwshılıq hám kishipeyillik penen múnásibette bolıwı kerek. Ptaxoten pikirinshe, qullardıń boysınıwı sózsiz, jazası bolsa qattı hám tez boliwi kerek. "Ptaxotep úgitleri"nde barlıq erkinlerdiń tábiyiy teńligi atap ótilip, insan minez-qulqınıń "ka" principine - pazıyletli hám

ádalatlı minez-qulqınıń ózine tán ólshemine sáykes keliwi zárúrligi tiykarlap berilgen.

"Ptaxotep úgitleri"de "Eger siz tómennen kóterilgen bolsańız yamasa kámbaǵallıqtan keyin bay bolsańız, ózińizdi bálent tutpań hám kúsh kórsetpeń" delinedi.

"Húkimdarlar aldında belińizdi iyip turıń... úyińiz abat boladı. ... Qol iyilip sálem bermese, xojaga [bul jol menen] qarsılıq kórsetiwshige jaman boladı.

[Máseleniń mánisin] túsingenińizdi túsingeninizde sóyleń. Keńeste sóylewshi sheber. [Aqıllı] sóylew hár qanday isten qıyın.

Bilimiń sebepli menmenlik etpe hám bilimlimen dep ózińe súyenbe. Aqmaq penen de, bilimli menen de másláhátlesiw - [aqır] sheberliktiń shegarası joq hám óz ónerin [toliq] ózlestirgen ónerment joq. Jasıl qımbat bahalı tastan góre sulıw sóz jasırınǵan xızmetker hayallar digirman tasları abzal.

Eger siz xojayın bolsańız, arza beriwshiniń sózlerin tıńlaǵanda qáterjam bolıń; ol sizge aytpaqshı bolǵan nárseden ruwxın [sózbe-sóz: ózin] jeńillestirmesten aldın onı iyterip jibermeń.

Hesh kimge jala jawmań, úlken de, kishi de; Bul KA ushin jerkenish.

Dóhmetti qayta aytpa - sonda oni [hátte] esitpeysiz....Kórgenińdi ayt, esitkenińdi emes."[39]

"Ptaxoten úgitleri"nde (shama menen eramızǵa shekemgi XXVIII ásir) hámmeniń firaunga sózsiz hám tolıq boysınıwı zárúrligi, qatlamlıq-klasslıq teńsizliktiń maqsetke muwapıqlıǵı haqqında sóz júritiledi. Jámiyet bul jerde Misr piramidası formasında súwretlengen bolip, oniń ústinde qudaylar hám firaun jaylasqan. Keyin ruwxanıylar jaylasadı. Piramidanıń ultanında xalıq jaylasqan.

Ptaxoten ushın jámiyettegi óz ornı jaǵınan tómen adam jaman, joqarı adam bolsa qádirli, ullı, boysınıwdı talap etetuǵın adam. "Joqarı mártebeli adamnıń aldında qoldı túsirip, qáddińdi búgiw kerek."

[39] Коростовцев М. А. Литература Древнего царства (III тыс. до н. э.) / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. — Литература Древнего Египта. — М.: Наука, 1983. — Т. 1. — С. 57—64.

Sonıń menen birge, Ptaxotep "joqarı"larǵa "tómengi"lerdi kemsitpewdi, olardı máńgi qorqınıshta uslap turmawdı másláhát beredi. "Pacha hám qudaydan basqa hesh kim qorqıtıwǵa umtılıwı kerek emes." Ptaxotenniń pikirinshe, eń áhmiyetlisi bar, álleqashan qáliplesken tártipke ámel etiw hám oni qollap-quwatlaw, jańalıqlardan hárqanday jol menen qashıw.[40]

"Ptaxxotep úgitleri" 45 yaki 46 úgitten ibarat bolıp, "Eger sen..." dep baslanadı. Bul úgitler aralas xarakterge iye bolıp, olarda danishpanlıq "bir waqıttıń ózinde hám ádep-ikramlılıq qádirine, hám "jumıstıń paydasına" iye bolgan ámeliy nárse sıpatında" túsiniledi. Bul shıǵarmada "joqarı ádep-ikramlılıq usınıslar turmıslıq kórsetpeler hám geyde ashıqtan-ashıq utilitar pikirler menen belgilengen másláhátler menen orın almastırıladı."

3.3. Mısır firaunlarınıń siyasiy hákimiyatı. Ramzes II dáwirindegi nizamlar, jámiyetlik turmıstı tártipke salıp turgan nizam-qaǵıydalar, ádep-ikramlılıq normaları.

Áyyemgi Mısır qulshılıq siyasiy ideologiyasında jámiyetlik-siyasiy teńsizlik zárúrligi, "joqarı" qatlamnıń "tómengi" qatlamnan ústinligi, qullardıń tiykargı deregi bolgan shet elliklerdiń "turpayılıǵı" haqqındaǵı kózqaraslar ústinlik etken. Klasslıq boysınbawshılıqtıń hár qanday kórinisleri kosmostıń dáslepki nızamlarına qol urıwshılıq sıpatında qaralap kelingen. Mámlekettiń iláhiy kelip shıǵıwı haqqındaǵı teoriya firaunga sıyınıwda sáwlelengen. Mifologiyada firaun quyash qudayı hám hayaldıń birigiwinen tuwilgan jerdegi quday sipatında súwretlengen.

Qul iyelerinin qullarga hám wayran bolgan jámiyet agzalarına qarsı qatlamlıq gúresin sáwlelendiriwshi qulshılıq ideologiyası hár túrli dereklerde, atap aytqanda, ádebiy hám siyasiy kitapshalarda óz sáwleleniwin tapqan táliymatqa aylandı.

---

[40] Рубаник, С. А. История политических и правовых учений. Академический курс : учебник для вузов / С. А. Ру баник ; ответ. ред. В. Е. Рубаник. — М. : Издательство Юрайт, 2014. –С.16.

"Gerakleopol shahının balasına násiyatları" (shama menen b.e.sh. 2100-jıllar) da ishki qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi, ezilgen xalıqlardıń qul iyelerine qarsı kóterilislerine dus kelgen qatlamlıq gúrestiń kúsheyiwi sáwlelendirilgen. Qul iyelerdiń ayrıqsha toparları ortasındaǵı gúres te kúsheydi. Kitapshada házirgi qıyın dáwirde hákimiyattı qalay basqarıw kerekligi haqqında másláhátler bar. Pacha aqsúyeklerdi joqarılatıwdı usınıs etedi, olarda mámlekettiń tayanıshın kóredi hám tek aqsúyeklerdi jaqınlastırıwdı másláhát beredi; al ápiwayı baylardı da ekspluatatorlardıń barlıq kúshlerin qullarǵa hám azat kámbaǵallarǵa qarsı birlestiriwdi názerde tutadı.[41]

Balasına násiyat etken patshanıń atı saqlanıp qalmaǵan. Ilimpazlardıń pikirinshe, bul X Gerakleopol dinastiyasınıń firauni - Xeti III (bálkim, Xeti I) eramızǵa shekemgi XXII ásir aqırında húkimdarlıq etken. Haqiyqiy úgit - Gerakleopol dinastiyası húkimdarlıǵı dáwirindegi sociallıq qatnasıqlardı súwretlewshi siyasiy kitapsha. Onda húkimdar klasstıń mápleri ayqın kórsetilgen, baylar menen kámbaǵallar ortasında júdá keskin qarama-qarsılıqlar bolganlıǵı haqqında, sonday-aq, eramızǵa shekemgi III mıń jıllıqtıń aqırlarında áyyemgi Mısırdıń mámleket dúzimi haqqında magliwmatlar bar.

Pánt-násiyat dúziwshi jas miyrasqordı patsha hákimiyatınıń dushpanlarınan eskertedi. Onıń pikirinshe, eń qáwipli dushpanlar kámbaǵallar. Kimniń mal-múlki bolmasa, úgit avtorınıń pikirinshe, ol isyonchı yesaplanadi. Patsha olarga qarata qattı boliwi kerek. Nasihat avtori miyrasxorga baylarga súyeniwdi, aqsúyeklerdi húrmet etiwdi hám ulıǵlawdi, olardıń mal-múlkin qásterlep saqlawdi, janlarına qast etpewdi másláhát etedi, sebebi olar "seniń húkimlerińdi orınlaydı."

Gerakleopol pachası súyengen aqsúyekler arasında kúshli nejesler ("nejes" sózi "kishi" degen mánisti bildiredi) áhmiyetli orın tutqan, sebebi bul waqıtqa kelip ápiwayı erkin adamlar arasınan bay, bayıp ketken adamlar - "kúshli nejesler" jetisip shiqqan edi. Sonıń ushın pándi-násiyatta insandı násil-násili

[41] Поучение гераклеопольского царя своему сыну Мерикара. Хрестоматия по истории политических и правовых учений. URL: http://grachcv62.narod.ru/hrcst/chapt0l.htm. (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

ushın emes, al tek xızmetleri ushın, "ámelleri boyınsha" ulıǵlaw kerek, degen másláhát ushırasadı.

Kitapta jaslardan quralǵan professional armiya haqqında sóz boladı. Táliymatta pacha hákimiyatınıń jańasha talqılawı beriledi: pacha tek gana "ullı quday" emes, al "quday jaratqan padanıń" mehriban shopanı, óz xalqı haqqında qayǵıratuǵın danishpan. Shah pand-nasihatta jilap atırgan hám jesir hayaldıń qorgawshısı sipatında súwretlengen. Hújjette Áyyemgi Mısır mámleketlik apparatınıń wazıypaları da kórsetilgen:

xalıqtıń ezilgen bólimin armiya hám qamaqxanalar járdeminde boysınıwda uslap turiw (qozgalańshını óltir, basqalardı "urıw hám qamaq penen jazalaw");

mámleket shegaraların qorǵaw hám bekkemlew.

Avtor miyrasxorga ibadatxanalar - "quday ushin estelikler" quriwdi másláhát etedi, sebebi ibadatxanalarda ruwxanıylar pacha hám pacha hákimiyatınıń ilahiy kelip shiǵiwin úgit-násiyatlagan. Ǵarrı hám kópti kórgen Xeti óz balasın taxtqa tayarlap atırıp, hátte óziniń kúshli húkimdarlıǵı dáwirinde de húkimdar hákimiyatınıń abıroyı ásirler dawamında turaqlı hám abadan bolǵan Áyemgi Pachalıqqa qaraǵanda ádewir tómen ekenligin túsindi. Bul waqıtta mámlekettiń qublasında jıl sayın qattı qurǵaqshılıq bolıp turar, qubladaǵı namalardıń burıngı suwǵarıw sisteması ayanıshlı awhalda edi, arqa namalardıń ekonomikalıq awhalı bolsa patshanıń qublaǵa azıq-awqat penen úlken járdem beriwine múmkinshilik bermes edi.

Ramzes II dáwirinde Misr Jana pachalıq dáwirinde aqırǵi márte úlken qúdiretke eristi.

Ramses II óz salaflarınıń basqınshılıq júrislerin dástúriy jollar - Nubiya hám Aldıńǵi Aziya aymaqlarında tabıslı dawam ettirdi. Eramızǵa shekemgi XIV ásirdin aqırı hám XIII ásirdiń baslarında Shiǵis Jer Orta teńizinde kúsheyip ketken Xett pachalıǵı Mısırdıń tásirine qarsı turdı. Ramses II óz húkimdarlıǵınıń dáslepki jılların Siriya hám Palestinaǵa ádewir tereń kirip bargan qúdiretli Xett mámleketine qarsı gúreske baǵishladı.

Áyyemgi Mısır hújjetinde Quday pacha Ramzes II ge bilay deydi: "Men senin ákeńmen... Saǵan húkimdarlıq etiw ushın ilahiy tapsırma berdim..." Faraonnıń kúshi hám ullılıǵına kópshilikti qorqıw hám hayran qalıw ideyası menen ilhamlandırǵan hám qurılısı júz mıńlap adamlardıń ómirine zıyan bolǵan úlken piramida maqbaraları onıń qúdiretiniń dáliyli bolıp xızmet etiwi kerek edi.[42]

B.e.sh. XIII ásirde Áyyemgi Mısır hám Xett pachalıǵı Shigis Jer Orta teńizindegi strategiyalıq áhmiyetke iye bolgan aymaqlardı qadagalaw ushin bárqulla gúres hám báseki jagdayında edi. B.e.sh. 1279-1213-jılları húkimdarlıq etken Ramses II óz dárejesin bekkemlew hám Mısır tásirin keńeytiwge umtıldı. Xett pachalıǵın basqargan Xattusilis III de óz hákimiyatın bekkemlew hám óz shegaraların qorgaw jolların izledi.

Mısır hám Xett arasındaǵı kelispewshilikler Ramses II niń en belgili áskeriy atlanıslarınan birine aylangan Kadesh sawashında (shama menen b.e.sh. 1274-jıl) en joqarı dárejege shıqtı. Sawash anıq jeńissiz tamamlanǵan bolsa da, ol hár eki táreptiń kúsh-qúdiretin kórsetti hám kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiw zárúr ekenligin túsiniwge alıp keldi.

Tinishliq shártnamasın dúziw baslamashısı Xett pachası Xattusilis III edi. Ol Misrga gúmis taxtayshaga oyıp jazılgan pitim joybarın jiberdi. Usi tekst tiykarında Ramses II óz versiyasın islep shiqti hám oni Xattusiliske qaytarıp jiberdi. Bul shártnama tariyxta belgili bolgan birinshi xalıqaralıq shártnama bolıp, baxıtlı tosınnan ol házirgi kúnge shekem eki variantta: Mısır hám Xett variantlarında saqlanıp qalgan.

Xett versiyası Bogazkeodaǵı pachalar arxivinde tabılǵan. Tekst akkad tilinde mixxat penen jazılǵan. Hújjetlerdiń kópshiligi Berlin muzeyinde, bir neshe úzindiler Sankt-Peterburgtaǵı Ermitajda saqlanadı. Mısır redakciyası Karnak hám Ramesseum ibadatxanaları diywallarına ieroglifler menen oyilgan. Usı versiya

[42] Липунова Л.В. Миф и политико-правовая идеология древнего Египта. Экономика и социум. 3 (22), 2016. URL: https://readera.org/140118833 (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Xattusilistiń dáslepki joybarı bolǵan gúmis taxtayshanıń sıpatlaması menen tolıqtırılǵan.

Shártnamaǵa qol qoyılıwdan aldın onıń teksti xettler paytaxtında kelisip alınıp, ol jerde Ramses II niń elshileri menen dodalanǵan. Sońǵi nusqa gúmis plastinkaǵa akkad tilinde jazılıp, Mısrga jiberilgen.

Mısır menen xettler arasında dúzilgen shártnama tınısh-tatıw jasaw hám óz ara járdem kórsetiw qaǵıydaların belgilep berdi. Onıń tiykarǵı bántleri tómendegiler edi:

1. Mısır hám xettler máńgi tınıshlıq, doslıq hám doslıqtı saqlaw minnetlemesin aldı.

2. Tárepler bir-birine hújim etpewge hám áskeriy qáwip tuwılganda járdem beriwge kelisip aldı.

3. Eger mámleketlerden birinde kóterilis yaki tártipsizlikler baslansa, ekinshi tárep járdem kórsetiw minnetlemesin algan.

4. Siyasiy qarsilaslar hám qashqınlardı hár eki tárep bir-birine qaytarıwı, olarga insaniy qatnasta boliwi shárt etip qoyıldı.[43]

Shártnamanıń orınlanıwına hár eki táreptiń qudayları kepil esaplanǵan. Teksttiń Mısır versiyasında kelisimge ámel etiliwin baqlap barıwı kerek bolgan kóplegen qudaylar tilge alınadı.

Tınıshlıq sóylesiwleriniń tiykarǵı sebebi Xett pachalıgı ushın qáwipler edi: shigistan assuriyalılar hújim etti hám mámleket ishinde Xattusilis III hákimiyatına qarsı isyonlar júz beriwi múmkin edi. Bul waqitta Mısrǵa xettlerdiń ózleri menen bolgan soqlıgısıwlardan basqa ishki hám sırtqı qáwip-qáter joq edi.

Huqıq áyyemgi Mısırda múnásip minez-qulıq ólshemi, yaǵnıy sociallıq status hám jaqsılıq principi menen shártlengen háreket hám is-háreketlerdi ámelge asırıw minneti sıpatında túsinilgen.

[43] Юсупов М. О МИРНОМ ДОГОВОРЕ РАМЗЕСА II С ХАТТУСИЛИСОМ III // Academic research in educational sciences. 2024. №11. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/o-mirnom-dogovore-ramzesa-ii-s-hattusilisom-iii (Múrájat sánesi: 19.05.2025).

Áyyemgi Mısır siyasiy hám huqiqiy mádeniyatınıń ózine tánligi oniń máresim hám o dúnyaga sıyınıw menen úzliksiz baylanıslılıǵı menen belgilenedi.

"Óliler kitabı" (biziń eramızǵa shekemgi XX ásir) arǵı dúnyadaǵı sud procesin súwretlep, barlıq adamlarǵa tiyisli bolǵan hadal hám nızamlı minez-qulıq qaǵıydaların ornatqan.

Áyyemgi Mısır huqiqiy pikiri ushın mámleket apparatı xızmetin tártipke salıw da tán. Atap aytqanda, firaun wáziri - óz is-háreketlerine qatań ámel etiw; sud funkciyaların orınlawda - jazanıń qılmısına sáykes keliwi qaǵıydalarına ámel etiw hám basqalar.

Ádillik tımsalı bolgan ilahiy kórsetpelerge ámel etiw qudaylar aldındaǵı juwapkershilik penen bekkemlengen.

Mısırdıń áyyemgi jazba esteligi "Óliler kitabı" haqqında sóz bolǵanda, dárhal bul júdá qayǵılı mazmunǵa ie kitap degen kóz-qaras payda boladı, sebebi, birinshiden, az adamlar ólim haqqında oylaydı, ekinshiden, kópshilik ushın ólim - bul jeńip bolmaytuǵın nárse. Biraq Áyyemgi Mısırdıń "Óliler kitabı" ólim haqqındaǵı kitap emes. Bul - ólimdi jeńgen ómir haqqındaǵı kitap."[44]

Eger bul kitaptıń atın arab tilinen awdarsaq, oniń atı dál "Óli adam kitabı" degen mánisti anlatadı.

"Óliler kitabı"n belgili bir mániste Áyyemgi Mısır Bibliyası dep ataw múmkin, sebebi ol "ádebiyatta kóbinese shártli túrde baplar dep atalatuǵın hár túrli hikmetli sózler toplamı. Olardı úsh túrge bóliw múmkin: túrli qudaylarga ibadat hám gimnler, sıyqırlı tilsimler hám jerlew máresiminiń jazıwları (jerlew tósegin qalay ornatıw, jerlew ornın qalay úskenelew hám basqalar haqqında túsindiriwler)."

Bul kitaptaǵı hikmetler sanı ádette bir júz toqsan úsh dep belgilenedi. "Óliler kitabı"nıń mazmunın francuz misrtanıwshısı A.More sızılması boyınsha tómendegi tórt bólimge bóliw múmkin: "1) 1 - 16-baplar: jerlew máresiminiń qábirstanǵa qaray júriwi; "kún shıǵıwı" haqqındaǵı duwalar; quyash hám Osiris

[44] Тураев Б. А. «Египетская литература». Т. I. М. 1920, С. 36-37

gimnleri. 2) 17-63-baplar: "kún shıǵıwı" hám marhumnıń tiriliwi; onıń qarańǵı kúshleri ústinen jeńisi; dushpanlardıń ázziligi; marhumnıń stixiyalar ústinen ústemligi. 3) 64-129-baplar: "kún shigiw" - marhumnıń qudayga aylanıwı; oniń quyash qayıǵına qosılıwı; teń sırlardı biliw; qábirge qaytiw; aqıret. 4) 130-162-baplar: marhumdı ulıǵlaw - jil dawamında (belgili bayramlarda, marhumga sawga beriw kúnlerinde) oqiwga mólsherlengen hám mumiyanı qáwipsizlestiriw maqsetin gózlegen tekstler. Bul - "Peret em xeru"dıń tiykarǵı mazmunı; 163-babtan aldın "Peret em xeruge qosımsha sıpatında basqa kitaptan keltirilgen" ataması bar hám onnan keyin jáne 30 bap keledi.[45]

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Mısır tariyxına tiyisli Manefon dáwirlestiriwi hám ogan keyin ala kirgizilgen dúzetiwler haqqında magliwmat beriń. Áyyemgi Mısırdıń dáslepki tarqalgan mámleket birlespelerinen (atlı qala-mámleketler) birden-bir oraylasqan shigis despotiyaga birlesiw procesi tekstte qalay súwretlengen?

2. "Ptaxotep úgitleri" hám "Gerakleopol shahının balasına násiyatları" qollanbalarında bayan etilgen siyasiy-huqiqiy kózqaraslardı tekst tiykarında salıstırmalı analiz etiń. Usi derekler Áyyemgi Mısırdaǵı sociallıq teńsizlik, húkimdardıń jámiyettegi orni hám hár túrli sociallıq qatlamlarga (aqsúyekler, kámbaǵallar, qullar) múnásibet haqqında nelerdi ashıp beredi?

3. Áyyemgi Mısır siyasiy hám huqiqiy táliymatlarında hákimiyattıń ilahiy kelip shigiw ideyası qalay kóringen? Tekstte tilge alıngan tiykargı qudaylar (Ra, Amon, Ptax, Maat) hám ruwxanıylardıń bul boyinsha roli hám de firaunga sıyınıwdıń tiykarlanıwı haqqında teksttegi magliwmatlarga tiykarlanıp túsindiriń.

4. Tekstke qaraganda, Áyyemgi Mısırda "Huqıq" qanday túsinilgen hám ol neler menen úzliksiz baylanıslı bolgan? "Óliler kitabı" sıyaqlı estelikler Áyyemgi

[45] Сергеев А. Египетская «Книга мёртвых» // Духовные ласточки. 2020. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/egipetskaya-kniga-myortvyh (Múrájat sánesi: 19.05.2025).

Mısır huqiqiy oy-pikiriniń qanday ózgesheliklerin, atap aytqanda, o dúnya túsinigi hám mámleket apparatı xızmetin tártipke salıwdağı bağdarların sáwlelendiredi?

5. Tekstte tariyxta belgili bolgan birinshi xalıqaralıq shártnamalardan biri sipatında tilge alıngan Ramzes II hám Xett shahi Xattusilis III ortasındağı tınıshlıq shártnaması qanday sharayatlarda dúzilgen hám oniń tiykargı bántleri nelerden ibarat bolgan? Bul hújjet sol dáwirdiń mámleketler aralıq qatnasıqları hám huqıqıy normaları haqqında qanday mağlıwmatlar beredi?

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Házirgi zaman iliminde qabıl etilgen Mısır tariyxın dáwirlestiriwdiń tiykarı kim tárepinen usınılǵan?

A) Gerodot.

B) Plutarx.

C) Ramzes II;

D) Mısırlı ruwxanıy Manefon.

2. Manefon dinastiyalıq Mısırdıń pútkil tariyxın neshe úlken dáwirge bóledi?

A) Eki;

B) Tórt.

C) Bes;

D) Úsh;

3. Teksttegi dáwirlestiriw boyinsha, Áyyemgi Pachalıq qaysi dinastiyalardı óz ishine aladı?

A) I-II dinastiyalar.

B) VII-X dinastiyalar.

C) XI hám XII dinastiyalar.

D) III-VI dinastiyalar.

4. Tekstte keltirilgen shamalı sánelerge qaray, Jana pachalıq qaysı jıllardı óz ishine aladı?

A) B.e.sh. 3000-2778-jillar.

B) Eramızdan aldınǵi 2263-2070-jillar.

C) B.e.sh. 1785-1580-jillar.

D) B.e.sh. 1580-1075-jillar.

5. Áyyemgi Pachalıq dáwirinde jazılǵan "Menfis teologiya traktatı"na muwapıq, jer júzindegi barlıq nárse, sonıń ishinde, insan da kim tárepinen jaratılgan?

A) Ra qudayı.

B) Aman qudayı.

C) Osiris qudayı.

D) Ptax qudayı.

6. Áyyemgi Mısırda ádillik tekstte qaysi qudayı tárepinen anlatıladı?

A) Isida.

B) Sekxmet.

C) Neftinde.

D) Maat.

7. Orta pachalıq dáwirinde ayırım dinlerde Ra dep atalgan qaysı qudayga sıyınıw payda boladı?

A) Ptax.

B) Osiris.

C) Set.

D) Aman.

8. Áyyemgi Mısır diniy-afsanalıq kózqaraslarına muwapıq, Maat qudayı qanday tımsal sipatında kórinedi?

A) Uris hám jenis tımsalı.

B) Danishpanlıq hám bilimlilik tımsalı.

C) Baylıq hám abadanlıq tımsalı.

D) Haqiyqat, ádillik hám ádil sudlaw tımsalı.

9. Eramızǵa shekemgi XXII ásirge tiyisli "Ptaxotep úgitleri"nde barlıq azat adamlardıń tábiyatınan teńligi haqqındaǵı túsinikler bar ekenligi menen bir qatarda, insan minez-qulqınıń qanday principke muwapıq bolıwı zárúrligi tiykarlanadı?

A) Jaqsılıq hám keńpeyillik principi.

B) Kúsh hám qatańlıq principi.

C) Baylıq hám mártebe principi.

D) "Ka" principi, yaǵnıy pazıyletli hám ádalatlı minez-qulıqtıń ózine tán ólshemi.

10. Áyyemgi Mısırda kimler aqıret - o dúnya haqqındaǵı barlıq nárselerden xabardar adamlar sıpatında úlken abıray-mártebege erisken?

A) firaunlar.

B) Álbetler.

C) Hámeldarlar.

D) Kohinler.

11. "Óliler kitabı" tekstte qaysı dáwirde jazılǵanı aytılgan?

A) Áyyemgi Pachalıq dáwirinde.

B) Jana pachalıq dáwirinde;

C) Birinshi ótiw dáwirinde;

D) Orta pachalıq dáwirinde (shama menen b.e.sh. XX-XXIV ásirler).

12. "Gerakleopol shaxı úgitleri" (tekstte shama menen b.e.sh. XXII ásir aqırı / ~2100-jıllar) shıǵarmasında húkimdar qalay súwretlenedi?

A) Dushpanlarga miyrimsiz.

B) Baylardı qorgawshı.

C) Nizamlarga boysınbaytuǵın.

D) "Haqıyqatlıqtı jaratıwshı" hám ádillikke umtılıwshı insan.

13. Áyyemgi Mısırda mámleket hám jámiyet haqqındaǵı pikirler, siyasiy-huqiqiy kózqaraslar qáliplesken

táliymat dárejesine kóterile almagan bolsa da, tekstke qaraganda qanday ámelde bolgan?
A) Tek jazba dereklerde saqlanıp qalgan.
B) Tek húkimdar qatlam tárepinen tán alınǵan.
C) Tek diniy máresimlerde qollanilgan.
D) Adamlardıń sociallıq psixologiyasında isenim, úrp-ádet, kózqaraslar sıpatında.
14. Áyyemgi Mısırdaǵı dáslepki siyasiy túsinikler biziń dáwirimizge shekem qaysı dereklerde saqlanıp qalgan?
A) Tek piramidalardıń ishki diywallarındaǵı jazıwlarda.
B) Tek áyyemgi grek tariyxshıları shigarmalarında.
C) Tek papirus oramlarında.
D) Piramidalardıń ishki diywallarındaǵı jazıwlar, papirus oramları, sarkofaglar, hár túrli gimnler, ádebiy estelikler hám áyyemgi grek tariyxshılarınıń shigarmalarında.
15. Tekst boyinsha, Quyash qudayı Ra waqit ótiwi menen kim menen teńlestirile baslagan?
A) Osiris penen;
B) Set penen;
C) Gor menen.
D) Aman menen.
16. Gerodot óziniń "Tariyx" shıǵarmasında bergen maglıwmatına qaraganda, birinshi Mısır pachası dáwirinen Gerodot Mısrga kelgen dáwirge shekem (eramızdan aldınǵi V ásir) qansha áwlad ótken?
A) 100 áwlad;
B) 250 áwlad.
C) 500 áwlad.
D) 341 áwlad.
17. Tekstke qaraganda, "Ógitler" hám áyyemgi Mısır oy-pikiriniń basqa estelikleri avtorları nelerdi zor berip tiykarlagan hám maqtagan?
A) Demokratiyalıq basqarıw principlerin;
B) Teńlik hám ádalat ideyaların.
C) Qul iyeleriniń huqıqların sheklewdi;
D) Mámleket hákimiyatınıń iláhiyligin, Mısır despotiyasın.
18. "Ptaxotep úgitleri" tekstinde kimniń siyasiy kózqarasları ashıp berilgenligi aytılgan?
A) Fir'awnnıń;
B) Kohinlerdiń.
C) Ápiwayi puqaralardıń;

D) Mısır húkimdarları joqarı qatlamınıń.

19. Tekstte keltirilgen "Ptaxoten úgitleri" (shama menen biziń eramızǵa shekemgi XXVIII ásir) boyinsha jámiyet qanday formada súwretlengen?

A) Dóńgelek formasında;

B) Kvadrat kórinisinde;

C) Romb formasında.

D) Mısır piramidası formasında.

20. Áyyemgi Mısır qulshılıq siyasiy ideologiyasında qaysı kózqaraslar ústinlik etken?

A) Barlıq puqaralardıń teńligi haqqındaǵı kózqaraslar.

B) Demokratiya hám erkinlik ideyaları.

C) Qullarga adamgershilikli múnásibet haqqındaǵı kózqaraslar.

D) Jámiyetlik-siyasiy teńsizlik zárúrligi, "joqarı" qatlamnıń "tómengi" qatlamnan ústinligi, shet elliklerdiń "turpayılıǵı" haqqındaǵı kózqaraslar.

21. Tekstte "Gerakleopol shahının balasına násiyatları" (shama menen b.e.sh.

A) Tinishliq hám turaqlılıq dáwiri.

B) Ekonomikalıq rawajlaniw.

C) Shetten kelgen basqınshilarga qarsı gúres.

D) Ishki qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi, ezilgen xalıqlardıń qul iyelerine qarsı kóterilisleri hám qatlamlıq gúrestiń kúsheyiwi.

22. "Gerakleopol pachasınıń balasına násiyatları" kitabınıń avtori (patsha) balasına kimlerdi óziniń eń qáwipli dushpanları dep esaplaydı?

A) Shetten kelgen basqınshılardı;

B) Hákimiyat ushin gúresip atırgan aqsúyeklerdi;

C) Kohinlerdi;

D) Jarlılardı;

23. Tekst boyinsha, Gerakleopol pachası súyengen aqsúyekler arasında kimler áhmiyetli orin tutqan?

A) Tek ata tegi joqarı bolganlar.

B) Tek áskerler.

C) Tek kohinler.

D) Kúshli nejesler ("kúshli nejesler" - ápiwayı erkin adamlar arasınan bayıp ketkenler).

24. "Gerakleopol pachasınıń balasına násiyatları"nda pacha hákimiyatınıń jańasha talqılawı qalay beriledi?

A) Tek miyrimsiz húkimdar sipatında.

B) Tek áskeriy jetekshi sipatında.

C) Tek baylardıń qorǵawshısı

sipatında.
D) Tek gana "ulli quday" emes, al "quday jaratqan padanıń" mehriban shopanı, óz xalqı haqqında qayǵıratuǵın danishpan sipatında.
25. Tekst boyinsha, Áyyemgi Mısır mámleketlik apparatınıń wazıypaları qatarına ne kirgen?
A) Bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıw.
B) Sawda jolların keńeytiw.
C) Kórkem óner hám mádeniyattı qollap-quwatlaw.
D) Xalıqtıń ezilgen bólimin armiya hám qamaqxanalar járdeminde boysınıwda uslap turiw, mámleket shegaraların qorgaw hám bekkemlew.
26. B.e.sh. XIII ásirde Áyyemgi Misr Shigis Jer Orta teńizindegi strategiyalıq áhmiyetke iye bolgan aymaqlardı qadagalaw ushin qaysi pachalıq penen turaqlı gúres hám báseki jagdayında bolgan?
A) Babıl pachalıǵı.
B) Assuriya pachalıǵı.
C) Parsi pachalıǵı.
D) Xett pachalıǵı.
27. Ramzes II hám Xattusilis III ortasında dúzilgen, tekstte tariyxta belgili bolgan birinshi xalıqaralıq shártnama dep atalgan pitim qanday materialga oyıp jazılgan?
A) Tasqa;
B) Papirusqa;
C) Agashqa;
D) Gúmis taxtayshaga;
28. Mısır hám xettler ortasındaǵı tınıshlıq shártnamasınıń orınlanıwına tekst boyınsha kimler kepil esaplangan?
A) Tek firaun hám pacha.
B) Tek kohinler.
C) Tek áskeriy basshilar.
D) Hár eki táreptin qudayları.
29. Áyyemgi Mısır huqıqı tekstte qalay túsinilgen?
A) Tek húkimdardıń qálewi sıpatında.
B) Tek klasslıq gúres quralı sıpatında.
C) Tek gana diniy nizamlar toplamı sıpatında.
D) Múnásip minez-qulıq ólshemi, yaǵnıy sociallıq status hám jaqsılıq principi menen shártlengen háreket hám is-háreketlerdi ámelge asırıw minneti sıpatında.
30. Tekstke qaraganda, Áyyemgi Mısırdıń "Óliler kitabı" ne haqqındaǵı kitap?

A) Tek ǵana jerlew máresimleri haqqındaǵı.

B) Tek qudaylarga ibadatlar haqqındaǵı.

C) Tek gana sıyqırlı tilsimler haqqındaǵı.

D) Ólimdi jeńgen ómir haqqında.

4-BAP. ÁYYEMGI BABIL (MESOPOTAMIYA) DAǴÍ SIYASIY PIKIRLER.

4.1. Áyyemgi Bobildegi jámiyetlik-siyasiy turmis.

Mesopotamiya civilizaciyaları Dajla hám Furot dáryaları boyında házirgi Irak hám Kuveyt aymaǵında payda bolgan. Birinshi civilizaciyalar neolit revolyuciyası dáwirinde, shama menen biziń eramızǵa shekemgi 12000-jıllarda payda bola basladı. Ayırım iri Mesopotamiya civilizaciyaları, sonıń ishinde, Shumer, Assuriya, Akkad hám Bobil.

"Mesopotamiya" sózi áyyemgi grekshe bolip, "mezos" "aralıq," "potamos" "dárya" degen mánisti anlatadı, yagniy Mesopotamiya - "Eki dárya arasındaǵı mámleket." Bul atama eramızǵa shekemgi V ásirde grek tariyxshısı Gerodot tárepinen qollanilgan. Ózbek tilindegi ádebiyatta eki dárya aralıǵı atamasın ushiratıw. Bul eki dárya Dajla hám Frot. Mesopotamiya tek gana awıl xojalıǵı payda bolgan birinshi orınlardan biri emes, bálkim Hind hám Mısır civilizaciyaları kesilispesinde de bolgan. Nátiyjede, Dajla hám Frot aralıǵında túrli tiller hám mádeniyatlardıń aralasıp qáliplesip, jazıw, texnologiya, sawda, din hám nızamlarga aktiv tásir kórsetken.

Áyyemgi Mesopotamiya siyasiy hám huqiqiy ideyalar rawajlanıwına bir qatar faktorlar sezilerli tásir kórsetken:

- Dajla hám Frot dáryaları aralıǵındaǵı xalıqtıń siyasiy dúzimi tiykarınan oraylasqan imperiyalar emes, al qońsılas etnikalıq toparlar ústinen gegemonlıq ushin gúresken hám soniń menen birge yarım otırıqshi hám kóshpeli qáwimler tárepinen turaqlı basıp alıwlardı basınan keshirgen qala-mámleketler edi;
- Mesopotamiya qala mámleketlerinde tovar-pul qatnasıqları salıstırmalı joqarı dárejede rawajlangan kóp ukladlı xojalıq qáliplesken bolıp, bunda erkin jámiyet aǵzasınıń huqıqları múlk iyesi huqıqına jaqın, jámiyet jerleri bolsa jeke xojalıq múlki quramında bolgan.

- socialllıq-ekonomikalıq teńsizliktiń kúsheyiwi hám kóplegen qala-mámleketlerdiń bir-biri menen úzliksiz gúresi Mesopotamiyada siyasiy hám huqiqiy kózqaraslardıń rawajlanıwına túrtki boldı.

Bul faktorlar Mesopotamiya mámleketleriniń siyasiy-huqiqiy ideologiyasınıń ózine tánligin belgilep berdi.

1. Áyyemgi Mesopotamiya siyasiy hám huqiqiy oy-pikir tariyxı eramızdan aldıńgı IV-II mıń jıllıqlarda Dajla-Frot dáryaları aralıǵında rawajlangan ádalatlı mámleket dúzilisi, nizamshılıq ámeliyatı haqqındaǵı ideyalardı sáwlelendiriwshi jazba dereklerdiń bar ekenligi menen xarakterlenedi.

2. Siyasiy-huqiqiy ideyalar - ápsanalar, qudaylar hám qaharmanlar haqqındaǵı ápsanalar, gimnler, masallar hám táliymatlar kórinisinde bar edi. Olar menen bir qatarda sol dáwir adamlarınıń kúndelikli islerine múnásibeti, qudaylardıń miyrimine sazawar bolıw ushın dúnyada ózin qalay tutıwı kerekligi haqqında áhmietli maǵlıwmatlar saqlanıp qalǵan. Bunday kóz-qaraslarda dáwirge tán siyasiy ideyalardıń kelip shıǵıwında qudaylardıń danalıǵı menen adamlardıń kúndelikli tájiriybesi arasındaǵı ierarxiyalıq boysınıwdı túsiniw usılların baqlaw múmkin.

Shumer (akad. Šumerû, Māt Šumerim) yamasa Kiengi (shum. Ki-en-gi (-r)) - Tómengi Mesopotamiyanın qubla hám oraylıq bólimindegi áyyemgi aymaq (Nippur qalasına shekem).

Baspalarda Shumer, sonday-aq, Mesopotamiyanıń pútkil qublasın - shumer jazıwınıń húkimdarlıq maydanın, sonday-aq Áyyemgi Mesopotamiya tariyxınıń usı waqıtqa tuwrı keletuǵın dáslepki basqıshın da názerde tutadı (b.e.sh.

Dáslep, shumerlerdin joqarı qudayı Enlildiń ibadatxanası jaylasqan Nippur qalası aymaǵındaǵı elat Sumer ("Kienga" formasında) dep atalgan; keyin ala bul atama Tómengi Mesopotamiyanın pútkil oraylıq hám qubla bólimlerine tarqalgan.

Akkad (Akkad. Māt Akkadî) yamasa Kiuri, Ki-Uri (shum. Ki-uri) - Tómengi Mesopotamiyanın arqa bóliminde, Shumer arqasındaǵı áyyemgi aymaq. Akkad atı ("Akkad") tap usı atlı qaladan alıngan; Óz aldına region sıpatında ol birinshi ret Urdıń III dinastiyası dáwirinde tilge alınǵan, biraq ilimiy basılımlarda bul atamanıń

burıńǵı dáwirlerge shekem keńeygenligi tabılǵan ("Qubla"dan parıqlı túrde - Shumerden parıqlı túrde). Akkad qalası evropalılarǵa Injilden belgili edi;

XIX ásir ortalarında Tómengi Mesopotamiyanıń eki tiykargı regionı atın bildiriwshi "Sumer hám Akkad shahı" ataǵı anıqlandı. "Akkad" atı menen Mesopotamiya xalqınıń ózleri jergilikli semit tilin akad tili dep atagan hám tap sol tiykarda XIX ásir izertlewshileri bul tildiń eń áyyemgi sóylewshilerin "Akkadlar" dep atagan.

"Gilgamesh dástanı" yamasa "Hámme nárseni kórgen zat" haqqında dástan (akkadsha ša nagba imuru) dúnyadaǵı eń áyyemgi ádebiy shıǵarmalardan biri, mixxat jazıwında jazılǵan eń iri shıǵarma, eń ullı shıǵarmalardan biri. "Dástan" akkad tilinde shumer ápsanaları tiykarında biziń eramızǵa shekemgi 18-17-ásirlerden baslap bir yarım mıń jıl dawamında dóretilgen. Ol kishi mixxat jazıwında 12 altı baǵanalı taxtashalarda jazılǵan bolıp, 3 mıńǵa jaqın qatarlardı óz ishine aladı hám b.e.sh. Sonday-aq, XX ásirde dástannıń basqa da versiyalarınıń úzindileri, sonıń ishinde, hurrit hám xet tillerinde de tabılǵan.

1849-jilda Gilgamishtiń akkad tilindegi nusqası eramızǵa shekemgi VII ásirdegi Assuriya pachası Ashurbanipaldiń Nineviyadagi kitapxanası tárepinen tabılgan, áyyemgilerdiń paytaxtı Assuriya imperiyası (házirgi Irakta jaylasqan). Bul ashılıw Ostin Genri Layard ismli evropalı arxeolog tárepinen islengen.

1872-jılı 32 jaslı britaniyalı oyıwshı hám assirolog Jorj Smit Ashurbanipal kitapxanasındaǵı artefaktlar arasınan Topan ápsanası súwretlengen ılay taxtasha bólegin taptı. Bul tabılma Evropa jámiyetinde shawqımǵa sebep boldı - keme soǵip, tábiyǵiy apattan aman qalgan ádil Nuh haqqındaǵı belgili Eski Ahd ápsanasınıń jańǵırıqları bar edi. Kelesi jılı Smit dástannıń joytılǵan bólimlerin izlew ushın Naynavoǵa ekspediciyaǵa barıwǵa miyasar boldı.

"Gilgamesh dástanı"nda (Biziń eramızǵa shekemgi I mıń jıllıqtıń birinshi yarımı) Uruk qalası húkimdarı, qudaylarga qarsı gúresetuǵın Gilgamish ólmeslikke dawagerlik etedi. Biraq, ol qudaylardıń ólmesligi hám álemniń máńgiligi tiykarında óziniń bar bolıwınıń sheklengenligin hám shaxs sıpatında ólimin ańlaydı. Insannıń

ólmesligi oniń islerinde, dóretiwshiliginde ekenligin ańlagan Gilgamish óz qalasın abat etedi.

Áyyemgi zamanlarda Mesopotamiyada Uruk qala-mámleketi bolıp, oni jas jawinger Gilgamesh basqargan.

Ol ójet gúreste pachalıqtı basıp aldı, sebebi ol ózgermes minez-qulıqqa hám úlken tábiyiy emes kúshke ie edi. Ol tek qolları menen úlken jırtqıshtı jeńiwi múmkin edi. Gilgamish qudaylardıń kúshin tán almadı, hesh kimge qulaq aspadı hám sheshimlerdi jeke ózi qabıl etti.

Qalanı basqarıp atırıp, bir kúni Gilgamish qala shegaraları átirapında qorǵanıw tas diywalın qurıwdı buyırdı. Korol qurılıstı ayawsız túrde basqargan, bul bolsa xalıqtı tolıq hálsiretken hám olardıń hádden tıs narazılıǵına sebep bolgan. Zalım húkimdarlıǵına shıdam bere almaǵan saltanat xalqı járdem sorap qudaylarga múrájáát etedi.

GILGAMESh - Shumerdiń Uruk qalasınıń yarım ápsanalıq húkimdarı (b.e.sh. 27-26-a. lar). Shumerdiń b.e.sh. 3-mıń jıllıqtıń aqırı - 2-mıń jıllıqtıń baslarına tiyisli úlken dástanda Gilgamestiń jabayı adam - Enkidu menen doslıǵı, máńgi ómirge erisiw sırların izlew jolındaǵı sarguzashtları bayan etilgen. Gilgamish haqqındaǵı ápsana xettler, hurritler hám basqa xalıqlar arasında da keń tarqalgan.

Dástanda Gilgamish barlıq adamlardan kúsh hám qúdiret jaǵınan ústin bolgan qúdiretli húkimdar sipatında kórsetilgen. Gilgamish ápiwayı adam emes, sebebi ol "úshten ekisi ilahiy hám úshten biri adam." Onıń ákesi Lugalbanda, Uruk húkimdarı (bálkim tariyxıy shaxs), "Shopan" epiteti menen tanılǵan hám anası "Jabayı sıyır xanım" degen mánisti ańlatatuǵın quday Ninsun edi. Ol tiykarınan ilahiy bolıwına qaramastan, Gilgamish te barlıq adamlar sıyaqlı ólimge húkim etilgen.

4.2. Áyyemgi Mesopotamiyanın siyasiy hám huqiqiy kózqarasları - qala-mámleketler hám olardaǵı jámiyetlik-siyasiy tártip.

"Biziń eramızǵa shekemgi 3000 jildan kóp bolmagan waqıtta, - dep jazadı G.Chayld, eń áyyemgi jazba hújjetler bizge Sumer hám Akkadtıń sociallıq hám ekonomikalıq dúzilisi haqqında túsinik beredi. Strana bıla razdelena mejdu 15 ili

20 gorodami-gosudarstvami, kajdoe iz kotorıx bılo politicheski avtonomno, no vse oni imeli obshuyu materialnuyu kulturu, obshuyu religiyu, obshiy yazık i vse oni bıli v znachitelnoy stepeni ekonomicheski svyazanı drug s drugom."

Haqıyqatında da, bar magliwmatlarga qaraganda, eramızǵa shekemgi III mıń jıllıqtıń baslarında Shumer aymaǵında, Dajla hám Frot dáryaları aralıǵında - Bagdad keńliginen Persiya qoltıgı jagalarına shekem bolgan aymaqta bir yarım onnan artıq kishi ǵárezsiz qala-mámleketler bar bolıp, olardıń hár biri óz húkimdarına iye edi. Dáslepki dinastiya dáwirindegi mixxat tekstlerinde házirgi geografiyalıq kartaǵa az yamasa kóp anıq baylanısqan on úsh sonday qala-mámlekettiń atları tilge alınadı: Sippar, Kish, Akshak, Larak, Nippur, Adab, Umma, Lagash, Bad-Tibira, Uruk, Larsa, Ur hám Eridu.

Mesopotamiya civilizaciyası tariyxı tómendegi xronologiyalıq dáwirlerge bólinedi: b.e.sh. 6000-300-jillar (bul aymaqtaǵi aqırǵi imperiya Parsı imperiyası bolip, oniń oyran etiwshisi Aleksandr Makedonskiy armiyaları edi). Mesopotamiya civilizaciyası inglis tariyxshısı A. Toynbi hám oniń izbasarları tárepinen ǵárezsiz (ózine tán) civilizaciyalar qatarına kirgizilgen. Tap usi aymaqta Siriya-Vavilon civilizaciyası dep atalgan (eramızdan aldınǵı 2100-300-jıllar) hám ózine Vavilon hám Assuriya mádeniyatın hám de ayırım bólegi áyyemgi Shumer mádeniyatın sindirip algan qaram civilizaciya rawajlandı.

Dáslepki qala-mámleketler bul regionda b.e.sh. 3-2 mıń jıllıqlar shegarasında payda bolgan. Olardı eki túrdegi joqarı húkimdarlar - áskeriy jolbasshılar (ensi) hám ruwxanıylar (lugallar) basqargan, olar dáslep qalalıqlar jıyını yaki júz reyshin keńesi tárepinen saylangan. Tap sol tárizde - jıynalıslar hám saylawlar jolı menen - qudaylar da óz islerin sheshken, olar onlaǵan sanlanǵan, biraq toparlar bir joqarı húkimdar qol astında jámlengen. Urıslardıń úzliksizligi ensi lawazımın turaqlı etip qoydı, onıń wákilligine sud isleri, diniy imaratlar hám qala xojalıǵı haqqında ǵamxorlıq etiw kiretuǵın boldı. Oniń ıqtıyarında saray múlki hám gáziynesi de bolgan.

Áyyemgi Shumer hám keyinirek áyyemgi Akkad (Eki dárya aralıǵınıń arqasında) qala-mámleketlerindegi hámeldarlar salıq hám basqa túsimlerdi esapqa alıw hám qadaǵalawdıń isenimli sistemasın jarattı. Barlıq hújjetler arxivte saqlanǵan hám olardıń bir bólegi bizge shekem jetip kelgen. Áyyemgi Mısır mámleketinde bolganı sıyaqlı, Shumerde de xatkerlik kásibiniń abırayı júdá joqarı bolgan. Olar tek is boyınsha jazıspalar alıp barıw hám hújjetler dúziw menen shuǵıllanbaytuǵın edi. Mixxat jazıwın oqiw hám talqılawdıń júdá qıyınlıǵı sebepli (bir belgi 8-10 mánis hám mazmunǵa iye bolgan) xatkerlerge kóbinese tekstlerdi oqiw hám talqılaw, diplomatiyalıq sóylesiwlerde awdarmashılıq etiw wazıypası júkletilgen.

Ádettegi shumer qala-mámleketi qalanıń ózinen - paytaxt hám onıń okruglarınan ibarat bolıp, ol hár qıylı ólshemdegi (geyde jeterli dárejede iri) bir qatar diyqanshılıq awılların, sonday-aq, baǵlar, palızlar, kanallar, egislik maydanlar, jaylawlar hám batpaqlıq hám dala uchastkaları kórinisindegi boslıqları bolǵan belgili bir aymaqqa kirgen.

Qala yamasa paytaxt "nom" - bul, eń dáslep, húkimdar hám oniń sarayı rezidenciyası, qalanıń bas qudayı ibadatxanası hám ogan xızmet etiwshi ruwxanıylar, aqsúyekler, hámeldarlar, áskerler hám de olarga xizmet kórsetiwshi ónermentler hám sawdagerler toplangan jer.

Aqırında, qala payda bolıwınıń tiykarǵı shártlerinen biri áyyemgi jámiyettiń sociallıq-siyasiy dúzilisindegi úlken ózgerisler dep esaplaw kerek, olardıń mánisi klasslar hám mámlekettiń qáliplesiwine barıp taqaladı.

Shumer ápsanaları hám ráwiyatlarına kóre, birinshi qalalardıń qurılısı aspan qudaylarınıń isi bolgan:

"Uruk - kudaydıń isi,

Eana - aspannan túsken ibadatxana:

Onı ullı qudaylar dóretken!"

Áyyemgi Mesopotamiyada húkimdar - en, ruwxanıy-kósem yaki lugal (swm. úlken adam), áskeriy kósem, dáslep, belgili bir wazıypanı atqarıw ushın jámáát

tárepinen tayınlangan hámeldar bolgan. Dáslep lugal áskerbası bolǵan. Keyinirek lugallarǵa hákimshilik funkciyalar tapsırılatuǵın boldı. Lugal (swm. úlken adam) dıń óz lawazımında qansha waqıt bolıwı onıń óz jumısın qanshelli jaqsı orınlawına baylanıslı edi. Húkimdardıń iláhiyligi haqqında sóz joq edi.

Eramızǵa shekemgi jigirma úshinshi ásirge shekem Mesopotamiyada húkimdar ápiwayı adam esaplangan hám oniń ayrıqsha statusı quday menen hár jılı báhárde bolatuǵın neke menen tastıyıqlangan. Bul shumer dininiń júdá áhmiyetli tárepi: hákimiyattıń tiykargı dereklerinen biri - qudaydıń muhabbatı, neke joldası bolgan qudaydıń pachaga bolgan múnásibeti. Biraq, hátte muqaddes nekeden ótip atırganda da, shah qudaydıń ómirlik joldası bolip qaladı. Shaxtıń hesh qanday sıyqırshılıq qásiyeti joq, ol demiurg qábiletine iye emes - tek bir qásiyetten basqa. Onı adamlardan denesi átirapındaǵı sáwle ajıratıp turadı, ol shumershede "bor," akkadshede "melamma" dep ataladı. Bul nurlanıw pachanıń belgili bir sıyqırlı kúshke ie ekenligin ańlatadı - ol basqa barlıq adamlardan energiya, potencial hám fizikalıq kúsh penen ajıralıp turadı. Deneniń átirapındaǵı bul sheńber - melamma dárhal payda bolmaydı. Dáslep melammaǵa tek qudaylar yamasa ibadatxanalar iye bolgan. Eń áyyemgi shumer gimnlerinde ibadatxanadan nur tarqaladı, delingen.

U bogov simvolom etoy yarkosti yavlyaetsya rojnaya tiara - osobıy shlem s dvumya bıkovımi rogami. Bul shaqalar Qudaydan shıǵıp atırǵan nurlar sıyaqlı. A potom - v dvadsat tretem veke do nashey erı - poyavlyayetsya predstavlenie, chto mogut svetit ne tolko bogi i xrama, no i koroli. Sonda adamlar birinshi ret patshanı qudaylastırmaqshı boladı.

Mesopotamiyada onın pútkil tariyxı dawamında bunday uriniwlar tek gana bir neshe bolgan. Olar sátsizlikke ushıradı: xalıqtıń kópshiligi shaxtıń quday ekenligine isenbeydi; hámme onıń kelip shıǵıwın júdá jaqsı biledi.

Birinshi sátsiz urınıw Sargon - Áyyemgi Sargon yamasa Akkad Sargoni dep atalatuǵın shah dáwirinde bolgan. On pravil pyatdesyat pyati let i stal soorujitelem pervogo krupnogo gosudarstva v Mesopotamii, provel mnojestvo reform, a takje

stal izvestnım kak velikiy polkovodes, zavoyevatel Damasha i Sirii - on vozglavil svoyu armiyu i vıshel v Sredizemnoe more. Sargon dáwirinde atlı atlar payda boladı - yagniy ápiwayı jana tuwilgan adamlardı shaqıratuǵın atlar - "Sargon meniń qudayım." Bunday atlardıń bar ekenliginen biz Sargondi qudaylastırıwga uringanların anıq bilemiz. Biraq Sargonnıń quday sıpatında qabıl etiliwiniń ózi de júdá ózine tán: ol jańa tuwılǵan nárešteniń qorǵawshısı, onıń ómiriniń saqshısı esaplanǵan. Sargondi quday dep ataganda, áyne usi funkciya názerde tutilgan: Sargon quday sipatında kishkene adamnıń ómirin qorgaydı.

Rásmiy túrde Sargon qudaylastırılmagan. Biraq oniń áwladlarınan biri, Akkad pachası Naram-Suen Mesopotamiya tariyxında birinshi márte qudayga aylanadi.

Bul qalay júz bergen hám onıń ilahiy statusı neni ańlatqan? Bizge jetip kelgen tekstten Akkad qalası xalqınıń jıynalısı qala aldındaǵı xızmetleri - hám áskeriy, hám administrativlik xızmetleri ushın Naram-Suenga "quday" ataǵın bergenin bilemiz. Ogan quday ataǵı berildi; bul Naram-Suen húrmetine ibadatxana qurıladı, ol jerde onın esteligi boladı, Naram-Suen atınıń aldına bolsa "quday" mánisin ańlatıwshı arnawlı mixxat belgisi qoyıladı degendi anlatatuǵın edi.

Akkad xalqı aldında Sargon urıwınan bolgan ápiwayı Naram-Suen turganın júdá jaqsı biletuǵın edi. Hám oǵan qala aldındaǵı xızmetleri ushın quday ataǵın berdi. Bul demek, Naram-Suen ilahiy tábiyatqa iye emes edi. YAǵnıy, ol insan bolǵan hám qudaylastırılǵannan keyin de insan sıpatında esaplanıwın dawam etken; al qanday ullı insan quday titulına ie bolıwı múmkin edi.

Naram-Suen qáwip nátiyjesinde qaytıs boldı; onıń miyrasxori da dáslep quday ataǵın qabıl etiwge háreket etti hám óziniń dáslepki jazıwlarında Naram-Suenniń balası ózin quday sıpatında súwretleydi. No v dalneyshem on snyal eto zvaniye, po-vidimomu, schitaya ego opasnım. Akkad pachalarınıń pútkil dáwirin iláhiylestiriwge endi háreket etpedi.

Eger togay arasına shiǵip, ne ushin bunday dástúr bar ekenligin sorasańız, júdá ápiwayı juwap beriwińiz múmkin: Mesopotamiya ǵárezsiz qala-mámleketler tarmaǵı edi. Ol dáslep oraylasqan mámleket bolmagan. Onda húkimdarlardan hesh

biri de tolıq hákimiyatqa iye emes edi. Qala-mámleketler xalqı maqtanıshlı, gárezsiz bolıp, bir adamnıń hákimiyatın tán alıwdı qálemes edi. Áyne sonıń ushın bul jerde húkimdardı qudaylastırıw sıyaqlı qubılıs payda bolmadı. Hámme biletuǵın edi: shah belgili bir qalanıń ápiwayı adamı hám basqa qalalar onıń absolyut jetekshi statusın tán almaydı hám oǵan boysınbaydı. Geografiyalıq hám jámiyetlik-siyasiy ózgesheliklerine qaray, Mesopotamiyada húkimdardı qudaylastırıw ideyası qabıl etilmegen.

Eramızǵa shekemgi jigirma ekinshi ásirde Mesopotamiyanı jabayı kutiy qawimleri basıp aladı. Akkad hákimleriniń ázziliginen paydalangan kutiyler Mesopotamiyanı basıp alıp, Shumerde taj kiyedi hám Shumer qalaları hákimlerinen salıq talap ete baslaydı. Bul derlik júz jıl dawam etti hám men bul waqıyanı házirshe túsirip qaldıraman, sebebi ol bizge kerek emes. Qutılar húkimdarlıq etken bir ásir dawamında heshbir shumer húkimdarı pacha dep atalıwı múmkin emes edi, sebebi bul ataq basqınshılarǵa tiyisli edi. Demek, shumer húkimdarların iláhiylestiriw de múmkin emes edi. Qutılardıń ózleri bolsa qudaylastırıw ideyasına jetip barmagan hám bul haqqında hesh nárse bilgen joq.

Aradan júz jıl ótti. Sumerdiń Ur, Uruk hám Lagash qalalarınıń birlesken áskeriy koaliciyası kutiylerdi jeńdi. Olar quwǵınǵa ushıradı. Sońǵi Kutiya pachası tutqınǵa alınıp, hákimiyattı óz ara bólistiriwdiń ádettegi procesi baslandı. Nátiyjede taxtqa dawagerlerden tek Ur qalasınıń pachası Urnammu qaldı.

Dáslepki shahqa arnalgan gimnler (Qasidalar) Shumerde Urdıń úshinshi dinastiyası dáwirinde - eramızǵa shekemgi jigirma birinshi ásirde jaratılgan hám bul gimnlerde shahtıń ájayıp pazıyletleri tolıq súwretlenedi. Atap aytqanda, Shulganıń eki gimninde, B gimninde hám C gimninde húkimdardıń ózi birinshi shaxsta ózi haqqında jazıw mektebinde oqıǵan hám mektep qáwenderi qudayı Nisabanıń ózi qolın taxtaǵa qoyǵan (yaǵnıy, jaqsı jazıwdı úyretken) adam sıpatında jazadı. Ol oqıw hám jazıwdı úyrengennen keyin, Shulgi ilim menen shuǵıllanıwdı basladı. Ol esaplaw hám matematikanıń hár qıylı usılların úyrendi, keyin oǵan

tillerdi hám muzıkalıq ásbaplardı shertiwdi, sonday-aq, qurbanlıq etilgen haywannıń bawırına qarap pal ashıwdı úyretti.

Shákirti Shulgi óziniń bul ájayıp pazıyletleri haqqında bılay deydi: "Men bes tildi úyrendim, shet elliler menen qálegen tilde sóylese alaman, diplomatiyalıq sóylesiwler alıp bara alaman hám tutqınlardı sorawǵa ala alaman, sonıń menen birge, men shet tillerin sonshelli jaqsı bilemen, shet elli bir sózdi baslawdan-aq, men onı qalay tamamlawım múmkin." YAǵnıy, ol tek ǵana tillerdi jaqsı biledi emes, al jolawshıǵa qaraǵanda tezirek pikirleydi.

Bunnan keyin Shulgi óziniń sazendelik qábileti haqqında bılay jazadı: "Maǵan alıp kelingen arfanı, liranı sonday tez sazlayman, tap men bul ásbaptı uzaq waqıttan beri shertip atırǵanday bolaman."

Sonnan keyin ol tek óziniń ziyalı, sheber, muzikashı sıpatların ǵana emes, al mádeniyatlı insan sıpatların da ulıǵlaydı. V gimne Shulgi mı vpervıe vstrechayem takie poxvalı, kak: "Ya nikogda ne vklyuchal svoego imeni v sborniki starinnıx pesen" - to yest govorit o tom, chto on soblyudal traditsiyu i nichego ne izmenyal v tekstax proshlogo. Onıń óz dushpanlarına bárqulla húrmet penen qatnasta bolǵanlıǵı haqqında. Sonday-aq, moynına júkletilgen isti bárqulla orınlawın, onı ǵáplette qaldırmawın ulıǵlaydı.

YAǵnıy, bul jerde biz Mesopotamiya tariyxında birinshi márte húkimdardıń bilimliligi, ádepliligi, tárbiyalılıǵı, jaqsı minez-qulqı sıyaqlı pazıyletleri, yaǵnıy hár tárepleme mádeniyatlı insandı ushıratamız. Bul pazıyletler shah Shulgide kereginen artıq.

Shaxqa qasidalar mekteplerde oqıwshılar tárepinen tolıq úyrenilgen hám kóshirilgen. Sonıń ushın patshanıń úlgisi hár qanday mektep oqıwshısı ushın eń áhmietlisi edi. Patshanı sawatlı, oqımıslı, ádepli adam sıpatında súwretleytuǵın tekst hár qanday oqıwshını húkimdarǵa erisiwge iytermeleytuǵın edi, húkimdar bolsa bir waqıttıń ózinde quday da edi.

Shulga óliminen soń, bunday pacha gimnleri eramızǵa shekemgi XVIII ásirge shekem, pútkilley basqa civilizaciya payda bolgan hám shumer mádeniyatı Bobil mádeniyatı menen almasqan dáwirge shekem jaratılgan.

Urdıń úshinshi dinastiyası jigirma birinshi ásirdiń aqırında, anıǵıraǵı, 2003-jılı nabıt boldı. Elam mámleketi xalqı bolgan elamlılar hám batis semit sharwaları bolgan amoriylerdiń birlesken koaliciyası Ur qalasın qamal etip, oni qorshap aldı hám iyeledi. Úshinshi dinastiyanıń sońǵi pachası Ur qolga alınıp, kisenlengen hám belgisiz tárepke alıp ketilgen. Sonnan keyin Shumer civilizaciyası mámleketleri qurılısı haqqında hesh qanday túsinikke iye bolmagan adamlar tárepinen joq etildi. Biraq tariyx kórsetedi, barlıq basıp alıwshılar júdá tez rawajlanadı hám ózleriniń bay mádeniyatı bolmaǵanda, olar basqalardıń jetiskenliklerin ózlestiredi.

Solay etip, Ur hám basqa shumer qalaların basıp algan amoriyler yarım ásirden keyin shumer nizamları boyinsha jasawga háreket etti. Amoriy qáwim baslıqları pacha boldi. Olar Urdıń úshinshi dinastiyası pachaları qudaylastırılǵanın bilgenlikten, olar da quday boliwdi qáledi. Olardıń atları aldına "quday" mánisin ańlatıwshı arnawlı belgi qoyilgan hám olar ózlerin qudaylarday tutıwǵa háreket etken, ózlerin qudaylıq tuwisqan dep esaplagan, ózlerin ullı qudaylardıń perzentleri hám agayinleri dep atagan hám bul ózin qudaylandırıw dástúri Babıl pachası Xammurapi hákimiyat basına kelgenge shekem toqtamadı.

4.3. Áyyemgi Vavilon siyasiy táliymatları. "Xammurapi nizamları."

B.e.sh. XVIII ásirge kelip pútkil Mesopotamiya Bobil pachası Xammurapi tárepinen birlestirildi.

Áyyemgi Bobildegi siyasiy kózqaraslar Xammurapi nizamlarında óziniń ayqın kórinisin tapqan bolıp, bul nizamlar b.e.sh. XVIII ásirdiń iri siyasiy-huqiqiy esteliklerinen birine aylandı. B.e.sh. 1782-1750-jillarda Xammurapi húkimdarlıǵı dáwirindegi jámiyetlik-siyasiy qatnasıqlardı ózinde sáwlelendiredi.

Xammurapi 1792-1750-jılları húkimdarlıq etken. Ol mámlekettiń ullı birlestiriwshisi bolgan, Mesopotamiyanın qublasın da, arqasın da iyelegen, Babıl qalasın óz mámleketiniń paytaxtına aylandırgan. Solay etip, Xammurapi

húkimdarlardı qudaylastırıw dástúrin biykarladı - ol xalıqqa ózin ápiwayı adam ekenligin, qudaylar oǵan tapsırǵan jumıstı orınlaytuǵının túsindirdi. Xammurapi dáwirinen Mesopotamiya civilizaciyasının aqirina shekem Bobil da, Assuriya húkimdarları da quday bolmagan. Heshbir húkimdar qala jıyınınan "quday" ataǵın almaǵan.

Xammurapi nizamlarınıń shigarılıwı tosınnan emes edi, olardıń maqseti - mámlekette nizamsızlıqtı, zorlıqtı joq etiw hám ádillikti támiyinlew, sudxorlıqtı sheklew hám kámbaǵallar awhalın jaqsılaw, ázzilerdi zorlawshılardan qorgaw, sol jol menen - mámleketti bekkem birlestiriw, oniń sociallıq bazasın keńeytiwden ibarat edi. Xammurapi nizamları 282 statyadan ibarat bolıp, Shumer hám Akkadtıń pútkil Mesopotamiyanın siyasiy pikiri jetiskenliklerine súyengen edi. Bul toplam bir qatar áyyemgi siyasiy, huqiqiy qaǵıydalardı ózinde jámleydi. Derekte pacha Xammurapi hákimiyatınıń quday tárepinen ornatılǵanlıǵın, oniń iláhiyligin, máńgiligin hám ózgermeytuǵınlıǵın tiykarlawga ayrıqsha itibar berilgen. Onda Xammurapi jáhángir hám pachalardıń pachası, suwǵarıw sistemalarınıń jaratıwshısı, dana hám qúdiretli húkimdar dep járiyalangan. Soniń ushın da xalıq oniń basshılıǵında ózin bekkem diywal artında turǵanday seziniwi, kórsetken jolına, húkimine hám qararlarına sózsiz baǵınıwı, boysınbawdı qıyalına da keltirmeytuǵını atap ótiledi.

Xammurapidiń nizamlar toplamında Xammurapi hákimiyatın bekkemlew, oniń sociallıq bazasın keńeytiwge qaratilgan bir qatar siyasiy-huqiqiy normalar tiykarlap beriledi.

Biraq soniń menen birge, Babilde Xammurapi pachalıǵı dáwirinde áyyemgi Shigisqa tán despotiya húkim súrgen. Pútkil mámleket bir oraydan basqarılgan hám pútkil joqarı hákimiyat - nizam shigarıwshı, atqarıwshı organlar, sud islerin basqarıw hám diniy hákimiyat - hámmesi tek patshanıń qolında bolgan.[46]

---

[46] Авдиев В.И. Қадимги Шарқ тарихи."Ўрта ва олий мактаб"давлат нашриёти. Т.: 1964 йил, 108-бет.

Xammurapi nizamları biyikligi adam boyınan úlken bazalt tas ústinge, áyyemgi mixxat jazıwında oyıp jazılgan. 1901-jili francuz arxeologları tárepinen tabılgan. Házir Parijdegi Luvr muzeyinde saqlanadı. Nızamlar toplamı 282 statyadan ibarat bolıp, 3 bólimnen: kirisiw, nızamlar bayanı hám juwmaqtı óz ishine aladı. Toplamnıń bizge shekem 247 elementi saqlanıp qalgan, 50 ge jaqın elementi bolsa óship ketken.

Kirisiw bóliminde kodeksti shıǵarıwdan maqset mámlekette ádillikti ornatıw ekeni kórsetilgen.

"Men, Xammurapi, kudaylar tárepinen qoyılǵan basshıman. Frot boyındaǵı awıllardı boysındırgan pachalardın birinshisimen, men mámleketimde haqıyqatlıq hám ádillik ornattim," dep baslanadı nızamlar toplamı Xammurapi tilinen. Xammurapi nizamları kóbirek sud qararları toplamına uqsaydı.[47]

Nizam normaların mazmunına qaray tómendegi toparlarga bóliw múmkin:

1. Ádil sudlawdı ámelge asırıw (§§ 1-5).

2. Pacha, ibadatxana, jámáát agzaları hám patsha adamlarınıń múlklerin qorgaw (6-25-§§).

3. Xizmet ushin patshadan alıngan múlkti qorgaw (§§ 26-41).

4. Kóshpes múlk penen baylanıslı operaciyalar hám kóshpes múlk penen baylanıslı huqıqbuzarlıqlar (§§ 42-87).

5. Sawda hám basqa kommerciyalıq operaciyalar, soniń ishinde usi tarawdaǵi huqiqbuzarlıqlar (§§ 88-126).

6. Shańaraq hám miyras huqiqi (§§ 127-194).

7. Shaxsqa qarsi jinayatlar (§§ 195-214).

8. Múlk penen operaciyalar, sonıń ishinde, múlkti ijaraga beriw hám usi tarawdaǵı huqıqbuzarlıqlar (§§ 215-282).

Talion (lat. tālĭo, talis birdey) huqıq hám ádep-ikramlılıqtıń kategoriyası bolıp, teń (simmetriyalı) ósh dep te ataladı.

---

[47] Законы вавилонского царя Хаммурапи. URL: https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Jınayat ushın jınayıy jaza tayınlaw principi, oǵan kóre jaza sharası túp mánisinde jınayat nátiyjesinde jetkerilgen zıyanǵa tolıq sáykes keliwi kerek ("qanǵa-qan, joqa-jan").

Dástúriy túrde urlıq ushın jaza, sózsiz, ólim jazası bolıp, tek ayırım jaǵdaylarda ǵana urlanıwshınıń qunın bir neshe ese kóbeytiw jazası qollanılǵan.

Xammurapi kodeksi tek ǵana minez-qulıqtı nızam menen tártipke salıp qoymastan, al Bertman túsindirgenindey, insannıń sociallıq statusın hám sociallıq ierarxiyadaǵı statusınıń nızam aldındaǵı múnásibetin qalay sáwlelendiriwin de belgilep berdi: "Kodekske muwapıq, jámiyette úsh túrdegi shaxslar bar edi: avilum yamasa patric (jer iyeleri shańaraqlarınan biriniń aǵzası), mushkenum yamasa plebey (erkin bolǵan, biraq jerge ie bolmaǵan puqara) hám wardum yamasa qul (jerge ie bolmaǵan hám erkin bolmaǵan jámiyet aǵzası). Itibarǵa ılayıq, eń jeńillikliler de nızam boyınsha eń joqarı dárejedegi juwapkershilikke tartılǵan, kemirek jeńillikliler bolsa nızamdı buzǵanı ushın kemirek jazalandı, eger olardıń huqıqbuzarlıǵı joqarı klass aǵzasına qarata islengen bolmasa."[48]

Xammurapi kodeksi jazanıń awırlıǵı jınayattıń awırlıǵına tikkeley sáykes keletuǵın hám húkim etiw huqıqbuzarlıq dálillerine tiykarlanǵan óshke tiykarlanǵan ádillik túsinigine súenetuǵın edi. Solay bolsa da, bul "dáliller" ádette ayıplanıwshını dáryaǵa yamasa basqa suw háwizine taslaw túrinde bolǵan ádewir áyyemgi jaza usılı arqalı keltirilgen hám eger olar tiri qalsa, qudaylar olardı ayaǵanı ushın ayıpsız dep esaplanǵan.

Solay etip, Xammurapi nizamlarında mámlekettiń absolyut monarxiya forması hám oniń nizam qaǵıydaları tiykarlap berilgen. Bul nizamlar sudlarda húkim súrgen ózbasımshalıq, qolaysızlıq, birewlerdi naduris ayıplawlarga qarsı qaratılgan, urlıq, talawshılıq ushin jazalar ornatıwshı, tereklerdi kesiw, eginzarlardı payda etiw hám basqalar ushin juwapkershiliklerdi belgilewshi normalardı óz ishine aladı.

[48] Bertman S. Handbook to Life in Ancient Mesopotamia. Oxford University Press, 2005. –P.62.

4.4. Jámiyettiń sociallıq qatlamlanıwınan ibarat bolgan mámlekechilik rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri.

Gudea (b.e.sh. 2200-jıllar), Shumerdiń Lagash qala-mámleketi húkimdarı, Ur-Nammu hám Shulganıń zamanlası, Ur III dinastiyasınıń dáslepki eki shahı. Gudea - eń ataqlı shumer húkimdarlarınan biri bolıp, ózinen kóplegen tekstler qaldırgan. Olardan en qızıqlısı quday Ningirsu ibadatxanasınıń qurılısı súwretlengen gimn bolıp tabıladı. Bul iri qurilis ushin Guda materiallardı Siriya hám Anadolıdan alıp kelgen. Kóplegen músinlerde ol dizesinde ibadatxana planı menen otırgan halda súwretlengen. Gudeyanıń miyrasxorları dáwirinde Lagash ústinen hákimiyat Ur qolına ótti.

Húkimdar bar:

- zárúrli máresimlerdi orinlaw arqalı ilahiy tártipti saqlaw ushin;
- uris waqtında armiyaga basshılıq etiw ushin;
- jámiyetlik jumıslarda xalıqtı birlestiriw ushin;
- xalıq abadanlıǵın támiyinlew maqsetinde;
- hám xalıqqa nızamlar beriw.

Biraq húkimdar óziniń tiykarǵı wazıypası - máresimler arqalı ilahiy tártipti saqlawdı itibardan shette qaldırsa, eger ol qudaylardı óz waqtında qurbanlıqlar menen azıqlandırıwdı umıtsa, qudaylar onı keshirmeydi. Olar onıń góne, qulaǵan ibadatxananı tiklewdegi erinshekligin de keshirmeydi: qudaydıń jayın tártipli saqlaw kerek.

YAǵnıy, mámlekette qanday da bir apachılıq, máselen, epidemiya, asharshılıq, nátiyjesiz urıs júz berse, bul húkimdardıń ayıbı menen júz berip atırǵanın pútkil xalıq biledi. Tolıq hákimiyatqa ie bolmaǵan adam barlıq juwapkershilikti óz moynına aladı. Mine, Mesopotamiya tariyxınıń paradoksi.

Áyyemgi Mesopotamiyada mámleket insan qudaylarga járdem beriw hám olarga xizmet etiw ushin jaratılgan degen túsinikke tiykarlangan edi. Joqarı ruwxanıy, korol, aqsaqallar jıyını, gubernatorlar hám basqa hár qanday hámeldarlar qudaylar tárepinen xalıqqa ǵamxorlıq etiw ushın tańlanǵan

basqarıwshılar sıpatında tán alıngan, tap ata óz shańaraǵına ǵamxorlıq etiwi kerek bolǵanınday.

Áyyemgi Mesopotamiyadaǵı shańaraq, tiykarınan, mámleket ushin úlgi bolgan, sebebi pacha hám ruwxanıy qala-mámleket, pachalıq yaki imperiya xalqının "keńeygen shańaraǵi" ushin juwapker bolgan "úy basshısı" sipatında túsinilgen. Uruk dáwirinde (b.e.sh. 4100-2900-jıllar) joqarı ruwxanıy hám diniy, hám puqaralıq islerden juwapker bolgan, biraq bul dáslepki dinastiya dáwirinde (b.e.sh. 2900-2334-jıllar) korollıq ornatılganda ózgergen.

Korol hákimiyat basına keliwi menen taxt penen ibadatxana ortasında juwapkershilik bólistiriliwi ornatilgan; puqaralıq islerin basqarıw menen korol, ibadatxana táshwishleri menen bolsa joqarı ruwxanıy yaki ruwxanıy hayal shuǵıllangan. Biraq, pacha da, ruwxanıylar da mámlekettiń tiykarǵı qudaylarınıń erkine xızmet etiwi túsinilgen, sonday-aq, olardıń qol astındaǵı hámeldarlar da, aqır-ayaǵında tómendegilerdi óz ishine alǵan:

"Bas ministr;

Sud májilisi;

Aqsaqallar májilisi;

Gubernatorlar;

Shirkew ruwxanıyları;

armiya generalı;

saray kamergeri;

Saray shtabı baslıǵı;

Pachalıq kubogi iesi;

Salıqshi;

Saray, ibadatxana hám adminstrativlik xatkerler;

Joqarıdaǵılardıń barlıǵı ushın járdem xızmeti xızmetkerleri"[49]

[49] Joshua J.M. Mesopotamian Government. WORLD HISTORY ENCYCLOPEDIA. URL: https://www.worldhistory.org/Mesopotamian_Government/ (Múrájat sánesi: 20.05.2025)

Mámlekettiń ózgeshelikleri Shumer, Akkad, Babil, Kassit, Xett, Assuriya hám basqa mámleketlerdiń kóteriliwi hám qulawı menen ózgerdi, biraq qudaylar tárepinen ornatılgan hám olardıń erkine xizmet etetuǵın basqarıwdıń negizgi paradigması ózgerissiz qaldı. Áyyemgi Mesopotamiyadaǵı kóplegen jańalıqlar, oylap tabıwlar, basqarıw túsinigi de shumerlerde payda bolgan.

Shumer pachalarınıń dizimi "Pachalıq aspannan túskennen soń, pachalıq Eriduda edi" degen qatar menen baslanadı. Eridu shumerlerdiń danalıq qudayı Enki tárepinen tiykar salınǵan dúnyadaǵı eń áyyemgi qala hám tártip ornatılǵan orın sıpatında qaralǵan. Zamanagóy ilimpazlar tárepinen Shuruppak qalası átirapındaǵı dáryalar menen baylanıslı jergilikli waqıya dep esaplanǵan Ullı Tofannan keyin pachalıq Kish qalasına kóship ótti. Biraq, alım Stiven Bertmannıń atap ótkenindey, pachalıq qashan ornatılǵanın anıqlaw múmkin emes: "Súwbet joq, Mesopotamiya aqır-ayaǵında hám pútkil tariyxı dawamında biz "pachalar" dep atawımız múmkin bolǵan húkimdarlar tárepinen basqarılǵan. Haqıyqatında da, biz hátte olardıń atların bilemiz hám olardıń iskerligin baqlay alamız. Biraq pachalıq qashan payda bolgan, qanday sharayatta júzege kelgen, oniń tábiyatı qanday bolganlıǵı ilimiy tartıslı másele bolip qalmaqta. Teoriyalar kóp, biraq faktler az."[50]

Ayırım ilimpazlardıń pikirinshe, pachalıq eramızǵa shekemgi 3600-jilga kelip Uruk dáwirinde ornatılgan bolıp, sol waqitta taxt hám ibadatxana ortasındaǵı juwapkershiliktiń bóliniwi tán alınǵan. Bul dáslepki dinastiya I (b.e.sh. 2900-2800-jıllar) dáwirine shekem bolgan basqarıw modeli edi. Uruk dáwirinde pútkil Sumer boylap rawajlangan qalalar bul waqıtqa kelip keńeygen hám endi bir adamnıń hám puqaralıq, hám diniy wazıypalardı nátiyjeli basqarıwı múmkin emes edi.

Mámlekettiń dúzilisi shańaraqtıń dúzilisine tiykarlangan bolıp, onda ata baslıq hám onnan qol astında basqalar bolgan. Patsha joqarı ruwxanıy menen "shańaraq baslıǵı" rolin bólisken, keyin bolsa malika, másláháchiler, kishi

[50] Bertman S. Handbook to Life in Ancient Mesopotamia. Oxford University Press, 2005. –P.63.

ruwxanıylar, áskeriy komandirlik hám basqalar kelgen. Pacha óz xalqı hám perzentleri haqqında ata sıyaqlı ǵamxorlıq etiwi kerek bolǵan shańaraq (úy xojalıǵı) basqarıw modeliniń turaqlılıǵı shumer mádeniyatınıń rawajlanıwına imkan bergen turaqlılıqtı támiyinledi, biraq sonıń menen birge, azıq-awqat hám suw resursları, sonday-aq, sawda jolları ushın gúresken shumer mámleketleri arasında birliktiń joqlıǵı dawam etip atırǵan áskeriy jánjellerdi xoshametledi.

Assuriya dáwirindegi pachalıq simvolları hár qashanǵıday - taj, tayaq hám taxt edi, - húkimettiń wazıypaları da birdey edi, biraq Assuriya pachaları Sumer yamasa Bobil huqıq kodeksleri usılınan góre akkadlarǵa hám olardıń narazılıqtı bastırıw siyasatına ádewir jaqın edi. Olardan aldıngı barlıq pachalar sıyaqlı, Assuriya monarxları húkimetti qarjılandırıw ushin salıqlarga súyengen hám qarızdı tólew muqaddes minnet edi, sebebi ol húkimet hámeldarlarına emes, al bul hámeldarlarga wákillik bergen hám olardı hákimiyat lawazımlarına qoygan qudaylarga - bul jagdayda Ashurga berilgen dep esaplangan.

Biziń eramızǵa shekemgi 612-jilda Jaña Assuriya imperiyası qulagannan keyin, Jaña Bobil imperiyası (biziń eramızǵa shekemgi 626-539-jıllar) regiondı basqarıp, bir neshe ásir aldın shumerler tárepinen ornatılgan basqarıw modeline ámel etti. Nabopolasar (626-605-jillar) óz imperiyasın basqarıwdı aldıngı pachalar sıyaqlı pacha hám basqarıwshı túsinigine tiykarlangan hám bul siyasat oniń miyrasxori Navuxodonosor II (605/604-562-jillar) saqlap qalgan.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Mısırda siyasiy hám huqiqiy táliymatlar haqqında magliwmat beriń.

2. Áyyemgi Vavilonda siyasiy hám huqiqiy tálimatlardıń tiykarı qaysı dáwirlerdi óz ishine aladı?

3. Xammurapi nizamlarındaǵı siyasiy hám huqiqiy ideyalar haqqında nelerdi bilesiz?

4. Dajla hám Frot dáryaları aralığınıń awıl xojalığı hám civilizaciyalar kesilispesi bolganlığı Mesopotamiya mádeniyatı hám nizamshılığınıń rawajlanıwına qanday tásir kórsetken? Usı geografiyalıq faktordıń búgingi jámiyetlerdegi uqsaslıqların tabıw múmkin be?

5. Mesopotamiya qala-mámleketleriniń oraylasqan imperiyalardan parıqlı túrde gegemonlıq ushin gúresi hám kóshpeli qáwimler basqınshılığı olardıń siyasiy hám huqiqiy ideyalarına qanday tásir kórsetken? Bul faktorlardıń zamanagóy mámleketlerdiń qáliplesiwindegi áhmiyetin qalay bahalaw múmkin?

6. "Gilgamesh dástanı"nda Gilgamestiń ólmeslikke umtılıwı hám aqır-ayağında óziniń ólimin ańlap jetiwi, insaniyattıń bar boliw mánisi haqqında qanday filosofiyalıq sorawlardı kóteredi? Bul dástannıń búgingi kúnde de áhmietliligin qalay túsindiresiz?

7. Mesopotamiyada húkimdardı ilahiylastırıw urınıwlarınıń nátiyjesizligi hám bunıń sebepleri tekstte túsindirilgen. Ne ushin xalıq shahtıń quday ekenligine isenbegen hám bul jagday olardıń siyasiy sanasına qanday tásir kórsetken? Zamanagóy mámleketlerdegi hákimiyattıń legitimligi menen salıstırıń.

8. Xammurapi nizamlarınıń jaratılıwınan gózlengen tiykarğı maqsetler nelerden ibarat edi? Tekstte atap ótilgenindey, onıń jámiyette "haqıyqatlıq hám ádalat" ornatıwğa umtılıwı áyyemgi huqıqıy sistemalardıń tiykarğı principleri haqqında nelerdi anlatadı?

9. Xammurapi kodeksindegi "talion" principi hám sociallıq qatlamlanıw (avilum, mushkenum, wardum) arasındağı baylanıstı túsindiriń. Bul kodeks áyyemgi jámiyettiń ádalat túsinigin qalay kórsetken? Zamanagóy huqıqıy sistemalarda bul principlerdiń izleri bar ma?

10. Áyyemgi Mesopotamiyada mámlekettiń insan qudaylarga járdem beriw ushin jaratılgan degen túsinikke tiykarlanganlıǵı, húkimdardıń hám hámeldarlardıń wazıypalarına qanday tásir kórsetken? Mámlekettiń tiykargı

wazıypalarınan biri sıpatında "ilaxiy tártipti saqlaw" degen ne edi hám húkimdar oni buzsa qanday aqibetlerge alıp keletuǵın edi?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Mesopotamiya civilizaciyalarınıń dúnya civilizaciyasına tásiri: Shumer, Akkad, Bobil hám Assuriya mádeniyatlarınıń jazıw, texnologiya, sawda, din hám nizamlarga qosqan úleslerin tereń úyreniw.

2. Dajla hám Furot dáryalarınıń Mesopotamiya turmısındaǵı roli: Bul dáryalardıń awıl xojalıǵı, sawda jolları hám elatlı punktler jaylasıwına tásirin talqılaw.

3. Áyyemgi Mesopotamiyadaǵı qala-mámleketlerdiń siyasiy dúzilisi: Olardıń payda boliwi, basqarıw formaları (ensi, lugal), óz ara qatnasıqları hám gúreslerin izertlew.

4. "Gilgamesh dástanı"nıń ádebiy hám filosofiyalıq áhmieti: Dástandaǵı tiykarǵı temalar (ólmeslik, doslıq, hákimiyat, insan táǵdiri) hám onıń jáhán ádebiyatındaǵı ornın úyreniw.

5. Xammurapi nizamları hám oniń huqiqiy sisteması: Kodekstiń dúzilisi, tiykarǵı nizam normaları, sociallıq qatlamlanıwǵa tásiri hám oniń zamanagóy huqıqqa tásirin talqılaw.

6. Mesopotamiyada húkimdardıń qudaylastırılıwı hám onıń sebepleri: Sargon, Naram-Suen hám Ur III dinastiyası dáwirindegi qudaylastırıw háreketleri, olardıń sátsizlik sebepleri hám sociallıq-siyasiy kontekst.

7. Áyyemgi Mesopotamiyada jazıwdıń rawajlanıwı (mixxat jazıwı): Jazıwdıń payda bolıwı, rawajlanıwı, xatkerlik kásibiniń áhmiyeti hám onıń jámiyettegi roli.

8. Mesopotamiya dinleri hám olardıń siyasiy turmısqa tásiri: Qudaylar, ibadatxanalar, diniy máresimler hám olardıń húkimdarlardıń legitimligin támiyinlewdegi rolin úyreniw.

9. Mesopotamiya hám basqa áyyemgi civilizaciyalar (Mısır, Hind): Usi civilizaciyalardıń óz ara tásiri, uliwmalıq hám ayırmashılıq tárepleri, olardıń siyasiy hám huqiqiy ideyaların salıstırmalı analiz etiw.

10. Mesopotamiya arxitekturası hám kórkem óneri: Zikkuratlar, ibadatxanalar, háykeller hám olardıń siyasiy hám diniy mánisleri haqqında izertlew ótkeriw.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. "Mesopotamiya" sózi áyyemgi greksheden kelip shiqqan bolip, qanday mánisti anlatadı?

a) Tawlar mámleketi.

b) Eki dárya ortasındağı mámleket.

c) Quyash mámleketi.

d) Shól mámleketi.

2. Mesopotamiyadağı dáslepki civilizaciyalar qaysı dáryalar boyında payda bolgan?

a) Nil hám Amazonka.

b) Dajla hám Frot.

c) Gang hám Hind.

d) Volga hám Dunay.

3. Áyyemgi Mesopotamiyadağı iri civilizaciyalarga qaysıları kiredi?

a) Misr, Qıtay, Greciya.

b) Shumer, Assuriya, Akkad, Bobil.

c) Rim, Parsı, Vizantiya.

d) Mayya, Inka, Astek.

4. Mesopotamiya qala-mámleketleriniń siyasiy dúzimi tiykarınan qanday edi?

a) Oraylasqan imperiyalar.

b) Qala-mámleketler;

c) Kóshpeli qáwimler.

d) Konfederaciya.

5. "Gilgamesh dástanı" qaysi tilde dóretilgen?

a) shumer tilinde;

b) Mısır tilinde;

c) Akkad tilinde.

d) Grekshe.

6. "Gilgamesh dástanı" b.e.sh. neshinshi ásirge tiyisli?

a) B.e.sh. 10-ásir.

b) b.e.sh. 7-ásir.

c) b.e.sh. 5-ásir.

d) b.e.sh. 3-ásir.

7. Gilgamish dástanı qay jerde tabılgan?

a) Mısır piramidaları.

b) Ashurbanipal kitapxanası (Nineviyada).

c) Áyyemgi Rim qarabaqanaları.
d) Qıtay diywalı astınan;
8. Shumerdiń Uruk qalasınıń yarım ápsanalıq húkimdarı kim edi?
a) Xammurapi.
b) Sargon.
c) Gilgamish.
d) Urnammu?
9. Gilgamishtiń anası qanday quday edi?
a) Ishtar; b) Ninsun.
c) Tiamat d) Ninxursag.
10. Áyyemgi Shumerde húkimdar dáslep qanday atalgan?
a) Shah.
b) Faraun.
c) Ensi yamasa Lugal.
d) Imperator.
11. Mesopotamiyada húkimdardı iláhiylestiriwge birinshi nátiyjesiz uriniw qaysi pacha dáwirinde bolgan?
a) Xammurapi.
b) Sargon.
c) Naram-Suen;
d) Urnammu?
12. Mesopotamiya tariyxında birinshi ret ózin quday dep járiyalagan shax kim?
a) Sargon b) Urnammu?
c) Naram-Suen; d) Shoulgi.
13. Xammurapi dáwirinde húkimdarlardı iláhiylestiriw dástúri biykar etilgenligin ol qalay túsindirgen?
a) Ol ózin ilahiy áwlad dep esaplagan.
b) Ol xalıqqa óziniń ápiwayı adam ekenligin, qudaylar oǵan tapsırǵan jumıstı orınlawın túsindirgen.
c) Ol barlıq qudaylardan ústin ekenligin daǵazalaǵan.
d) Ol qudaylarga uliwma isenbegen.
14. Xammurapi nizamları neshe statyadan ibarat?
a) 100; b) 282.
c) 350; d) 500.
15. Xammurapi nizamları házir qay jerde saqlanadı?
a) Britaniya muzeyi.
b) Luvr muzeyi (Parij);
c) Metropoliten kórkem óner muzeyi.
d) Vatikan muzeyi.
16. Xammurapi nizamlarında jámiyette qanday úsh túrdegi shaxslar bar ekenligi kórsetilgen?
a) Baylar, orta qatlam, kámbaǵallar.
b) Avilum (patrisiy), mushkenum (plebey), wardum (qul).

c) Jawingerler, ruwxanıylar, diyqanlar.

d) Húkimdarlar, hámeldarlar, xalıq.

17. "Talion" principi qanday mánisti anlatadı?

a) Jinayatqa qarata jeńil jaza;

b) Teń (simmetriyalıq) ósh ("qanǵa-qan, janǵa-jan");

c) Jinayattı pul menen qaplaw.

d) Jınayachını súrgin etiw.

18. Áyyemgi Mesopotamiyada mámlekettiń tiykarǵı maqseti ne dep esaplangan?

a) Sawash etiw hám aymaqlardı basıp aliw.

b) Insan qudaylarga járdem beriw hám xizmet etiw ushin jaratılgan.

c) Sawdanı rawajlandırıw hám baylıq toplaw.

d) Mádeniy miyrastı saqlaw.

19. Urdıń úshinshi dinastiyası qaysı jılı (shama menen) nabıt bolgan?

a) B.e.sh. 2500.

b) b.e.sh. 2003-j.

c) b.e.sh. 1800.

d) b.e.sh. 15.00.

20. Shumer pachaları dizimi qaysı qala atı menen baslanadı?

a) Uruk; b) Lagash.

c) Eridu; d) Kish.

5-BAP. ÁYYEMGI HINDSTANDA SIYASIY PIKIRLERDIŃ QÁLIPLESIWI.

5.1. Brahmanizmniń siyasiy-huqiqiy ideyaları.

Hindstan - jáhán siyasiy pikiri tariyxına úlken úles qosqan mámleketlerden biri, ondaǵı siyasiy ideyalar júzlegen diniy, filosofiyalıq miyras arqalı bizge shekem jetip kelgen. Áyyemgi Hindstannıń siyasiy-huqiqiy táliymatları da Áyyemgi hind filosofiyasının quramlıq bólegi sıpatında diniy-afsanalıq túsinikler tásirinde qáliplese baslagan. Sol sebepli de Áyyemgi hind jámiyetiniń jámiyetlik-siyasiy hám ruwxiy turmısında kóp ásirler dawamında ruwxanıy brahmanlar úlken abırayga iye bolgan.

B.e.sh. 2-mıń jıllıqtıń ortalarında bul jerge arqa-batıstan ariy ("ariy") qáwimleri bastırıp kirgen. Olar Pamir hám Hindukush tawlarınan asıp ótip, Panjab hám Ganga dáryasının joqarı basseynindegi ónimdar tegisliklerge ornalasqan. Olar menen birge atlar da kirip keldi. Ariyler uzaq waqit kóshpeli sharwashılıq penen shuǵillangan.

Ariylerdiń Hindstanga bastırıp kiriwi hindlerdiń eń áyyemgi kitapları bolgan Veda dep atalgan diniy kitaplarında da óz kórinisin tapqan. Hindstanda da basqa xalıqlardaǵı sıyaqlı dáslepki dúnya qaras-diniy mifologiyalıq dúnya qarastan ibarat bolıp, tábiyat sırları hám hádiyseler, adamlardı boysındırıwdıń ideologiyalıq procesleri kózge kórinbeytuǵın qudaylarga baylanısqan.

Braxmanizm ideologiyası tamırları b.e.sh. II mıń jıllıq estelikleri bolgan Vedalardan baslap ushirasadı. B.e.sh. XV ásirde Orta Aziya, Volga boyı hám Irannan Hindistanga kelgen arılar tárepinen jaratılgan diniy-filosofiyalıq kitapshalar Veda (*sanskritshe "veda" sózi "bilim," "táliymat" mánisin beredi*) dep atalgan.

Vedalar (sanskritshe veda - bilim) - Hindstan jazba ádebiyatınıń áyyemgi esteligi. B.e.sh. 2-mıń jıllıqtıń aqırı - 1-mıń jıllıqtıń basında jaratılıp, Vedalar toplamları dep ataladı.

Bul mádeniy estelikten bizge shekem 4 bólim (samhita): "Rigveda" (qasida, gimn, duwalar toplamı), "Samaveda" (qosıqlar toplamı), "Ayurveda" yamasa "Yajurveda" (qurbanlıq etiw jolları), "Atharvaveda" (sıyqırlı duwalar toplamı) jetip kelgen.

Veda ádebiyatı bir neshe mıń jıllar dawamında qáliplesip, áyyemgi hindler tariyxındaģı túrli jámiyetlerdiń diniy-filosofiyalıq, estetikalıq rawajlanıw dárejelerin sáwlelendiredi. Vedalar ishinde en áyyemgisi "Rigveda" esaplanadı. Ol 10 kitap (mandal) tan ibarat. Bunda tábiyattaģi zat hám hádiyseler (aspanniń ózgeriwi, quyash, juldızlar, gúldirmama, samal, jawın, tawlar, dáryalar) ilahiy kúshler sipatında kórsetilip, olar húrmetine qosıqlar, gimnler toqilgan, olarga qurbanlıqlar keltirilgen.[51]

Insaniyat ómiri, oniń baxıt-ıģbalı mine usi kúshlerge baylanıslı halda kóz aldına keltirilgen, "Rigveda"ga muwapıq, Indra - gúldirmama qudayı, Mitra - Quyash qudayı, Varuna - Aspan qudayı, Agni - Ot qudayı, Yama - ájel, ólim keltiriwshi, Sama - Ay qudayı, Rita - Álem tártibin anlatadı. "Rigveda" qosıqların toplawshılar rishi (ilahiy qosıqlardı toqıwshı danishpanlar) dep atalgan.

Beruniy "Hindistan" shıģarmasında jazıwınsha, insan bola turıp, ilimleri sebepli perishtelerden abzal hám artıq bolgan hikmetpazlar rishilar dep atalgan.[52] Sonıń ushın perishteler rishilerden paydalandı, sebebi rishiler bilim iyesi esaplanadı. Rishilerden joqarıda tek Baraxim turadı. "Rigveda" kitabında áyyemgi dúnya filosofiyalıq oy-pikiriniń ózine tán kórkemlik kórinisi kórinedi. Onda áyyemgi hindler álem sırları haqqında pikir júrgizedi. Mısalı, hesh nársege súyenbegen hám jabıstırılmaģan Quyash nege qulap túspeydi? Túnde Quyash qayda ketedi, ol qayda? Samal qay jerde tuwılıp, qayda baradı? Álemniń tiykarın ne (yamasa neler) quraydı? bul hám basqa da kóplegen usınday problemalar kóterilgen.

[51] The Rig Veda. Translated by Ralph T.H. Griffith, 1889. URL: http://www.intratext.com/ixt/ENG0039/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

[52] Albiruni's India. URL: https://selfstudyhistory.com/2015/09/30/al-birunis-india/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Shigis filosofları tórt element - suw, ot, hawa, topiraqtı barlıq janzatlardıń tiykarı dep bilgen. Bul jaǵınan Veda filosofiyası Aristotel dáwirindegi, keyinirek Farabiy dáwirindegi filosofiyalıq pikirlewge tásir etken. Vedalar ádebiyatı Vedalardan basqa brahmanlar, aranjakalar hám upanishadlardan ibarat. Áyyemgi Hindstanda varna (kasta) lıq jámiyeti júzege kelgende brahmanlar ádebiyatı rawajlangan. Brahmanlar samxitlerdegi ruwxanıylardıń diniy máresimleri túsindirip beriledi.

"Aranyakalar" (anıǵıraǵı "Toǵay kitabı") jámiyettegi zulımlıqtan, ǵárezli, pás, mal-dúnyaǵa qumar adamlardan toǵaylarǵa qashıp, jalǵızlıqta jasaǵanlarǵa arnalǵan.

"Upanishad" (qupıya táliymatlar) tiykarınan filosofiyalıq-diniy kitaplar bolip tabıladı. Upanishadlarda filosofiyalıq máseleler birqansha keń sáwlelendirilgen bolıp, hindler qudayı Braxma (Beruniyde - Barahim) barlıqtıń bası hám aqırı, barlıq janzatlardıń tiykarı, dep ulıǵlanadı. Upanishadlarga kóre, materiallıq álem, sonıń ishinde, insan da Atma-Braxmadan payda bolgan hám ogan qaytadi.[53]

Upanishadlarda aytılıwınsha, insan buǵan erisiw ushın belgili bir ádep-ikramlılıq ólshemlerine, karma hám dxarma táliymatına ámel etiwi kerek. Upanishadlarga muwapıq, hár bir insan ózindegi ilahiy dxarmalarga muwapıq jasaydı. Eger insan bul dúnyadaǵı ómirinde pák, jaqsı nietler menen jasasa, qaytadan dúnyaǵa keliwde jáne insan bolıp keledi. Kerisinshe bolsa, adam pás, haywanlıq isler qılsa, keyingi keliwinde janı haywanǵa kóshedi. Beruniy "Hindistan" shıǵarmasında jazıwınsha: usı qatlamlardan (brahmanlar, kshatriy-áskeriyler, vayshya diyqanlar, sharwalar, shudra tómengi qatlam wákilleri) kimniń azat boliwga tayar hám múnásip ekenligi haqqında hindlerdiń pikiri hár qıylı. Ayırım vedashılar brahmanlar hám kshatriylerden basqalar kutılıwǵa (qutılıwǵa) uqıplı emes, sebebi Vedalardı úyreniwge tek olar gana haqılı, deydi.

[53] Упанишады. Духовные и священные писания Востока. URL: https://scriptures.ru/upanishads/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Brahmanizm dogmaları boyınsha Hindstan xalqı "varnalar," yagniy qatlamlarga bólingen.

1. En joqarı qatlam-braxmanlar, yağnıy ruwxanıylar esaplangan.

2. Kshatriyler - atlılar, yagniy jawingerler de joqarı qatlamlar quramına kirgizilgen.

3. Vayshiyler hám Shudralarga bólingen.

Brahmanizm táliymatınıń orayında tábiyattıń janlanıwı hám barlıq tiri janzatlardıń reinkarnaciyası haqqındağı ideyalar jatadı.

1) Dúnya hám insannıń uqsaslığı ideyası.

Vedalar dem aliw tirishiliktiń ózi ekenligine isengen.

2) Qayta tuwiliw ideyaları.

Reinkarnatsiya aldınğı ómirdiń pazıyletliligi yaki gúnalılığı ushın jaza (karma) sıpatında júz beredi.

Unamlı karma jańa ómirde joqarı sociallıq statusta yamasa hátte aspan ómirinde tuwılıw imkaniyatın beredi.

Unamsız karma tómenirek sociallıq dárejege yamasa hátte haywan yaki ósimlikte tuwılıwğa alıp keledi.

Insan minez-qulqınıń karmikalıq ólshemi dxarmanıń orınlanıwı yamasa orınlanbawı - Brahma tárepinen hár bir varna ushın ornatılğan turmıs tárizi menen baylanıslı wazıypa bolıp tabıladı.

3) Brahmanizm filosofiyası samsara hám karma, moksha túsiniklerine tiykarlanadi.

Sansara (qayta tuwılıw halqası) - ólimnen keyin ruwx basqasına ótedi.

Karma - bul hár qanday háreket, yagniy niyet hám maqset bar bolgan hádiyse. Karma túsinigi, sonday-aq, hár bir adam óziniń jaqsı hám jaman háreketleri hám háreketlerine sáykes sıylıq yamasa jaza alatuğın karma nızamın kórsetiw ushın qollanıladı.

Moksha - tuwılıw hám ólim ciklinen (samsara) hám barlıq azap-aqıretlerden hám materiallıq bolmıstıń sheklewlerinen azat bolıw (jer júzindegi tirishilikten azat etiw).

5.2. Budda dininiń siyasiy ideyaları.

Buddizm diniy-filosofiyalıq táliymat bolip, Hindstan (b.e.sh. 5-ásirden keyin), Qıtay, Qubla-Shigis Aziya (b.e.sh. 3-ásirden keyin), sonday-aq, basqa aymaqlarda tarqalgan.

Bul táliymattıń tiykarın salıwshı Arqa Hindstanda aqsúyek shańaraqta tuwılǵan Gautama Budda (Sidxardxa Shakyamuni) (b.e.sh. 563 - 483-jıllar) esaplanadı. Budda mashaqatlı ómir jolın basıp ótti (taxt miyrasxori, áste, danishpan), sonnan keyin ol "nurdi kórdi" (b.e.sh. 527-jıl) hám óziniń ruwxiy jetiskenliklerin adamlarga jetkerdi.

Buddizmniń tiykarǵı ideyası tirishiliktiń eki shegarası arasındaǵı "ortasha jol" bolip tabıladı: "quwanish joli" (oyın-zawıq, biykarlıq, jalqawlıq, fizikalıq hám ádep-ikramlılıq krizisi) hám "asketizm joli" (tánniń ólimi, joq boliw, azap-aqıretler, fizikalıq hám ruwxiy sharshaw).

"Orta jol" - bilim, danalıq, aqılǵa muwapıq sheklew, pikirlew, aǵartıwshılıq, ózin-ózi jetilistiriw joli, oniń aqırǵi maqseti Nirvana - eń joqarı inayat.

Buddizm b.e.sh. VI ásirde Hindstanda payda bolgan diniy-filosofiyalıq táliymat. Bul táliymattıń tiykarın salıwshısı keyin ala Budda (sanskritshe: "buddha" - "nurlangan," yaǵnıy "oyanǵan," "oyı jarqın") dep atalgan Siddhartha Gautama (b.e.sh. B.e.sh. 563-483-jj) bolgan. Budda Veda, Upanishadlar hám uliwma Brahmanlar ideologiyasınıń tiykarǵı qaǵıydaların sınga aldı. Ol qudaydı dúnyanıń húkimdarı hám joqarı zatı, nizamlar dóretiwshisi sipatında súwretleytuǵın pikirlerdi biykar etken. Buddanıń táliymatına muwapıq, adamlardıń táǵdiri olardıń óz háreketlerine baylanıslı. Barlıq adamlardıń ádep-ikramlılıq teńligin tán algan Budda hám oniń izbasarları Varna sistemasın da, oniń teńsizlik principlerin de sınǵa aldı. Buddistlerdiń pikirinshe, ayrıqsha varnaga

tiyisli shaxs emes, bálki óziniń jeke háreketleri menen kámillikke erisken hár bir adam, qaysı varnaga tiyisliligine qaramastan, brahman boliwi múmkin.

Dáslepki buddizm áyemgi Hindstannıń siyasiy pikirine áhmietli úles qostı, bul úles jámiet hám hákimiyattıń payda bolıwınıń ózine tán teoriyasın islep shıǵıwda, varnalar-tabaqlardıń ilahiy kelip shıǵıwın biykarlawda hám bul qubılıstı miynettiń funkcional bólistiriliwi menen túsindirdi.

Taba-kastalardıń muqaddesligin biykarlap, buddizm adamlar arasında teńlikti úgit-násiyatladı, ol qáwimlik dúzimdi hám qáwimlik qarama-qarsılıqların biykarlap, bekkem hákimiyat ádep-ikramlılıq tiykarınıń jemiriliwiniń aldın alıwın tastıyıqlap, Hákimshilik saltanatınıń qáliplesiwine imkan berdi.

"Mısalı, biziń eramızǵa shekemgi IV-III ásirlerge tiyisli Budda nizamları toplamı "Dxammapada"da: "Men adamdı tek tuwılıwına (varnasına) yaki anasına qarap brahman dep atamayman," - delinedi. Sol dáwirdegi siyasiy-huqiqiy kózqaraslardıń hám ideologiyanıń tiykarǵı túsinigi bolgan dxarmanıń brahmanlar tárepinen dástúriy diniy-ilahiy túsindiriwine Budda táliymatı óziniń kóp tárepleme racional jantasıwın qarama-qarsı qoydı. Buddistler talqılawında dxarma dúnyanı basqarıwshı tábiyiy nızamlılıq hám tábiyiy huqıq sıpatında kórinedi. Ogan kóre, sanalı insan bul nizamdı biliwi hám ogan ámel etiwi kerek. Bul talqılawǵa adamgershilik, basqalarǵa jaqsı múnásibette bolıw, jamanlıqqa jamanlıq penen juwap bermew ideyaları sińdirilgen: "Hesh qashan dúnyada jek kóriwshilik jek kóriwshilik penen joq etilmeydi, jek kóriwshilik bolmaǵanda ǵana jek kóriwshilik joq boladı. Mine, bul máńgilik dxamma." "Dxammapada"da brahmanizmge qarsı hám buddizmge tán bolgan jaza kólemin kemeytiwge umtılıw ayqın kórinedi. Sonıń ushın da onda ayıpsız jaǵdaylarda jaza qollanıw múmkin emesligi ayrıqsha atap ótiledi.

Buddizm payda bolgan dáslepki dáwirden-aq bul dinniń kóplegen ideyaları óz mánisine qaray áhmiyetli sociallıq-siyasiy áhmiyetke iye bolgan. Bul ideyalar buddizm tárepdarları kóbeyip, olardıń abırayı bekkemlengen sayın kúsheyip bardı. Bara-bara buddizm ideyaları, sonıń ishinde, dxamma haqqındaǵı

kózqaraslar mámleket siyasatına hám nızamshılıqqa kúshli tásir kórsete basladı. Hindstandı birlestirgen húkimdar Ashoki húkimdarlıǵı dáwirinde (b.e.sh. 268-232-jj) buddizm Hindstannıń mámleketlik dini dárejesin algan. Waqıttıń ótiwi menen onıń tásiri Qubla-Shıǵıs Aziyadaǵı bir qansha mámleketlerge keń jayıldı, Qıtayda da tarqaldı.

Budda tórt ullı haqıyqattı anıqladı:

• jerdegi tirishilik azap-aqıretlerge tolı;

• iztiraptıń ózine tán sebepleri bar - payda, dańq, zawıq, ómir hám basqalarga qushtarlıq;

• azap-aqıretlerdi saplastırıw múmkin;

• azap-aqıretlerden qutılıwdıń jolı bar - jerdegi tileklerdi biykarlaw, aǵartıwshılıq, Nirvana.

Buddizm filosofiyası hárbir insanga jeke ózin-ózi jetilistiriw rejesin usınadı, onıń maqseti Nirvana - Ullı Azatlıq.

Bul reje - "Segizlik jol" dep atalǵan - tómendegi principlerge ámel etiwdi názerde tutadı:

• duris kóriw - buddizm tiykarların hám ómirdegi jolınızdı túsiniw;

• duris pikir - insannıń ómiri oniń pikirlerine baylanıslı, pikirler ózgergende (tuwridan-tuwri, adamgershilikli) ómir ózgeredi;

• tuwrı sóylew - adamnıń sózi, sóylewi onıń ruwxına, minezine tásir yetedi;

• duris háreket - ózi hám basqa adamlar menen awızbirshilikte jasaw, basqalarga ziyan jetkermew;

• duris turmis tárizi - hár bir hárekette buddizm nizamlarına ámel etiw;

• duris kónlikpe - miynet súygishlik hám miynet súygishlik;

• duris diqqat - pikirlerdi basqariw, sebebi pikirler keyingi ómirdi keltirip shiǵaradı;

• duris koncentraciya - kosmos penen baylanıs ornatatuǵın turaqlı meditaciyalar.

Buddizmniń bes qaǵıydası tómendegilerden ibarat:

• óltirmew;

• urlaw joq;

• pák boliw;

• ótirik sóylemew;

• más etiwshi zatlardı paydalanbaw.

Dástúr boyınsha barlıq Veda ádebiyatları tórt toparǵa bólinedi.

1. Samxitler 2. Braxmanlar 3. Aranyaklar 4. Upanishadlar.

Tar mániste olardıń eń áyyemgisi bolǵan Samxitler, keń mániste bolsa bul tórt toparǵa tiyisli ádebiyatlardıń barlıǵı Vedalar dep atalǵan. Keyingi úsh toparǵa tiyisli shıǵarmalar Samxitlerge sholıwlar hám tolıqtırıwlardan ibarat bolǵan. Vedalarda Áyyemgi Hind jámiyeti braxmanlar, kshatriyler, vayshiyler hám shudralar dep atalıwshı tórt varnaga (kategoriyaga) bóliniwi kórsetip ótilgen.

Vedalar jámiyettiń Purushadan (dúnya denesi hám ruwxi) qudaylar tárepinen jaratılgan tórt varnaga (múlklerge) bóliniwi haqqında aytadi: oniń awzi brahmanga aylandı, qolları kshatriyaga aylandı, sanları vayshiga aylandı, ayaqlarınan shudra shiqtı.[54]

Áyyemgi hind jámiyetinde klasslıq jámiyet payda boliwi dáwirinde varna qatlamları payda boldi. Áste-aqırın varnalar (braxman, kshatriy, vayshi hám shudralar) bir-birinen bólek toparlarga bólindi. Olar forması jaǵınan kastalarga uqsap ketetuǵın edi. Negizinde kasta menen varna bir-birinen pútkilley parıq qıladı. *Kasta* -bul áyyemgi Hindstanda adamlardıń miynet túri, óneri yaki qánigeligi boyinsha ajıralıwı. *Varna* bolsa sol jámiyettegi xalıqtıń tórt qatlamga bóliniwi. Hárbir kasta adamları basqa kasta adamlarınan bólek, óz aldına jasagan. Olar arasında hár qanday qatnasıqlar yamasa sóylesiwler qatań qadaǵan etilgen. Tuwısqanlıq qatnasıqların ornatıw da qadaǵan etilgen.

...hárbir varna bir rendi: braxmanlar - aq, kshatriyler - qızıl, vayshiyler - sarı, hám shudra - qara rendi belgilegen.[55]

---

[54] Ерышева А.А. История политических и правовых учений. Учебное пособие. 3-е издание, стереотипное. МАУП. Киев.2002. С-11.

[55] Ғиёсов Т. Қадимги Ҳиндистон тарихи.ТДШИ.Т.: 2000.56-57 б.

Solay etip, varnalar - adamlardıń basqa taypalar ushın bir qansha jabıq bolgan toparı esaplanıp, jámiyette óziniń qatań belgilengen ornına, sonıń ishinde, huqiqiy statusına, agzalarınıń belgili huqıq hám minnetlemelerine iye bolgan. Neke tek varna agzaları arasında dúzilgen, varnaga tiyislilik tuwılıwına qarap belgilengen hám násilden-násilge ótken.[56] Dáslepki hind varnaları agzaları azat bolgan, sebebi qullar hár tórt varnadan tısqarı esaplangan. Biraq, bul varnalardıń ekewi qalgan ekewine salıstırǵanda ústinlik orında bolgan. Aqılıy miynet joqarı qatlam varnalarga, yaǵnıy ruwxanıy brahmanlarǵa tiyisli bolgan. Áskeriy tarawda - kshatriyler, diyqanshılıq, ónermenchilik hám sawdada - vayshiyler bánt bolgan. Eń awır hám qara miynet shudralardın moynında bolgan.

Brahmanizm keyinirek b.e.sh. VI-IV ásirlerde payda bolgan basqa bir Áyyemgi Hind esteligi - Upanishadlarda jáne de rawajlandırılgan. Áyyemgi hind táliymatına muwapıq, adamzat quday tárepinen jaratılgan hám Manu adamzat tuqımınıń dáslepki ata-anası esaplangan.

5.3. "Manu nizamları" - áhmiyetli siyasiy estelik.

B.e.sh. II ásirlerge tiyisli belgili siyasiy-huqiqiy estelik "Manu nizamları" áyyemgi hind huqiqiy kodeksi bolip, oniń jaratılıwı adamlardıń ápsanalıq atası, óz-ózinen bar bolgan (Brahma) uli Manu menen baylanıslı. Manu nizamları sanskrit tilinde jazılgan bolıp, 12 baptan ibarat. "Manu nizamları" Vedalar hám Upanishadlardıń jámiyetti varnalarga bóliw, olardıń teńsizligi sıyaqlı tiyisli qaǵıydaları óz kórinisin tapqan. Dáslep nizamlar hám ádil sud qudayı dxarma dep atalgan bolsa, keyin ala nizamnın ózi dxarma dep atala baslagan. Hár bir varnanıń óz dxarması (yagniy úrp-ádeti, turmis tárizi nizamları) bolgan. "Manu nizamları"nda brahmanlardıń statusı, olardıń dxarma ornatiwga, nizamlardı túsindiriwge bolgan uliwma huqıqların tiykarlawga keń orin berilgen. "Manu nizamları"na kóre, pacha da óziniń joqarı hám ilahiy dárejesine qaramastan,

[56] Ерышева А.А. История политических и правовых учений. Учебное пособие. 3-е издание, стереотипное. МАУП. Киев.2002. С-12.

brahmanlardı húrmet etiwi, olardıń másláhátine eriwi, olardan Veda táliymatı hám basqariw ónerin úyreniwi shárt bolgan.

"Manu nizamları"nda jazalaw haqqında da bir qansha pikir-usınıslar ortaǵa taslangan. Onda kelip shıǵıwı ilahiy dep esaplanǵan jaza barlıq janzatlar, adamlar hám qudaylardıń qorǵawshısı sıpatında súwretlenedi. "Jaza - pacha, ol basshi hám jazalawshı. Pútkil álem jaza quralı menen basqarıladı. Bez nakazaniya bılı bı razrushenı vse varnı, razrushenı vse granı, narod razgnevalsya bı. Qay jerde jınayachılardı joq etiwge qaratılǵan jaza ámel etetuǵın bolsa, pacha bunı jaqsı baqlap tursa, xalıq ashıwlanbaydı," delinedi bul nızamlarda. Túrli varnalar agzalarınıń huqıq hám minnetlemeleri teńsizligi olardıń jınayat hám jaza máselelerinde de teńsizligin keltirip shigargan.

5.4. Kautilya hám onıń artxashastrası.

Áyyemgi Hindstan siyasiy pikiriniń eń tanıs hám áhmiyetli esteliklerinin biri esaplangan "Artxashastralar"dıń payda boliwi úlken áhmiyetke iye. Hind dástúri boyinsha "Artxashastralar"dıń avtorları Kautilya (ministr hám másláháchisi) hám Mámuriy saltanatınıń tiykarın salıwshısı Chandragupta (b.e.sh. IV ásir) esaplanadı. Kautilyanıń "Artxashastraları" bul janrda tolıq saqlangan birden-bir derek bolip tabıladı. Ol basqarıw hám siyasat ónerine baǵıshlanǵan áyemgi Hindstan ádebiyatınıń pútkil dástúrlerin biliwdiń biybaha deregi bolıp tabıladı.

Kautilyanıń pikirinshe, bul dúnya hám o dúnyanı májbúrlew, jazalawdan qorǵaydı. Sebebi adamlar jetilisken emes, agressiv, egoist, olardıń dxarma (nızam) jolınan barıwına qálewi joq.Olardı joqarı nızamǵa boysınıwın oyatıw ushın májbúrlew, jazalaw - *dan* zárúr. Danda (jazalaw) lardı qollanıw - húkimdardıń, onıń nizamlarınıń (dxarma) minneti.

Kautilyanıń aytıwınsha, siyasiy shólkemler (artxa) - bul adamlardıń jasaw quralı. Ol adamlarda egoistlik hám agressivlik tábiyattı jılawlaydı hám joqarı nızamǵa boysınıwdı oyatadı. Artxashastra - bul siyasiy shólkemdi (artxa) iyelew hám saqlaw usılları haqqındaǵı pán. Kitapta tiykarınan úsh temaǵa itibar qaratıladı.

1. Danishpan shahtıń iskerligi hám wazıypaları.
2. Basqarıw hám huqıq.
3. Uris hám diplomatiya mashqalaları.

"Artxashastra" hind siyasiy pikiri tariyxı ushın dástúriy bolgan kóplegen máselelerdi: dxarma haqqında, oniń derekleri haqqında, basqarıwshınıń hár túrli tarawlardagi wazıypaları haqqındaǵı máselelerdi islep shiǵadı. Sonday-aq, Artxashastrada mámlekettiń mánisi, wazıypaları, nizamlardıń jaratılıwı hám ámel etiwi haqqında brahmanizmnen ózgeshe real ideyalar anlatıladı. "Axtrashastra" dúnyalıq táliymatlardıń keńeyip, tereńlesip barıwında úlken rol oynaydı. Bul kitapta hár bir siyasattıń, nızamnıń qanshelli ámeliy paydası barlıǵına tiykarǵı itibar qaratıladı.

Bilim (yaki másláxát) kúshten (gáziyne hám armiya) hám de mártlik yaki kúsh-quwattan (ádep-ikramlılıq hám psixologiyalıq tásir) abzalıraq. Áskeriy atlanısqa tayarlıq kóriwde olardıń hár birine beriletuǵın salıstırmalı salmaq haqqında aytıp, Kautilya aldınǵı ustazlar energiya kúshten ústin ekenin aytqanın atap ótti. - Joq, - deydi Kautilya. Hám olar: "Kúsh keńesten abzal," - dedi. - Joq, - dedi Kautilya. Kerisinshe, "másláháttiń kúshi ústin. Sebebi aqıl-parasat hám ilim kózi menen qaraytuǵın pacha azǵana kúsh jumsap bolsa da másláhátlese aladı hám kúsh-quwatqa ie bolǵan dushpanlardı kelisimge keltiriw hám basqa usıllar menen, jasırın hám jasırın ámeliyatlar arqalı jeńe aladı."[57]

Huqıq hám maqsetke muwapıqlıq máselesi Kautilya ushın oraylıq orında turadı. Kóp jaǵdaylarda, onı Makiavelli menen salıstırıw nadurıs. Intellektual kontekst Hindstanda pútkilley basqasha edi; "Makiavellizm" ataması kategorial qáte esaplanadı. Materiallıq abadanlıqqa, jansızlardan paydalanıwǵa hám taǵı basqalarǵa bolǵan barlıq itibarına qaramastan, Kautilya hesh qashan dxarmanı itibarsız qaldırmaydı (kemirek qayshılasadı). Sırtqı siyasat ta, urıs ta ádep-ikramlılıq normalarına boysınadı, máselen, "dharmaǵa muwapıq bolıw ushın urıs

[57] The Kautiliya Arthashastra, ed. and trans. R. P. Kangle, 2nd edn. Bombay: University of Bombay, 1969. –P.14-15

ornı hám waqtı aldınnan belgileniwi kerek." Jawinger bolmaganlar hám táslim bolganlarga ziyan jetkerilmewi kerek.[58]

Kautilya siyasattıń basqa barlıq bilim túrleri yaki turmısqa kózqaraslardan ústinligin atap ótti. Filosofiya, din hám ekonomikanıń barlıǵı siyasattanıw (artxashastra) na tiykarlanǵan, sebebi olardıń barlıǵı óz funkciyası ushın májbúrlew kúshinen paydalanıwǵa baylanıslı. "Filosofiyaǵa, úsh Vedaǵa hám ekonomikaǵa umtılıwdı támiyinlew quralı tayaq (patsha qolındaǵı) esaplanadı." Áyne májbúrlewshi basqarıw subyektlerge turmıstıń úsh maqsetine erisiw imkaniyatın beredi: ruwxıy abadanlıq, materiallıq abadanlıq hám emocionallıq lázzet.

Zamanagóy hám áyyemgi siyasiy oyshıllardan parıqlı túrde, Kautilya (hám, boljaw múmkin, onıń arthashastradaǵı ótmishtegileri) sırtqı siyasatqa da, ishki siyasatqa da kóbirek itibar qaratqan. Ol ekewi arasında tıǵız baylanıstı kórdi. Birden-bir maqset - óz patshası hám mámleketiniń máplerin alǵa qoyıw. Eger "belgili bir mámleketke eksport etiw yamasa onnan import etiwde siyasiy yamasa strategiyalıq abzallıqlar" bolmasa, "payda keltiretuǵın sırt mámleketler menen sawda islew" hám "paydasız tarawlardan qashıw" kerek. Ol sırtqı siyasattı qárejet-payda analizine tartadı: "Korol kútilgen payda joǵaltıw hám qárejetlerden artıp ketkende júris baslaydı."[59] Urıs qárejetleri sonı ańlatadı, basqa teń sharayatlarda tınıshlıq ádette abzalıraq.

Kautilya sırtqı siyasattıń túrli túrlerin (yamasa "shashtgunya" - altı ilaj) tolıq táriyiplegen. Bwl ilajlar mámleketler ortasındaǵı múnásibetlerdi basqarıw ushın qollanılatuǵın strategiyalar toplamı esaplanadı. Olar tómendegiler:

Sırtqı siyasattıń tiykarǵı túrleri (Shashtgunya)

Sanxi (Tınıshlıq/Tınıshlıq shártnaması): Bul mámleketler ortasındaǵı kelisim yamasa pitim dúziw. Ol eki jaǵdayda qollanıladı:

---

[58] Black A. A World History of Ancient Political Thought: Its Significance and Consequences. **O**xford. Oxford University Press. 2016. –P.76.

[59] The Kautiliya Arthashastra, ed. and trans. R. P. Kangle, 2nd edn. Bombay: University of Bombay, 1969. –P.14-15

Birinshisi, óziniń kúshi dushpannıń kúshine teń bolǵanda, biraq urıstan góre tınıshlıq kóbirek payda keltirse.

Ekinshisi, óziniń jaǵdayı ázzilew bolǵanda hám waqıt utıw, kúsh toplaw ushın tınıshlıq shártnamasın dúziw zárúrligi tuwılsa.

Vigraxa (Urıs/Urıs): Eger mámleket ózin kúshli dep bilse hám qarsılasınan ústinlikke erisiwge isense, uris járiyalaw múmkin. Bul qarsılastı ázziletiw, óz tásir sheńberin keńeytiw yaki aymaqlıq jetiskenliklerge erisiw maqsetinde ámelge asırıladı.

Asana (Biytáreplik): Hár qanday kelispewshilikke aralaspaw, óz kúshin saqlaw hám onı keleshekte paydalıraq maqsetler ushın jumsaw strategiyası. Bunda mámleket ne urıspaydı, ne pitim dúzbeydi, bálki jaǵdaydı baqlap, qolaylı pursattı kútedi.

Jáne (Shıǵıw/Áskeriy júris): Basqa mámleketke qarsı áskeriy júris júrgiziw, onı basıp alıw yamasa oǵan basım ótkeriw. Bul vigraxaǵa jaqın, biraq kóbirek jedel áskeriy háreketlerdi ańlatadı. Ol, ásirese, qarsılas ázzi bolǵanda yamasa óz kúshi jeterli dep esaplanǵanda qollanıladı.

Sansaraya (Pana tabıw/Qorǵaw izlew): Kúshsiz mámlekettiń ózinen kúshlirek basqa mámleketten qorǵaw yaki pana izlewi. Bunda kúshsiz mámleket óz qáwipsizligin támiyinlew ushin kúshlirek awqamlasqa súyenedi.

Dvaydxabxava (Eki tárepleme siyasat/Eki mámleket penen múnásibet): Bul bir waqıttıń ózinde bir mámleket penen pitim dúzip, basqası menen urısıw yaki bir mámleket penen awqam dúzip, ekinshisine qarsı háreket etiw strategiyası. Bul beyimlesiwsheń hám pragmatikalıq qatnas bolıp, mámlekettiń máplerine qarap hár qıylı qatnasıqlardı alıp barıw imkaniyatın beredi.

Mámuriy dáwiriniń siyasiy pikiri haqqında pikir júrgiziwge imkaniyat beretuǵın jáne bir belgili dereklerden biri *shax Ashoktıń jazbaları* (b.e.sh. Bul jazıwlarda shahtıń talmas miyneti, onıń ulıwma mápke sadıqlıǵı kórsetilgen. Ashok shah hákimiyatınıń paternalistik koncepciyasın rawajlandıradı. Buǵan muwapıq pacha óz puqaralarına shańaraqta ata óz perzentlerine qanday

múnásibette bolsa, ol da sonday múnásibette boladı. "Hámme adamlar - meniń balalarım, dep járiyalaydı. Ashok - olarǵa bul dúnyada hám o dúnyada abadanlıq hám baxıt-ıǵbalǵa tolıq erisiwin tileymen." Ashok "Ana óz balaların isenimli tárbiyashınıń qolında qaldırǵanınday" puqaralardı óziniń hámeldarlarına isenip tapsıradı. Ashok Hindstan siyasiy oy-pikiri tariyxında birinshi bolip, siyasattaǵı zorliqti qaralaydı. Ol aymaqlardı qural menen basıp aliwga, dxarma arqalı basıp aliwdi qarama-qarsı qoyadı.

Pachalıqtıń muqaddeslestirilgen túri Veda dini tásirinde b.e.sh. 900-500-jıllarda rawajlandı. Qáwimler (jana) xalıqqa (vish) aylanıp bardı. Mahabharata waqiyaları densaw emes pacha shańaraǵı fonında súwretlengen (greklerdiń Atrey úyi haqqındaǵı gúrrińin salıstırıń). "Ramayana" pachalıq miyrasxorlıǵı máselesine arnalgan; onıń qaharmanı Rama "barlıq keleshektegi húkimdarlar ushın úlgi bolatuǵın" ideal pacha edi. Patsha brahman ruwxanıyları tárepinen úrp-ádetlerge súyenip legitimlestirildi hám Jaqın Shigisqa tán muqaddes monarx statusına iye boldı. Biraq brahmanlar diniy tarawda bárqulla patshadan joqarı turgan. Patsha húkim shıǵarıw wákilliginde ústin tásirge iye edi. Sud procesleri dxarma, gúwalardıń dálilleri hám úrp-ádetler, sonday-aq, pacha pármanlarına tiykarlanıwı kerek edi. Pachalar, sonday-aq, huqıq-tártipti qayta tiklew maqsetinde nizam shigarıwları da múmkin edi. Bunnan tısqarı, dxarmashastralar úrp-ádetlerden ústin bolsa, pacha pármanları dxarmashastralardan ústin turadi.

Kshatriya kastası agzaları úlken jer-múliklerge iye boldı; qalalar hám bazar ekonomikası rawajlandı. Awıllar ózin-ózi tártipke salıwshı jámáátler sıpatında bar edi. Kautilyanıń sózlerine bola, awıl hákimi haywanlarǵa bolǵan ayawsızlıqtıń aldın alıwǵa da juwapker. Bir dxarmasutra boyınsha, "kastalar, shańaraqlar, diyqanlar... ónermentler sıyaqlı jámáátler ózleri ushın qaǵıydalar dúziw wákilligine iye." Kasta yaki basqa topar ishindegi kelispewshilikler ádette topar ishinde sheshilgen. Hindstannıń jergilikli ózin-ózi basqarıwǵa hám mıńlap kasta toparlarına tiykarlanǵan ózine tán turaqlı sociallıq tártibi oǵan zamanagóy dáwirge shekem ózine tán siyasiy mádeniyat baǵıshladı. Jámiyet Mısır,

Mesopotamiya yaki Qıtayga qaraganda muqaddeslestirilgen monarxiyaga kemirek ǵárezli edi. Dinastiyalar keldi hám ketti, biraq jámiyet tez-tez bolip turatuǵın siyasiy ózgerislerge qaramastan, salıstırmalı turaqlı bolip qaldı.

B.e.sh. VI-V ásirlerde arqa Hindstanda iri pachalıqlar (maxayanapadlar) payda boldı. B.e.sh. 327-5-jıllardaǵı grekler basqınshılıǵınan keyin, bul process b.e.sh. húkim súrgen Maurya dinastiyası menen juwmaqlandı. 320 dan c. 185 hám Ashoka boyinsha (qarań: tómende, b. 82), Hindstanga ol iye bolgan en keń hám birden-bir mámleketti berdi. Solay bolsa da, Mauriyler dinastiyası basqa áyyemgi imperiyalar menen salıstırǵanda qısqa ómir súrdi.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Brahmanizmniń siyasiy-huqiqiy ideyaları áyyemgi hind jámiyetiniń jámiyetlik-siyasiy hám ruwxiy turmısında ruwxanıy brahmanlardıń úlken abırayına qanday tásir kórsetken? Usı diniy-filosofiyalıq táliymattıń zamanagóy Hindstan jámiyetinde sazası bar ma?

2. Tekstte "varna" hám "kasta" túsinikleri arasındaǵı ayırmashılıq túsindirilgen. Bul túsiniklerdiń áyyemgi Hindstandaǵı sociallıq qatlamlanıwǵa qanday tásirin talqılań. Bul sistemanıń jámiyet turaqlılıǵına qanday unamlı hám unamsız tásirleri bolgan?

3. "Manu nizamları"nda jaza hám oniń ilahiyligi haqqında bildirilgen pikirler jámiyette tártipti saqlawda qanday rol oynagan? Jinayat hám jaza máselelerinde túrli varna agzalarınıń teńsizligi qanday ádalacızlıqlarga alıp keliwi múmkin edi?

4. Buddizmniń brahmanizmniń tiykarǵı qaǵıydaların, atap aytqanda, varnalar sistemasın kritikalawi áyyemgi Hindstan jámiyetinde qanday sociallıq hám siyasiy ózgerislerge sebep bolgan? Buddizmniń teńlik ideyaları sol dáwirdegi adamlarga qanday tásir kórsetken?

5. Kautilya óziniń "Artxashastra" shıǵarmasında siyasattı basqa barlıq bilim túrleri hám turmısqa kózqaraslardan ústin qoygan? Onıń "másláháttiń kúshi ústin" degen ideyası basqarıwda aqılıy potencialdıń áhmiyetin qalay kórsetedi?

6. Kautilyanıń sırtqı siyasattaǵı "shashtgunya" (altı ilaj) koncepciyasın talqılań. Bul strategiyalar (tınıshlıq, uris, biytáreplik, júris, pana izlew, eki júzlilik) áyyemgi mámleketler aralıq qatnasıqlarda qalay qollanilgan? Bul principlerdiń zamanagóy diplomatiyada qanday uqsaslıqların tabiw múmkin?

7. Pacha Ashoka óz húkimdarlıǵı dáwirinde siyasattaǵı zorlıqtı qaralap, "dxarma arqalı basıp alıw" ideyasın alǵa súrgen. Bul onıń aldıngı húkimdarlardıń siyasatınan qalay parıq qılgan? "Dxarma arqalı basıp alıw" principi búgingi kúnde xalıqaralıq qatnasıqlarda qalay qollanılıwı múmkin?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Vedalar hám hind diniy-filosofiyalıq oy-pikiriniń qáliplesiwi: "Rigveda" hám basqa Veda bólimleriniń mádeniy, diniy hám filosofiyalıq áhmiyetin tereń úyreniw.

2. Áyyemgi Hindstandaǵı Varna sisteması hám oniń jámiyetlik-siyasiy dúzilisi: Brahmanlar, Kshatriyler, Vayshiyler hám Shudralardıń jámiyettegi orni, huqıqları hám minnetlemeleri.

3. Karma hám Samsara túsinikleri Brahmanizmde: Bul túsiniklerdiń insan ómirindegi áhmiyeti, ádep-ikramlılıq ólshemleri hám reinkarnaciya ideyası.

4. "Manu nızamları"nıń áyyemgi Hind huqıqıy sistemasındaǵı ornı: Kodekstiń tiykarǵı principleri, onıń jaza sistemasına tásiri hám sociallıq ádillik túsinikleri.

5. Buddizmniń kelip shıǵıwı hám tiykarǵı táliymatları: Gautama Budda ómiri, "Tórt ullı haqıyqat" hám "Segizlik jol" principleriniń filosofiyalıq tiykarları.

6. Buddizm hám Brahmanizm ortasındaǵı ayırmashılıqlar hám qarama-qarsılıqlar: Varnalar sistemasın kritikalaw, teńlik ideyaları hám eki dinniń siyasiy-huqiqiy pikirlewge tásiri.

7. Kautilyanıń "Artxashastra" shıǵarması hám mámleketlik basqarıw teoriyası: Kautilya siyasattanıwı, pacha wazıypaları, basqarıw hám huqıq máseleleri boyınsha ideyalarınıń zamanagóy mámleketlik basqarıw menen salıstırmalı analizi.

8. Áyyemgi Hindstandaǵı sırtqı siyasat hám diplomatiya principleri: Kautilyanıń "shashtgunya" teoriyası hám onıń mámleketler aralıq qatnasıqlarda ámeliy qollanılıwı.

9. Pacha Ashoka hám onıń siyasiy-ádep-ikramlılıq miyrası: Ashoka húkimdarlıǵı dáwirinde buddizmniń mámleket dini statusın alıwı, "dxarma arqalı basıp alıw" ideyası hám onıń zorlıqtı qaralawı.

10. Áyyemgi Hindstan jámiyetinde jergilikli ózin-ózi basqarıw hám onıń turaqlılıǵı: Awıllıq jámáátler hám kasta toparlarınıń ishki kelispewshiliklerdi sheshiwdegi roli, sonday-aq, dinastiyalıq ózgerislerge qaramastan jámiyettiń salıstırmalı turaqlılıǵınıń sebepleri.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Áyyemgi Hindistandaǵı siyasiy ideyalar qaysı miyras arqalı bizge jetip kelgen?

a) Tek ǵana tariyxıy hújjetler arqalı

b) Júzlegen diniy, filosofiyalıq miyras arqalı.

c) Tek arxeologiyalıq tabılmalar arqalı.

d) Grek filosoflarınıń jazıwları arqalı.

2. B.e.sh. 2-mıń jıllıqtıń ortalarında Hindstanga arqa-batıstan qaysı qáwimler bastırıp kirgen?

a) Xunnlar.

b) Gotlar.

c) Ariy ("ariy") qáwimleri.

d) Mongol qawimleri.

3. Hindlerdiń eń áyyemgi kitapları qanday atalgan?

a) Upanishadlar.

b) Vedalar.

c) Ramayana.

d) Mahabharata.

4. "Veda" sózi sanskrit tilinen qanday mánisti anlatadı?

a) sawash.

b) Bilim, táliymat.

c) Ómir.

d) Quday.

5. Vedalar toplamınıń bizge shekem jetip kelgen bólimleri (samxita) neshew?

a) 2.

b) 3.

c) 4.

d) 5.

6. Vedalar ishinde eń áyyemgisi qaysi esaplanadı?

a) Samaveda.

b) Yajurveda.

c) Rigveda.

d) Atharvaveda.

7. "Rigveda"ga muwapıq, Indra qaysi quday esaplanadı?

a) Quyash qudayı.

b) Aspan qudayı.

c) Gúldirmama qudayı.

d) Ot qudayı.

8. Áyyemgi Hindstanda jámiyet qanday toparǵa bólingen?

a) Klasslarǵa;

b) Qáwimlerge;

c) Varna (kasta) larǵa;

d) Shańaraq qatlamlarına;

9. Brahmanizm dogmalarına muwapıq, eń joqarı qatlam kimler esaplangan?

a) Kshatriyler;

b) Wayshiyler.

c) Shudralar.

d) Brahmanlar.

10. Brahmanizm táliymatınıń orayında qaysı ideyalar jatadı?

a) Bir qudayǵa iseniw.

b) Tábiyattıń janlanıwı hám barlıq tiri janzatlardıń reinkarnaciyası.

c) Texnologiyalıq rawajlanıw.

d) Siyasiy hákimiyattı oraylastırıw.

11. Karma táliymatına muwapıq, unamlı karma jana ómirde qanday imkaniyat beredi?

a) Barqulla quday bolıw.

b) Joqarı sociallıq statusta yamasa hátte aspan turmısında tuwılıw

c) Pútkilley ólmew.

d) Tolıq qullar qatlamına túsiw.

12. Sansara degen ne?

a) Baxıtlı turmıs

b) Qayta tuwılıw saqiynası.

c) Jánnetke shigiw.

d) Máńgi tınıshlıq.

13. Moksha túsinigi neni anlatadı?

a) Sawashta jeniske erisiw.

b) Tuwiliw hám ólim ciklinen (samsara) azat boliw.

c) Baylıq toplaw.

d) húkimdar boliw.

14. Buddizm táliymatının tiykarın salıwshısı kim?
a) Manu.
b) Kautilya.
c) Gautama Budda (Sidhardha Shakyamuni)
d) Ashoka.
15. Buddizmniń tiykarǵı ideyası ne?
a) urısıw.
b) "Orta jol" (zavq hám asketizm aralıǵı).
c) Tek ibadat etiw.
d) Baylıqqa umtılıw.
16. Dáslepki buddizm Áyyemgi Hindstannıń siyasiy pikirine qanday áhmiyetli úles qosqan?
a) Tek urıstı xoshametlegen
b) Jámiyet hám hákimiyat payda bolıwınıń ózine tán teoriyasın islep shıǵıwda, varnalar-tabaqlardıń ilahiy kelip shıǵıwın biykarlawda.
c) Tek diniy máresimlerge itibar qaratqan.
d) Tek húkimdardı iláhiylestirgen.
17. Hindstandı birlestirgen húkimdar Ashoka dáwirinde buddizm qanday dárejege iye bolgan?
a) qadaǵan etilgen din.
b) Jergilikli kult.
c) Mámleket dini.
d) Tek ruwxanıylar dini.
18. Kautilyanıń "Artxashastra" shıǵarmasınıń avtorları kimler dep esaplanadı?
a) Tek Chandragupta.
b) Kautilya hám Mauriyler pachalıǵınıń tiykarın salıwshı Chandragupta.
c) Manu hám Ashoka.
d) Tek Budda.
19. Kautilya siyasattıń basqa barlıq bilim túrleri yaki turmısqa kózqaraslardan ústinligin ne ushin aytıp ótken?
a) Tek filosofiyalıq pikirlew ushin.
b) Sebebi olar barlıǵı óz funkciyası ushın májbúrlew kúshinen paydalanıwǵa baylanıslı.
c) Tek ǵana ekonomikalıq rawajlanıw ushın.
d) Tek diniy isenim ushin.
20. Kautilya sırtqı siyasattıń neshe túrin (shashtgunya) tolıq táriyiplegen?
a) 4.
b) 5.
c) 6.
d) 7.

6-BAP. ÁYYEMGI QITAYDA SIYASIY PIKIRLERDIŃ QÁLIPLESIWI.

6.1. Konfuciydiń mámleket, siyasat haqqındaǵı ideyaları.

Dáslepki siyasiy-huqiqiy pikirler barlıq xalıqlarda, áyyemgi Shigista da, antik Batista da: ápsana hám ráwiyatlar tiykarında júzege kelgen.

Qıtay bay mánawiy miyrasqa ie áemgi civilizaciya oshaqlarınan biri bolıp esaplanadı. Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiriniń kózge kórinerlik, áhmiyetli ózgesheliklerinin biri ápsanalardan uzaqlıǵı hám aqıllılıǵı. Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiri óz itibarın jámiyet, mámleket, ádep-ikramlılıq mashqalalarına qaratadı. Onıń payda bolıw tariyxı biziń eramızǵa shekemgi XIV-XIII ásirlerge tuwra keledi. Bul dáwirde quramalı jámiyetlik-siyasiy dúziliske iye bolgan Áyyemgi Qıtay civilizaciyası - Shan In, Chjou mámleketleri qáliplesedi. Sol dáwirdiń siyasiy pikiri In jazıwlarında, dáslepki Chjou bronza jazıwlarında óz kórinisin tapqan. Qıtay siyasiy pikiriniń biybaha esteliklerinen biri, tariyxıy ráwiyatlar kitabı - "Shuczin" bolip esaplanadı. Bul kitap shama menen b.e.sh. VIII ásirde jazılgan. Onda chjoushılar hákimiyatınıń legitimligi, danıshpan húkimdarlar hám olardıń almasıwınıń ólshemleri haqqındaǵı tariyxıy-siyasiy ideyalar sáwlelengen.

Áyyemgi Qıtay haqqındaǵı bilimler ele de dawam etip atırǵan arxeologiyalıq ashılıwlar menen revolyuciya jasadı. Bular qatarına áhmiyetli filosofiyalıq tekstlerdiń ashılıwı kiredi. Shan dinastiyası (b.e.sh. shama menen 1600-1046-jıllar) 1046-jilda Chjou dinastiyası menen almastırıldı. Bul ámelde 771-jilga shekem hám hálsiregen formada 256-jilga shekem dawam etti. Báhár hám Gúz dáwirinde (b.e.sh 771-453-jıllar) ulıwma mádeniy jámáát ele bar edi, biraq mámleket bir-biri menen básekilesiwshi ámelde ǵárezsiz mámleketlerge bólingen edi. Chjou pachaları simvollıq húkimdarlar bolip qaldı, biraq ámelde hákimiyat Chjou menen násillik jaqtan baylanıslı, biraq ámelde ǵárezsiz bolgan gegemonlar (ba) arasında bólistirilgen edi. Konfuciy (b.e.sh. 551-479-jillar) usi dáwirdiń aqırında jasagan. B.e.sh. 453-jildan 221-jilǵa shekem ("Urısıp atırgan

pachalıqlar" dáwiri) mámleketler ortasında báseki kúsheydi. Kishi mámleketler úlkenirek, qúdiretli mámleketler tárepinen jutıp jiberildi hám olar barǵan sayın oraylasıp bardı. Siyasiy ózgerisler hám tez-tez bolıp turatuǵın urıslar dáwirinde Greciyadaǵı ǵárezsiz polisler dáwirinde bolǵanı sıyaqlı qıtay filosofiyası júzege keldi.

Ullı Qıtay diywalınıń qurılısı arqadan kiyatırǵan kóshpeli qáwimlerdiń aldın alıw mámlekette belgili mániste tınıshlıq ornatıwdan ibarat. Óz náwbetinde Qıtay da basqa mámleketlerge áskeriy júrisler qılgan. Qıtay tariyxında mámleketti basqarıw hár qıylı táliymatlardıń payda bolıwı úlken áhmiyetke iye hám óz dáwirinde mámleketti siyasiy basqarıwına ol yaki bul tárizde tásir etken.

Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiri hám siyasiy mádeniyatına tiykar salgan oyshıllardan biri Konfuciy (tiykargı atı Kun-czi). B.e.sh. 551-479-jillarda jasagan Kun-cı, Qıtay sırtında Konfuciy atı menen belgili bolgan. Konfuciy Lu pachalıǵında tuwılǵan bolıp, ol xasılzada, biraq jarlı ruw wákili edi. Konfuciy tek 15 jasınan oqıwdı baslagan hám 50 jasında óziniń mektebin shólkemlestirgen.

Konfuciy jasaǵan dáwirinde óz ara urıslar, jámiyettiń krizisi, ıdırawı baqlangan hám oni tereń sezingen. Sonıń ushın da ol jámiyetti tiklew, bekkemlewge járdem beretuǵın, jaqsılıq keltiretuǵın ádep-ikramlılıq normalarınıń ólshemin tabıw ushın áyyemgilikke múrájat etedi.

Konfuciy áyyemgi dereklerge súyenip jámiyet, mámleket haqqında tereń hám original táliymattı islep shiǵadı. Onıń jámiyet, mámleket haqqındaǵı kózqarasları tiykarınan shákirtleri hám izbasarları tárepinen jazılgan. Onıń kóplegen oqıwshıları ustazdıń, sonday-aq, ózleriniń pikirlerin tolıq jazıp barǵan. Konfuciyliktin bir pútin sistemaga salıngan hám qarama-qarsılıqlarga bay bolgan tiykargı kitabı "Lun yuy" (Sóylesiwler hám danalıq sózler) usi tárizde jaratılgan.

Konfuciydiń pikirinshe, jámiyettiń bekkem tiykarın struktura jaratıw tiykarın ásirler dawamında qáliplesip kelgen, qatań tártipke salınǵan, ádep-ikramlılıq standart dárejesine kóteriletuǵın normalar hám principler quraydı.

Konfuciy mámlekettiń patriarxal-paternalistik ideyasın rawajlandırdı. Onıń atap ótiwinshe, mámleket - úlken shańaraq. Imperator hákimiyatı tap shańaraq basshısı, atanıń hákimiyatınday ádil hám qol astındaǵılarǵa miyrim-shápáátke tiykarlangan. Húkimdar hám puqaralar múnásibeti - shańaraq aǵzalarınıń múnásibetin esletedi: kishiler úlken qaramaǵında hám olarǵa boysınadı. Konfuciy jámiyettegi qatnasıqlar tap jaqsı shańaraqtaǵı sıyaqlı úlkenlerge húrmet, imperatorga húrmet ruwxında qurılıwı kerek, dep esaplagan. Konfuciy adamlardı sociallıq kelip shıǵıwına qaray tórt qatlamǵa ajıratadı:

1) aqsúyekler (hárqanday bilimge tuwma iye);

2) bilimlerdi oqiw-úyreniw procesinde iyelegenler.

3) bilimlerdi qıyınshılıqlar menen ózlestiriwshiler;

4) bilim alıwǵa umtilmaytuǵınlar.

Usı tárizde adamlar arasında teńsizlik bar ekenligi hám ápiwayı adamlar, tómengi qatlamlar, kishiler joqarı násil aristokrat, úlkenlerge boysınıwı zárúr ekenligi belgilep beriledi. Hákimiyat aristokratlar qolında toplanıwı lazımlıǵına tiykarlanadı. Konfuciy hákimiyattıń ádalat hám miyrim-shápáátke tiykarlanıwı, puqaralar bolsa qozǵalańlardan ózin tıyıwı kerekligin uqtiradı. Basqarıw - hámmeni ornına qoyıw demek, deydi.

Konfuciy táliymatına muwapıq "Húkimdar xalıqtı óz perzentindey súyiwi, puqaralar bolsa húkimdardı óz atasınday húrmet etiwi kerek delinedi.

Konfuciydiń aytıwınsha, hámme nárse turaqlı ózgerip baradı, biraq jámiyettegi qatlamlanıw tártibin saqlap qalıw júdá áhmiyetli. Jámiyetti basqarıwdı bolsa, kóbirek aǵartıwshı hám qábiletli adamlarǵa iseniw kerekligin atap ótedi.

Konfuciy ózi tárepinen bayan etilgen ádep-ikramlılıq jetiklikke súyenetuǵın jámiyetlik tártiptiń mánis-mazmunın jámiyettiń bekkemliginde hám turaqlılıǵında, hámmeniń óz orınlarında bolıwında hám hár bir adamnıń óz huqıq hám minnetlerin orınlawında kóredi. Bul tezis: "Húkimdar húkimdarlıq, puqara

puqaralıq, ata-analıq, perzent perzentlik etiwi zárúr," - dep "Lun yuy"de anlatıladı. Bul bolsa onıń jámiyet haqqındağı kózqarasları.

Onıń pikirinshe mámleketti durıs basqarıw ne? Ol buǵan tómendegishe juwap beredi: "Bul jaqındağılardıń kewli toq bolıwı, al uzaqtağılardıń tartılıwı, umtılıwı bolıp tabıladı." Adamlardı azıq-awqat penen támiyinlew, toyındırıw hám olardıń isenimine erisiw júdá áhmietli. Isenim - mámlekettiń tiykarı. Isenimsiz mámleket, mámleket bola almaydı.

Onın táliymatında mámleketti basqarıwdıń jámiyetlik tártipti támiyinlewdiń sheshiwshi usılı-oqıtıw, tárbiyalaw, joqarı qağıydalardı (li), ádep-ikramlılıqtı sińdiriw. Ol rásmiy, abstrakt, uliwma hám hámme ushin májbúriy bolgan nizamlar tiykarında basqariwga, jazalawga unamsız múnásibette boladı. "Eger - xalıq nızamlar járdeminde basqarılsa hám jazalaw járdeminde jámietlik tártip támiyinlense, adamlar jazadan qashıwǵa umtıladı, biraq uyattı sezbeydi. Eger *jaqsılıq (de)* járdeminde basqarılsa hám *dástúr (li)* járdeminde jámiyetlik tártip támiyinlense, adamlar sharm-hayalı boladı hám hadal, pozika bolıp jetilisedi."

Ol húkimdardıń jeke ózi mámleketti basqara almaytuǵınlıǵı, bunıń ushın orınbasarlarına, hámeldarlarına súyeniw, mámleket xizmetine aq kewil hám qábiletli, danishpan, hadal adamlardı tartıwdı másláhát etedi.

Hámeldar hámme nárseni anıq esitiwi hám kóriwi, qarańǵı hám isenimsiz nárselerge súyenbewi hám óz pikirin abaylap bildiriwi: táwekelshilik hám qáwipli islerden qashıwı hám abaylap háreket etiwi zárúr, sonda ǵana ulıwma tabısqa erisiwi múmkin, dep esaplaydı oyshıl.

Ol hámeldarǵa sózdi is penen tastıyıqlay almawdan qashıwdı, kóp sóyley bermewdi, sheshim shıǵarıwda asıqpawdı, mayda isler menen shuǵıllanıp ózin hádden tısqarı bánt etpewdi másláhát beredi. Konfuciydiń aytıwınsha, kóp oylap, puxta dúzilgen sóz - danalıq basqarıwdıń áhmiyetli elementi. Bir ǵana sóz insannıń aqıllılıǵı yamasa aqmaqlıǵı haqqında gúwalıq beriwi múmkin. Ásirese, húkimdardıń sózi, onıń ádilligi hám óz ornında geyde mámlekettiń tágdirin de sheshiwi múmkin.

Konfuciy zulımlıqsız basqarıw tárepdarı bolgan, ol húkimdarlar, ámeldarlar hám ápiwayı xalıqtı óz ara qatnasıqlardı jaqsılıq tiykarında qurıwǵa shaqıradı.

Konfuciy: "Basqariwshi basshi qanday boliwi kerek?" degen máselege de úlken itibar qaratadi. Onıń táliymatı boyınsha, basshı adam imperatorga boysınıwı, Konfuciylik táliymatına ámel etiwi kerek. Ol jeterli bilimge ie bolıwı, mámleketke hám xalıqqa tek jaqsılıq jolında xızmet etiwi shárt. Joqarı watansúyiwshilik, xalıq hám mámlekettiń abadanlıǵın oylaytuǵın basshınıń tiykarǵı pazıyletleri bolıwı kerek.

Konfuciy táliymatında xalıqtıń júdá dárejede bay hám kámbagallarga ajıralıwına jol qoymaw zárúrligi atap ótiledi: "Baylıq teń bólistirilgende kámbagalıq bolmaydı. Mámlekette muwapıqlıq, úylesimlilik húkim súrse, xalıq azayıp ketpeydi. Tınıshlıq turaqlı bolsa (joqarı hám tómengi qatlamlar ortasında), húkimdardı awdarıw qáwpi júzege kelmeydi."

Konfuciy hákimiyattı qolga kirgiziw jolındaǵı qurallı kóterilislerge, sırtqı urıslarga, Qıtay pachalıqlarınıń basqınshılıq júrislerine bárqulla qarsı turgan.

Konfuciy táliymatı siyasiy qatnasıqlardı jaqsılıq quralında tártipke salıwdı nızam tiykarında basqarıwǵa keskin qarsı qoydı. Onıń pikirinshe, eger basshı xalıqtı nızam quralında basqarıp, jaza járdeminde mámlekette tártipti saqlasa, xalıq jazadan qashıwǵa háreket etedi hám bunnan uyalmaydı. Eger de basshı xalıqtı jaqsılıq quralı menen basqarsa hám tártipti saqlasa, onda xalıq uyaladı hám óz kemshiligin dúzetedi.

Konfuciy pozitiv, yagniy insanlar tárepinen jaratılgan nizamlarga unamsız múnásibette bolgan. Bunıń sebebi, pozitiv nizamlar ádette jazalawshı xarakterge iye bolıp, olar ámeliyatta hám teoriyalıq kózqaraslarda awır jazalar beriw menen baylanıslı edi. Konfuciy nızamǵa tek jaqsılıqtıń járdemshisi sıpatında qarasa da, nızamnıń áhmiyetin pútkilley biykarlamaydı. Onıń mámleket haqqındaǵı kózqarasları Qıtay siyasiy pikiriniń qáliplesiwine úlken úles qostı. Onıń táliymatı mámlekettiń ádep-ikramlılıq, siyasiy jaqtan turaqlasıwına túrtki boldı.

Konfuciylik ádep-ikramlılıq qaǵıydaları, sociallıq normalar hám uyımlıq basqarıwlardı ózinde sáwlelendirgen táliymattan ibarat.

Konfuciy táliymatı Qıtay siyasiy-huqiqiy hám filosofiyalıq táliymatlarınıń tiykarı esaplanadı, oniń táliymatı shákirtleri tárepinen jazıp qaldırılgan "Lun Yuy" (Sóylesiwler hám pikirler) atlı shigarmada sáwlelengen.[60]

Konfuciy táliymatınıń orayında "jeń" ("insandı súyiw"), ideyalar sisteması "chjun" ("pachaǵa sadıqlıq"), "i" ("minnetke sadıqlıq"), "syao" ("perzentlik húrmeti") hám basqalar turadi.

Konfuciy Qıtaydıń shıǵısındaǵı Lu knyazlıǵında b.e.sh. 551-jilda tuwılıp, 479-jilǵa shekem jasagan (3-súwret). Onıń tiykargı atı Kun Syu bolıp, ıqlasbentleri Kun Fu-czi dep atagan bul at barıp-barıp Kun Fu-czi degen maqtanıshlı laqapqa aylangan. Bul at "húrmetli ustaz Kun" degen mánisti ańlatadı. Ol aqsúyekler shańaraǵina tiyisli bolip, ákesi Shu Lyan Xe Lu knyazliginde Chjou provinciyasın basqargan. Konfuciy tuwilganda ákesi 70 jasqa tolgan edi. Úsh jasqa tolǵanda ákesinen, 17 jasında anasınan ayrıldı. Shańaraqta Konfuciyden basqa 9 qız hám bir mayıp ul bolgan. 19 jasında úylenedi. Birinshi márte ol skladshı wazıypasına jumısqa tayınlanadı. Ol aqsúyek, biraq jarlı ruw wákili edi. Konfuciy tek 15 jasınan oqıwdı baslagan hám 50 jasında óziniń mektebin shólkemlestirgen. Ol bir neshe jillar dawamında túrli patshalar qol astında islep bolgannan keyin jaslarga bilim beriwge kirisedi.

6.2. Mo-szi siyasiy-huqiqiy ideyaları.

Moizm. Áyyemgi Qıtay filosofi Mo-szi (b.e.sh. 479 - 400) mayda múlkdar shańaraǵında tuwıldı. Ol dóńgelekler hám qurallar ushın silekey soǵıwshı sheber usta bolǵan. Konfuciy táliymatın tereń úyrengen. Ol Qıtay filosofiyasına birinshi bolip GU (sebep) hám LEY (túr) dárejeleri túsinigin alıp kirdi hám tiykarlap berdi. Mo-

[60] Конфуций - Лунь юй. URL: https://modernlib.net/books/konfuciy/lun_yuy/read/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

szi zamanlaslarına tásiri sonshelli kúshli bolgan, ol tap Konfuciy sıyaqlı dańqqa erisken.

Mo-szi hám oniń shákirtleriniń kózqarasları biziń eramızǵa shekemgi 200-jilda tamamlangan "Mo-szi" kitabında jámlengen.[61]

Mo-szi táliymatınıń tiykarǵı ideyası adamlar arasındaǵı "uliwma mehir-muhabbat hám óz ara mápdarlıq" principleri boyinsha qatnasıqlar.

Mo-szi "qábiletlerdi húrmet etiw" principin alǵa súrdi - adamlar kelip shiǵıwına qaramastan joqarı lawazımlarga kóteriliwi kerek.

Maoizm tiykarın salıwshı Mao-szi (b.e.sh. 479-400-jıllar) barlıq adamlardıń tábiyiy teńligi ideyası menen shiqqan. Bul táliymat mámlekettiń kelip shıǵıwınıń shártnamalıq-kelisimlik ózgesheligine iye ekenligin hám bunda joqarı hákimiyat xalıqqa tiyisli ekenligin tiykarlap bergen. "Ádilliktiń bir pútin úlgisin" izlegen Mao-szi ideyasına muwapıq, áyyemde basqarıw hám jazalaw bolmagan. Ádillikti hár kim ózinshe túsingen, adamlar arasında dushpanlıq háwij alǵan. Tártipsizlik hám apatlardıń sebebi esaplanǵan basqarıw hám basshılıqtıń joqlıǵın ańlaǵan adamlar eń aǵartıwshı hám danıshpan adamdı "aspan perzenti" etip saylaǵan. Bunnan keyin "aspan astında" tártip ornatılǵan.

Moizm tiykarın salıwshı Mo-Czi (b.e.sh. 479-400-jıllar) barlıq adamlardıń tábiyiy teńligi ideyasın rawajlandırdı hám mámleket payda bolıwınıń shártnamalıq koncepciyasın tiykarlap berdi, onıń tiykarında xalıqtıń joqarı hákimiyatqa tiyisliligi ideyası jatadı. Usı maqsette ol dástúriy "aspan erki" túsinigin jańasha túsindirdi hám "aspan ulıwma muhabbatqa ámel etedi hám hámmege payda keltiredi" dep atap ótti. Moizmde insan múnásibetleri ushın úlgi hám model rolin oynaytuǵın aspanǵa tán ulıwmalıq barlıq adamlardıń teńligin tán alıwdı óz ishine aladı. "Aspan úlken hám kishini, ullı hám pásti parıqlamaydı; barlıq adamlar aspannıń xızmetkerleri, ol ógiz hám eshkilerdi baqtırmaǵan, shoshqalar hám jabayı shoshqalardı semirtpegen, sharap ishkizbegen, (adamlar)

[61] Мо-цзы. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: https://www.vostlit.info/texts/dokumenty/china/i/drvnkit_fil/frametext3.htm (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

aspanǵa húrmet penen xızmet etiwi ushın mol dán bermegen hesh kim joq. Bul aspan ie bolǵan ulıwmalıqtıń kórinisi emes pe? Aspan hámmege baqpay ma?" Mo-ci aspan úlgisine erisiwdi "basqarıwdıń tiykarı sıpatında danıshpanlıqqa sıyınıw" dep te atagan. Bunday dana basqarıwdıń áhmietli tárepi "xalıqtı tárbiyalaw hám jazalaw"dıń sheberlik penen uyǵınlasıwı bolıp tabıladı. Ótmishtegi mısallarga súyenip, Mo-Czi hákimiyat tek zorlıq hám jazalawdan emes, al adamlarǵa tásir kórsetiwdiń ádep-ikramlılıq formalarınan da paydalanıwı kerekligin aytıp ótken. "Ádilliktiń birden-bir úlgisin" izlewde Mo-Czi mámleket hám basqarıwdıń shártnamalıq kelip shigiw ideyasın alǵa súrgen. Onıń aytıwınsha, áyyemde basqarıw hám jazalaw bolmaǵan, "hár kimniń ádillik haqqında óz túsinigi bolǵan," adamlar arasında óshpenlilik húkim súrgen. Aspan astındaǵı tártipsizlik tap jabayı xayuanlar arasındaǵıday edi. Tártipsizliktiń sebebi basqarıw hám baslıqtıń joqlıǵı ekenin túsingen adamlar Aspan astındaǵı eń pazıyletli hám dana adamdı tańlap, onı aspan ulı etti. Tek aspan ulı ǵana Aspan astındaǵı ádilliktiń birden-bir úlgisin jarata aladı, sonıń ushın Aspan astındaǵı tártip húkim súrgen.

Moizmdegi mámleket hám insan huqıqları táliymatı áyyemnen Konfuciy tiykar salgan konfuciylik táliymatınıń qarsısı sipatında payda bolıp kelgen. Konfuciy tiykarınan aristokratiyanı qollap-quwatlap, onı jetilistiriw hám ádep-ikramlılıq normaların asırıwǵa umtılsa, Mo-Czi barlıq adamlar Aspan aldında teń ekenligin atap ótip, demokratiyalıq principlerdi isenimli ilgeri súredi.

Mo-ci demokratiyalıq huqıqlar hám miynette teńlik tárepdarı bolǵan Qıtaydıń belgili filosofı. Onıń atap ótiwinshe, awır fizikalıq miynet penen shuǵıllanatuǵın ápiwayı jumısshı mámleketlik xızmetkerler hám lawazımlı shaxslardan kem haqı almawı kerek. Onıń pikirinshe, bul kásip ieleri teńdey sharayatta bolıwı kerek. Bunnan tısqarı, Mo-Czi mámleket máselelerin sheshiwde hár bir adamnıń pikirin esapqa alıw kerekligin aytıp ótedi.[62]

6.3. Dao táliymatı.

[62] Кагирова С.Д. УЧЕНИЕ О ГОСУДАРСТВЕ И ПРАВЕ МО-ЦЗЫ // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2024. №12-1 (99). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/uchenie-o-gosudarstve-i-prave-mo-tszy (Múrájat sánesi: 21.06.2025).

Daosizm. Daosizm filosofiyalıq táliymat sipatında Qıtayda b.e.sh birinshi mıń jıllıqtıń ortalarında konfuciylik penen derlik bir waqitta payda boldı. Bul táliymat, dáslep biraz abstrakt xarakterge iye bolıp, din menen hesh qanday baylanısı bolmagan.

Qıtaylı filosof Lao Szi Chu pachalıǵınıń puqarası bolıp, tiykargı atı Li Er edi. Lao Szi "Ustaz Lao" degen mánisti bildiredi. "Lao" bolsa laqab bolip, "qari" degen mánisti bildiredi.

Lao Szi daosizm táliymatınıń tiykarın salıwshı bolıp, onıń tiykargı táliymatı "Dao De Czin" atlı kitabında bayan etilgen.[63] Ol eki tárepti názerde tutqan: filosofiyalıq hám siyasiy. Siyasiy jaqtan húkimet jámiyet hám hár bir shaxstıń turmısına qansha az aralassa, sonsha jaqsı degen pikir ústinlik etti. Biraq Lao Szi filosofiyasının tiykargı tárepi filosofiyalıq tárepi bolip, ol tómendegi ideyalardı óz ishine algan:

Insan ómiri filosofiyası yan, in hám dao ideyalarınan ibarat. Dao - bul túsiniksiz, hámme nárseni qamtıp alıwshı hám jeńilmes kúsh, ol sebepli bul dúnyada hámme nárse háreketlenedi hám bar boladı. In hám Yan insan turmısınıń tábiyiy principleri bolıp, olar járdeminde ol óz turmısın basqaradı.

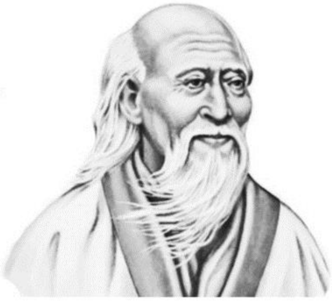

Insan mashqalalarınıń sebebi Uvey - aktiv emes turmıs yamasa hárekecizlik.

Tiykargı pazıylet - bul múnásiplik.

Mámleket hákimiyatı ózbasımshalıq usıllardı qollanıwı, adamlardı óz erkine qarsı háreketlerge májbúr etiwi sebepli qıyınshılıqlarǵa dus kelmekte.

Ómirde tabısqa tek ǵana Dao menen únleslikte erisiw múmkin. Sonda hátte záhárli hám jırtqısh haywanlar da adamǵa hesh qanday zıyan jetkermeydi.

Urlıqtan qashıw ushın hár qanday qımbat bahalı múlkti joq etiw kerek.

[63] Лао Цзы. Дао Де Дзин. Перевод Александра Кувшинова. URL: http://www.lib.ru/POECHIN/lao3.txt (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Neke nizamlarınıń joqlıǵı adamdı zinadan qutqaradı, onı kishipeyil, pidayı hám ádepli etedi.

Insannıń tiykarǵı qásiyetleri samimiylıq, kishipeyillik hám miyrim-shápáát.

Lao Szinin ideyalar sistemasında insan jámlengen, onda Jaratıwshı Qudayga orın joq. Oǵan ibadat etiw hám onnan juwap kútiw joq. Tek insan ózin qutqarıwı hám mashqalaların sheshiwi múmkin.

Ólim tuwılıw sıyaqlı tábiyiy. Tek ólimnen keyin insan basqa formada jasaydı.

Agressiya hám kelisim beriwden waz keshiw kerek.

Dástúriy-teologiyalıq talqılawlardan parıqlı túrde, dao "aspanlıq erk"tiń kórinisi sıpatında Lao-czi daoni aspan húkimdarına baylanıslı bolmagan nárselerdiń tábiyiy háreketi, tábiyiy nızamlılıq sıpatında táriyipleydi. Dao aspan, tábiyat hám jámiyet nizamların belgileydi. Ol joqarı jaqsılıq hám tábiyǵıy ádillik tımsalı bolıp esaplanadı. Daoga múnásibette hámme teń. Zamanagóy mádeniyattıń barlıq kemshilikleri adamlardıń sociallıq-siyasiy teńsizligi, xalıqtıń awır awhalı hám taǵı basqalardı Lao-czi haqiqiy daodan shetke shiǵiw dep esaplaydı. Júzege kelgen jaǵdayǵa qarsı narazılıq bildirer eken, ol óziniń barlıq úmitlerin ádalatlıqtı tiklew qábiletine ie bolǵan daonıń óz-ózinen tásir etiwine baylanıstırdı. "Aspan daosı, - dep atap ótken edi ol, - oqjay tartıwǵa uqsaydı. Onıń joqarı bólimi tómenletilse, tómengi bólimi kóteriledi. Ol artıǵın tartıp aladı hám tartıp alınǵanın mútáj adamǵa beredi. Aspan daosı baylardan tartıp aladı hám olardan tartıp alınǵan zatlardı jarlılarǵa beredi. Insanlıq dao bolsa kerisinshe. Ol kámbaǵallardan tartıp aladı hám tartıp alınǵan zattı baylarǵa beredi."[64] Bunday talqılawda dao tikkeley hárekettiń tábiyiy huqıqı sıpatında kórinedi. Daosizmde hárekecizlik, aktiv háreketlerden tıyılıw principine áhmiyetli orin beriledi. Hárekecizlik bul táliymatta, eń dáslep, húkimdarlar hám baylardıń xalıqqa qarsı belsendiligin qaralaw, xalıqqa zulımlıq etiwden tıyılıw hám onı tınısh qoyıwǵa shaqırıq sıpatında kórinedi. Saray saltanatlı bolsa, atızlar jabayı shópler menen

[64] История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Под общей редакцией члена-корреспондента РАН В. С. Нерсесянца. М., 1996. –С.28.

qaplangan, dán qoymaxanaları bos boladi. Bulardıń hámmesi qaraqshılıq hám maqtanısh dep ataladı. Húkimet hádden tıs kóp salıq alǵanı ushın xalıq ash qalmaqta... Hákimiyat hádden tıs aktiv bolǵanlıqtan xalıqtı basqarıw qıyın."

Barlıq tábiyiy emes nárseler (mádeniyat, basqarıw tarawındaǵı jasalma-insanıy tártipler, nızamshılıq hám t.b.) daosizmge kóre, daodan awısıw hám naduris jol. Usı koncepciya boyınsha, tábiyǵıylıqtıń (sonıń ishinde, tábiyǵıy huqıqtıń) ulıwma sociallıq hám siyasiy-huqıqıy turmısqa tásiri, jámiet, mámleket hám nızamlardı dao talapları tiykarında hám olardı esapqa alǵan halda jáne de jetilistiriwden góre, kóbirek mádeniyattan waz keshiw hám tábiyǵıylıqqa qaytıwdı ańlatatuǵın dao izine barıw jolları arqalı ámelge asırıladı.

Lao-cı hár qanday zorlıqtı, urıstı, armiyanı qattı sınǵa aldı. "Qay jerde armiya bolsa, - der edi ol, - ol jerde tiken hám sheńgel ósedi. Úlken urıslardan keyin asharshılıq jılları baslanadı... Jeńisti jerlew máresimi menen belgilew kerek." Biraq daosizm maqtagan hárekecizlik bir waqıttıń ózinde passivlikti úgit-násiyatlawdı da anlatar edi. Mádeniyat hám civilizaciya jetiskenlikleriniń daosistlik sınına konservativ utopiya ózgeshelikleri tán. Rawajlanıwǵa arqa burıp, Lao-czi ótmishtegi patriarxal sadalıqqa shaqırdı.

Zamanagóy til menen aytqanda, ideal húkimdar, Lao-Czinin pikirinshe, óz wazıypaların sheberlik penen orınlaytuǵın nátiyjeli basqarıwshı. Xalıq onıń basqarıw apparatı, járdemshileriniń sanınan pútkilley biyxabar, hátte onıń atın biliwge de májbúr emes. Húkimdar olardıń huqıq hám erkinlikleriniń kepili esaplanadı. "Dao de szin"de puqaralar ushın húkimdar iskerliginiń nátiyjeliligin bahalawdıń eń tiykarǵı ólshemi - bwl tábiyiylikke sadıqlıq. Jaqsı húkimdarǵa dańqparazlıq jat, ol ózin súyiwlerin hám qanday da bir jol menen maqtawların talap etpeydi. Eń jaman húkimdar - isenimsiz húkimdar, puqarası jek kóretuǵın húkimdar. Isenim - jaqsılıqtıń ruwxiy-ádep-ikramlılıq kategoriyası sipatındaǵı eksplikaciyası. Eger aynalańızdaǵılarǵa mehriban bolmasań, adamlarǵa isenbeseń, demek, sen qarım-qatnasta jasırın, iyrek-iyrek ekenseń hám aqır-ayaǵında bul jaǵday ózińe bolǵan isenimsizlikke alıp keledi. Húkimdar óz

puqaralarına isenbeydi, olardı erkinsiz etedi, erkinlik hám huqıqların shekleydi, xalıq bolsa buǵan juwap retinde húkimdarǵa isenbeydi hám oni zulım sıpatında qabil etedi. Húkimdar - daosizmniń eń jaqsı ıqlasbenti, aǵartıwshı, tolıq ruwxiy jetiliskenlikke erisken hám qáterjamlıq tapqan adamnıń úlgisi.

Lao-czi tábiyiy nizamlardıń sheksiz kúshine isengen, sebebi olar bir waqıttıń ózinde artıqsha nárselerdi sheklew hám jetispegen nárselerdi toltırıw qábiletine iye, al jawızlardıń hiyleleri baylarga artıqsha nárselerdi beriw ushin kámbaǵallardı talawga alıp keledi. Eń jaqsıları bárqulla kúsh jumsaydı, baylar bolsa tek olardı jalǵan torları menen orap, talan-taraj etedi hám payda kóredi. Jarlılıq usılay tuwıladı. Bunday jámiyette nızamlar hesh tınıshlıq bermeydi, awqamlar buzıladı, jaqsılıq ruwxı jámlenbeydi.[65]

Daoni "aspannıń erki" sıpatında súwretleytuǵın dástúriy-diniy kózqaraslardan parıqlı túrde, Lao-czi táliymatında dao aspan húkimdarına baylanıslı bolmagan tábiyiy nızamlıq dep kórsetiledi. Dao aspan, tábiyat hám jámiyet nizamların belgileydi. Ol - joqarı jaqsılıq hám tábiyǵıy ádillik tımsalı. Onıń ushın hámme teń, barabar.

Sol dáwirdiń mádeniy turmısındaǵı kemshilikler, adamlar arasındaǵı sociallıq-siyasiy teńsizlik, xalıqtıń ázzi awhalın Lao-czi tiykargı daodan sheginiw sebepli kelip shiqqan dep esaplaydı. Ol házirgi jaǵdaydan narazılıǵın bildirip, ádillikti tiklew qúdiretine iye dep esaplangan daoga úmit bagishlaydı: "Aspan daosı baylardan artıqmashlıǵın tartıp aladı hám mútájlarga beredi. Adam daosı bolsa, kerisinshe, jarlılardan tartıp aladı hám baylarga beredi." Bunday talqılawda dao tikkeley ámel etiwshi tábiyiy huqıq sıpatında kórinedi.

Tábiyiy emes barlıq nárse-hádiyse (mádeniyat, basqarıw, nızamshılıq tarawındaǵı insan ornatqan tártip-qaǵıydalar), Dao táliymatına muwapıq, daodan sheginiw hám qáte jol dep qaraladı.

---

[65] Караев Э.Т. ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЛАО-ЦЗЫ // Интернаука: электрон. научн. журн. 2023. № 26(296). URL: https://internauka.org/journal/science/internauka/296 (Múrájat sánesi: 21.06.2025). DOI:10.32743/26870142.2023.26.296.361794

Dao táliymatında hárekecizlik hám aktiv háreketten waz keshiw principlerine keń orın berilgen. Bul táliymatta hárekecizlik, bárinen burın, húkimdarlar hám baylardıń xalıqqa qarsı iskerligin sınǵa alıw, xalıqtı qısımǵa alıwdan waz keshiwge shaqırıq sıpatında jańlaydı.

Daoga ámel etken danishpan húkimdar mámleketti adamlar jaratqan, yaǵnıy pozitiv nizamlar, úrp-ádetler menen basqarmawi kerek, kerisinshe, ol tábiyiylikke súyeniwi kerek.

Dao táliymatı úgit-násiyat etken bunday is-háreketsizlik sociallıq passivlikti keltirip shıǵaratuǵın edi. Usigan baylanıslı mádeniyat hám rawajlanıw jetiskenliklerin sınga algan Lao-czi ótmishtegi tarqalgan awıl hám qalalardaǵı patriarxal dúzimge qaytiwga, miynet quralları, jazıw hám barlıq jańalıqlardan waz keshiwge shaqıradı.

6.4. Legizm táliymatı.

Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiri tariyxında legizm táliymatı da úlken áhmiyetke iye bolgan.

Áyyemgi Qıtaydaǵı áhmiyetli jámiyetlik hám siyasiy-huqiqiy táliymatlardan jáne biri *Legizm* (nızamshılıq mektebi) bolgan. Onıń tiykarın salıwshıları Shan Yan (b.e.sh. 390-338-jillar) hám Xan Fey (b.e.sh. 288-233-jillar) bolgan. Legizmniń tiykarǵı ideyaları Shan Yannıń "Shan szyun shu" ("Shan wálayatı húkimdarı kitabı") shıǵarmasında bayan etilgen.

Legizm táliymatında da jámiyetti qalay basqarıw máselesine itibar qaratıladı. Táliymat tárepdarları jámiyetti nızamǵa súyengen kúshli mámleket hákimiyatı járdeminde qattılıq penen basqarıw tárepdarı bolgan. Legizmniń tómendegi táreplerin ajıratıp kórsetiw múmkin:

- óz ara dushpanlıq hám zulımlıqqa jol qoymaw ushin jámiyetlik qatnasıqlarga mámleket aralasıwı kerek;

- mámleket (armiya hám lawazımlı shaxslar tımsalında) nizamǵa ámel etiwshi puqaralardı xoshametlewi hám ayıpkerlerdi qattı jazalawı kerek;

- ne duris, ne naduris ekenligin kórsetiwshi hám jaza qollanıwdıń ólshemi nizam boliwi kerek;

- nizam hámme ushin, ápiwayı xalıqqa da, úlken lawazımlı shaxsqa da birdey boliwi kerek;

- mámleket hákimiyatı áwladtan-áwladqa ótpey, al tiyisli bilim, unamlı pazıyletlerge iye adamlar basqarıwdı iyelewi kerek;

- mámleket jámiyetti tártipke salıwshı tiykarǵı mexanizm, soniń ushin da ol jámiyetlik qatnasıqlarga, ekonomika máselelerine, puqaralardıń jeke ómirlerine aralasıwga haqılı.

Shan Yan nizamlar (fa) hám qattı jazalarga tayangan basqarıwdı tiykarlap berdi. Shan Yan óz dáwirinde keń tarqalgan hám tásirsheń bolgan konfuciyliktin basqarıw tarawındaǵı kóz-qarasları hám ideallarын (eski úrp-ádet hám máresimlerge, ornatılgan nizamlar hám dástúriy ádep-ikramlılıqqa sadıqlıq hám t.b.) sınǵa alıp, usiǵan uqsas kóz-qaraslarga iye bolgan adamlar "tek lawazımlardı iyelewi hám nizamlarga ámel etiwi múmkin, biraq olar eski nizamlar sheńberinen sırtqa shigatuǵın (masalalar) dı talqılawga uqipsız," dep atap ótedi.

Legistlerdiń ayawsız nızamlar - basqarıwdıń tiykarǵı (eger birden-bir bolmasa) quralı ekenligi haqqındaǵı kóz-qarasları olardıń xalıq hám mámleket hákimiyatı arasındaǵı óz-ara múnásibetlerdi túsiniwleri menen tıǵız baylanıslı. Bul qatnasıqlar "kim kimnen ústin" principi boyinsha antagonistlik xarakterge iye: "Qashan xalıq óz hákimiyatınan kúshli bolsa, mámleket kúshsiz, qashan hákimiyat óz xalqınan kúshli bolsa, armiya qúdiretli."[66]

Qıtay legistleri awıl xojalıǵınıń gúllep-jasnawına erisiw ushın sociallıq mexanizmlerden paydalanıwdı názerde tutqan. Olar finanslıq xoshametlew hám májbúrlewdi birlestiriwdi usınıs etti; bul mámleketlik rejelestiriw, xalıqtı dizimge alıw hám húkimet pármanların (fa) óz ishine aladı. Negizinde olar ekspansiya ushın zárúr bolǵan ishki tártipke erisiw maqsetinde pútkil jámiyetti qayta

[66] История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Под общей редакцией члена-корреспондента РАН В. С. Нерсесянца. М., 1996. –С.31.

qáliplestiriwdi maqset etken. Awıl xojalıǵı hám áskeriy xızmetti dáramatlı etiw kerek. Shan Yan hár bir adam ya diyqan yaki ásker (yaki ekewi de) boliwi kerek dep oylaytuǵın edi. Diyqanshılıq adamlardı miynet súygish, boysınıwshı hám húkimdarǵa sadıq etedi, hátte onıń ushın ólimge de tayar boladı. Shan Yanniń jer reforması da jerde bazar ekonomikasın ornatiwga mólsherlengen bolıp, jeke diyqanlarga óz jerlerin satıw hám satıp aliw imkanın beretuǵın edi.

Legizm Konfuciydiń adamlarga bilim beriw hám órnek kórsetiw arqalı tásir etiwge bolgan qatnasının pútkilley qarama-qarsısı edi. Májbúrlew huqıqı, legistler túsinigi boyınsha, jámiyetti qadaǵalawdıń li usılınan pútkilley ózgeshe bolǵan usılı edi. Shang Yang hám basqalar li basqarıwdıń tiykarı sıpatında jeterli dárejede uzaq waqıt sınaqtan ótken dep oyladı hám jetispewshilikti taptı. Jaqsı tilek hám isendiriwge súeniw bizdi búgingi kúnde átirapımızda kórip atırǵan tártipsizlikke alıp keldi. Konfuciydiń qádiriyatlarınıń barlıǵı oǵan ámel qılatuǵın azshılıq ushın júdá jaqsı, biraq húkimdar pútkil xalıq ushın qayǵırıwı kerek.[67]

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Qıtaydaǵı dáslepki siyasiy pikirlerdi aytıp beriń.
2. Konfuciydiń mámleket, siyasat haqqındaǵı ideyaların tereń talqılań.
3. Konfuciydiń mámleketti "úlken shanaraq" dep túsiniwi hám húkimdardı "ata"ga uqsatıwı áyyemgi Qıtayda hákimiyattıń legitimligin hám xalıqtıń húkimdarga múnásibetin qalay qáliplestirgen? Búgingi kúnde bul patriarxal modeldiń qanday uqsaslıqları yamasa ayırmashılıqları bar?
4. Konfuciy adamlardı sociallıq kelip shiǵıwına qaray tórt qatlamǵa ajıratıwdı tiykarlap bergen. Onıń pikirinshe, "bilim alıwǵa umtılmaytuǵınlar"dıń tómengi qatlamǵa tiyisliligi qanday sociallıq aqıbetlerge alıp kelgen? Bul qatlamlasıw siteması jámiyettegi teńsizlikke qanday tásir kórsetken?

[67] Black A. A World History of Ancient Political Thought: Its Significance and Consequences. **O**xford. Oxford University Press. 2016. –P.105.

5. Konfuciy nızamlar tiykarında basqarıwǵa hám jazalawǵa unamsız múnásibette bolǵan. Bunıń sebebin hám ol ádep-ikramlılıq tárbiya hám "jaqsılıq" (de) arqalı basqarıwdı abzal kóretuǵının túsindiriń. Bul eki jantasıw (nızam hám ádep-ikramlılıq) arasındaǵı ayırmashılıqlar hám olardıń jámiyetke tásiri qanday bolgan?

6. Mo-szinin "uliwma mehir-muhabbat hám óz ara mápdarlıq" principi Konfuciydiń sociallıq qatlamlasıw ideyasınan qalay parıq qıladı? Onıń "qábiletti húrmet etiw" ideyası áyyemgi Qıtaydaǵı kasta sistemasına salıstırǵanda qanday innovaciyalıq jantasıw bolgan?

7. Mo-szinin mámlekettiń shártnamalıq kelip shigiwi haqqındaǵı teoriyası tekstte qalay súwretlengen? "Aspan balası"nıń saylanıwı hám "ádilliktiń birden-bir úlgisin" jaratıw ideyasın házirgi mámlekettiń payda bolıw teoriyaları menen salıstırıń.

8. Daosizmniń "hárekecizlik" (uvey) principi tek passivlikti anlatadı ma? Tekstte keltirilgen misallar (saray saltanatlı bolsa, atızlar jabayı shópler menen qaplangan) arqalı Lao-szi hárekecizlikti ne maqsette úgit-násiyatlaganın túsindiriń.

9. Legizm táliymatı Konfuciy hám daosizm ideyalarına pútkilley qarama-qarsı ekenligin talqılań. Legistlerdiń "nızam (fa) hám qattı jazalar"ǵa tiykarlanǵan basqarıwı Qıtay jámiyetin qayta qáliplestiriwde qanday rol oynadı?

10. Shan Yannıń diyqanshılıq hám áskeriy xizmetti dáramatlı etiw hám jer reforması ideyaları áyyemgi Qıtay ekonomikasına qanday tásir kórsetken? Bul reformalar mámlekettiń qúdiretin arttırıwda qanday áhmiyetke iye bolgan?

11. Mao-Czinin siyasiy-huqiqiy ideyalarında neler haqqında pikir júrgiziledi?

12. Dao táliymatınıń mánisin tiykarlań.

13. Legizm táliymatında qanday áhmiyetli siyasiy pikirler alǵa súrilgen?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Áyyemgi Qıtaydıń dáslepki siyasiy pikirleri hám olardıń derekleri: "Shuczin" kitabı hám Chjou dinastiyası dáwirindegi siyasiy-tariyxıy ideyalardıń analizi.
2. Konfuciy táliymatınıń "Lun yuy" shıǵarması mısalında tereń talqılawı: Konfuciydiń mámleket, basqarıw, ádep-ikramlılıq hám insan qatnasıqları haqqındaǵı filosofiyalıq kózqarasları.
3. Konfuciydiń patriarxal-paternalistik mámleket modeli hám onıń jámiyetke tásiri: Húkimdar hám puqaralar ortasındaǵı múnásibetler, sociallıq qatlamlar hám olardıń huqiqiy statusi.
4. Moizm filosofiyası hám onıń demokratiyalıq ideyaları: Mo-szinin "ulıwma mehir-muhabbat," "qábiletke húrmet" hám mámlekettiń shártnamalıq kelip shıǵıwı teoriyası.
5. Konfuciy hám Mo-ci táliymatlarınıń salıstırmalı analizi: Sociallıq teńlik, basqarıw usılları hám insannıń jámiyettegi ornı boyınsha ayırmashılıqlar hám uqsaslıqlar.
6. Daoizmniń "Dao De Czin" shıǵarması tiykarında tereń úyreniliwi: Lao Czinin filosofiyalıq hám siyasiy kózqarasları, "uvey" principi hám tábiyat penen únleslik ideyası.
7. Daoizmniń zorlıq, uris hám mádeniyatqa qarata sın kózqarasları: Lao Czinin ideal jámiyet hám húkimdar haqqındaǵı kózqarasları, olardıń zamanagóy dúnya qarasqa tásiri.
8. Legizm táliymatı hám onıń Qıtay mámleketin oraylastırıwdaǵı roli: Shan Yan hám Xan Fey ideyaları, "fa" (nızam) hám qattı jazalar arqalı basqarıwdıń tiykarları.
9. Legizm hám Konfuciylik ortasındaǵı ideologiyalıq gúres: Áyyemgi Qıtayda bul eki táliymattıń siyasiy gúresleri hám olardıń mámleket siyasatına tásiri.
10. Áyyemgi Qıtaydıń úsh tiykarǵı siyasiy-filosofiyalıq aǵımları (konfuciylik, moizm, legizm) nıń bir-birine tásiri hám evolyuciyası: Olardıń hár biriniń Qıtay jámieti hám mámlekechiliginiń rawajlanıwına qosqan úlesin úyreniw.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiriniń kózge kórinerlik ózgesheliklerinen biri ne?
a) Diniy ańızlarǵa tiykarlanǵanlıǵı.
b) Ańızlardan uzaqlıǵı hám aqıllılıǵı.
c) Tek ǵana áskeriy strategiyalarǵa itibar qaratıwı.
d) Batis filosofiyasınıń tikkeley tásiri.
2. Konfuciy qaysı dinastiya dáwiriniń aqırında jasagan?
a) Shan dinastiyası.
b) Chjou dinastiyası.

c) Qin dinastiyası.
d) Xan dinastiyası.

3. Konfuciydiń jámiyet hám mámleket haqqındaǵı kózqarasları tiykarınan qaysı shıǵarmada jámlengen?
a) "Shuczin";
b) "Artxashastra."
c) "Lun yuy" (Sóylesiwler hám hikmetli sózler).
d) "Dao De Czin."

4. Konfuciy mámleketti qalay súwretlegen?
a) Áskeriy lager sipatında.
b) Úlken shanaraq sipatında.
c) Sawda orayı sıpatında
d) Ruwxaniylar basqarıwı sıpatında.

5. Konfuciy táliymatına muwapıq, hákimiyat kimniń qolında toplanıwı kerek?
a) Tek ápiwayı xalıq wákilleri.
b) Eń kúshli jawingerler.
c) Aqsúyekler.
d) Sawdagerler.

6. Konfuciy pikirinshe, mámleketti duris basqarıw neni anlatadı?
a) kúsh penen qadaǵalaw.
b) Jaqındaǵılardıń kewli toq bolıwı hám uzaqtaǵılardıń tartılıwı.
c) Tek baylıq toplaw
d) Turaqlı urislar alıp bariw.

7. Konfuciy nizamlar tiykarında basqariwga hám jazalawga qanday qatnasta bolgan?
a) Unamlı;
b) Unamsız;
c) Biytárep.
d) Onı tiykarǵı usıl dep bilgen.

8. Mo-szi táliymatınıń tiykarǵı ideyası ne?
a) Tek húkimdardıń kúshin arttırıw.
b) Adamlar arasındaǵı "uliwma mehir-muhabbat hám óz ara mápdarlıq"
c) Urıslar arqalı aymaqlardı basıp aliw.
d) Kasta sistemasın bekkemlew.

9. Mo-szi táliymatına muwapıq, adamlar joqarı hákimiyatqa tiyislilik ideyasın qalay tiykarlap bergen?
a) Patshanıń ilahiy kelip shıǵıwı menen.
b) "Aspan erki" túsinigin jańasha túsindirip.
c) Tek jawıngerlik kúsh penen.
d) ruwxanıylardıń ústinligi menen.

10. Konfuciy hám Mo-ci ortasındaǵı tiykargı ayırmashılıq nede edi?
a) Ekewi de tek uris tárepdarı bolgan.
b) Konfuciy aristokratiyanı qollap-quwatlagan, Mo-Czi demokratiyalıq principlerdi alǵa súrgen.
c) Konfuciy iyelik huqıqın biykarlaǵan, Mo-szi kerisinshe.
d) Ekewi de nizamlardı kritikalagan.

11. Daosizm filosofiyalıq táliymatı qaysı kitapta bayan etilgen?
a) "Lun yuy."
b) "Shuczin";
c) "Dao De Czin."
d) "Shan szyun shu."

12. Lao Szinin siyasiy jaqtan tiykargı pikiri ne edi?
a) Húkimet jámiyetke kóbirek aralasıwı kerek.
b) Húkimet jámiyet hám hárbir shaxstıń turmısına qanshelli az aralassa, sonshelli jaqsı.

c) Húkimet qatań nızamlar menen basqarıwı kerek
d) Húkimettiń roli ekinshi dárejeli bolıwı kerek.

13. Daosizmge muwapıq, insan mashqalalarınıń sebebi nede?
a) Asa jedellik
b) Uvey (aktiv emes ómir yamasa hárekecizlik)
c) Finanslıq qıyınshılıqlar.
d) Shańaraq aǵzaları ortasındaǵı kelispewshilik.

14. Lao-czi dao túsinigin qalay súwretleydi?
a) Aspan húkimdarına baylanıslı bolgan ilahiy kúsh sipatında.
b) Aspan húkimdarına baylanıslı bolmaǵan nárselerdiń tábiyiy qozǵalısı, tábiyiy nızamlıq sıpatında.
c) Tek insan jaratqan nizamlar jıyındısı sipatında.
d) Patshanıń erk-ıqrarın bildiriwshi kúsh sipatında.

15. Daosizm táliymatında "hárekecizlik" principi tiykarınan nege shaqırıq sipatında kórinedi?
a) Sociallıq passivlikke;
b) Húkimdarlar hám baylardıń xalıqqa qarsı iskerligin sınǵa alıwǵa;
c) Turaqlı miynetke;
d) Jańa texnologiyalar jaratıwǵa;

16. Áyyemgi Qıtay siyasiy pikiri tariyxında áhmiyetke iye bolgan jáne bir táliymat qaysi?
a) Buddizm.
b) Brahmanizm.
c) Legizm (nızamshılıq mektebi).
d) Zoroastrizm.

17. Legizm táliymatınıń tiykarın salıwshılar kimler?
a) Konfuciy hám Lao-Czi;
b) Shan Yan hám Xan Fey;
c) Mo-szi hám Chjuan Szi.
d) Ullı Qin Shi Xuandi.

18. Legizm táliymatına muwapıq, jámiyetti basqarıwda tiykargı qural ne boliwi kerek?
a) Ádep-ikramlılıq normaları.
b) Kúshli mámleketlik hakimiyat hám qattılıq penen nızamlarǵa súyeniw;
c) Uliwma mehir-muhabbat.
d) Hárekecizlik (uvey)

19. Shan Yanniń jer reforması neden maqset etken edi?
a) Jerlerdi tek patshaga tiyisli etiw.
b) Jerde bazar ekonomikasın ornatiw hám jeke diyqanlarǵa óz jerlerin satiw hám satip aliw imkaniyatin beriw.
c) Tek aristokratlarga jer iyelew huqıqın beriw.
d) Jerlerge jámáátlik iyelik etiw.

20. Legizm Konfuciydiń adamlarga bilim beriw hám órnek kórsetiwge bolgan qatnasına qalay qaragan?
a) Tolıq qollap-quwatlaǵan
b) Pútkilley kerisi dep bilgen.
c) Qisman qollap-quwatlagan.
d) Onı modernizaciyalawdı usınıs etken.

7-BAP. ÁYYEMGI GRECIYADA (GRECIYA) SIYASIY PIKIRLERDIŃ PAYDA BOLIWI HÁM RAWAJLANIWI.

7.1. Áyyemgi Greciya siyasiy-huqiqiy táliymatlarınıń tiykarǵı baǵdarları hám rawajlanıwı.

Greciya (Gretsiya) mámleketi Balkan yarım atawının qubla bóliminde jaylasqan. Áyyemgi Greciya tariyxın bes dáwirge bólip úyrenilgen. Bular:

1. Egey yamasa krit-miken dáwiri. (b.e.sh. 3-2 mıń jıllıqlar) Bul dáwir ruwshılıq dáwiriniń tamamlanıwı, ayırım orınlarda qulshılıq mámleketleriniń payda bolıwı, doriylerdiń kóship keliwi menen tamamlanadı.

Dorianlar yamasa doriyler (áyyemgi grekshe Dērīeĩs, Dērīess) - axeyler, ioniyalılar hám eolliler menen bir qatarda áyyemgi grek qáwimleriniń tiykarǵılarınan biri bolgan. Olar áyyemgi grek tiliniń dari govorında sóylesken, onıń birden-bir zamanagóy áwladı sakson tili bolıp tabıladı.

2. Doriylerdiń basıp kiriwi, algashqi jámiyetlik dáwirdiń waqtinsha qaytadan baslanıwı. Antik múlklik forması tiykarında klasslıq qatnasıqlardıń rawajlanıw dáwiri (b.e.sh. 11-9 ásirler).

3. Arxaik dáwir (b.e.sh. 8-6 ásirler). Antik qulshılıq jámiyetiniń turaqlı bolıwı.

4. Klassikalıq dáwir. (b.e.sh. V-IV ásirler) - antik polislerde qulshılıq qatnasıqlarınıń eń joqarı dárejede rawajlanıwı.

5. Ellinizm dáwiri (b.e.sh. IV ásir ekinshi yarımı - I ásir ortaları). Iran mámleketiniń grekler tárepinen basıp alınıwı. Bul dáwir ellimizm dúnyasınıń batıs tárepinen Rim, shıǵıstan (Frotqa shekem) Parfiya mámleketiniń basıp alınıwı menen tamamlanadı.

Ellinizm dáwiri. Uliwma alganda Áyyemgi Greciya ideologiyalıq turmısında bir-birine orın bosatqan, turaqlı ósiw hám hárekette bolgan tómendegi dáwirlerdi kóriw múmkin.

Áyyemgi Greciya filosofiyası, sonıń ishinde, siyasiy-huqiqiy táliymatları degende áyyemgi dáwirde házirgi Greciya, sonday-aq, Kishi Aziya, Jer Orta

teńizi hám Qara teńiz boylarındaǵı áyyemgi grek qala-mámleketleri, Aziya, Afrika hám Rim imperiyasındaǵı ellin mámleketleri aymaǵında jasagan grek oyshılları tárepinen jaratılgan ilimiy-teoriyalıq kózqaraslar túsiniledi.

Áyyemgi Greciyada mámlekechilik eramızǵa shekemgi 1-mıń jıllıq baslarında sawda-ónermenchilik penen shuǵıllanıwshı ǵárezsiz qala-mámleketler sipatında payda bolgan. Bul qala-mámleketler ǵárezsiz polisler dep júritilip, bul polisler qala aymaǵı menen bir qatarda átirapındaǵı awıllardı da óz quramına algan.

Alǵashqı jámiyetlik dúzimnen dáslepki klasslıq jámiyet hám sociallıq dúzimniń siyasiy formalarına ótiwi xalıqtıń sociallıq qatlamlanıwı kúsheyip bargan shárayatta ótti. Bul dáwirde jámiyettiń túrli qatlamları - húkimdarlar ruwı hám kámbagallasqan múlk iyeleri, baylar hám kámbagallar, erkin xızmetkerler hám qullar ortasındaǵı gúresler júdá keskinlesken edi.

Bul sharayatta barlıq Áyyemgi Greciya polislerinde aristokratiya (eski yaki jana aqsúyekler, jeńillikke iye shaxslar hákimiyatı), oligarxiya (baylar hám múlk iyeleri hákimiyatı) yamasa demokratiya (xalıq hákimiyatı, yagniy polistiń er jetken barlıq erkin xalqı hákimiyatı), tiraniya (zombılıq hákimiyatı) sıyaqlı basqarıw usıllarınan birin ornatiwga qaratilgan hákimiyat ushin gúresler kúsheyedi.

Bul gúresler nátiyjesinde eramızǵa shekemgi VI-V ásirlerge kelip hár túrli polislerde belgili bir basqarıw usılı ornatıladı. Soniń ishinde, Afina hám Abderde demokratiya, Fiva hám Megarada oligarxiya, Spartada aristokratiyaga jaqın bolgan mámlekechilik ornaydı. Ol yaki bul polislerde (misalı, Sirakuzda) waqti-waqti menen **tiraniya** ornatıladı.

Bul procesler bolsa, áyyemgi Greciyanıń siyasiy hám huqiqiy táliymatlarında, teoriyalıq kózqaraslarında óz óshpes izin qaldıradı. Áyyemgi Greciya siyasiy-huqiqiy táliymatınıń payda boliwi hám rawajlanıwında úsh dáwir ayrıqsha ajıralıp turadi. Dáslepki dáwir (eramızǵa shekemgi IX-VI ásirler) Áyyemgi Greciya mámlekechiliginiń payda boliwi menen baylanıslı. Bul

dáwirde siyasiy-huqıqıy túsiniklerdiń sezilerli racionalizaciyası baqlanadı. Bul process Gomer, Gesiod hám ásirese belgili "jeti danishpan" dóretiwshiliginde óz kórinisin tabadı. Pifagor hám onıń izbasarları, Geraklit dóretiwshiliginde mámleket hám huqıq mashqalalarına filosofiyalıq jantasıw qáliplesedi.

Ekinshi dáwir (eramızdan aldınǵı V-IV ásirler) - Demokrit, sofistler, Sokrat, Platon hám Aristotel teoriyalarında óz kórinisin tapqan Áyyemgi Greciya filosofiyası hám siyasiy-huqiqiy táliymatlarınıń gúllep-jasnaw dáwiri boldı.

Úshinshi dáwir - (eramızdan aldınǵı IV-II ásirler) Áyyemgi Greciya mámlekechiliginiń krizisin baslap bergen ellinizm dáwiri. Greciya polisleri dáslep Makedoniya, keyin bolsa Rim húkimdarlıǵı astında bolgan bul dáwirdiń kózqarasları Epikur, stoikler hám Polibiy táliymatlarında kórindi.

Áyyemgi grek siyasiy táliymatları qáliplesiwi hám rawajlanıwında bir-birine orın bosatqan, turaqlı ósiw hám hárekette bolgan tómendegi dáwirlerdi kóriw múmkin:

- Áyyemgi grek mifologiyalıq dúnyaqarası (Gomer, Gesiod) dáwiri,
- áste-aqırınlıq penen qáliplesip atırǵan filosofiyalıq jantasıwlar (Pifagor, Geraklit, Demokrit),
- racionalistlik sholıwlar (sofistler),
- logikalıq túsinikler analizi (Sokrat, Platon),
- ilimiy-empirik hám tariyxıy-siyasiy pikirlerdiń bir-birine orın bosatıp beredi.[68]

Adamlar azat adamlar hám qullarga bólingen sharayatlarda payda bolgan antik siyasiy-huqiqiy kózqaraslar azat adamlardıń ideologiyası sipatında rawajlandı. Erkinlik Áyyemgi Greciya siyasiy teoriyası hám ámeliyatınıń tiykarǵı ideyası bolgan.

[68] Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy ta'limotlar tarixi. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. 2023. -B.22.

Siyasat hám ogan baylanıslı bolgan ámeliy ruwxiy shuǵıllanıw erkinlik hám azat adamlardıń isi sıpatında, miynet bolsa (birinshi náwbette, fizikalıq miynet) qullardıń wazıypası sıpatında tán alınadı.

Áyyemgi Greciya siyasiy-huqiqiy táliymatları rawajlanıwı procesinde dáslepki ápsanalıq kózqaraslar ornin Pifagor, Geraklit, Demokritlerdiń qáliplesip kiyatırgan filosofiyalıq jantasıwları, sofistlerdiń racional talqılawları, Sokrat, Platonlardıń logikalıq analizleri, Polibiydin mámleket hám huqıq boyinsha tariyxıy-siyasiy izertlewleri iyeledi.

Greciya polisleri óz gárezsizligin joǵaltqan ellinizm dáwirinde aldıńǵı qádiriyatlardı qayta kórip shiǵiw baslandı. Ádep-ikramlılıq pútinlik, polis hám jámáátlik polis turmısınıń ústinligi ideyaları ayırım adamnıń ruwxıy erkinligi, ádep-ikramlılıq avtonomiyası (epikurizm, stoicizm) kózqarasınan gúmanǵa alındı. Sol sebepli adamlardı azat hám qullarga ajıratıw sınǵa alınadı.

Áyyemgi ápsanalar belgili dárejede orfikalıq poeziyada, keyinirek Gomer hám Gesiod dástanlarında etikalıq hám siyasiy-huqıqıy jaqtan talqılanıp baslanadı.

Gomerdiń eramizga shekemgi XIII ásir waqiyaları haqqındaǵı "Iliada," "Odisseya" dástanlarında quday Zevs uliwma ádilliktiń qorǵawshısı, zorlıq hám ádalacızlıqqa jol qoyganlardı ayawsız jazalawshı sipatında kórinedi. Gomer tilge algan ádillik ("dike"), ádet, ádettegi huqıq ("temis") túsinikleri sol dáwir huqiqiy táliymatların túsiniwde úlken áhmiyetke iye. Gomer pikirinshe, ádettegi huqıq máńgi ádalatlıqtıń anıqlastırılgan forması, oniń bar ekenligi, insanıy hám iláhiylerdiń qatnasıqlarında ámel etiwi.

Gomerdin ("Illiada," "Odisseya") hám Gesiodtıń ("Teogoniya" hám "Miynet hám kúnler") shıǵarmalarında mifologiyalıq kózqaraslar áste-aqırın óziniń diniy xarakterin joǵaltıp, siyasiy-huqıqıy hám etikalıq túsindiriwler beriw baslanadı. Qudaylar ortasındaǵı dúnya ushin gúres olar arasındaǵı qatnasıqlardıń ózin anlatıp gana qoymastan, adamlar arasındaǵı qatnasıqlarda, sonday-aq olardı basqarıwda da áhmiyetke iye bola basladı.

Gomer (b.e.sh. VIII ásir) - áyyemgi grek shayır-bayanshısı, "Iliada" (Evropa ádebiyatınıń eń áyyemgi esteligi) hám "Odisseya" dástanlarınıń ápsanalıq dóretiwshisi (6-súwret). Dástanlarda Troya urısları dáwirine tiyisli waqiyalar kórkem súwretlenedi. Onı tiykarınan kózi ázzi rapsodist (klassik Greciyada epikalıq qosıqlardıń professional atqarıwshısı) sıpatında súwretleydi.[69]

Tabılgan áyyemgi grek ádebiy papiruslarınıń derlik yarımı Gomer shigarmalarınan úzindiler bolip tabıladı.

Troya urısınıń sánesi tartıslı, biraq dereklerde 13-12 ásirler dep belgilenedi. B.e.sh. 264-jilda dúzilgen Parian mramorındağı xronologiyalıq kestege muwapıq, b.e.sh. 1218/1217-jıllarda baslangan hám sáykes ráwishte b.e.sh. 1209/1208-jıllarda tamamlangan.

"Iliada" dástanınıń qısqasha mazmunı axeyler tárepinen Troyanıń qamal etiliwi haqqında gúrriń etedi.[70]

Qaharmanları Agamemnon - Mikena pachası, Axill - yarım quday, Odissey - Takiya pachası hám basqalar.

"Odisseya" dástanında troyalı Paris Axilldi óltirgennen keyin (onın tabanınan oq penen óltiredi), Axilldıń tabanı degen sóz sonnan qalgan. Odissey baslağan grekler bir qansha hiyle isletedi. Grekler tap shegingen sıyaqlı keyin sheginip, sol jerde at qaldıradı. Troyalılar grekler jeńildi, dep ağash attı jenis esteligi sipatında sarayga alıp keledi. Eger Illiadada Troya urısı súwretlense, "Odisseya"da grek qaharmanlarınıń óz watanlarına qaytıwları hám teńiz sarguzashtları hám sonıń menen birge shańaraq draması kórsetiledi.[71] Odissey 10 jıllıq Troya urısında bolğan dáwirde onıń sarayın "Ashıqlar" iyeleydi hám onıń hayalı Penelopanı, endi turmısqa shıq dep qıstay baslaydı.

---

[69] Homer. Iliada & Rustam Ibragimov. Taqdir oldidagi ojizlik. URL: https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/homer-iliada-rustam-ibragimov-taqdir-oldidagi-ojizlik.html (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

[70] Гомер. ИЛИАДА. URL: http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1344000001 (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

[71] Гомер. Одиссея. URL: http://www.lib.ru/POEEAST/GOMER/gomer02.txt (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Huqıq hám ádalatlı jámiyetlik dúzim ideyaları **Gesiodtıń** (eramızdan aldıńǵı VII ásir) "Teogoniya" hám "Miynetler hám kúnler" dástanlarında jáne de kóbirek orın iyeleydi. "Teogoniya"da aytılıwınsha, Zevs (jetiklik tımsalı) hám Femida (máńgi tábiyiy tártip tımsalı) nekesinen eki quday qız: Dike (ádillik) hám Evnomiya (nızamlılıq) tuwilgan. Dike tábiyiy-ilahiy ádillikti qorǵaydı hám ótirikti jazalaydı. Evnomiya jámiyetlik dúzimdegi nizam baslamasınıń iláhiyligin, nizamshılıq hám polis dúziminiń ishki baylanıslılıǵın bildiredi.

Gomer hám Gesiod dástanlarına tán bolgan, insan múnásibetlerindegi ádep-ikramlılıq-huqıqıy tártipler haqqındaǵı túsiniklerdi racionalizaciyalaw Áyyemgi Greciyanıń "jeti danishpan"ı dóretiwshiliginde jáne de rawajlandı. (eramızdan aldıńǵı VII-VI ásirlerde jasagan **Fales, Pittak, Periandr, Biant, Solon, Kleobul hám** Xilonlardı "jeti danishpan" dep ataw ádet bolgan).

Greciya tariyxında b.e.sh. 7-6 ásirler dáwirin arxaik, yagniy dáslepki dáwir dep ataydı. Bul dáwirde jańadan qáliplesip atırgan jana klasslıq jámiyet - qulshılıq jámiyetin antik qulshılıq dáwiri dep ataydı.

Danishpanlar ádalatlı nizamlar ústinligi polis turmısında júdá úlken áhmiyetke iye ekenligin ayrıqsha atap ótken. Olardın pikirinshe, nizamlarga ámel etiw abadan polisti basqalardan ajıratıp turadi.

"Nızamlarga boysın" - degen shaqırıq Delfadagi Apollon ibadatxanasına oyıp jazılgan "Óz-ózindi ańla" degen belgili hikmetli sózdiń avtorı spartalıq Xilonnıń uranı edi. Ol Áyyemgi Greciya oy-pikiri tariyxında óshpes iz qaldırǵan. Xilon puqaraları sheshenlerden góre kobirek nızamlarga isengen (baǵınǵan) jerdi en jaqsı polis dep esaplagan.

Biziń eramızǵa shekemgi 638-559-jillar átirapında jasagan afinalı belgili reformator, mámleket gayratkeri **Solon** hám "jeti danishpan"lar qatarına kirer edi. Afina demosı hám aristokratlar, baylar hám kámbagallar ortasındaǵı keskin gúres sharayatında ol hár eki táreptiń isenimine erisken. Olardı kelisimge keltiriwshi shaxs sıpatında tanılǵan. Solon polis tártibin saqlaw hám nizam shigarıw boyinsha keń wákilliklerdi óz qolina alǵannan soń, eramızdan aldıngi

594-jilda jana nizamlar ("Solon nizamları") n shigargan hám Afina polisi jámiyetlik-siyasiy dúzimin sezilerli dárejede reformalagan.

Múlkiy (jámiyetlik) jagdayın esapqa alıp, Solon Afina xalqın tórt klasqa: pentakosiomedimnler, atlılar, zevgitler hám fetlerge bólgen. Solon nizamlarına muwapıq, dáslepki úsh taypa ushın barlıq mámleket lawazımlarına jol ashıq, fetler bolsa tek xalıq jıyınları hám sudlarda qatnasıwı múmkin bolgan. Jana dúzilgen Tórtler Kenesi (hár qáwimnen júz adamnan ibarat) aristokratlardıń dárejesin biraz tómenletken. Sol sebepli de keyinirek Aristotel: "Afinada demokratiya Solonnan baslangan," dep atap ótken edi.

Eramızǵa shekemgi VI-V ásirlerde Pifagor hám oniń izbasarları Arxit, Lizis, Filolay sıyaqlı, sonday-aq, Geraklit te jámiyetlik hám siyasiy-huqiqiy tártiplerdi filosofiyalıq tiykarlarda jańalaw ideyası menen shiqqan.

Pifagor (eramızdan aldınǵi 571-497-jillar) siyasatta aristokratlıq kóz-qarasqa iye edi. Ol ádep-ikramlı, aqıllı, jaqsı nietli adamlardıń basqarıwı tárepdarı bolǵan. Pifagor tártip hám nizamshılıqtı ulıǵlagan, tártipsizlikti sınagan. Pifagorshılardıń (Arxit, Lizis, Filoley hám basqalar) bir qansha mistikalıq dúnya qarasında olardıń sanlar haqqındaǵı táliymatı úlken orin tutqan. Olardıń pikirinshe, san dúnyanıń baslanıwı hám mánisi.

Pifagorshılar ádalatlı nizamlar húkim súrgen polisti ideal polis dep bilgen, nizamǵa boysınıwdı pazıylet dep esaplagan. Nızamshılıqqa jańalıq kirgiziwge umtılıwdı sınǵa alıp, "jetilispegen bolsa da, atalar ádeti hám nızamında" jasawdı "jaqsı is" dep esaplaǵan.

Pifagordıń pikirinshe, Táńiriden keyin, ata-ananı hám nızamlardı húrmet etiw kerek, olarǵa ishki isenim menen boysınıw kerek. Nızamǵa boysınıw eń jaqsı pazıylet, nızamlardıń ózi bolsa - úlken baylıq.

Polis turmısı ushın eń jamanı - bwl hákimiyattıń joqlıǵı, pıtıranqılıq, sebebi insan óz tábiyatı boyınsha, bir jetekshige, basshıǵa, tárbiyashıǵa mútáj.

Sonıń ushın adamlar tálim-tárbiyaǵa, bilim alıwǵa umtıladı.

Faley Xalkedonskiy barlıq ishki tártipsizlikler múlkke tiyisli máselelerden kelip shiǵatuǵının aytıp ótken. Sol sebepli de polis turmısı jetik boliwi ushin barlıq puqaralardıń jer múlklerin teńlestiriw, bar ayırmashılıqlardı saplastırıw kerek dep esaplagan.

Geraklit (eramızdan aldıńģi 544-483-jillar) de aristokratiyaga tán kózqaraslardı rawajlandırgan. Ol "topalań basqaratuǵın hám qatarında jaqsılarǵa orın bolmagan" demokratiyanı sınga alıp, hákimiyattı aqılıy hám ádep-ikramlılıq jaqtan "jaqsılar" (aqsúyekler) basqarıwı kerekligin atap ótken. Onıń pikirinshe, jaratılǵan nızamdı xalıq jıyını qollap-quwatlawı shárt emes, áhmietlisi - nızam ulıwma logikaǵa sáykes kelse boldı.

Pifagor hám Geraklit ushın uliwma bolgan hám keyingi oyshıllarga úlken tásir kórsetken jantasıw sonnan ibarat edi, olar aristokratiyalıq kelip shigiwga emes, adamnıń jeke ózgesheliklerine baylanıslı degen túsinikti alga súrdi.

Geraklittiń pikirinshe, polisdegi turmis uliwma "logos"qa, yaǵnıy hámmeni basqaratuǵın pikirlewge boysınıwı kerek, sebebi "barlıq insan nizamları birden-bir ilahiy nızamnan azıqlanadı hám bul ilahiy nızam qálegen jerde óz tásirin ótkeredi, polis turmısında hámmeden hám hár qanday nárselerden ústin turadi." Geraklit pozitiv nizamlardıń aqılǵa muwapıq tábiyatın názerde tutqan halda, "xalıq nizam ushın, onıń hámmege birdey ámel etiwi ushın güresiwi kerek" dep atap ótedi.

Shayır **Feognid Megarskiy** (eramızdan aldıńģi VI ásir aqiri - V ásir basları) bolsa, kerisinshe, aqsúyeklik áyne kelip shiǵiwi menen belgilenedi, dep isengen. Aristokratlar basqarıwdan shetlestirilgen hám demos húkimdarlıǵı ornatılgan mámleketti Feognid basqarılmaytuǵın kemege uqsatqan.

Eramızǵa shekemgi V ásirde mámleket hám jámiyet, siyasat hám huqıq mashqalaların filosofiyalıq-sociallıq jaqtan tallaw kúsheygeni siyasiy-huqiqiy tálimatlardıń rawajlanıwına járdem berdi.

Endi Greciya tariyxında polisler, yagniy qala mámleketleri payda boldı. Polislerde - bay aqsúyekler, diyqanlar menen qala átirapında bar bolgan jer, ónim payda ushin xizmet etken, qullardı óz qadagalawı astında uslagan.

Afina Greciya tariyxında ózine tán oringa iye bolgan mámleket bolip qaldı. Afina basqarıwında áyyemnen baseleyler tiykargı orındı iyelep kelgen. Keyin aqsúyek aqsúyekler - evpatridler húkimdarlıǵı aqsúyekler keńesi tárepinen ornatilgan. Ol baseleylerdi áste-aqırın hákimiyat basqarıwınan qısıp shiǵardı.

Demokrit (shama menen b.e.sh. 460 - Abderi (Frakiya) - 370] - grek filosofi. Atomistikalıq teoriya tiykarın salıwshılardan biri. Filosofiya, logika, fizika, matematika, texnika, ádep-ikramlılıq, muzika sıyaqlı tarawlarda shıǵarmalar dóretken. Bizge olardıń ayırım úzindileri jetip kelgen. Onıń táliymatına muwapıq, tábiyat obyektiv tárizde bar. Tábiyattaǵi barlıq nárse hám hádiyseler bólinbeytuǵın bóleksheler - atomlardan quralgan.

Demokrit barlıq barlıq, sonıń ishinde, mámleket hám huqıq ta birinshi princip sıpatında atomlardan ibarat dep esaplagan. Atomlardıń boslıqtaǵı (joqlıǵı) birikpesinen túrli qubılıslar, zatlar, sonıń ishinde, shaxs, jámiyet, mámleket payda boladı. Barlıq qubılıslardıń payda bolıwı zárúrlik penen sebeplilik jaqtan belgilenedi. Insandı basqa adamlar menen mútájlik birlestiredi.

Demokrit insandı "tábiyatınan bilim alıwǵa uqıplı, qolları, aqılı hám aqılıy beyimlesiwsheńligi bar maqluq" dep táriyplegen.

Jámiyet te mámleket sıyaqlı, tábiyiy halat ("taza materiyadan") hám tábiyiy evolyuciya nátiyjesi esaplanadı. Demokrit adamlardıń haywan jaǵdayınan civilizaciyalı mámleketke ǵárezsiz tariyxıy rawajlanıwı haqqındaǵı táliymattı jarattı. Adamlar hámme nársege óz aqılı menen, mútájlik hám tábiyatqa eliklew menen erisken. Zárúrlik adamlardı jıynalıwǵa, bir-birine járdem beriwge hám óz-ara doslıqta jasawǵa májbúr etti. Bul mámlekettiń payda bolıwına alıp keldi.

Mámleket, Demokrittiń pikirinshe, hámmeniń baxıtlı boliwi ushin jaratılgan. Baxıt baylıqta emes, pada hám altında emes, qullarda hám aqshalarda emes. Baxıt - insannıń ruwxıy dúnyasında. Bul insannıń mánisi menen baylanıslı: eger haywan

óziniń tán tábiyatında tiykarǵı nársege ie bolsa, demek, adamnıń ruwxıy dúnyası bar. Mámlekettiń tiykarın doslıq tiykarında júzege keletuǵın adamlar qarım-qatnası quraydı.

Demokrit birinshiler qatarında adamnıń payda boliwi hám jámiyettiń qáliplesiwin dúnya rawajlanıwınıń tábiyiy bir bólegi sıpatında qaragan. Onıń pikirinshe, adamzat uzaq dawam etken evolyuciya procesiniń jemisi, jámiyet, polis, nizamlar jasalma jaratılgan bolıp, tábiyat (quday) tárepinen berilmegen.

Demokrittiń pikirinshe, mámlekette uliwma máp hám ádillik óz kórinisin tapqan. Mámleket mápleri hámme nárseden ústin turadı, sonıń ushın da puqaralardıń iskerligi mámleketlik dúzimdi hám basqarıwdı jaqsılawǵa qaratılıwı lazım. "Jaqsılar," danıshpannıń teoriyası boyınsha, ótmishtegi aqsúyekler hám baylar emes, bálki joqarı aqılıy hám ádep-ikramlılıq pazıylet ieleri bolıp tabıladı. Mámleketti tap usınday adamlar basqarıwı kerek. nızamlar polistegi adamlardıń turmısınıń abadanlıǵına xızmet etiwi kerek. Biraq bunday nátiyjege erisiw ushın adamlar da háreket etiwi, nızamǵa boysınıwı, baǵınıwı kerek.

Siyasiy-huqiqiy temalardıń keń talqılaw sheńberine shigiwi V ásirdegi antik demokratiyanıń gúllep-jaynaǵan dáwirinde payda bolgan **sofistler** ("sofos" - "danishpan" sózinen kelip shiqqan) iskerligi menen baylanıslı. Olar belgili bir haqı esesine adamlardı hár qıylı tarawlarda, sonıń ishinde, mámleket hám huqıq máselelerinde danıshpanlıqqa úyretken. Olar qanday da bir birden-bir mektepti tastıyıqlaydı, "kúshlilerge payda keltiretuǵın nárse ádillik bolıp tabıladı." Usı tárizde Frasimax mámleket iskerliginde zorlıqtıń, siyasat hám nızamnıń avtoritar xarakteri áhmiyetin kórsetken. Onıń pikirinshe, ruwxiy-ádep-ikramlılıq tarawda hákimiyattı iyelep turganlardıń kózqarasları húkimdarlıq etedi.

Sofist **Likofron** mámleketti adamlardıń óz ara birge islesiw haqqındaǵı kelisiminiń nátiyjesi sıpatında táriyplegen. Onıń talqılawına bola, nızam da

ápiwayı kelisim-shártnama bolıp, ol "jeke huqıqlardıń ápiwayı kepilligi bolıp esaplanadı."

Kishi sofistlerge tiyisli **Eleylik Alkidam** (eramızdan aldıngı IV ásirdiń I yarımı) barlıq adamlardıń, sonıń ishinde qullardıń da teńligi haqqındağı ideyanı alğa súrgen. Tómendegi itibarğa ılayıq sózler de oğan tiyisli: "Quday hámmeni azat etip jaratqan, tábiyat bolsa hesh kimge qullıqtı maqul kórmegen."

Insaniyat ruwxiy turmısındağı en ataqlı hám ibratlı tulğalardan biri bolgan **Sokrat** (eramızdan aldıngı 469-399-jillar) sofistlerdiń qatań sınshısı edi. Soğan qaramastan, ol sofistlerdiń bir qatar ideyaların qabıl etti hám olardıń ağartıwshılıq jumısların dawam ettirdi.

Sokrat grekler tariyxında gana emes, al insaniyat tariyxında óziniń pikirleri menen ayrıqsha orın iyeleydi. Ol sofistlerdi birinshi márte keskin sınğa aldı. Ol sofistler sıyaqlı polisler turmısında tábiyiy huqıq hám polis nizamların bir-birinen ajıratqan. Mámleket basqarıwında nizam tiykargı rol oynaydı degen ideya tárepdarı bolgan. Ol óz dáwirinde Afina mámleket dúzimin qatań sınğa alıp, hákimiyattı bilimdanlar basqarıwı kerek degen pikirdi alğa súrgen. Ol kim bolıwı hám qanday jumıstı orınlawına qaramastan óz kásibiniń bilimdanı bolıwı kerek, degen pikirde bolğan.

"Shahlar hám húkimdarlar, dep tastıyıqlaydı ol, tayaq kótergenler emes, aqsúyekler tárepinen saylanganlar emes, qura yaki zorlıq, aldaw menen hákimiyatqa iye bolganlar emes, al basqarıwdı biletuğınlar."[72] "Bilimliler basqarıwı kerek" bul talap Sokrattıń mámleket hám huqıqtıń aqılğa muwapıq hám ádalatlı principleri haqqındağı filosofiyalıq ideyaların ulıwmalastıradı, olardı siyasiy shólkemlestiriwdiń barlıq formalarına sın kózqarastan qatnas jasaydı.[73]

---

[72] Plato. Last Days of Socrates. URL: https://readli.net/last-days-of-socrates/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

[73] Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy ta'limotlar tarixi. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. 2023. -B.25.

Sokrat nizam ústinligi tárepdarı bolgan. Jaqsı nızamlar menen basqarılatuǵın abadan mámleket sıpatında aristokratlıq Sparta hám Kritti, belgili dárejede oligarxiyalıq Fiva hám Megaranı kórsetken. Ol óz polisindegi "ashıwlı" demokratiyaga unamsız múnásibette bolgan.

Sokrattıń pikirinshe, mámleketti bilimliler basqarıwı kerek. Onıń basqarıw baǵdarındaǵı siyasiy idealları demokratiya, tuwma aristokratiya, oligarxiya hám tiraniya basqarıwı principlerine sáykes kelmes edi. Ol ásirese tiraniyanı qattı kritikaladı.

Sokrat ámeliy siyasat tarawında mámleketti biliwshi, yaǵnıy basqarıw isine uqıplı bolgan, basqarıw ilimin iyelegen adamlar ámelge asırıwı kerek degen pikirdi ilgeri súrgen.

Ádalat, nızamshılıq hám basqarıw boyınsha óziniń siyasiy kózqaraslarınan sheginbegen Sokrat demokratiyada da, otız tiran húkimdarlıǵı dáwirinde de hákimiyat wákilleriniń kóp qarsılıǵına ushıraǵan. Eramızǵa shekemgi 399-jilda hákimiyatqa qaytqan demokratiyanıń belgili wákilleri Sokrattı dinsizlikte, nizamlardı hám jaslar tárbiyasın buzıwda ayıpladı. Ólimge húkim etilgen Sokrat nızamlardı buzbaw, ádalacızlıqqa ádalacızlıq penen juwap bermew haqqındaǵı óz principlerine sadıq qaldı. Ol doslarınıń qamaqtan qashıw haqqındaǵı usınısların biykarladı.

Sokrat táliymatı hám oniń ómiri tek gana oniń zamanlasları hám shákirtlerinde tereń tásir qaldırıp qoymastan, bálkim filosofiyalıq, siyasiy-huqiqiy tálimatlardıń keyingi rawajlanıwına da úlken tásir kórsetken.

7.2. Platonnıń mámleket, nizamshılıq hám siyasat haqqındaǵı táliymatı. Onıń "Mámleket" hám "Nızamlar" shıǵarmalarındaǵı mámleketlik joybarlar haqqında.

Aflotun Sokrattıń shákirti. Ol Platon Akademiyasın shólkemlestirgen. Bul akademiya b.e.sh. 387-jildan 529-jilǵa shekem xizmet kórsetti. Platon tárepinen jazılgan bir qatar shıǵarmalarda onıń filosofiyalıq-siyasiy kózqarasları, sonday-aq, jámiyet hám mámleket basqarıwındaǵı pikirleri, kózqarasları sáwlelengen.

Platonnıń mámleket basqarıwı haqqındağı ideyası - jaqsılardıń ádalatlı basqarıwı. Ol aristokratlıq mámleket dúzimin jaqlaydı. Eger mámleketti bir adam basqarsa, ol - pachalıq basqarıwı, aqsúyek bilimdanlar basqarsa, bul - aristokratlar basqarıwı, deydi.[74]

Platon jámiyette basqarıwdıń túrli formaları bar, dep esaplagan. Ol olardı durıs hám nadurısqa ajırattı.

Húkimettiń nadurıs formaları:

timokratiya - dańqparaz adamlardıń, áskeriy basshılardıń ádalacız kúshi (baylıqqa emes, dańqqa umtılğan).

oligarxiya - bir neshe baylardıń ádalacız basqarıwı.

demokratiya - kámbağal xalıqtıń húkimdarlığı (tartipsizlik, tártipsizliklerge alıp keledi)

tiraniya - jámiyette bir adamnıń ádalacız hákimiyatı.

Duris basqarıw forması aristokratiya - danıshpanlardıń, filosoflardıń ádalatlı hákimiyatı.

Sokrattıń siyasiy-huqiqiy kózqarasları ásirese Platonga úlken tásir kórsetken. Idealistlik filosofiya bagdarınıń tiykarın salıwshı **Aflotun** (eramizga shekemgi 427-347-jillar) pútkil adamzat tariyxındağı ullı oyshıllardan biri esaplanadı. Onıń antik dáwir filosofiyası, siyasiy hám huqiqiy táliymatlarına qosqan úlesi sheksiz. Platonnıń bay ilimiy-teoriyalıq miyrası keyin ala tek Batısta yemes, al Shıǵıs danıshpanlarında da úlken qızıǵıwshılıq oyatqan. Máselen, onıń mámleket hám jámiyet haqqındağı kózqarasları Shıǵısta "Ekinshi muğallim" dep atalğan orta ásir oyshılı Farabiydiń "Aflotun nızamlarınıń mánisi" shıǵarmasında keńnen analizden ótkerilgenin kóriwimiz múmkin.

Platon jaslıǵında Sokrattıń shákirti bolgan. Sokrat óziniń bul shákirtine Platon yaǵnıy Aflotun - keń jawırınlı, keń dúnyaqaraslı degen laqap bergen. Negizinde onın atı Aristokl bolgan.

---

[74] Plato. The Republic. URL: https://genius.com/Plato-the-republic-book-8-annotated (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Sokrat óltirilgennen keyin, alımnıń basqa shákirtleri menen birge Afinadan shiqqan. Ol eramızǵa shekemgi 387-jilda Afinaga qaytıp kelgennen keyin, qala átirapındaǵı qaharman Akadem atı menen atalgan jerde ataqlı Akademiyanı shólkemlestirdi.

Ómiriniń aqırına shekem usı Akademiyanı basqargan Platon dáslep Sokrattıń kózqarasları tásirinde bolgan. Onıń "Sokrat apologiyası," "Protagor" sıyaqlı shıǵarmalarında mashqalalarǵa suqrotlıq qatnasıq anıq kórinedi. Tiykarǵı platonshalıq teoriyalıq kózqaraslar oyshıldıń keyinirek jazılǵan "Mámleket," "Siyasachı" hám "Nızamlar" sıyaqlı shıǵarmalarında kózge taslanadı.

Platon óz táliymatında mámleket hám huqıq mashqalalarına ayrıqsha orın berdi, bul tárepi menen ol ózinen aldın ótken oyshıllardan ajıralıp turadı. Platonnıń pikirinshe, adamlardıń azıq-awqat, turaq jay, kiyim-kenshek sıyaqlı kúndelikli zárúrlikleri, sırtqı dushpanlardan qorǵanıw zárúrligi sebepli birge jasawları mámlekettiń kelip shıǵıwına tiykargı sebep boladı.

Platon óziniń "Mámleket" shıǵarmasında jámiyettegi sociallıq teńsizliklerdiń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlawǵa háreket etedi hám ádalatlı ideal mámleket qurıw haqqında pikir júrgizedi. Shıǵarma mámlekettiń úlken áhmietin kórsetiw menen baslanadı. Ol joqarı dárejedegi jámáát bolıp, onıń wazıypası ullı abadanlıqqa erisiwden ibarat. Dáslep tiykarınan eki túrli: erkek hám hayal, xojeyin hám qul qatnasıqlarına qurilgan shańaraq payda bolgan. Bul eki múnásibet te tábiyiy. Birneshe shańaraqlardıń birlesiwinen elatlı punktler (awıl hám qalalar) payda bolgan. Bul turaq jaylardıń birlesiwinen bolsa mámleket kelip shiqqan. Tek mámlekettiń júzege keliwi ushın zárúr bolǵan bir shárt bar, yaǵnıy mámleketke birlesken bul turaq jaylar (awıl hám qalalar) ózin-ózi támiyinlew ushın jeterli dárejede kóp bolıwı kerek.

Platon jámiyetti úsh qatlamǵa: mámleketti basqarıwshı filosoflar, mámleketti qorǵawshı saqshılar (áskerler), wazıypası jámiyet ushın zárúr ónimlerdi islep shigarıwdan ibarat bolgan diyqanlar hám ónermentlerge bóledi.

Onıń pikirinshe, mámleketti danıshpan filosoflar basqaradı, ilimiy teoriyalar islep shıǵadı, dúnyanı ańlaydı hám basqalarga úyretedi. áskerler fizikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanadı, mámlekette tártipti saqlaydı, zárúr bolganda urista qatnasadı. Diyqanlar hám ónermentler bolsa awır fizikalıq miynet penen bánt boladı, materiallıq baylıqlardı jaratadı, zárúr jagdaylarda gana sheklengen muǵdardaǵı jeke múlkke iye boladı. Basqarıwshı danıshpanlar hám áskerler jeke múlkke iye bolmaydı.

Ideal mámlekette hár bir taypa óz wazıypasın atqarıwı hám basqalardıń isine aralaspawı ádillik belgisi esaplanadı.

Platonnıń ráwiyat etiwinshe, quday basqarıwshılardıń bólekshesine altın, olardıń járdemshilerine gúmis, diyqan hám ónermentlerge bolsa temir hám mıs qosıp jaratqan. Platon ápsanasına muwapıq, jaratılıwında mıs hám temir qosılǵan húkimdar basqarǵan mámleket apatqa ushıraydı.

Joqarı qatlamlar óz wazıypaların joqarı dárejede alıp barıwı ushın olardıń turmısı awızbirshilik, teńlik, shólkemleskenlik hám jámáátlik tiykarında shólkemlestiriliwi kerek. Olar jawıngerlik júrislerdegidey birge jasawı hám awqatlanıwı kerek.

Platonnıń kóz qarası boyınsha, basqarıwshılardıń hayal hám balalarınıń ulıwma ekenligi ideal mámleket ushın sheshiwshi áhmiyetke iye. Ideal mámlekette hayallar huqıq hám imkaniyatlarına qaray erkekler menen teń esaplanadı. Dáslepki eki qatlam ushın ádettegidey semya bolmaydı. Balalardı mámleket tárbiyalaydı.

Úshinshi qatlam adamlarınıń turmısınıń neke, múlk, miynet máselelerin Platon ideal mámleket húkimdarları ıqtıyarına qaldıradı. Sebebi bul qatlamlar mámleketti basqarıwdan shetlestirilgen bolsa da, olar qullar emes, erkin adamlar.

Platon xalıqtıń sociallıq jaqtan júdá qatlamlasıwına, iri baylar hám kámbagallar ortasındaǵı ayırmashılıqtıń kúsheyiwine qarsı turgan. Ol orta hal tárepdarı bolgan hám jámiyettiń múlklik qatlamlanıwınıń siyasiy áhmiyetin

jaqsı túsingen. Platon ózi jobalastırgan ideal mámlekettiń basqa mámleketlerden sociallıq-ekonomikalıq tarawdağı ayırmashılığın kámbagal hám baylarga ajıralıwdıń saplastırılıwında dep biledi.

Platonnıń ideal mámleketi - jaqsılardıń ádil basqarıwı. Usıǵan baylanıslı ol Sokrattıń "nızamlı" hám "ádil" degen túsinikler bir nárse degen ideyasına qosıladı. Onıń atap ótiwinshe, jaqsılar basqarıwındağı aristokratlıq mámleket dúzimi ideal mámleket.

Platon óz joybarı júdá quramalı bolıwına qaramastan, onı ámelge asırıw múmkinligine isenedi. Ol eger ideal mámleket qurilgan jagdayda da bunday mámleket máńgi turmawı múmkinligin aytadi. Sebebi insan tábiyatınıń sózsiz buzılıwı aqıbetinde basqarıw formaları almasıp turadı.

Máselen, Platon ideal dep bilgen aristokratlıq mámleket dúziminiń joq etiliwi jer hám turaq jaylardıń jeke múlkke aylanıwına, adamlardı azat hám qullarga ajıratıwǵa alıp keledi, nátiyjede timokratlıq mámleket ornatıladı. Bunday mámleket úzliksiz urıslarga duwshar boladı. Urislar hám timokratik mámlekettegi qarama-qarsılıqlar jeke shaxslar qolinda úlken muǵdarda baylıq toplanıwına alıp keledi. Aqıbetinde mámleket hákimiyatın oligarxiya iyeleydi, kámbaǵallar basqarıwda qatnasa almay qaladı.

Oligarxiyalıq mámlekette múlksiz xalıqtıń baylarga qarsı gázebi kúsheyip baradı, bul bolsa mámleket awdarıspaǵına alıp keledi hám aqır-ayaǵında demokratiya ornaydı.

Tiraniyanı mámleket dúzilisiniń eń jaman kórinisi dep atap ótedi, sebebi onda nızamsızlıq, ózbasımshalıq hám zorlıq húkim súredi. Platonnıń pikirinshe, demokratiyada erkinlik suiste isletiledi hám onnan demokratiyanıń kerisi bolgan tiraniya ósip shıǵadı. Platonnıń demokratiya haqqındağı pikirlerine onıń Afina demokratiyası menen bolgan soqlıǵısıwı tásir etken, álbette.

Ulıwma, demokratiyanı Platon jaǵımlı hám ráńbáreń, biraq jeterli dárejede basqarıp bolmaytuǵın dúzim sıpatında bahalaǵan edi.

Bunday mámleketlerdiń hár qaysısında ne jaqsı is dep esaplangan bolsa (timokratiyada - áskeriy jenisler, oligarxiyada - baylıqlar, demokratiyada - erkinlik), tap sol mámlekettiń nabıt bolıwına sebep boladı.

Platon "Nızamlar" shıǵarmasında "óz qádir-qımbatı boyınsha ekinshi orında turıwshı" mámleket dúzimin súwretleydi. Oǵan bola, ekinshi mámlekettiń 5040 puqarası chek tartıw jolı menen jer uchastkası hám turaq jay aladı, olardan jeke menshik múlk sıpatında emes, al tek ǵana ielik huqıqı menen paydalanadı. Bul jer maydanları mámlekettiń ulıwma múlki esaplanadı hám miyras sıpatında shańaraqtaǵı balalardan tek birewine ótiwi múmkin.

Mal-múlkiniń az yamasa kópligine qarap puqaralar tórt klasqa bólinedi. Kámbaǵallıq hám baylıq shegarası haqqında nızam boladı. Ayırım shaxslar altın yamasa gúmiske iyelik etiwge huqıqı bolmaydı. Sudxorlıq qadaǵan etiledi. hár qanday saltanatqa jol qoyılmaydı. Diyqanshılıq, ónermenchilik hám sawda menen shuǵıllanıwshı qullar hám shet elliler 5040 puqara qatarına kirmeydi. Bul puqaralar jeterli muǵdarda qul menen támiyinlenedi.

Platon puqaralar hám xojeyinler paydalanıwına mólsherlengen bólim qullar hám shet elliler paydalanıwı ushın ajıratılgan eki bólimnen hesh qanday parıqlanbawı kerekligin aytıp, "Sonday boliwi kerek, hár úsh bólimniń muǵdarı óz ara teń, sapası birdey boliwi zárúr," dep atap ótedi.

Ekinshi mámlekettiń kúndelikli turmısına da birinshi mámlekettegidey, awızbirshilik hám jámáát ruwxı sindirilgen. Bólek shańaraq tán alınsa da, tárbiya isi nızamlar menen tártipke salınǵan hám kóp sanlı lawazımlı shaxslarǵa júklengen. Hayallar joqarı basqarıwshılar qatarına kirmese de erkekler menen teń huqıqlı esaplanǵan.

Platon mámleketi basında kóp basqıshlı saylawlar arqalı saylanıwshı 50 hám 70 jas aralıǵındaǵı 37 basqarıwshı turadı. Olardıń hákimiyatta turıw múddeti 20 jıldan aspawı kerek. hár klasstan 90 adamnan, jámi 360 adamnan ibarat saylanatuǵın Keńes salmaqlı hákimiyatqa ie boladı. Kóplegen puqara hámeldarlar hám áskeriy lawazımlılardıń saylanıwı da názerde tutıladı.

Platonnıń "Siyasat" shıǵarması da ózinde bir qatar siyasiy-huqıqıy mashqalalardı sáwlelendirgen. Siyasat bwl pachalar óneri bolıp, ol adamlardı basqarıwdı biliwdi hám eplewdi talan etedi. Eger húkimdar adamlardı basqarıw ónerin jaqsı iyelegen bolsa, ol nizamǵa tiykarlanıp yaki nizamǵa tiykarlanbay mámleketti basqarsa, buniń onsha áhmiyeti joq. Basqa mámleketlerde bolsa eger húkimdarlar adamlardı basqarıw ónerin tolıq iyelemegen, tiyisli bilim almaǵan bolsa, álbette, nizamlarga tiykarlanıwı kerek.

Platon nızam shıǵarıwshıǵa boysınıwdı usınıs etip, bir tárepten, húkimdarlar hákimiyatın, ekinshi tárepten, basqarıw astındaǵılardıń erkinligin belgili dárejede sheklewdi usınıs etedi.

Platon nizamlar teoriyasına da ádewir úles qosqan halda, barlıq ilimler ishinde insandı eń ullı etetuǵın ilim bul - nizamlar haqqındaǵı ilim, deydi. Nizamlardı qorǵaw menen bolsa, mámlekette joqarı sudlaw shuǵıllanadı.

Onıń pikirinshe, sudları joqarı dárejede bolmaǵan mámleketti ádil mámleket-polis dep bolmaydı. Hár bir húkimdar da sudya sıpatında maydanǵa shıǵıwı múmkin. Platonnıń pikirinshe, joqarı sudlawdı ámelge asırıwǵa barlıq puqaralar tiyisli.

Platon nızam shıǵarıwshıǵa, bir tárepten, basqarıwshılar hákimiyatın, ekinshi tárepten, basqarılatuǵınlar erkin sheklew ushın belgili bir ortada turıwın usınıs etedi.

Platonnıń aytıwınsha, nızam shıǵarıwshı, birinshiden, óz nızamların engiziwdi, ekinshiden, buyrıq beriwdi biliwi kerek. Eger ol jaratqan nızamın qollanbasa yamasa oǵan ózi ámel etpese, bul jaǵdayda onıń kórsetpeleri nızamlı kúshke ie bolmaydı hám onıń sózleri qol astındaǵılar tárepinen qabıl etilmeydi21.

Nızam dúziwde mámlekettiń jaylasqan ornı, klimatı hám basqa da ózgeshelikler de esapqa alınıwı zárúr. Sonnan kelip shıǵıp: "Jergilikli sharayatlarǵa qayshı nızam jaratıw múmkin emes," deydi ol. Platon nizam

teoriyasın rawajlandırıwǵa da úlken itibar beredi. Onıń pikirinshe, "nızam haqqındaǵı ilim insandı basqa pánlerge qaraganda kóbirek jetilistiredi."

Qısqası ideal mámlekette sudlaw nızamdı qorǵaydı. Usıǵan muwapıq, Platonnıń atap ótiwinshe, sudlar jeterli dárejede dúzilmegen hár qanday mámleket óziniń mámlekechiligin joǵaltadı, deydi Platon. Sud mámlekechilik wazıypalarınan jıraq ayrıqsha hákimiyat emes. Sonıń menen birge sud islerinde qorǵawshılardıń bolıwı da názerde tutıladı.

7.3. Aristoteldiń jámiyetlik-siyasiy kózqarasları.

Áyyemgi grek filosofi Aristotel Frakiyanıń Stagira qalasında tuwilgan. Sol sebepli, Aristoteldı geyde Stagirit dep te ataydı.

Aristoteldiń ákesi Nikomax Makedoniya húkimdarı Amint II niń jeke táwibi bolgan. Aristotel Makedoniyanın bolajaq húkimdarı Filipp penen balalıǵınan birge oynap ósken. Ol 17 jasınan 37 jasına shekem (367-347-jıllar) filosof Platonnıń Akademiyasında bilim aldı.

Eramızǵa shekemgi 343-jildan baslap Aristotel Aleksandr Makedonskiyge ustazlıq ete baslaydı. Iskender Maqduniy húkimdarlıq taxtına otırǵannan keyin, óz ustazı hám dostına arnap estelik ornatadı. Bul háykeldiń tómeninde tómendegishe jazıwlar bar edi: "Iskender bul estelikti Nikomaxtıń balası, ullı danishpan hám áwliye Aristotel esteligine ornatqan." Aristotel (B.e.sh. 384-322-jıllar) niń pikirinshe, mámleket - tábiyiy rawajlanıw ónimi. Ol siyasatqa óz aldına pán sıpatında qaraydı. Ilimiy izleniwler alıp baradı. Aristotel siyasattı ilimiy eki tárepten: estetikalıq hám ádep-ikramlılıq bilimler kózqarasınan qaraw kerek dep bilgen.

Aristotel ádillikti eki kóriniste boladı, dep túsingen hám oni tómendegi kóriniste túsindiriwge háreket etken. Ádillik: teńlestiriwshi hám bólistiriwshi kórinislerde boladı. Onıń kóz qarasında teńlestiriwshi ádillik matematikalıq

ádillik bolıp, onda barlıq adamlar siyasiy huqıqıy jaqtan teń dep aytıladı. Onda jazalaw hám joǵaltıwlardı qaplaw principleri ámel etedi.[75]

Aristotel Platonnıń siyasiy ideyaların rawajlandırıwda dawam etti. Aristotel pikirinshe, mámleket tábiyiy procesler, adamlardıń sóylesiwge tábiyiy beyimligi nátiyjesinde qáliplesedi. Aristotel barlıq basqarıw formaların eki toparǵa ajırattı:

1. Hákimiyattaǵılar tárepinen gózlengen maqsetke qaray: duris (monarxiya, aristokratiya, politiya); naduris (tiraniya, oligarxiya, demokratiya) - húkimdarlar jeke máplerdi gózleydi.

2. Hákimiyattaǵılar sanına qaray: bir (monarxiya, tiraniya), azshılıq (aristokratiya, oligarxiya) yamasa kópshilik (politiya, demokratiya) húkimdarlıǵı.

Antik siyasiy-huqiqiy pikirlewdiń keyingi rawajlanıwı Platonniń shákirtlerinen biri **Arastu** (eramızdan aldıńǵi 384-322-jillar) atı menen baylanıslı. "Platon meniń dostım, biraq haqıyqatlıq onnan ullıraq," degen hikmetli sóz Aristotel qálemine tiyisli. Ol adamzat tariyxındaǵı kóp qırlı oyshıllardan biri esaplanadı.

Aristotel jaslıǵında Platon akademiyasında oqigan hám keyinirek sabaq bergen. Aristotel tárepinen eramızǵa shekemgi 342-340-jılları, Makedoniya pachası Filipp II usınısı boyinsha, oniń balası, bolajaq sárkarda Aleksandr Makedonskiy tárbiyalanadı. Sonnan keyin ol Afinaga qaytıp, óziniń filosofiya mektebi - Likey (licey) dı ashtı hám derlik ómiriniń aqırına shekem ogan basshılıq etti.

Siyasiy-huqiqiy temalar Aristoteldiń "Siyasat," "Afina politiyası" hám "Etika" sıyaqlı shigarmalarında tolıq sáwlelendirilgen.

Aristotel siyasat haqqındaǵı ilimdi hár tárepleme analizlewge háreket etken. Ol siyasattı etika menen tıǵız baylanıslı halda kórip shıqqan.

Aristoteldiń kózqaraslarında huqıq, nizam hám huqiqiy mámlekechiliktiń tiykarǵı ideyaları óz kórinisin tapqan. Onıń pikirinshe, hár qanday huqıq bul

---

[75] Aristotle. Politics. URL: http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0086,035:1:1253a (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

siyasiy huqıq bolıp, ol tábiyiy huqıqqa hám pozitiv huqıqqa bólinedi. Hár qanday nızamdı siyasiy xarakterli dew ushın ólshem bolıp, onıń siyasiy ádillikke hám huqıqqa muwapıqlığı esaplanadı. "Siyasat" shığarmasında ol nızamnıń wazıypası huqıqqa say háreket etiw kerekligin aytıp, májbúriy boysındırıwğa umtılıw, álbette, huqıq ideyasına qayshı, deydi.

Aristoteldiń talqılawı boyınsha, siyasiy mámleket dúzilisiniń hár túrli formaları, áyne óziniń siyasiy xarakterge iye ekenligi sebepli de, ádillik hám huqıq ideyasına sáykes keledi, basqasha aytqanda, huqiqiy xarakterge iye. Usığan tiykarlanıp Aristotel uliwma, yagniy hámmeniń paydasın oylaytuğın mámleket dúzilisi forması ğana absolyut ádillik principi tiykarında duris mámleketler esaplanadı; biraq, tap usınday formadağı mámleketlerde húkimdarlardıń jeke abadanlığı názerde tutılsa, bunday mámleketler naduris mámleketler, olar despotikalıq tártiplerge tiykarlangan, mámleket bolsa erkin insanlardıń óz ara birligi, dep atap ótedi.

Aristoteldiń kóz qarası boyınsha, mámleket tábiyiy rawajlanıwdıń nátiyjesi. Bul mániste ol shańaraq, jámáát sıyaqlı dáslepki strukturalarğa uqsaydı. Biraq mámleket barlıq strukturalardı óz ishine alıwshı joqarı formadağı struktura bolıp tabıladı. Aristotel jeke menshik múlk, shańaraq hám individual huqıq máplerinen kelip shığıp, Platonnıń ideal mámleket haqqındağı eki joybarın da sınğa aladı. Onıń aytıwınsha, múlk, hayallar hám balalardıń Platon usınğanınday ulıwmalığı mámlekettiń joq bolıwına alıp keledi.

Aristoteldiń ideyası boyınsha, mámleket quramalı túsinik bolıp, onıń qanday formada ekenligin anıqlawda kimler onıń puqaraları esaplanıwı úlken áhmiyetke iye. Usı mámlekettiń nızam shığarıwshı hám sud hákimiyatında qatnasıw imkaniyatına iye bolğanlar ğana puqaralar esaplanadı.

Mámlekechilik forması, sonday-aq, húkimdarlar sanı (jeke húkimdarlıq, azshılıq, kópshilik) menen de belgilenedi. Bunnan tısqarı, Aristotel mámleketti duris hám naduris formalarda bolıwın da kórsetedi. Durıs formalarda

basqarıwshılar ulıwma payda jolında háreket etedi, nadurıs formalarda bolsa tek ózleriniń jeke máplerinen kelip shıǵadı.

Mámlekettiń duris forması sipatında Aristotel monarxiya basqarıwın (pachaqlıqtı), aristokratiya hám politiyanı kórsetedi. Usıǵan sáykes túrde tiraniya, oligarxiya hám demokratiyanı ol nadurıs hám qáte basqarıw formaları dep esaplaydı.

Aristotel eń jaqsı hám ideal mámleket forması dep siyasattı kórsetedi. Politiyada mámleketti uliwma máp jolinda kópshilik basqaradi. Bul basqarıw oligarxiya hám demokratiyanıń úylesken formasına uqsas boladı. Aristotel Politaya tán bolgan múlk iyeleri hám múlksizlerdiń, baylıq hám erkinlik sıyaqlı máplerdiń bunday birlesiwi júdá kóp mámleketlerge tán ekenligin aytıp ótedi.

Aristotel joqarı hákimiyat nızamga emes, xalıqqa baylanıslı bolgan asa demokratiyanı sınga alıp, baylar hám kámbagallar kelisimine, nizam ústinligine tiykarlangan ortasha demokratiyanı qollap-quwatlaydı. Sonıń ushın da ol Solon reformalarına joqarı baha beredi.

Aristoteldiń politikası oligarxiya hám demokratiyanıń eń jaqsı táreplerin ózinde sáwlelendiredi. Sonıń menen birge bul siyasat olardıń kemshiliklerinen de jıraq. Politiya - mámlekechiliktiń "ortasha" forması hám onda "ortasha"lıq barlıq nársede kórinedi: ádep-ikramlılıqta - ortasha, múlkte - ortasha abadanlıq, húkimdarlıqta - orta qatlam hám t.b. Aristotel "ortasha" adamlardan ibarat bolgan mámleket eń jaqsı mámleket dúzimine iye bolatuǵının ayrıqsha aytıp ótedi. Aristoteldiń orta buwınǵa tayanǵan jámiyettiń abzallıqları haqqındaǵı bunday kózqarasları Ózbekstanda orta múlkdarlar klasın qáliplestiriw ushın háreket alıp barılıp atırǵan házirgi waqıtta ayrıqsha áhmiyetke iye.

Bul jerde gáp, eger múlk formalarınıń hár qıylılıǵı hám birinshi gezekte jeke menshik múlk hár qanday mámlekettiń demokratiyalıq negizleriniń turaqlılıǵınıń ekonomikalıq tiykarı esaplansa, real óndiris qurallarınıń orta múlk ielerinen ibarat kúshli qatlamnıń bar ekenligi onıń siyasiy tiykarı ekenligi haqqında barmaqta. Xalıq arasında haqıyqıy múlk ieleri orta qatlamınıń

kópshilikti qurawı mámlekette sociallıq-ekonomikalıq reformalardı artqa qaytarıw imkaniyatların saplastırıwdıń kepili bolıp esaplanadı.

Sol sebepli biz ekonomikalıq ózgerisler procesin respublikada haqıyqıy orta múlk ieleri klasın qáliplestiriwdey áhmietli wazıypanı sheshiw menen baylanıstırıp atırmız. Insan ózin haqıyqıy múlk iyesi dep sezbegenshe, óz huqıqları ushın, aqırǵı nátiyjeler hám óndiris nátiyjeliligi ushın múlk iyesi sıpatında gúrespeydi. Jámiyette turaqlılıqtı saqlap qalıw hám qorǵawǵa umtılmaydı."

Zotan, Aristotel pikirinshe, kerekli dárejedegi teńliktiń joqlıǵı mámleketti pıtırańqılıqqa alıp keledi. Bunday jaǵday ádette salıstırmalı teńliktiń hám siyasiy ádillik principiniń buzılıwı aqıbetinde kelip shıǵadı (teńlik birinshi jaǵdayda muǵdar menen ólshense, ekinshisinde - qádir-qımbat penen ólshenedi).

Aristoteldiń eń jaqsı mámleket dúziw joybarına muwapıq, ideal mámlekettiń xalqı jeterli muǵdarda boliwi kerek. Jaqsı mámlekettiń aymaǵı teńiz hám materikte qolaylı jaylasqan bolıwı shárt. Bunday mámlekette ónermentler, teńizshiler hám sawdagerler puqaralıq huqıqına iye bolmaydı. Jer eki bólimge bólingen: bir bólimi mámlekettiń uliwma iyeliginde boladı, ekinshi bólimi jer puqaralardıń jeke múlki esaplanadı.

Aristotel óziniń huqiqiy kózqaraslarında Sokrat hám Platonnıń ádillik hám nizam birdey degen ideyasına qosıladı. Huqiq ózinde ádillikti sáwlelendiredi hám adamlar arasındaǵı siyasiy qatnasıqlar norması bolip xizmet etedi. Ulıwma, siyasiy mánistegi huqıqtı Aristotel "siyasiy huqıq" dep ataydı. Bul bolsa siyasiy bolmagan huqıq joq ekenligin, siyasiy bolmagan, yaǵnıy zulımlıqqa, eziwshilikke tiykarlangan basqarıw formalarında huqıq bolmaytuǵının anlatadı.

Siyasiy basqarıw, Aristotel kóz qarası boyınsha, adamlar tárepinen emes, al nizam tárepinen basqarıw. Sebebi adamlar, hátteki eń jaqsıları da, sezimge hám ıshqıpazlıqqa beyim, nızam bolsa birdey ózgermeydi.

7.4. Ellinizm dáwiri (eramızdan aldınǵi IV ásirden II ásirge shekem) siyasiy-huqiqiy táliymatı.

Áyyemgi Greciya mámleketiniń krizisi ellinizm dáwiri mámleket hám huqıq táliymatında ayqın kórindi. IV ásirdiń sońǵi sheregine kelip Greciya polisleri dáslep Makedoniya, keyinirek Rim húkimdarlıǵı astında qaldı. Aleksandr Makedonskiydiń eramızǵa shekemgi 336-323-jillardagi atlanısları ellinizm dáwirin, yaǵnıy ellinlik monarxlar dáwiri hám ellinlesiwdi baslap berdi. Bizge belgili, ellinizm áyyemgi dúnya tariyxında eń quramalı hám qarama-qarsılıqlarga tolı dáwir esaplanadı. "Ellinizm konkret tariyxıy hádiyse, - dep jazadı professor F.Sulaymanova óziniń "Shıǵıs hám Batıs" kitabında, - ekonomikalıq, sociallıq, siyasiy, ideologiyalıq hám mádeniy turmısta grek hám jergilikli ózgesheliklerdi ózinde jámlegen tariyxıy haqıyqatlıq...

...Ellinizm dáwirinde tek grek ádebiyatında ǵana emes, kórkem óner, ideologiya tarawı - filosofiya hám dinde de keskin ózgerisler júz beredi. hár bir azat (yaǵnıy qul bolmaǵan) insan burınǵı siyasiy erkinliginen ayırıladı, onıń ómiri, baxıt-ıǵbalı zalım húkimdar, siyasat, ekonomikalıq ózgerisler menen baylanıslı, biraq bul sırtqı kúshlerdiń birewin de ózgertiwge shaxstıń kúshi jetpeydi. Nátiyjede shaxs óz qabıǵına oralıp qaladı. Mine usınday sharayatta filosofiya dáslep shaxs máselesi, ádep-ikramlılıq, ámeldegi jámiyet dúziminde insan qanday jol menen úmitsizlikke túspesten, óz abırayın joǵaltpastan, ómir jolın basıp ótiwi múmkinligi máseleleri menen shuǵıllanadı. Bul dáwirde tábiyiy pánler filosofiyasınan ajıralıp, ǵárezsiz rawajlanadı, izertlewlerden teoriyalıq juwmaqlar shigarmaydi. Ellinistik dáwir filosofları, ásirese, ullı salaflar shıǵarmaların túsindiriw, talqılaw menen kóp shuǵıllanadı."

irobar, bul dáwirde qáliplesken filosofiyalıq táliymatlar, bul dáwirdiń siyasiy-huqiqiy ideyaları Epikur, stoikler hám Polibiydin kózqaraslarında óz sáwleleniwin taptı.

Epikur (eramızdan aldınǵı 341-270-jillar) óziniń siyasiy-huqiqiy kózqarasları menen Demokrit táliymatınıń dawamshısı bolip qaldı. Epikur

pikirinshe, tábiyat, qudaylardıń ıktıyarısız, óz nizamları boyinsha ǵárezsiz rawajlanıp baradı.

Insan erki, Epikur kózqarası boyınsha, onıń óz turmıs tárizin sanalı tańlap alıw juwapkershiligi bolıp tabıladı. Ózlestiriwge sheginiw, belsendi jámiyetlik-siyasiy turmısta qatnaspawdı úgit-násiyatlaw Epikur táliymatına tán ózgeshelik. Onıń pikirinshe, mámleketlik hákimiyat hám siyasiy qarım-qatnastıń tiykarǵı maqseti - adamlardıń óz-ara qáwipsizligin támiyinlewden, bir-birinen qorqıwshılıqtan qutqarıwdan ibarat.

Epikur táliymatına **kóre, nızamlar basqarıwshı "danıshpanlar"dı (yaǵnıy kámil insanlardı) "topalań"dan ajıratıw hám qorǵawdıń, ayrıqsha shaxs erkinliginiń jámiyetlik kepili bolıp tabıladı. "Nızamlar, - dep jazadı Epikur, - danıshpanlar jamanlıq qılmawı ushın emes, al olarǵa basqalar jamanlıq qılmawı ushın jaratılgan."**

Haqıyqıy individualist bolgan Epikur asa demokratiyaga qarsı bolgan. Sonıń ushın da ol "dana" adamdı "alaman"ǵa keskin qarsı qoyadı. Ol hesh qashan topalańǵa jaǵınıwǵa umtılmaydı, kerisinshe, olar sezimlerinen awlaq bolıwǵa háreket etedi.

Ellinizm dáwiri siyasiy-huqiqiy táliymatındaǵı jáne bir aǵım stoicizm bolip, **Zenon** (eramızdan aldınǵi 336-264-jillar) oniń tiykarın salıwshısı esaplanadı. Stoiczmniń ózi de úsh dáwirge bólinedi. Stoitsizm táliymatına kóre, dúnyanı táǵdir basqaradı. Táǵdir ilahiy qásiyetke iye bolgan "tábiyiy nizam" sipatında payda boladı.

Tábiyiy nizamlardıń universal ózgesheligine súyengen Zenon hám Xrisipp, keyin ala olardıń grek hám rimlik izbasarları mámleket haqqındaǵı shigarmalarında kosmopolitikalıq kózqaraslarına tiykarlanıp barlıq adamlar óz tábiyatları hám uliwma álem nizamları boyinsha bir pútin dúnya mámleketi kosmopolis puqaraları degen ideyanı kóterip shiqti. Bul ideya boyınsha adamlar ayırım mámleketler puqaraları emes, al pútkil dúnyanıń puqaraları esaplanadı.

Tábiyiy nızamlardıń universallıǵı hám qúdiretine artıqsha itibar bergen stoikler mámlekechiliktiń ayrıqsha polis formaların, polis nızamları rolin biykarladı. Individual shańaraq quriw, sud, ibadatxanalar, mektep, sawda, pul sıyaqlı jámiyetlik turmis hám siyasiy mádeniyat institutları da stoikler tárepinen sınǵa alingan.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Zenon aralas basqarıw forması tárepdarı bolǵan: Sol sebepli de ol: "Eń jaqsı mámleket dúzimi - demokratiya, pachalıq hám aristokratiya úylesken dúzim," dep táriyplegen.

Stoikler táliymatı belgili grek tariyxshısı hám jámiyetlik gayratker **Polibiy** (b.e.sh. Polibiyge táliymatına muwapıq, barlıǵı bolip mámlekechiliktiń altı forması bar. Bul mámlekechilik formaları baslanıwı hám tamamlanıwı tártibine qaray tómendegishe izbe-iz almasıp turadi: pachalıq - tiraniya - aristokratiya - oligarxiya - demokratiya - oxlokratiya.

Polibiydin teoriyasına muwapıq, "sanap ótilgen barlıq basqarıw formaların óz ishine algan basqarıw eń jetilisken bolip tabıladı." Polibiydin Aristotel tásiri sezilip turgan bul kózqarasların keyin ala basqa alımlar ideal mámleket "joybarları"n islep shiǵiwda keń paydalandı. Bunnan tısqarı, usı orında hákimiyat tarmaqları bóliniwi haqqındaǵı zamanagóy teoriyanıń jaratılıwında da bul ideyanıń tásiri oǵada úlken bolǵanlıǵın ayrıqsha atap ótiw lazım.

Áyyemgi grek oyshılları siyasiy-huqiqiy kózqaraslardıń rawajlanıwına, mámleket hám huqıq mashqalalarınıń teoriyalıq analizine salmaqlı úles qosti. Olardıń siyasiy hám huqıqıy táliymatlar tariyxında teńsiz orın tutıwınıń sebebi de áne sonda.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Greciyada siyasiy-huqiqiy táliymatlar qashan payda bolgan hám olardıń tiykargı baǵdarları?

2. Áyyemgi Greciya siyasiy-huqiqiy táliymatlarınıń rawajlanıwında "jeti danishpan"dıń siyasiy-huqiqiy ideyalarınıń tutqan orni?

3. Platonnıń mámlekettiń payda bolıwı hám rawajlanıwı haqqındağı kózqarasları haqqında pikiriniz?

4. Platonnıń nizamshılıq hám siyasat haqqındağı táliymatı.

5. Onın ideal mámleket joybarları haqqındağı ideyaların talqılań.

6. Aristoteldiń mámlekettiń payda boliwi, wazıypası hám forması haqqındağı kózqarasları.

7. Aristoteldiń siyasat, huqıq hám sociallıq ádillik haqqındağı kózqarasları.

8. Ellinizm dáwiri siyasiy-huqiqiy táliymatı haqqında pikir-usınıslarınız.

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Áyyemgi Greciya dáwirleriniń salıstırmalı analizi: Hárbir tariyxıy dáwir (Egey, Doriy basqınshılığı, Arxaik, Klassik, Ellinizm) niń ózine tán sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgesheliklerin tereń úyreniw hám salıstırıw.

2. Grek polisleriniń mámlekechilik formaları hám olardıń evolyuciyası: Afina demokratiyası, Sparta aristokratiyası (oligarxiyası) mısalında polisler arasındağı ayırmashılıqlar, olardıń qáliplesiwi hám rawajlanıw sebepleri.

3. Gomer hám Gesiodtıń siyasiy-huqıqıy kózqaraslarınıń mifologiyalıq tiykarları: Olardıń shığarmalarında ádillik, huqıq, nızam hám basqarıwğa tiyisli dáslepki túsiniklerdiń diniy-mifologiyalıq tamırların izertlew.

4. "Jeti danıshpan"dıń siyasiy hám huqıqıy filosofiyadağı ornı: Olardıń "nızam ústinligi" ideyası, nızamlarğa boysınıw zárúrligi hám polis turmısındağı áhmiyeti boyınsha kózqarasların tereń úyreniw.

5. Solon reformaları hám Afina demokratiyasınıń qáliplesiwine tásiri: Solonnıń sociallıq-ekonomikalıq hám siyasiy reformalarınıń Afina mámlekechiliginiń rawajlanıwındağı áhmiyeti, onıń "nızamları"nıń mazmun-mánisi.

6. Pifagor hám Geraklittiń siyasiy-huqiqiy filosofiyası: Olardıń ideal mámleket, ádalatlı basqarıw hám aqsúyeklik túsinigine baylanıslı kózqarasların talqılaw.

7. Demokrittiń mámleket hám jámiyettiń kelip shıǵıwı haqqındaǵı teoriyası: Onıń atomistikalıq kózqarasları tiykarında jámiyettiń tábiyiy evolyuciyası hám mámlekettiń maqsetleri haqqındaǵı ideyaların úyreniw.

8. Sofistlerdiń huqıqıy relyativizmi hám insannıń roli: Sofistlerdiń "kúshlilerge payda keltiretuǵın nárse ádillik bolıp esaplanadı" sıyaqlı kózqarasları, jeke huqıqlar hám kelisim-shártnama túsiniklerin talqılaw.

9. Sokrattıń mámleket hám huqıqqa bolgan sın kózqarasları: Onın "bilimdenge basqarıw" ideyası, Afinadaǵı demokratiyaga qarata unamsız múnásibeti hám nizamlarga boysınıw principlerin úyreniw.

10. Platonnıń ideal mámleket joybarı hám basqarıw formaları haqqındaǵı teoriyası: "Mámleket" hám "Nızamlar" shıǵarmalarında súwretlengen ideal mámleket dúzimi, jámiyettiń qatlamlasıwı, shańaraq hám múlk máseleleri, sonday-aq, durıs hám nadurıs basqarıw formaların tereń talqılaw.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Áyyemgi Greciya tariyxınıń birinshi dáwiri qalay ataladı?
a) Klassikalıq dáwir
b) Ellinizm dáwiri
c) Egey yamasa krit-miken dáwiri
d) Arxaik dáwir

2. Doriy qáwimleri áyyemgi grek tiliniń qaysi dialektte sóylesken?
a) Axey dialekti
b) Ioniy dialekti
c) Doriy govorı
d) Eol govorı

3. Antik qulshılıq jámiyetiniń turaqlılıǵı qaysı dáwirge tuwri keledi?
a) Krit-miken dáwiri
b) Doriy basqını dáwiri
c) Arxaik dáwir
d) Klassikalıq dáwir

4. Ellinizm dáwiri qaysi mámleketlerdiń basıp alınıwı menen juwmaqlanadı?
a) Rim hám Parfiya.
b) Makedoniya hám Parsı
c) Mısır hám Bobil.
d) Vizantiya hám Parsı.

5. Áyyemgi Greciyada sawda-ónermenchilik penen shuǵıllanıwshı gárezsiz qala-mámleketler qalay atalgan?
a) Metropoliya

b) Akropol
c) Polis
d) Demos
6. Afina, Abderde qanday basqarıw usılı ornatılgan edi (b.e.sh. VI-V ásirler)?
a) Oligarxiya
b) Demokratiya
c) Aristokratiya
d) Tiraniya
7. Spartada qanday mámlekechilik ornatılgan?
a) Demokratiya
b) Tiraniya
c) Oligarxiyaga jaqın turıwshı
d) Aristokratiyaǵa jaqın
8. Áyyemgi Greciya siyasiy-huqiqiy táliymatlarınıń gúllep-jasnaw dáwiri qaysi oyshıllar atı menen baylanıslı?
a) Gomer, Gesiod
b) Pifagor, Geraklit
c) Demokrit, sofistler, Sokrat, Platon, Aristotel.
d) Epikur, stoiklar, Polibiy.
9. "Iliada" hám "Odisseya" dástanlarınıń ápsanalıq dóretiwshisi kim?
a) Gesiod
b) Pifagor
c) Gomer
d) Demokrit
10. Troya urısı qaysı dástanlarda kórkem súwretlenedi?
a) "Teogoniya" hám "Miynet hám kúnler"
b) "Iliada" hám "Odisseya."
c) "Mámleket" hám "Nızamlar"
d) "Apologiya" hám "Protagor"
11. Gomerdin "Iliada" dástanında ulıwma ádilliktiń qorǵawshısı, zorlıq hám ádalacızlıqqa jol qoyganlardı ayawsız jazalawshı sipatında kim kórinedi?
a) Axilles
b) Odissey
c) Zevs kudayı
d) Agamemnon
12. Gesiodtıń "Teogoniya" dástanında Zevs hám Femida nekesinen tuwilgan ádillik qudayı kim?
a) Evnomiya
b) Dike
c) Penelopa
d) Elena
13. Áyyemgi Greciyanıń "jeti danıshpanı" qatarına kim kirmeydi?
a) Fales

b) Pıshıq
c) Periasdr
d) Aflotun

14. "Ózińdi óziń ańla" degen belgili hikmetli sózdiń avtorı kim?
a) Solon
b) Xilon
c) Pifagor
d) Geraklit

15. Afinada xalıqtıń múlk jaǵdayın esapqa alıp tórt klasqa bólgen reformator kim?
a) Klisten
b) Perikl
c) Solon
d) Drakont

16. Pifagor siyasatta qanday kózqarasqa iye edi?
a) demokratiyalıq
b) Oligarxik
c) aristokratlıq
d) zalımlıq

17. Demokrittiń pikirinshe, mámleket ne ushin jaratılgan?
a) Baylıq toplaw ushın
b) Kúshlilerdi qorǵaw ushın
c) Hámmeniń baxıtlı bolıwı ushın
d) Urıslar alıp barıw ushın

18. Sofistlerdiń tiykarǵı iskerligi ne menen baylanıslı edi?
a) Diyqanshılıq penen shuǵıllanıw
b) Metallardı qayta islew
c) Haqı esesine adamlardı hár qıylı tarawlarda, sonıń ishinde, mámleket hám huqıq máselelerinde danıshpanlıqqa úyretiw
d) Áskeriy atlanıslar shólkemlestiriw

19. Sokrat kimlerdiń ashshı sınshısı edi?
a) Pifagor hám Geraklit
b) Gomer hám Gesiod
c) Sofistler
d) Afinadaǵı demokratlar

20. Platon jámiyetti qaysi úsh qatlamga bóledi?
a) Pachalar, sawdagerler, qullar.
b) Diyqanlar, ónermentler, áskerler
c) Filosoflar, áskeriy saqshılar, diyqanlar hám ónermentler
d) Baylar, orta hallar, kámbaǵallar

8-BAP. ÁYYEMGI RIMDEGI SIYASIY TÁLIMATLAR.

8.1. Áyyemgi Rimdegi siyasiy pikirdiń uliwma sipatlaması.

Áyyemgi Rimniń siyasiy institutları hám kózqarasları xalıqtıń túrli qatlamları - patriciyler hám plebeyler, nobilitetler (baylar) hám kámbagallar, optimatlar (jámiyettiń joqarı toparları) hám populyarlar (tómengi erkin qatlamlar), erkin adamlar hám qullar ortasında qattı gúres shárayatında uzaq tariyx dawamında qáliplesip hám rawajlanıp bardı.

S. P. Q. R. latinsha "Senatus Populusque Romanus" ("Senat hám Rim xalqı") sóziniń qısqartpası bolip, ol Rim legionları normalarında súwretlengen hám respublika hám imperatorlıq dáwirinde de qollanilgan.

Áyyemgi Rim tariyxın úsh dáwirge bólip qaraw dástúrge aylangan: pacha dáwiri (b.e.sh. 754-510-jillar), respublika dáwiri (b.e.sh. 509-28-jillar), imperatorlıq dáwiri (b.e.sh. 395-jilga kelip birden-bir Rim imperiyası ekige bólindi: yaǵnıy paytaxtı Rim bolgan Batis hám paytaxtı Konstantinopol bolgan Shigis Rim imperiyalarına bólinip ketti. Shigis Rim imperiyası 1453-jilga shekem saqlanıp qaldı.

Áyyemgi Rim tariyxında plebeylerdiń tiykargı "Rim xalqı" dep esaplangan, barlıq siyasiy hám puqaralıq huqıqların óz qollarına algan patriciyler menen teń dárejege erisiw ushin alıp bargan gúresi áhmiyetli iz qaldırdı. Bul gúres Rimniń altınshi shahı Serviy Tulliy reformalarınıń baslanıwına alıp keldi. Bul reformalar nátiyjesinde plebeyler múlklik (sociallıq) jaǵdayına qarap bes kategoriyaga bólinetuǵın "Rim xalqı" quramına kirgizildi. Reformalar mámleket basqarıwında baylardıń ústinligin támiyinledi. Plebeyler xalıq jıyınında qatnasıw, jámiyetlik múlk hám jerden óz úlesine iye bolıw huqıqın aldı. Biraq plebeyler patriciler menen teń huqıqqa iye bola almadı, nátiyjede olar patricilerdiń jenilliklerine qarsı jáne kóp waqit gúresiwlerine tuwra keldi.

Plebeyler yaki plebsler (latinsha plebs, plebejus - "ápiwayı adamlar") - Áyyemgi Rim xalqı, dáslep patriclardan parıqlı túrde siyasiy huqıqlarga iye bolmagan.

Rim qonsilas qáwimler hám qalalardı basıp alıw nátiyjesinde adamlar menen tolıp bardı. Dáslep jat xalıq hár túrli Rim qáwimlerine tiyisli edi. Olar qáwimlik tiykarda dúzilgen hám úsh etnikalıq komponent: latınlar, sabınlar hám etrusklar birlesiwin sáwlelendirgen. Rim jámiyetiniń tolıq huqıqlı agzaları áste-aqırın jámiyettiń ayrıqsha bólimine aylandı. Olar patrisiyler dep atalgan hám dáslep tek olar gana "Rim xalqı"n quragan.

Patrisiy (lat. patrisius, pater - "ata" sózinen) áyyemgi Rimde - húkimdar qatlamdı qurawshı tiykargı rimliler shańaraqlarına tiyisli hám óz qolinda jámiyetlik jerlerdi uslap turgan shaxs; olardıń tolıq qarama-qarsısı plebeyler (latinsha pleblerden - "alaman, ápiwayı adamlar").

Patrisiyler dáslep Rim xalqın (lat. Populus Romanus Quiritium) shólkemlestirgen hám plebeylerge qarsı bolǵan qáwim jámáátiniń quramına kirgen pútkil túpkilikli jergilikli xalıqtı óz ishine alǵan; qáwimnen aqsúyek patriarxal shańaraqlar ajıralıp shıqqannan keyin tek bir waqıtları ata-babaları korol senatın shólkemlestirgen qáwimlik jer iyeleri aristokratiyası patriciylerge tiyisli bola baslagan. Qáwim aristokratiyasına tiyislilik tuwma huqıq penen de, asırap alıw yaki sıylıqlaw arqalı da alınıwı múmkin edi. Bul huqıq ólim yamasa huqıqlardıń shekleniwi sebepli joǵalǵan.

Plebeylerdiń kórnekli ideologları hám ideyalıq basshıları, aga-ini Tiberiy (b.e.sh. 133-jıl) hám Gay Grakx (b.e.sh. 122-jıl) bolıp, olar xalıq tribunları bolıp saylangan dáwirlerde (b.e.sh. 123-jıllarda) artıqsha jerlerdi tartıp alıw hám olardı jersizlerge tarqatıw, jollar qurıw hám azıq-awqat bahasın tómenletiw ideyaları menen shiǵadı. Bul ilajlardı ámelge asırıw boyınsha olardıń orınlanıwları joqarı qatlamlardıń qattı qarsılıǵına ushıraydı hám aqıbetinde qurallı soqlıǵısıwǵa aylanıp ketedi, bul gúreste agayinli Grakxlar da qaytıs boladı.

Rim tariyxında plebeylerdiń ústinlikke iye bolgan patritseyler ("Rim xalqı") menen teń huqıqlarga iye boliw ushin alıp bargan gúresi áhmiyetli rol oynadı. Bul gúres altınshi Rim pachası Servey Tulliydin reformalarına alıp keldi. Bul reformalar nátiyjesinde plebeyler "Rim xalqı" quramına kirgizildi. Olar xalıq májilisinde qatnasıw hám jámiyetlik múlkte óz úlesine iye bolıw huqıqın aldı. Biraq plebeyler huqıqlarda patriciyler menen tolıq teńlestirilmedi. Olar patricyalardıń artıqmashlıqlarına qarsı gúresiwdi dawam ettirdi.

Plebeylerdiń máplerin kórsetiwshiler sipatında aga-ini Tiberiy hám Gay Grakxlar siyasiy maydanga keldi. Olar Rim Respublikası xalıq tribunına konsul bolip jaylasıp Rim jámiyetlik-siyasiy tártiplerin demokratiyalastırıw, iri jer iyeligin sheklew, artıqsha jerlerdi tartıp aliw hám olardı jersiz diyqanlarga beriw, nanniń bahasın tómenletiw, jana jollar quriwdi jaqlap shiqtı. Olardıń shigiwları Senat hám ondağı aristokratlıq toparlarga qarsı demokratiyalıq hárekettiń kúsheyiwine alıp keldi.

Aga-ini Grakxlar eki ataqlı áyyemgi Rim reformatorları:

Tiberius Sempronius Grax (lat. Tiberiy Semproniy Gracx, (shama menen b.e.sh. 163-jıl - 133-jıl jazı) - áyyemgi Rim siyasachısı, Gay Graxtıń úlken ağası, xalıq tribunı (b.e.sh. 134-jıl 10-dekabrden ólimine shekem lawazımda).

Gay Semproniy Grakx (lat. Gay Semproniy Gracx, b.e.sh. 153-121) - áyyemgi Rim siyasachısı, xalıq minberi, Tiberiy Gracxtıń inisi.

Biziń eramızğa shekemgi 123-jilda, Tiberiy Grakx óliminen 9 jil ótip, Gay Grakx tribun etip saylandı. Gay Grakxtıń eń áhmietli nızamları xalıqtıń barlıq basqa klassların aristokratiyağa qarsı birlestiriwge alıp keldi:

Rimde jasawshı kámbağal puqaralarga nandı arzan satıw haqqındağı nan nizamı (lex frumentaria);

Tiberiy Grakxtıń agrar nizamı sebepli payda bolgan mayda jer iyeleriniń qatnasıqların jeńillestiriw ushin Italiyada jana jollar quriw haqqındağı jol nizamı (lex viaria);

sud nızamı (lex judiciaria), oǵan kóre, burın tek senatorlar kirgizilgen sudyalar dizimine senatorlar menen teń muǵdarda atlılar da kirgizilgen. Bul nizam menen baylanıslı halda Grakxtıń tribunattaǵı dostı (lex repetundarium) Aksilliy Glabrio nizamı bolıp, ogan muwapıq wálayat húkimdarların qıyanet etiw hám tovlamachilik islerinde senatorlar emes, tek atlılar sudya boliwi múmkin edi;

áskeriy nizam (lex militaris) kámbaǵallar ushin áskeriy xizmettegi qıyınshılıqlardı jeńillestirdi: áskeriy kiyim-kenshek bahası áskerdiń aylıǵınan uslap qalınbadı;

Italiyanın qublasında jana awıl xojalıq koloniyaların (lex de coloniis deducendis) dúziw usınıs etildi.

8.2. Lukreciy Kar (b.e.sh. 99-55-jj.) tábiyat, insan mashqalaları haqqında.

Tit Lukreciy Kar (shama menen b.e.sh. 99-95-55) - Áyyemgi Rim shayırı hám filosof-materialist. Lukreciy haqqındaǵı biografiyalıq maǵlıwmatlar derlik saqlanbaǵan. Lukreciy sol dáwirde belgili bolgan Neapol Epikur mektebinde filosofiyalıq bilim algan bolıwı múmkin. Aldıngı siyasiy kózqarasları qulshılıq demokratiyasına tiyisli bolgan iri filosof Tit Lukreciy Kar (eramızdan aldıngı 99-55-jıllar) áyyemgi grek oyshılı Demokrit kózqaraslarınıń dawamshısı bolıp, tariyxıy process dawamında mámlekettiń payda bolıwı sózsiz ekenligin dálillep, qulshılıqtıń ótkinshi ózgesheligi haqqında sóz etken.

Eramızdıń I ásirinde Rimde xristianlıq qáliplesip, keyin ala ol jáhán dinine aylandı. Xristianlıq ezilgen massanıń, miynetkesh xalıqtıń táliymatı sıpatında júzege keldi. Dáslepki xristian ádebiyatı shigarmalarında (misalı, "Ioann apokalipsisi" - "Apokalipsis" - eramızǵa shekemgi 68-69-jillar) "jawız imperatorlar," baylar, sawdagerler jek kóriwshilik penen tilge alınadı. Dáslepki xristianlar qullıqtı joq etip, "Qudaydıń mıń jıllıq saltanatın" ornatıwdı árman etken. Olar barlıq agzaları teń bolgan jámáátlerge birlesken. Múlktiń ulıwmalıǵı, jámáát aǵzalarınıń óz-ara járdemi belgilep qoyıldı. Biraq xristianlıq Rim

imperiyasınıń rásmiy dinine aylanǵannan keyin, buringi demokratizmnen uzaqlasıp, húkimdar klasslar dinine aylandı.

Lukreciy oyshıl sıpatında ulıwma hám bir pútin halda áyyemgi mexanistlik materializmniń tipik wákili sıpatında maydanǵa shıǵadı. Biraq áyyemgi dúnyanıń bul mexanistlik materializmi jańa hám házirgi zamannıń mexanistlik materializminen ádewir parıq qıladı. Lukreciydin filosofiyası uliwma metafizikalıq xarakterge iye bolıwına qaramastan, onda dialektikalıq elementler bar bolıp, bul mexanistlik koncepciyanı házirgi zaman mexanistlik jalpaq materializmnen joqarı qoyadı. Materialistik sensualist bolǵan Lukretsiy tek sezimiy maǵlıwmatlar menen sheklenip qalmaydı. Lukreciy materializmi - bul klassikalıq táriyptegi áyyemgi materializm bolip, ol áyyemgi pán hám teoriyalıq pikirlewdiń sintezin bildiredi. Materiallıǵı menen ajıralıp turadı. Ol altı kitaptan ibarat "Nárselerdiń tábiyatı haqqında" (De rerum natura) didaktikalıq poemasınıń avtorı. Birinshisi Lukreciydiń kosmologiyalıq kóz-qarasların, olardıń tiykarǵı qaǵıydaların óz ishine aladı: "Hesh nárseden qudaylıq ıqtıyar menen hesh nárse dóretilmeydi," dúnyada atomlıq deneler hám boslıqtan basqa hesh nárse joq. Ekinshi kitapta atomistlik teoriya, atomnıń óz-ózinen awısıwı (clinamen) haqqındaǵı táliymat, álemlerdiń kópligi haqqındaǵı koncepciya bayan etiledi, táǵdir hám qudaylardıń álemdi jaratıwda qatnasıwı haqqındaǵı ideyalar biykar etiledi. Úshinshi kitap jannıń ólmesligi hám janlardıń kóship júriwi haqqındaǵı túsiniklerdi sınǵa alıwǵa baǵıshlanǵan; onda jannıń óliwi haqqında dáliller keltirilgen, ólimnen qorqıwdıń áhmiyetsizligi haqqında sóz etilgen. Tórtinshi kitap sezim sezimi tiykarı bolgan atom obrazları (simulacra) haqqındaǵı táliymat penen baylanıslı bolgan biliw teoriyası bayan etiledi. Besinshi kitap Epikurdı ulıǵlaw menen baslanadı hám tábiyat hám adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń antiteleologiyalıq koncepciyasın óz ishine aladı: "qajet" adamzat mádeniyatı rawajlanıwınıń tiykarın quraydı hám bul boyınsha Lukreciy Demokritke jaqın turadı. Altınshı kitap sırımlı qorqınıshlardı keltirip shıǵaratuǵın tábiyat qubılıslarınıń sebeplerin túsindiriwge arnalǵan; tábiyattıń ullı kelbeti bul jerde

adamǵa dushpan bolǵan qubılıslardı súwretlew menen gúńgirtlenedi - kitap Afinadaǵı oba súwreti menen tamamlanadı, bul pútkil dástannıń optimizmin tragediyalıq túrde kólegeyleydi.

"Sonıń ushın boslıq bar ekenligi gúmansız:

Boslıqsız hesh nárse ulıwma múmkin bolmas edi.

Háreket etiw kerek edi; sebebi deneniń belgisi bolǵan nárse:

Qarsılıq kórsetiw hám jol qoymaw - máńgi tosıq

Eger nárseler bolǵanda edi, hesh nárse alǵa jıljıy almaytuǵın edi.

Sebebi, hesh nárse artqa sheginse, háreket baslamaǵan bolar edi."[76]

Din menen gúresiw ushın qural islep, onıń jańalıq hám ırımlardı ayawsız sınǵa alıwı hár qanday dinniń tiykarlarına qarsı kúshli dálilge aylanadı, sebebi ol haqıyqatlıqtı mistikalıq kúshler menen emes, al materiallıq sebepler menen túsindiredi. Sonıń ushın da Lukreciy poeması jańa dáwirde de óz áhmiyetin saqlap qalgan; máselen, Jordano Bruno Lukreciyden mehir menen citata keltiredi hám kóbinese ogan tákirar etedi. XV-XVII ásirlerdegi barlıq materialist oyshıllar Lukreciydin tásiri astında bolgan. Keyin ala Evropa kontinentinde materializm tariyxınıń jarqın betin quraǵan Golbax, Gelvetsiy, Lametri, Mele, Didro sıyaqlı filosoflardıń pútkil bir topari maydanǵa shıqtı. Olar jana ilimiy tiykarda Lukreciydin materialistik filosofiyasının kemshilikleri hám jetiskenliklerin biraz tákirarlaydı.

8.3. Ciceronnıń mámleket haqqındaǵı táliymatı.

Áyyemgi Rim siyasiy pikiri áyyemgi grek siyasiy táliymatları tásirinde qáliplesti hám rawajlandı. Áyyemgi Rim alımlarınıń (Lukreciy Kar, Ciceron, Rim stoikleri, Avreliy Avgustin hám b.) iskerligine Sokrat, Platon, Aristotel, Polibiy hám basqa grek oyshıllarınıń shıǵarmaları úlken tásir kórsetti. Sonıń ushın olardıń kózqaraslarında kóp uqsas táreplerdi kóremiz. Biraq, Rim alımları óz ótmishleslerin ápiwayı ózlestiriw menen sheklenip qalmagan. Olar Rimniń ózine

[76] Тит Лукреций Кар. О природе вещей. (перевод с латинского Ф. Петровского). URL: https://nibiryukov.mgimo.ru/nb_russian/nbr_teaching/nbr_teach_library/nbr_library_classics/nbr_classics_lucretius_de_rerum_natura_books-1-4. (Múrájat sánesi: 21.10.2024)

tán sociallıq-siyasiy reallıǵın hám onnan kelip shıǵatuǵın wazıypalardı esapqa alǵan halda olardı jáne de bayıttı hám rawajlandırdı.

Áyyemgi grek oyshıllarınıń mámleket hám jámiyet haqqındaǵı kózqarasları Ciceronniń shigarmalarında jáne de rawajlandırıldı. Ol Rim aralas mámleket dúzimi koncepciyasın tiykarlap berdi.

Mark Tulliy Ciceron (b.e.sh. 106-43-jj) belgili rim nayıbı, mámleket gayratkeri hám oyshılı. Ol kóp jillar dawamında Rim Respublikasında - nayıp sipatında siyasiy jumis penen shuǵıllanadi. Kvitor, konsul bolıp isleydi. Onıń keń dóretiwshilik jumısında siyasat, mámleket máseleleri úlken orın ieleydi. Bul máseleler onıń "Natıq haqqında," "Mámleket haqqında," "Nızamlar haqqında," "Májbúriyatlar haqqında" sıyaqlı shıǵarmalarında sáwlelengen. Ciceron "mámleket," "huqiqiy mámleket" ideyasın tiykarlap bergen oyshıllardan biri esaplanadı. Onıń pikirinshe, mámleket tek barlıq erkin adamlardıń ulıwma máplerin kórsetiwshi emes, al muwapıqlastırılǵan, kelisilgen huqıqıy qatnas bolıp tabıladı. Ciceron tábiyiy huqıq hár qanday mámleketten aldın payda bolgan, dep esaplaydı. Mámleket óziniń mánisine qaray, tábiyatta bar bolǵan ádillik hám huqıqtıń sáwleleniwi bolıp tabıladı. Solay etip, Ciceron "huqiqiy mámleket" ideyasın dáslepki alǵa súrgen oyshıllardan biri bolip esaplanadı. Bul máseleler oniń "Mámleket haqqında" hám "Nızamlar haqqında" shigarmalarında sáwlelendirilgen.[77] Bir qatar siyasiy-huqıqıy máseleler Ciceronnıń basqa shıǵarmalarında da (máselen, "Májbúriyatlar haqqında" shıǵarmasında) siyasatqa hám sudqa tiyisli shıǵıp sóylewlerinde kórip shıǵılǵan.

Ciceron: "Óz miyrimi menen pachalıq, danishpanlıǵı menen optimatlar, erkinligi menen xalıq bizdi ózine tartadı,"-dep jazadı. Ciceronnıń pikirinshe, sanap ótilgen basqarıw formalarınıń unamlı tárepleri mámleket basqarıwınıń aralas (hám sol sebepli de eń jaqsı bolǵan) formasında jámleniwi lazım. "Mámlekette, -dep atap ótedi Ciceron, - shah iygiligi boliwi kerek, bir bólimi hákimiyat basshilıq

---

[77] Марк Туллий Цицерон. Диалоги. М., Научно-издательский центр «Ладомир» — «Наука», 1994. Перевод с латинского и комментарии В. О. Горенштейна. URL: http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1414870001 (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

etiwshi aldıńǵı adamlarǵa, bir bólimi xalıq húkimine tapsırılıwı kerek." Ol yaki bul tárepke awısıwlar júz bermewi ushın "magsitratlarda hákimiyat, basshılarda tásir, xalıqta erkinlik jeterli bolıwı ushın minnetlemeler hám wákilliklerdi teń bólistiriw" zárúrligin oqıtadı Ciceron.

Tiykarınan "Mámleket haqqında" hám "Nızamlar haqqında" dialoglarında keltirilgen óziniń ideal mámleket dúzilisi koncepciyası tezislerin qáliplestirip, Ciceron máseleniń huqiqiy tárepine, yagniy nizamlarga ayrıqsha itibar beredi. Dáslep "Nızamlar haqqında" dialogı onıń "Mámleket haqqında" essesine uqsas altı kitaptan ibarat edi. Birinshi úsh kitap bizge shekem jetip keldi, olarda da kóplegen kemshilikler bar. Birinshi kitapta tábiyiy huqıq, ekinshisinde ilahiy nızam, úshinshi kitapta bolsa magistratura haqqında maǵlıwmatlar bar. Ciceron nizam hám nizamlardı húkimettiń eń áhmiyetli tárepi dep esaplagan. Antik oyshıl "nızam" túsinigine táriyip berip, onıń ilahiy kelip shıǵıwın dálilleydi, dinge baylanıslı nızamlardıń ámel etiwin hám bunday nızamlardıń Rim xalqı ushın áhmiyetin túsindiredi, cenzura, tribuna, tribuna institutı menen baylanıslı huqıqıy mexanizmlerdi usınadı. Bul shıǵarmalardıń mazmunı grek filosofiyasınıń Rim ámeliyatı menen únlesliginde sáwlelenedi hám bul Ciceronnıń jańasha kózqarası edi.

"Nızamlar haqqında" shıǵarmasınıń birinshi kitabında Ciceron nızam haqqında tábiyatqa tán bolǵan, islew kerek bolǵan nárseni islewge imkan beriwshi hám kerisin qadaǵan etiwshi joqarı aqıl sıpatında jazadı. Avtor nızamnıń grek hám rimlik talqılawları arasındaǵı ayırmashılıqtı kórsetedi. Grekler nizamǵa ádalat túsinigin, rimliler bolsa ádalat penen birge tańlaw túsinigin kirgizedi. Grekshe "nomos" ataması "nemo," yagniy "beriw" feyilinen kelip shiqqan, sebebi nizam hár kimge ózine tiyisli bolgan nárseni "beredi." Latınsha lex ataması legere feyilinen kelip shıqqan bolıp, onıń mánilerinen biri "tańlaw" hám Ciceron ádalatlı hám durıs baslanıwdı tańlawdı ańlatadı. Grek teoriyasın óz kózqarasları menen "uyǵınlastırıp" ol bir waqıttıń ózinde ekewi de nızamǵa, yaǵnıy ádillikke de, tańlaw huqıqına da tán ekenligin atap ótedi. Ózinen aldıngılardıń nızam ádilligi

haqqındaǵı pikirlerin tastıyıqlaw ushın Ciceron Rim nızamları menen baylanıslı halda ádillik túsinigin qayta-qayta esletip ótedi. Biraq sonı aytıp ótiw kerek, Platon mámleketindegi Trasimaxtan parıqlı túrde Ciceron ádilliktiń húkimdar ushın paydalılıǵı kózqarasınan emes, al barlıq Rim puqaraları ushın ádilliktiń paydalılıǵı kózqarasınan qatnas jasaydı.

Ciceronnıń pikirinshe, mámleket payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi adamlardıń ázziligi hám olardıń qorqınıshı emes (Polibiy kózqarası boyınsha), al olardıń ózleri menen tuwılǵan birlikte jasaw zárúrlikleri bolıp tabıladı.

Ol mámleket hám múlktiń ázelden baylanıslılıǵın atap ótip, múlkti qorǵaw-mámleket dúziliwiniń tiykarǵı sebebi, dep esaplaydı. Jeke hám mámleket múlki qol qatılmaslıǵınıń buzılıwın Ciceron mámleket hám huqıqtıń ayaq astı etiliwi hám buzılıwı sıpatında táriyipleydi.

Ciceron da mámleket dúziminiń túrli formaların analiz etiwine itibar qaratadı. Ol mámleket dúzilisiniń túrli formalarınıń ólshemin mámleketti basqarıwshılardıń "xarakteri hám erki"nen izleydi. Basqarıwshılardıń úsh ápiwayı formasın ajıratadı: pacha hákimiyatı, optimistler (aristokratlar) hákimiyatı, xalıq hákimiyatı (demokratiya).

1. *Pacha hákimiyatı* - bul joqarı hákimiyat bir adamnıń qolında toplanǵan mámleket dúzilisi.

2. *Optimatlar hákimiyatı* -joqarı hákimiyat saylagan bir topar adamlar qolinda bolgan mámleket basqarıwı.

3. *Xalıq hákimiyatı (demokratiya)* - bul barlıq hákimiyat xalıq qolında toplanǵan jámáát.

Ciceron pikirinshe, bul mámleket dúzilisi formalarınıń hár biri óziniń jetiskenligi, abırayı, qádir-qımbatı hám kemshiliklerine iye.

Pacha hákimiyatı óziniń erk-ıqrarlılıǵı, optimatlar hákimiyatı - danıshpanlıǵı, xalıq hákimiyatı - erkinligi menen biziń pikirimizdi ózine tartadı, dep atap ótedi Ciceron. Bul ápiwayı formalardıń hámmesi de jetik emes, sebebi olardıń qádiri, abırayı bir tárepleme, sheklengen. Pacha hákimiyatında adamlar qarar hám

nızamlar qabıl etiwde qatnasıwdan shetletilgen, optimatlar hákimiyatında da adamlar erkinlikten paydalana almaydı hám hákimiyattan shetletilgen. Demokratiyada bolsa, xalıqtıń erki qanshelli ádil bolmasın - teńliktiń ózi ádalacızlıq. Sebebi, bunda adamlardıń sociallıq jaǵdayında basqıshlardıń bolmawi, deydi Ciceron.

Mámleket dúzimi ápiwayı formalarınıń tiykarǵı kemshiligi sonnan ibarat, olardı baxıtsızlıqqa alıp barıwshı qáwipli jolda turadı. Pacha hákimiyatı birden-bir hákimiyatqa iye bolgan basqarıwshınıń ózbasımshalıǵı nátiyjesinde tez tiraniyaga aylanadı, optimatlar hákimiyatı da danıshpanlar hákimiyatınan baylar hám aqsúyekler toparınıń hákimiyatına aylanadı. Xalıqtıń tolıq hákimiyatı awır aqibetlerge, alamannıń aqılsızlıǵına hám ózbasımshalıǵına, onıń despotiyalıq hákimiyatına alıp keledi.

Ciceronnıń aytıwınsha, mámleket dúziminiń eń jaqsı, aralas basqarıw forması - bul mámlekettiń jaqsı, aqılǵa muwapıq forması. Ol basqarıwdıń úsh ápiwayı formasınıń jaqsı ózgesheliklerin ózinde jámlestiriw nátiyjesinde qáliplesedi. Onıń pikirinshe, hákimiyattıń bir bólegi aldıńǵı birinshi qatardaǵı adamlarǵa qaratılıwı hám beriliwi, onıń ayırım isleri bolsa xalıqtıń húkimi hám erkine tapsırılıwı maqsetke muwapıq.

Aralas mámleket dúziminiń eń áhmiyetli belgisi - mámlekettiń bekkemligi hám onıń puqaralarınıń huqiqiy teńligi. Ciceron aralasqan mámlekette ol yamasa bwl tárepke awısıwdıń qáwipli ekenligin kórsetedi. Huqıqlar, wazıypalar hám wákilliklerdiń magistratlar, optimatlar (senat) hám xalıq májilisinde teń bólistiriliwi zárúrligin uqtıradı. Onıń pikirinshe birinshi qatardaǵı adamlardıń tásiri de, xalıqtıń erkinligi de jeterli bolıwı kerek.

Ciceron óziniń dóretiwshiliginde hám siyasiy iskerliginde (kvestor, senator, pretor hám konsul lawazımlarında) ayırım adamlardıń tolıq hákimiyatına, sonıń ishinde, áskeriy diktaturaǵa qarsı shıǵadı. Ol Senat Respublikası dúzimin, onıń dástúrlerin qorǵaydı.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Áyyemgi Rim tariyxınıń úsh dáwiri (Pachalik, Respublika, Imperatorlıq) arasındağı tiykargı ayırmashılıqlardı, olardıń siyasiy institutlarındağı ózgerislerdi hám hárbir dáwirdiń Rim jámiyetine tásirin talqılań.

2. Patriciyler hám plebeyler ortasındağı gúres Rim mámlekechiliginiń rawajlanıwında qanday rol oynagan? Serviy Tulliy reformaları hám aga-ini Grakxlardıń iskerligi bul gúreske qanday tásir kórsetken?

3. Tit Lukretsiy Kardin materialistik filosofiyasın hám oniń "Nárselerdiń tábiyatı haqqında" shiǵarmasında bayan etilgen dúnya qarasın talqılań. Onıń atomistikalıq teoriyası hám diniy nadanlıqlarga qarsı gúresi óz dáwirinde qanshelli aldıngı bolgan?

4. Xristianlıqtıń Rim imperiyasında qáliplesiwi hám rawajlanıw basqıshları qanday ótken? Dáslepki xristian jámáátleriniń demokratiyalıq principleri imperiyanın rásmiy dinine aylangannan soń qanday ózgerislerge ushiragan?

5. Ciceronnıń "huqiqiy mámleket" ideyası tekstte qalay tiykarlap berilgen? Onıń pikirinshe, mámlekettiń mánisi nede hám tábiyiy huqıqtıń mámleketke salıstırǵandağı ornı qanday?

6. Ciceron tárepinen mámleket dúzilisiniń úsh ápiwayı forması (pacha hákimiyatı, optimatlardıń hákimiyatı, xalıq hákimiyatı) hám olardıń kemshilikleri qalay tallangan? Ne ushın ol aralas basqarıw formasın eń jaqsı dep esaplagan?

7. Ciceronnıń nızam haqqındağı táliymatın, atap aytqanda, onıń ilahiy kelip shıǵıwı hám grek hám Rim nızamların talqılawdağı ayırmashılıqların túsindiriń. Onıń nızamǵa bolǵan kózqarası Awǵanstannıń Trasiyaǵa bolǵan kózqarasınan qanday parıq qıladı?

8. Lukretsiy Kar hám Ciceronniń siyasiy-huqiqiy kózqarasların salıstırın. Olardıń hárbiri Rim jámiyetindegi qaysı mashqalalarga itibar qaratqan hám óz dáwiri ushin qanday sheshimler usinis etken?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Patrisiyler hám Plebeyler gúresi Rim mámlekechiligi evolyuciyasınıń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi sipatında: Bul jámiyetlik-siyasiy gúrestiń basqıshları, tiykargı talapları hám Rim nizamshılıǵı hám basqarıwına tásiri.

2. Serviy Tulliy reformalarınıń Rim jámiyetindegi jámiyetlik-siyasiy ózgerislerge tásiri: Xalıqtı múlklik kategoriyalarga bóliwdiń mámleket basqarıwındaǵı orni hám oniń plebeyler huqıqları ushin gúrestegi áhmiyeti.

3. Aǵa-ini Grakxlardıń agrar reformaları hám onıń Rim Respublikası dáwirindegi aqıbetleri: Olardıń jer máselesi, sociallıq teńsizlik hám siyasiy turaqlılıqqa tiyisli ideyaları.

4. Tit Lukretsiy Kar filosofiyası hám antik materializm: "Narsalardıń tábiyatı haqqında" poemasınıń tiykargı ideyaları, atomistlik teoriya, quday hám táǵdirge baylanıslı kózqarasları, oniń keyingi Evropa filosofiyasına tásiri.

5. Áyyemgi Rimde xristianlıqtıń rawajlanıwı hám oniń mámleket penen qatnasları: Dáslepki xristianlıqtıń jámiyetlik-siyasiy ideyaları, oniń Rim imperiyasında rásmiy dinge aylanıwı hám jámiyetke tásiri.

6. Mark Tulliy Ciceronnıń "huqıqıy mámleket" koncepciyası: Mámlekettiń kelip shıǵıwı, onıń maqseti hám ádalatlı jámiyet qurıwdaǵı ornı haqqındaǵı Ciceron kózqarasların tereń úyreniw.

7. Ciceronnıń aralas basqarıw forması teoriyası hám onıń búgingi kúndegi áhmiyeti: Patshalıq, optimatlar hám xalıq hákimiyatı formalarınıń analizi, olardıń unamlı hám unamsız tárepleri, aralas basqarıwdıń abzallıqları.

8. Ciceronnıń nızam filosofiyası: tábiyiy hám ilahiy nızam túsinikleri: Onıń nızamlar haqqındaǵı kózqarasları, grek hám rim nızam túsinikleriniń salıstırmalı analizi.

9. Rim Respublikası dáwirindegi siyasiy tartıslar hám táliymatlar: Patriciyler, plebeyler, optimatlar hám populyarlar ortasındaǵı ideyalıq gúrestiń Rim siyasiy pikirine tásiri.

10. Áyyemgi Rim oyshıllarınıń áyyemgi grek filosofiyasınan ózlestiriwleri hám olardıń ózine tánligi: Sokrat, Platon, Aristotel sıyaqlı grek filosofları ideyalarınıń Rim oy-pikirinde qalay rawajlandırılganlıǵı.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Áyyemgi Rim siyasiy institutları hám kózqaraslarınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwına neler sebep bolgan?
a) Tek patrisiylerdiń húkimdarlıǵı
b) Xalıqtıń hár qıylı qatlamları arasındaǵı qatań gúres
c) Imperatorlardıń jeke qararları
d) Tek ǵana áskeriy júrisler
2. "Senatus Populusque Romanus" (S.P.Q.R.) sózi Rimde neni ańlatqan?
a) Tek Senattıń hákimiyatın
b) Rim legionlarınıń áskeriy kúshin
c) Senat hám Rim xalqınıń birligin
d) Imperatordıń joqarı hákimiyatın
3. Áyyemgi Rim tariyxınıń pachalıq dáwiri qaysı jıllar aralıǵın óz ishine aladı?
a) 509 - 28 b.e.sh.
b) B.e.sh. 754-510-jillar.
c) B.e.sh. 27-jildan b.e.sh. 476-jilǵa shekem
d) 395-jildan 1453-jilǵa shekem.
4. Batis Rim imperiyasınıń paytaxtı qaysı qala bolgan?
a) Konstantinopol
b) Afina
c) Rim
d) Pompey
5. Serviy Tulliy reformalarınıń tiykarǵı maqseti ne edi?
a) Patriciyalardıń abırayın bekkemlew
b) Plebeylerdi "Rim xalqı" quramına kirgiziw hám olardıń múlk jaǵdayına qarap toparlarga bóliw.
c) Qullıqtı biykarlaw
d) Áskeriy xızmetti májbúriy etiw
6. "Plebeyler" sóziniń latinsha mánisi ne?
a) "Ata"
b) "Ápiwayı adamlar"
c) "Húkimdar qatlam"
d) "Aslzoda"
7. Rim jámiyetiniń dáslepki ayrıqsha bólegi bolgan "patrisiyler" kimler edi?
a) Jańa kelgen bóten xalıq
b) Qáwimlik tiykarda shólkemlesken erkin adamlar

c) Dáslep tek "Rim xalqı"n quraǵan jergilikli xalıq.

d) Áskeriy xızmette ajıralıp turǵanlar

8. Aga-ini Tiberiy hám Gay Grakxlar qaysı lawazımda xalıq tribuni etip saylangan?

a) Konsul

b) Senator

c) Prefekt

d) Seytung

9. Gay Grakxtıń "nan nizamı" (lex frumentaria) neni názerde tutqan?

a) Nan bahasın asırıwdı

b) Kámbaǵal puqaralarǵa nandı arzan satıwdı

c) Nan importın sheklewdi

d) diyqanlardı nan menen támiyinlewdi

10. Tit Lukretsiy Kardıń "Narsalardıń tábiyatı haqqında" poemasınıń tiykarǵı ideyalarınan biri ne?

a) Qudaydıń álemdi jaratıwda qatnasıwın dálillew

b) "Hesh nárseden ilahiy qálew menen hesh nárse jaratılmaydı" principi.

c) Jannıń ólmesligi haqqındaǵı táliymat

d) Haqıyqattı tek diniy dereklerden biliw

11. Lukreciy Kar shıǵarmasınıń besinshi kitabı qaysı temanı óz ishine aladı?

a) Atomistik teoriya

b) Tábiyat hám adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń antiteleologiyalıq koncepciyası.

c) Sezim sezimi teoriyası

d) Afina qalasındaǵı oba súwreti

12. Dáslepki xristianlardıń tiykarǵı ármanı ne edi?

a) Rim imperiyasın bekkemlew

b) Qullıqtı joq etip, "Qudaydıń mıń jıllıq saltanatın" ornatıw

c) Baylıq toplaw

d) Tek húkimdar klasslardıń mápin qorǵaw

13. Ciceronnın pikirinshe, mámleket degen ne?

a) Tek ǵana barlıq erkin adamlardıń ulıwma máplerin sáwlelendiretuǵın

b) Kúshliler hákimiyatı

c) Muwapıqlastırılǵan, kelisilgen huqıqıy múrájat bolıp tabıladı.

d) Tek ǵana áskeriy birlespe

14. Ciceronniń "Nızamlar haqqında" shiǵarmasında rimliler nizamǵa ádillik penen birge qanday túsinikti kirgizedi?
a) kúsh
b) Hákimiyat
c) tańlaw
d) doslıq
15. Ciceronnıń mámleket dúzimi formaların tallawdaǵı ólshemi ne?
a) Geografiyalıq jaylasıw
b) Mámleketti basqarıwshılardıń "xarakteri hám erki"
c) Áskeriy kúsh
d) Ekonomikalıq rawajlanıw dárejesi
16. Ciceronnıń aytıwınsha, pacha hákimiyatınıń tiykarǵı kemshiligi nede?
a) Danishpanlıqtıń jetispewshiligi
b) Xalıqtıń erkinlikten paydalana almawı
c) Birden-bir hákimiyatqa iye bolgan basqarıwshınıń ózbasımshalıǵı nátiyjesinde tezde tiraniyaga aylanıwı.
d) Mulkiy tengsizlik
17. Ciceronnıń aralas mámleket dúziminiń eń áhmiyetli belgilerinen biri ne?
a) Hákimiyattıń tek bir adamnıń qolında toplanıwı
b) Mámlekettiń bekkemligi hám onıń puqaralarınıń huqıqıy teńligi
c) Tek aristokratlardıń húkimdarlıǵı
d) Xalıqtıń tolıq ózbasımshalıǵı
18. Aga-ini Grakxlar óz iskerligi menen Senat hám ondaǵı aristokratlıq toparlarga qarsı qanday hárekettiń kúsheyiwine alıp keldi?
a) Oligarxik háreket
b) Monarxlıq háreket
c) Demokratiyalıq háreket
d) Áskeriy diktatura
19. Áyyemgi Rimde tolıq jámáát agzaları bolgan, keyin ala jámiyettiń ayrıqsha bólegine aylanganlar kimler dep atalgan?
a) Plebeyler
b) Optimallar
c) Populyarlar
d) Patrisiyler
20. Tit Lukretsiy Kar filosofiyasında dialektikalıq elementlerdiń bar ekenligi onıń mexanistlik koncepciyasın neden joqarı qoyadı?
a) Diniy táliymatlardan
b) Jana hám házirgi zamannıń mexanistlik materializmnen
c) Idealistlik filosofiyalardan
d) Antik grek metafizikasınan

9-BAP. ORTA ÁSIRLER XRISTIAN SHIRKEWI WÁKILLERI HÁM OLARDIŃ QARASLARI.

9.1. Rim stoiczmi hám onıń mazmunı.

Stoitsizm filosofiyası áyyemgi Rim siyasiy oy-pikirinin tiykargı bagdarlarınan biri edi. Rim Stoyasının tiykargı siyasiy koncepciyalarınan biri adamzat jámiyetin birlestiriw ideyası edi.

Stoikler pikirinshe, barlıq adamlar birden-bir kelip shiǵiwga iye hám birden-bir jámiyetti quraydı, ol ádalatqa hám oniń barlıq agzalarınıń abadan rawajlanıwına umtılıwı kerek.

Bul ideya birinshi ret grek filosofi Xrisipp tárepinen bayan etilgen hám basqa stoikler Seneca, Epiktet, Mark Avreliy shıǵarmalarında rawajlandırılgan.

Stoikler mektebi (Στοά, Στωϊκὴ ανρεσις), biziń eramızǵa shekemgi III ásirden biziń eramızǵa shekemgi II ásirge shekem bolgan antik filosofiyanın jetekshi mekteplerinen biri. Tiykarın salıwshısı kitiyalı Zenon. Mekteptiń atı biziń eramızǵa shekemgi 300-jıllarda Zenon sabaq beriwdi baslagan imarattıń atınan kelip shiqqan. B.e.sh. V ásirde qurilgan hám Polignot hám basqa xudojniklerdiń súwretleri menen bezetilgen Afina agora portikası (Στοὰ Ποικίλη). Pausan. I 15). Mekteptiń tárepdarları: "stoyalıq" filosoflar, "stoiklar" (οίάπὸ Στοβς, Στωϊκοί). Shaması, stoikler Akademiya hám Likeyge uqsas turaqlı oqiw orayına iye bolmagan: hátte dáslepki dáwirde de oqitiw hár túrli orınlarda, máselen, Xrisipp dáwirindegi Odeonda (jabıq muzıkalı teatrda) (D. L. VII 184) hám keyin ala Afinadan sırtta da alıp barılgan.[78]

XIX ásirde qáliplesken dástúr boyinsha, stoitsizm tariyxın úsh dáwirge:

- Dáslepki (b.e.sh. III-II ásirler),
- Orta (b.e.sh. II-I ásirler),

[78] Столяров А.А. СТОЯ, Стоическая школа // Античная философия: Энциклопедический словарь. М.: Прогресс-Традиция, 2008. С. 712-714.

- Sońǵi (eramızdıń I-II ásirleri) dáwirlerge bóliw qabil etilgen. Bul bóliniw júdá shártli bolıp, mektep ishindegi áwladlar almasıwın emes, al stoikler táliymatı evolyuciyasınıń tiykarǵı basqıshların sáwlelendiredi.

1) Dáslepki stotsizm. Tiykargı wákilleri: Zenon, Ariston Xiosskiy, Gerill, Persey, Kleanef. Stoikler táliymatınıń eń iri wákili hám sistemalastırıwshısı Kleaneftin shákirti Xrisipp. Eramızǵa shekemgi II ásirde Bobilli Diogen hám Tarslı Antipatr belgili bolgan. Bul dáwirde mektep dogmatikasınıń qáliplesiwi, úsh tiykargı pán - logika, fizika hám etikaniń rawajlanıwı júz beredi. II ásirdiń 1-yarımında bir qatar máseleler boyınsha akademikler, atap aytqanda, Arkesilay hám Karnead penen tartıs júrgizgen. Tap usi dáwirde Stoya táliymatı Rimde de belgili bolgan.

2) Ortasha stoitsizm. Bul dáwirde mektep dogmatikasında sezilerli ózgerisler júz berip, ol platoniyalıq hám peripatetik elementler menen bayıp baradı. Bul basqıshtıń birinshi wákili Antipatrdiń shákirti Panetiy Rodosskiy edi. Keyin mektepti bir qansha waqit Mnesarx hám Dardan basqargan. Olardan keyin Afinada mektep miyrasxorlıǵı haqqında maǵlıwmatlar joq hám eń belgili stoikler endi sxolarxlar emes edi. Usı waqıttan baslap institucionallıq jaqtan "stoikler mektebi" haqqında emes, al stoikler dástúri haqqında sóz etiw aqılǵa muwapıq boladı. Orta Stoyanıń eń iri wákili Panetiy Posidoniy (b.e.sh.50-jıllarda qaytıs bolǵan) bolıp, ol Rodosta óz mektebin ashqan, ol jerde abıraylı rimliler, sonıń ishinde Ciceron hám Pompey de bolǵan. Posidoniydin agartıwshılıq xızmeti sebepli Rimde stoikler táliymatı úlken dańqqa eristi.

3) Sońǵi (Rim) stoitsizm. Bul dáwirde mektep teoriyası bargan sayın kóbirek ádep-ikramlılıq penen, etika bolsa moralistika menen sheklenedi; logika hám fizika járdemshi pánler statusın aladı. Stoikler oy-pikirinin orayı Rim bolıp qaladı, bul jerde Sońǵi Stoyanıń barlıq kórnekli wákilleri, sonıń ishinde Seneca (eramızdıń 65-jılı qaytıs bolgan), Epiktet (eramızdıń 1-shereginde qaytıs bolgan) jasagan yaki oqigan. 2-ásir) hám Mark Avreliy (d. 180-jil). Eramızǵa shekemgi I ásir - eramızǵa shekemgi II ásirde Afinada stoikler mektebi qalay bar bolǵanı

belgili emes. Bizge belgili, 176-jilda imperator Mark Avreliy Afinaga kelip, ol jerde mámleket esabınan támiyinlenetuǵın tórt filosofiyalıq kafedra - platonik, stoik, peripatetik hám epikurshılar kafedraların shólkemlestirdi.

Rim stoikleri ushin mámleketlik iskerlerdiń jámiyet abadanlıǵı ushın juwapkerligi ideyası áhmiyetli koncepciya edi. Stoikler joqarı mámleket lawazımların iyelegen adamlar joqarı ádep-ikramlı, ádalat sezimi kúshli boliwi, óz qararları ushin jámiyet aldında juwap beriwi kerek, dep esaplagan.

Rim Stoacı qaǵıydalarına muwapıq - adamlar jámiyet mápleri jolında bir-biri menen birge islesiwi kerek. Stoiklerdiń pikirinshe, adamlar birgelikte háreket ece, hár biri jeke háreket etkennen kóre kóbirek nársege erise aladı.

Sonıń menen birge, hákimiyat nızam menen shekleniwi kerek. Stoikler nızam húkimdar yaki jámiyettegi ayırım toparlardıń jeke máplerin qanaatlandırıw quralı emes, bálki tábiyat hám tábiyiy huqıqtıń kórinisi bolıwı kerek, dep esaplagan.

Solay etip, Rim stoikleriniń siyasiy koncepciyalarında adamzat jámiyetiniń birlesiwi, mámleketlik gayratkerlerdiń jámiyet aldındaǵı juwapkershiligi, adamlardıń jámiyet mápleri jolında birge islesiwi, mámleket hákimiyatın nizam menen sheklew sıyaqlı ideyalar alga súrilgen.

Rim stoiczmi ideologiyalıq bagdarga iye bolgan ádep-ikramlılıq kózqaraslar hám minez-qulıq qaǵıydalarınıń kórinisi edi. Bul jantasıwlardan birewin abzal kóriw úyrenilip atırgan hádiyseni túrlishe bahalawga alıp keledi. Máselen, A.F. Losev qatań atap ótkenindey, "eramızdıń dáslepki eki ásirindegi sońǵi stoikler insan shaxsınıń júdá ázziligi, oniń pútkilley áhmiyetsizligi, ilajsızlıǵı, táǵdirge sheksiz boysınıwshılıq sezimi menen hayran qaldıradı." B.Rassel de: "Bul táliymat qaharmanlıq hám jaman dúnyada paydalı, biraq ol onsha duris emes hám tiykarınan óz mánisinde onsha samimiy emes," - dep qarsılıq bildirgen.[79]

[79] Кочеров С.Н. Римский стоицизм как соединение этической теории и моральной практики // Этическая мысль. 2016. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rimskiy-stoitsizm-kak-soedinenie-eticheskoy-teorii-i-moralnoy-praktiki (Múrájat sánesi: 23.06.2025).

Rim stoitsizmi kóz-qarası boyınsha, húkimdardıń wazıypası óz puqaralarınıń abadanlıǵına kómeklesiw edi. Principlerge berilgen sheksiz hákimiyattıń pútkil maqseti tınıshlıq hám abadanlıqtı saqlaw hám ádillikti támiyinlewden ibarat ekenliginde boldı. "Kópshilikke eń kóp jaqsılıq qıla alıw" dep táriyplengen "payda" húkimdardıń quday tımsalı ekenliginiń eń ayqın belgisi edi. Ol geyde sociallıq támiynattı óz ishine alıwı múmkin edi. Sheshen Eliy Aristid (eramızdıń shama menen 120-89-jılları) aytqanınday, adamlar qálegen nárselerine tap demokratiyada eriskendey erisedi. Mark Avreliydin jeke baqlawlarında húkimdardıń wazıypaları haqqındaǵı stoikler kózqaraslarına tez-tez silteme berilgen. Ol bizge bir absolyut hákimniń aqılı haqqında oǵada ájayıp túsinik beredi; ol ózin múlayım, ǵamxor, sheksiz sabır-taqatlı, eń mayda detallarǵa itibarlı bolıwǵa shaqıradı, hámme waqıtta "korollıq hám nızam shıǵarıwshı hákimiyatqa tán bolǵan aqıl adamzat abadanlıǵı ushın buyırǵan" isti islewge tayar turadı.[80]

Stoiklerdiń tábiyiy-huqıqıy kóz-qarasları mánisine kóre, qullıq ózin aqlamaydı, sebebi ol ulıwma nızamǵa hám adamlardıń jáhán puqaralıǵına qarsı keledi. Duris, stoikler qullıqtıń jaramsızlıǵı haqqında aytqanda, bul hádiyseniń sociallıq-siyasiy táreplerin emes, bálkim kóbirek ruwxiy hám ádep-ikramlılıq táreplerin názerde tutqan.

Stoikler táliymatına muwapıq, tek danıshpanlar hám pachalar haqıyqattan da erkin esaplanadı. Stoiklerdiń pacha hákimiyatın maqullawi da sonnan. Atap aytqanda, Xrisipp: "Shah hákimiyatı sheklenbegen, ol tek danalar arasında turaqlı boliwi múmkin," dep atap ótken edi. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Zenon aralas basqarıw ideyasın tómendegishe tiykarlaǵan: "Eń jaqsı mámleket dúzimi demokratiya, pacha hákimiyatı hám aristokratiyanıń sáykesligi bolıp tabıladı."

[80] Black A. A World History of Ancient Political Thought: Its Significance and Consequences. Oxford. Oxford University Press. 2016. –P.188.

Rim stoitsizminiń bul dáwirdegi eń ayqın wákili Mark Porciy Katon (Kishi) edi. Ol óz maqsetine qatańlıǵı, xarakteriniń bekkemligi menen erisken hám bul qaǵıydaǵa ómir boyı ámel etken.

Kishi Katonnıń shaxsında Rim stoicminiń tiykarǵı ózgeshelikleri - konservatizm, ótmishtegi "batır erler"diń úlgilerine itibar qaratıw, siyasiy esap-kitaplardan ádep-ikramlılıq jaqtan qarızdıń ústinligi kórindi. Ciceron Katon ózin Romuldıń jamanları arasında emes, bálki Platon mámleketinde jasap atırǵanday tutatuǵının júdá durıs atap ótken. Biraq stoikler táliymatın jaqsı bilgen, onı tolıq qabıl etpegen bolsa da, Rimniń birinshi sheshenide óz dáwiriniń ótip baratırǵanın sezip, tán berdi: "Maǵan kelsek, men ómir jolına júdá kesh shıqqanımnan hám óz jolımdı juwmaqlawǵa úlgermey respublika tamamlana baslaǵanınan ókinemen."[81] Onıń dostı Brut ta alǵa qaray júretuǵın adam edi. Ol respublika tiykarın salıwshısı bolgan atası haqqında kóp esletpelerden keyin Cezardı óltiriwge qarar etti. Rim xalqı onı qollap-quwatlamaganınan keyin, ol uzaq dawam etken azatlıq urısınan waz keshti hám respublika tágdirin bir uris nátiyjesine tikti. Plutarxtıń jazıwınsha, hátte Katon da óziniń ıqtıyarlı ólimi aldında stoiklerdiń "ájayıp pikirlerinen" birin - tek gana "ádep-ikramlı adam erkin, barlıq jaman adamlar bolsa qullar" degen pikirdi qorgagan.[82]

9.2. Seneca - rim filosofi hám oniń siyasiy kózqarasları.

Rim stoikleriniń tiykargı wákilleri Luciy Anney Seneca eramızdıń 3-65-jj.), Epiktet (50-138-jj.) hám Mark Avreliy Antonin (121-180-jj.) lerdiń uliwma teoriyalıq kózqarasları Áyyemgi grek stoikleri (Zenon, Xrisipp, Panetiy, Posidoniy hám basqalar) niń filosofiyalıq, ádep-ikramlılıq hám siyasiy-huqiqiy koncepciyaları tásirinde bolgan. Rim stoikleriniń kózqarasları bar polis ideologiyaları krizisiniń kúsheyip baratırgan hám cezarizm rejiminiń bekkemlenip atırgan sharayatlarında rawajlangan edi.

---

[81] Цицерон. Брут, или О знаменитых ораторах // Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. М., 1994. С. 328.
[82] Кочеров С.Н. Римский стоицизм как соединение этической теории и моральной практики // Этическая мысль. 2016. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rimskiy-stoitsizm-kak-soedinenie-eticheskoy-teorii-i-moralnoy-praktiki (Múrájat sánesi: 23.06.2025).

Sevaka senator, imperator Neronnıń tárbiyashısı hám jetekshi mámleket gayratkeri bolıp, onıń siyasiy til biriktiriwleri aqır-ayaǵında miyrimsiz hám kekshil shákirti buyrıǵı menen óz janına qas qılıwǵa májbúr boldı. Seneca basqa stoiklerge qaraganda barlıq adamlardıń sociallıq dárejesine qaramastan ruwxiy erkinligi ideyasın izbe-izirek qorǵadı. Onıń pikirinshe, insannıń ruwxiy hám aqılıy bólegi emes, bálki tek fizikalıq hám sezimlik bólegi qullıqtıń obyekti (hám tarawi) boliwi múmkin. Seneca barlıq adamlardıń kelip shiǵıwına qaramastan ruwxiy erkinliklerin jaqlap shiqtı. Onıń pikirinshe, insannıń qullıǵı denesinde hám seziminde, kerisinshe ruwxı hám aqılında emes degen ideyalardı alǵa súredi, quldıń denesin satıw hám satıp alıw múmkin, biraq onıń erkin ruwxın emes.

Seneca sociallıq dárejesine qaramastan, barlıq adamlardıń ruwxiy erkinligi ideyasın qorǵadı. Qullıq obyekti (hám tarawı), onıń ideyaları boyınsha, tek fizikalıq hám sezimlik bolıwı múmkin, biraq insannıń ruwxıy hám aqılıy bólegi emes.

"Kim qullıq pútkil shaxsqa tiyisli dep oylasa, - dep jazǵan edi ol, - qátelesedi: onıń eń jaqsı tárepi qullıqtan azat. Tek dene xojayınǵa tiyisli hám oǵan boysınadı, al ruwxına ózi xojayın."

Kosmopolitizm ideyaların rawajlandırar eken, Seneca álem óziniń tábiyiy nızamına iye bolgan tábiyiy mámleket ekenligin atap ótti, oni tán alıw zárúrlik hám aqıllılıq.[83] Tábiyat nızamı boyınsha, barlıq adamlar bunı moyınlasa da, moyınlamasa da, bul kosmos mámlekettiń (kosmopolis) aǵzaları (puqaraları) bolıp tabıladı. Ayırım mámleketlik strukturalarǵa kelsek, olar tosınnan hám pútkil adamzat ushın emes, al tek sheklengen muǵdardaǵı adamlar ushın áhmietli. "Biz, - dep jazgan Seneca, - kóz aldımızda eki jagdaydı kóz aldımızǵa keltiriwimiz kerek: biri - qudaylar hám adamlardı óz ishine aladı; onda biziń kózimiz jerdiń anaw yamasa minaw múyeshi menen

Luciy Anney Seneca

[83] Луций Анней Сенека. ДИАЛОГИ. URL: http://ancientrome.ru/antlitr/seneca/index.htm (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

sheklenbeydi, biz mámleketimiz shegaraların quyash háreketi menen ólsheymiz; ekinshisi bolsa bizge tosınnan berilgen nárse. Bul ekinshisi Afina yaki Karfagen boliwi yaki basqa qala menen baylanıslı boliwi múmkin; bul barlıq adamlarga tiyisli emes, al olardıń tek bir toparına tiyisli. Bir waqıttıń ózinde úlken mámleketke de, kishi mámleketke de xızmet etetuǵın adamlar bar, tek úlken mámleketke xızmet etetuǵınlar hám tek kishi mámleketke xızmet etetuǵınlar bar."[84]

Áyyemgi grek stoikleri kózqarasları ruwxında Seneca táǵdirdi (yaki onıń ushın tap usınıń ózin - qudaydı, ilahiy ruwxtı, táǵdirdi, tábiyattı, pútkil dúnyanı) barlıq sebeplerdiń sebebi dep esaplagan. Óziniń qaytpas jolınan barıp, "táǵdir nızamı óz húkimin ótkeredi." Adamlar óz qatnasıqlarınıń bir bólegi bolǵan dúnya qatnasıqların ózgertiwge uqıplı emes, biraq olar tek táǵdirdiń rawajlanıp atırǵan jazıwlarına mártlik hám qatańlıq penen shıdawı, tábiyat nızamlarınıń erkine boysınıwı múmkin. Ilahiy hám insanıy dúnya birliginiń stoicistlik ideyasınan kelip shıǵıp, Seneca adamlar bir-birine "tuwısqan," "bir tán aǵzaları" dep esapladı: sebebi tábiyat barlıq adamlardı birdey materiyadan hám birdey maqsetler ushın jaratqan. Eń joqarı jaqsılıq insan denesine sińip ketken ilahiy ruwx bolǵan aqıl. Aqıl-parasat bolsa insandı Qudayǵa jaqınlastıradı.

9.3. Mark Avreliydin shirkew haqqındaǵı pikirleri.

Rim stoikleri qatarında: keyin azat etilgen qul Epiktet hám imperator Mark Avreliy Antonin de bar. Epiktette jeke ádep-ikramlılıq jetiklikke hám hár bir insanǵa táǵdir tárepinen berilgen roldi múnásip orınlawǵa bolǵan shaqırıqlar baylıqtı keskin sınǵa alıw hám qullıqtı qaralaw menen tolıqtırıladı. Bunda qullıqtıń ádepsizligine itibar beriledi. "Ózińe maqul kórmegen nárseni basqalarǵa da maqul kórme, - dep uqtırar edi Epiktet, - saǵan qul bolıw jaqpaydı - basqalardı da qulǵa aylandırma. Eger sen qullardıń xızmetisiz jasay almaytuǵın bolsań, birinshi gezekte sen óziń qulsan, - jaqsılıq penen jamanlıq

[84] Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy ta'limotlar tarixi. Uslubiy qo'llanma. Toshkent. 2023. 33-b

bir-biri menen kelise almaǵanınday, erkinlik penen qullıq ta bir-biri menen kelise almaydı." Eramızdıń II ásir baslarında Rim stoicminiń eń iri wákili grek Epiktet bolganlıǵı simvolikalıq mániske iye. Turmıs tájiriybesi onı ásirese erkinlikti súyiwge úyretti (bul sóz Epiktet shıǵarmalarında 130 márteden artıq ushırasadı, al "sen kulsan" degen shaqırıq profan menen sinonim). Biraq oyshıl erkinlikti insan ıqtıyarındaǵı nárselerdiń sanası hám qálewi sıpatında túsinip, onıń ıqtıyarındaǵı tarawdı, tiykarında, tańlawdan ibarat etip qoyǵan. Sonıń ushın adamnıń mápi ne, degen sorawǵa ol "imperiya dáwirindegi qulshılıq qatnasıqlarınıń belgili bir erkinligi"nen basqa hesh nárse ayta almaydı. Epiketttiń Senekadan ayırmashılıǵı sonda edi, onıń pikirinshe erkinlik tek zorlıq penen sheklengende ǵana sociallıq iskerlikten ajıratılıwı múmkin edi. Frigiyalı filosof insannıń mámlekettegi minnetlemelerin boysınıwshı emes, al puqara sıpatında qaradı, sonlıqtan olardı nızamǵa ámel etiw, hákimiyatqa boysınıw hám pul jıyımların tólew menen baylanıstırdı. Ásirese, oniń húkimdarlarga bergen bir qatar másláhátleri qızıqlı bolıp, keyin ala oni joqarı bahalagan Mark Avreliy olardan paydalangan.

Mark Anniy Ver (tuwılǵandaǵı atı) biziń eramızdıń 121-jılı 26-aprelde dvoryan shańaraǵında tuwılǵan. Shama menen ol tuwılǵan jılı onıń ata-anası Rimge ornalastı. Markka atası Mark Anniy Ver úlken tásir kórsetken, ol úsh márte konsullıq lawazımın iyelegen. Áyne ol jas Marktıń jaqsı bilim alıwı ushın ǵamxorlıq etti. Markonı oqıtıw ańsat edi. Ol sheshenlik ónerin, yuristikanı jaqsı biletuǵın edi. 12 jasında ol filosofiyaǵa muhabbat qoydı.

Mark 8 jasqa tolganında, oni imperator Adrian kórip qaladı hám ogan "tınısh, qayǵılı bala" unaydı. Keyin Adrian bolajaq imperator Antonin Piydi asıraydı, ol óz náwbetinde Mark hám Luciy Verdi asıraydı. Aytıp ótiw orınlı, imperiyada hákimiyattı perzentlikke alıw arqalı ótkeriwdiń bunday forması dástúr hám Antoninlerdiń hákimiyattı múnásip adamǵa miyras qaldırıw tilegi

menen baylanıslı edi. Mark Avreliy bul dástúrdi buzadı: ol hákimiyattı balası Kommodqa tapsıradı.[85]

Mark 17 jasında Rim imperiyasınıń miyrasxorı boldı. Ol imperator boliw ushin jáne 23 jil kútti. Bul waqıt ishinde ol til biriktiriwlerde qatnaspadı, hákimiyatqa umtıldı, bul Rim tariyxınıń ulıwma kórinisinde siyrek ushırasadı. 161-jili Mark imperator boldi. Biraq ol jeke húkimdar emes, oniń menen birge inisi, hám húkimdar Luciy Ver de húkimdarlıq etedi. Aytıp ótiw kerek, Luciy Ver Markonıń pútkilley kerisi edi. Ol ilim-pándi, ásirese, filosofiyanı unatpaytuǵın edi, mámleketlik islerdi túsinbeytuǵın edi. Ol oyın-zawıqlardı, gladiatorlar urısın jaqsı kóretuǵın edi, toylar ótkeretuǵın edi, ǵáziyne pulların shashıp jiberetuǵın edi. Mark Avreliy Luciydin turmısınan shın kewilden qáweterlenetuǵın edi, ogan ibratlı xatlar jazatuǵın edi, buzıq aǵasın durıs jolǵa salıwǵa háreket etetuǵın edi. Onı gúnalı turmısınan uzaqlatıw ushın ol onı áskeriy atlanısqa jiberedi, ol jerden qaytıp keliw oǵan nesip etpedi.

Mark Avreliy Antonin "hámmeniń teńligi hám teń huqıqlılıǵına muwapıq basqarılatuǵın hámme ushın teń nızamǵa iye bolǵan mámleket hám puqaralar erkinligin hámme nárseden ústin qoyatuǵın pachalıq haqqındaǵı kóz-qarastı" rawajlandırdı. "Ózime-ózimge. "Pikirlewler" shıǵarmasında ol barlıq adamlar ushın ulıwma bolǵan ruwxıy baslama sebepli biz hámmemiz aqıllı maqluqlarmız, dep tastıyıqlaǵan edi. "Eger sonday bolsa, - dep oylanar edi stoik imperator, - neni islew hám neni islemewdi buyıratuǵın aqıl da ulıwma boladı; eger sonday bolsa, nızam da ulıwma boladı; eger sonday bolsa, biz puqaralarmız. Demek, biz qanday da bir puqaralıq dúzimge tiyislimiz, al dunya bolsa qalaǵa uqsaydı. Óytkeni, pútkil adamzat tiyisli bolǵan qanday da bir basqa ulıwma dúzilisti kim kórsetip bere aladı? Bizde ruwxıy baslama da, aqıl-parasat ta, nızam da mine usı jerden, usı qaladan baslanadı." Pútinniń ruwxı, dep oyladı Mark Avreliy, baylanıstı talap etedi, xaotik emes, al dúnyanıń tártiplesken

[85] Маматкулова Д.Р. Жизнь и учение Марка Аврелия // Скиф. 2018. №11 (27). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/zhizn-i-uchenie-marka-avreliya (Múrájat sánesi: 23.06.2025).

dúzilisine sáykes keledi. Bunnan dúnyadaǵı barlıq jerde "baǵınıw hám birge baǵınıw," al adamlar arasında ("eń jetilisken janzatlar") - "pikirler birligi" kelip shıǵadı, stoik filosofiyası tap usıǵan erisiwge xızmet etedi.

Mark Avreliy imperator bolgannan keyin, óz filosofiyası ruwxında siyasat júrgize baslaydı. Onıń ózine tán ózgesheligi belgili dárejede liberallıq, adamgershilik hám tágdirdiń ınjıqlıqlarına boysınıw edi. Ol sud islerin júrgiziwge úlken itibar beredi. Jaqsı yuridikalıq bilim hám nızamlardı biliw oǵan bul jumısta tabısqa erisiw imkaniyatın beredi. Ol qulshılıq máselesin sheshiwge háreket etedi, qul iyeleriniń qullar ústinen huqıqların sheklewshi hám olardı azat etiwdi xoshametlewshi nizamlar shiǵaradı. Biraq imperatordıń bunday usınısları hár dayım da senat tárepinen qollap-quwatlanbagan, sonlıqtan Mark Avreliy abaylılıq penen háreket etiwge májbúr bolgan.

Xristianlıq isenimine tán bolgan adamlardıń teńligi haqqındaǵı ideya Avreliyge jaqın. Ol óziniń belgili kúndeliginde jazıwınsha, adamlar bir-biriniń aldında teń hám ol ózin Rim puqarasınan kóre kóbirek dúnyanıń puqarası sıpatında sezinedi. Bunday pikirler sol dáwir adamı ushın tań qalarlıq, dúnyada eki túrli adam: rimlik hám instrumentum vocale bar dep esaplagan. Biraq, Mark Avreliy xristianlıq táliymatın jaqsı kórgen yaki jasırın xristian bolgan dep esaplaw naduris boladı. Ol qayırqomlıq isleri menen belsene shuǵıllanǵan, jańa pretor lawazımın engizedi, onıń wazıypası, zamanagóy til menen aytqanda, sociallıq siyasattı támiyinlew edi. Kámbaǵal shańaraqlardıń balaların oqıtıw hám tárbiyalaw ushın ǵaznadan pul ajıratılǵan. Zúráát jetispegen jılları ol zúrááttiń imperiya wálayatları arasında teńdey bólistiriliwin qadaǵalaydı. Imperator jumsaq minezi menen ajıralıp turatuǵın edi. Onıń áskerbasısı Gay Avidiy Kassiydin qozgalańı bunın dáliyli bolıp tabıladı. Mark Avreliy qarsılıq kórsetkende, kóterilisshi legionerler jazalanıwdan qorqip, óz jetekshilerin óltiredi. Aureliy olardı keshirip jiberdi.

Mark Avreliy imperiya jana basqınshılıq urısların alıp barıwǵa uqıpsız ekenligin túsindi, sonlıqtan sırtqı siyasatta Rim qorgawga ótti. Onıń

basshılıǵında bekinis imaratları qurıldı. Qorganıw shegarası úlken imperiya shegaraları boylap ótti. Imperator óz kúndeliginde jazıwınsha, ol urıslardı jaqtırmas edi, biraq háreketsiz de tura almas edi, ol Rim puqaraları aldındaǵı juwapkershiligin sezer edi.

Adam Mark Avreliy ushın tek ǵana ázzi, kúshsiz, denesi bar ayanıshlı jan: "Ómirdi ańlawda sońǵı stoik pútkilley úmicizlik hám ilajsızlıqqa shekem baradı." Biraq filosof bul qıyınshılıqlardıń barlıǵına mártlik penen shıdaydı. Al, ol buǵan qalay erisedi?

Ol stoik biypárwalıq hám ádep-ikramlılıq pákleniwin emes, al barlıq sırtqı nárseler ruwx ushın bar bolmawı hám ol menen baylanısta bolmawı kerekligin úyretedi. Eger sırtqı turmıs oǵan tiyse, oǵan tásir etpewi kerek: "Eger bir nárse sizdi ashıwlandırsa, bunıń ushın onıń ózi emes, al ol haqqındaǵı pikirińiz ayıpker. Hám bul pikirdi ózgertiw siziń qolıńızda," - dep jazadı filosof. Sońǵı stoiklerdiń etikası dáwir ruwxına say keledi. Ayırım qaygılar basqa qaygılar menen almasadı. Sonıń ushın stoik filosoflar umitten kóre kóbirek sabır-taqatka shaqıradı.

9.4. Xristian jazıwları hám orta ásir diniy kózqarasları. Xristian dininiń tásiri artıwı hám ogan boysınıwdıń kúsheyiwi.

Rim imperiyası aymaǵında eramızdıń baslarında xristianlıq payda bolıp, ol ulıwma teńlik hám insanlardıń erkinligi ideyaların úgit-násiyatlaw menen shıqtı. Dáslepki xristianlar barlıq baylar hám húkimdarlarga hújim etip, nálet jawdırdı, Rim imperiyası tártiplerin qaraladı, jeke múlkti, adamlardı erkin hám qullarga, baylar hám kámbaǵallarǵa bóliwdi biykar etti, óz múlklerin óz sektaları hám jámáátleri (shirkewleri) ıqtıyarına tapsırdı.

68-69-jıllarda jazilgan "Ilohiyatshı Ioannnıń Apokalipsisinde" (Apokalipsis) Rimniń nabıt boliwi, "úlken zinokorlıq" boljaw etiledi; "ol óziniń buzıqlıǵınıń ashshı sharabınan barlıq xalıqlardı más etti, jer júzindegi patshalar da onıń menen oynadı, jer júzindegi sawdagerler de onıń sawlatınan bayıdı." Kámbaǵallardı

qorǵaw hám baylardı kritikalaw "Luka" kitabında anıq jańlaydı: "Sizler, kámbaǵallar, Qudaydıń pachalıǵı sizlerge tiyisli bolǵanı ushın baxıtlısız.

Házir ash bolǵanlar baxıtlı, sebebi sizler toyatuǵın bolasız.

Házir jılap atırǵanlar baxıtlı, sebebi sizler kúlersiz.

Insan Ulı sebepli adamlar sizlerdi jek kórip, quwdalap, xorlap, atıńızdı masqaralap atırsa, sizler baxıtlısız.

Sol kúni shadlanıp, sekirinler, sebebi aspandaǵı sıylıǵıńız ullı! Bul qáwimniń ataları da payǵambarlarǵa tap sonday etken.

Al siz baylardıń halına way! Sebebi sizler álle qashan táselle taptıńız.

Házir kimniń qarnı toq bolsa, sorına bersin, sebebi ashlıqqa qalasız.

Házir kúlip atırǵanlardıń halına way bolsın, sebebi sizler jılap-sıqlaysızlar.

Ata-babalarıńız jalǵan payǵambarlardı maqtaǵanınday, hámme sizlerdi maqtaǵanda sizlerge de way bolsın!" Baylarga qarsı keskin hújimler "havoriy Yaquptıń sobor xatında" da bayan etilgen.

Dáslepki xristian jámáátlerinde, bul haqqında "Muqaddes apostollar iskerligi"nde xabar beriliwinshe, hesh kim óz múlkine iye bolmagan, "biraq olardıń hámme nársesi uliwma bolgan," tirishilik qurallarin bolsa jámáát agzaları "hár kimniń mútájligine qaray" hámme ortasında bólistirgen. Múlk, miynet hám bólistiriw máselelerine jańasha qatnas jasawda dáslepki xristianlar hámmeniń ulıwma miynet etiw minnetlemesi hám hár kimniń miynetine jarasa sıylıqlanıwı principlerin úgit-násiyatladı. Bul jańa talaplar tómendegi qaǵıydalarda jańlaydı: "Hár kim óz miynetine jarasa sıylıq aladı"; "Kim miynet etkisi kelmese, awqat ta jemeydi."

Ilahiy "erkinlik nizamı"na múrájáát etken dáslepki xristianlardıń huqıqtı túsiniwi ushin jana din talapları ruwxında bir qatar aldınǵi tábiyiy-huqiqiy ideya hám túsiniklerden paydalanıw tán. Bunda barlıq adamlardıń teńligi principine hám insanıy qatnasıqlardıń hár qıylı tarawlarında bunday teńlikke ámel etiliwine úlken áhmiet berildi. Dáslepki xristianlar (ózleriniń jana dinlerinin umtılısları, ideyaları hám qádiriyatları uliwma mánisinde) tábiyiy huqıq hám tábiyiy-huqıqıy

ádilliktiń tiykarǵı principi - teńge teń ornina sıylıq beriwdi jigerlilik penen úgit-násiyatlagan. Dáslepki xristian huqiqiy ideologiyasının bir qatar qaǵıydaları buǵan bagishlangan: "Qanday sudlasańız, sonday sudlanasız," "Qanday ólshew menen ólsheseńiz, sizge sonday ólshew beriledi."

Xristianlıqtıń erkinlik hám adamlar teńligininiń jáhán dini sipatında payda boliwi hám qáliplesiwi dúnyanı jańalawdıń áhmiyetli faktori boldi hám pútkil keyingi tariyxiy rawajlaniwga sezilerli tásir kórsetti. Biraq jana dinniń haqiqiy ámeliyatı hám dúnyalıq isleri kóp tárepten dáslepki xristianlıq ıqlasbentleri kóz aldına keltirgennen basqasha bolip shıqtı. II ásirde-aq xristian jámáátlerindegi turmis sezilerli dárejede ózgerdi. Jámáát basshılarınıń hákimiyatı kúsheedi, olar arasında turaqlı baylanıs ornatıladı, shirkew byurokratiyası (ruwxanıylar) qáliplesedi. Sonıń menen birge, rásmiy diniy táliymattıń qáliplesiwi, xristian ádebiyatınıń nızamlastırılıw procesi dawam etti.

Shirkew hár qanday hákimiyattıń ilahiy tábiyatına itibar bere baslaydı, hákimiyatqa boysınıwdı úgit-násiyatlaydı hám zorlıqqa qarsılıqtı qaralaydı. Apostol Pavel óziniń "Rimlilerge xatında" bılay dep atap ótken edi: "Hár bir jan joqarı hákimiyatqa boysınsın; sebebi Qudaydan basqa hesh qanday hákimiyat joq, bar hákimiyatlar bolsa Qudaydan ornatılǵan. Sonıń ushın hákimiyatqa qarsı bolǵan adam Qudaydıń dúzilisine qarsılıq kórsetedi; qarsılıq kórsetkenler bolsa ózleri qaralaydı."

Pavel aytıwınsha, "baslıq - Qudaydıń xızmetkeri," sonıń ushın "tek jazalawdan qorqıp emes, al hújdanlı túrde boysınıw kerek." Shirkew ierarxiyası, episkoplıq hám birden-bir shirkewdiń qáliplesiwi, xristianlıqtıń iláhiylasıw procesi "haqıyqıy" táliymattan shetke shiqqan hár túrli sektalar hám nadanlıqlarga qarsı keskin gúres penen birgelikte ótti. II ásirde bul sekta hám bidat tárepdarları (atap aytqanda, Kishi Aziyada "montantshılar," Arqa Afrikada "agonistler") dáslepki xristianlıq ideyaların tezirek ámelge asırıw, qulshılıq, jeke menshik múlkshilik hám insanlar teńsizligin joq etiw tárepdarı edi. Bidayalarga qarsı gúreste qáliplesip hám óz poziciyasın bekkemlep baratırgan xristian

shirkewi kóbinese rásmiy hákimiyat tımsalında ózine awqamlas tapqan. Durıs, II-III ásirlerde shirkewdiń ózi yarım nızamlı halda edi hám xristianlar kóbinese quwdalawǵa ushıraǵan. Biraq 311-jılı-aq xristianlıq Rim imperiyasında teń huqıqlı dinlerden biri sıpatında rásmiy tán alındı, 324-jılı bolsa ol mámleket dinine aylandı.

Injilde jáne bir siyasiy mashqala - mámlekette milletler aralıq qatnasıqlardıń maqul xarakteri hám mámleket húkimdarınıń milliy tatıwlıqtı saqlawdaǵı roline isharat tabıw múmkin. Injilde mámleketlik shólkem aǵzalarına qarata: "Xalıqtıń kópliginde patshanıń ullılıǵı, al xalıqtıń azlıǵında patshanıń basına músiybet túsedi," - dep múrájáát etilgen. Solay eken, "jerinizge kelip qonıs basqan kelginge" zulımlıq ta, jábir de etpeń. Ol siz ushın "ózińizdiń jergilikli adamıńızday bolsın; onı ózińizdi súygendey súyin, sebebi siz de Egipet jerinde músápir bolǵansız." Bunnan tısqarı, xristianlıq dogmalarına muwapıq, kelgindi ushın da, jergilikli xalıq ushın da bir ustav hám bir sud ámel etiwi kerek. Muqaddes kitaptıń kórsetilgen sózlerinde milletine qaramastan, barlıq xalıqlar hám barlıq sociallıq toparlardıń teńligi ideyası kózge taslanadı.

Xristianlıq dogmatikasında hákimiyatqa múnásibet haqqındaǵı táliymat ayrıqsha orın tutqan, biraq ol ulıwma xarakterge iye bolıp, dinshilerge tikkeley kórsetpeler bermegen. Dáslepki xristianlıqta bar hákimiyatqa sadıqlıq hám boysınıw principi tiykarlangan. Isa Masihtıń ómiri súwretlengen Injilde birinshi márte hákimiyat wákillerin keshiriw, olardan jerdegi ómirde hárqanday azap-aqıretlerge shıdaw, táǵdirge boysınıw zárúrligine isharat payda boldı, jawızlıqqa zorlıq penen qarsılıq kórsetpew ideyası úgit-násiyatlandı. Juwaslıq, puqaralardıń mámleket hákimiyatına, qullardıń xojeyinlerge sózsiz boysınıwı xristianlıq jámiyetlik táliymatınıń quramlıq bólegi bolip xizmet etti. "Siz, qullar, xojalarıńızǵa tap quday sıyaqlı hújdanlı hám qorqınısh penen boysınıń," - dep uqtirgan edi xristian táliymatı.[86]

[86] Бичехвост А.Ф. Политические представления в раннем христианстве // Вестник СГЮА. 2016. №5 (112). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-predstavleniya-v-rannem-hristianstve (Múrájat sánesi: 23.06.2025).

Xristianlardıń tiykargı muqaddes kitabında siyasiy abırayga iye boliw jolları haqqında bilay delinedi: "Kim birinshi boliwdi qálese, ol hámmege xizmetker boliwi kerek," "Ol márhamatı menen óz taxtın tayanish etedi." Eger pacha Injil kórsetpelerin orınlay alsa, siyasiy basshılıqtıń joqarı maqsetleri ámelge asadı - mámlekette aqıllı puqaralar sanı kóbeedi hám xalıq abadanlıǵı artadı, sebebi "dana húkimdar óz xalqına úyretedi hám aqıllı húkimdar abadan boladı." Adamlardan tek ǵana óz is-háreketleri hám qol astındaǵılardıń is-háreketleri nátiyjelerin durıs aldın ala biletuǵın shaxslardı siyasiy basshı sıpatında tán alıw talap etiletuǵın edi. "Xalıqtıń húkimdarı qanday bolsa, onıń qol astındaǵı xızmetkerler de sonday boladı; qalanıń baslıǵı qanday bolsa, onda jasawshı barlıq adamlar da sonday boladı, - dep kórsetpe bergen edi Injilde. - Ilimsiz patsha óz xalqın qıyratadı, kúshlilerdiń aqılı menen qala qurıladı."[87]

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Rim stoitsizminiń adamzat jámiyetin birlestiriw ideyası búgingi kúndegi global mashqalalar kontekstinde qanshelli áhmiyetli?

2. Áyyemgi grek hám Rim stoicminiń tiykargı ayırmashılıqları nede hám Rim stoicminiń Rim siyasiy oy-pikirine tásiri qalay kórinedi?

3. Seneca, Epiktet hám Mark Avreliy sıyaqlı Rim stoikleriniń ruwxiy erkinlikke tiyisli kózqarasları qullıq dáwirindegi sociallıq qatnasıqlarga qanday tásir kórsetken bolıwı múmkin?

4. Mark Avreliydin "hámmeniń teńligi hám teń huqıqlılıǵı" haqqındaǵı ideyaları onıń imperator sıpatındaǵı siyasatında qalay sáwlelengen hám onıń xristianlıqqa múnásibeti qanday bolgan?

5. Dáslepki xristianlıqtıń múlk, miynet hám bólistiriwge tiyisli principleri Rim imperiyasındaǵı sociallıq-ekonomikalıq jagdayga qanday tásir kórsetken?

6. Xristianlıqtıń hákimiyatqa boysınıw hám zorlıqqa qarsılıq kórsetpew ideyaları Rim imperiyasının keyingi dáwirlerinde mámleket hám shirkew qatnasıqlarına qanday tiykar bolgan?

[87] Библия. Ветхий Завет. Книга Премудрости Иисуса, Сына Сирахова, 10:1., 10: 2, 10:3.

7. Tekstte keltirilgen B.Rasseldin Rim stoiczmi haqqındaǵı tartıslı pikirine tiykarlanıp, bul filosofiyalıq aǵımnıń kúshli hám ázzi tárepleri nede?

8. Búgingi jámiyette "dana húkimdar" yamasa siyasiy liderge qoyılatuǵın talaplar Rim stoikleri hám dáslepki xristianlardıń kózqarasları menen qanday uqsaslıqlarǵa iye bolıwı múmkin?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Rim stoitsizminiń filosofiyalıq tamırları: Grek stoitsizmi menen salıstırmalı analiz.
2. Senekanıń siyasiy filosofiyası: "Kosmopolitizm" hám "ruwxiy erkinlik" ideyaları.
3. Mark Avreliydin húkimdarlıq idealı: "Ózime-ózim. Pikirler" shıǵarması analizi.
4. Epiktet hám erkinlik túsinigi: Stoik erkinlik koncepciyasınıń ózine tánligi.
5. Rim stoitsizmi hám tábiyiy huqıq: Qullıqqa múnásibet máselesi.
6. Dáslepki xristianlıqtaǵı sociallıq teńlik ideyaları: "Apokalipsis" hám "Luka Injili" mısalında.
7. Shirkewdiń qáliplesiwi hám hákimiyatqa múnásibet: Apostol Paveldiń "Rimlilerge xatı" talqılawı.
8. Rim imperiyasında xristianlıqtıń mámleket dinine aylanıwı: Siyasiy hám sociallıq sebepler.
9. Áyyemgi dúnya filosofiyasında "dana húkimdar" koncepciyası: stoitsizm hám basqa bagdarlar.
10. Rim stoitsizmi hám dáslepki xristianlıqtıń zamanagóy dúnya qarasqa tásiri.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Rim stoitsizminiń tiykarǵı siyasiy koncepciyalarınan biri ne edi?

a) Jeke múlkti bekkemlew

b) Adamzat jámiyetin birlestiriw ideyası.

c) Militarizmniń ústinligi

d) Falsafanıń mámleket islerine aralaspawı

2. Stoikler pikirinshe, barlıq adamlar qanday kelip shiǵiwga iye?

a) Hár qıylı sociallıq klasslardan
b) Birdey kelip shıǵıwǵa ie
c) Tek Rim puqaraları
d) Hár bir shaxs óz aldına jaratılǵan

3. Adamzat jámiyetin birlestiriw ideyası birinshi ret kim tárepinen bildirilgen?

a) Seneca
b) Mark Avreliy
c) Xrisipp
d) Epiktet

4. Stoikler mektebiniń tiykarın salıwshısı kim?

a) Zenon
b) Kleanf
c) Panetiy
d) Posidoniy

5. Stoikler mektebiniń atı qay jerden kelip shiqqan?

a) Zenonnıń tuwılǵan jeri atınan
b) Afina agora portikası atınan
c) Mektep jaylasqan qalanıń atı
d) sabaq berilgen dárya atı

6. Stoitsizm tariyxı dástúr boyinsha neshe dáwirge bólinedi?

a) Eki
b) Ush
c) tórt
d) Bes

7. Dáslepki stoitsizmniń en iri wakili hám sistemalastırıwshısı kim edi?

a) Zenon
b) Ariston Xiosskiy
c) Xrisipp
d) Kleanf

8. Orta stoitsizm dáwirinde mektep dogmatikasına qanday elementler qosılgan?

a) Aristotellik hám sofistlik elementleri
b) Platonlıq hám peripatetik elementler.
c) Epikurshilik hám skeptitsizm elementleri
d) Sofizm hám kinizm elementleri.

9. Sońǵi (Rim) stoitsizminiń orayı qay jerde bolgan?

a) Afina
b) Rodos
c) Rim
d) Bobil

10. Rim stoikleriniń pikirinshe, joqarı mámleket lawazımların iyelegen adamlar qanday boliwi kerek edi?

a) Bay hám kúshli

b) Joqarı ádep-ikramlı hám ádillik tuyǵısı kúshli

c) Tek áskeriy bilimge iye

d) Hesh kimge boysınbaytuǵın

11. Rim stoyası qaǵıydalarına muwapıq, adamlar ne maqsette bir-biri menen birge islesiwi kerek?

a) Jeke mápleri jolında

b) Jámiyet mápleri jolında

c) Tek shańaraqlıq máselelerde

d) Basqa mámleketlerge qarsı

12. Stoiklerdiń pikirinshe, nizam ne boliwi kerek edi?

a) Húkimdardıń jeke mápleriniń kórinisi

b) Jámiyettegi ayırım toparlardıń qálewi

c) Tábiyat hám tábiyiy huqıqtıń kórinisi

d) Filosoflardıń jeke qararı

13. Qaysi filosof Rim stoicmin "insan shaxsınıń júdá ázziligi, onıń pútkilley áhmiyetsizligi, ilajsızlıǵı, táǵdirge sheksiz boysinıwshılıǵı sezimi menen tásirlendiredi" dep atap ótken?

a) B. Rassel.

b) Ciceron

c) A.F. Losev.

d) Plutarx

14. Seneca kimniń tárbiyashısı bolgan?

a) Mark Avreliy

b) Neron

c) Adrian

d) Pompey

15. Senekanıń pikirinshe, insannıń qaysı bólegi qullıqtıń obyekti bolıwı múmkin emes?

a) fizikalıq

b) sezimli

c) Ruwxıy hám aqılıy

d) Sırtqı kórinis

16. Mark Avreliy Antonin imperator bolgannan keyin, Rim imperiyasında qanday lawazımdı engizgen?

a) Konsul

b) Senator

c) Pretor (sociallıq siyasattı támiyinlew ushın)

d) Áskeriy komandir

17. Mark Avreliydin pikirinshe, ne "bul dúnyadaǵı barlıq adamlar ushın ortaq bolgan aqıldı" anlatadı?

a) Hár bir adamnıń jeke pikiri

b) Xaos

c) Nızam hám insaniyat abadanlıǵı ushın háreket

d) Tek húkimdardıń erki

18. Dáslepki xristian jámáátlerinde múlkke qanday princip ámel qılgan?

a) Hár kim óz múlkine ie bolǵan

b) Hámme nárse ortaq bolǵan

c) Múlk tek ruwxanıylarga tiyisli bolgan.

d) Múlk húkimdarǵa tiyisli bolǵan

19. Apostol Paveldiń "Rimlilerge xatı"nda hákimiyatqa múnásibet qalay táriyiplengen?

a) Hákimiyatqa qarsılıq kórsetiw kerek

b) Hákimiyatqa boysınıw shárt emes

c) Hákimiyatqa boysınıw kerek, sebebi ol Qudaydan ornatılǵan.

d) Hákimiyattı sınǵa alıw kerek

20. Injilda "dana húkimdar"dıń xalıq ushin qanday paydaları kórsetilgen?

a) Sheksiz hákimiyatqa iye boladı

b) Xalqına úyretedi hám qala qurılısına járdem beredi

c) Tek ǵana óz máplerin qorǵaydı

d) Urıslar alıp baradı

10-BAP. ÁYYEMGI ORTA AZIYADAĞÍ SIYASIY IDEYALAR.

10.1. Áyyemgi dáwir hám erte orta ásirlerde Oraylıq Aziyada siyasiy hám huqiqiy pikirlerdiń rawajlanıwı.

"Oraylıq Aziya" hám "Oraylıq Aziya" atamaları kóbinese bir-biriniń ornında qollanıladı, biraq olar biraz basqasha mánige ie, ásirese tariyxıy hám geografiyalıq kontekstte. Temanı sáwlelendiriw procesinde qollanılıp atırǵan usı atamalardıń kólemin anıqlastırıp alıw usı regiondaǵı siyasiy táliymatlardıń tábiyatı, ózgeshelikleri hám tarqalıw shegaraların durıs kóz aldımızǵa keltiriw imkaniyatın beredi.[88]

"Orta Aziya" ataması rus ádebiyatında XIX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap keńnen qollanıla baslagan. Brokgauz hám Evroponnıń enciklopediyalıq sózliginde (1900-j.) atap ótiliwinshe, Orta Aziya degende házirgi kúnde Kaspiy teńizinen Pamirge shekem hám Hindikushtan Aral-Irtish suw ayırǵishlarına shekemgi geografiyalıq keńlik túsiniledi. Qatań túrde aytqanda, bul Aziyanıń ortası emes eken, onda sóz bul regiondı, bir tárepten, Aldıńǵı Aziyaǵa (Qızıl hám Jer Orta teńizlerine tutasqan), ekinshi tárepten bolsa Pamir, Tyanshan, Altay hám Sayan taw dizbekleriniń shegarasınan qublaraqta jaylasqan Oraylıq Aziyanıń ózine qarama-qarsı qoyıw haqqında barmaqta.

"Orta Aziya" hám "Oraylıq Aziya" túrli aymaqlardı ańlatıwshı atamalar bolıp esaplanadı. Olardıń birin ekinshisi menen aralastırıw geografiyalıq kózqarastan durıs emes, al geosiyasiy kózqarastan bolsa oylanbastan háreket etiw bolıp tabıladı. "Oraylıq Aziya" regioni Oraylıq Aziyanıń basqa bólimlerinen ajıralıp turatuǵın bir qatar ózgesheliklerge iye, soniń ushin bul atamalardıń qollanılıwı maqsetke muwapıq boliwi kerek.

Orta Aziya atamasınıń ǵalabalasıwına sovet hakimiyatı ótkergen milliy-aymaqlıq shegaralanıw túrtki boldı. Orta Aziya ekonomikalıq rayonı dúzilip, ogan

[88] Бискэ Ю. С., Севастьянов Д. В. Куда исчезает Средняя Азия? // Вестник СПбГУ. Науки о Земле. 2003. №3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kuda-ischezaet-srednyaya-aziya-1 (Múrájat sánesi: 24.06.2025).

Ózbekstan, Qırgızstan, Tájikstan, Túrkmenstan hám Qazaqstannıń qubla aymaqları kirgizildi. Qazaqstan óz aldına ekonomikalıq rayon esaplangani ushin Orta Aziya hám Qazaqstan birigiwi keń qollanıldı. Solay etip, Orta Aziya degende regiondaǵı tórt mámleket túsiniletuǵın boldı.

Oraylıq Aziya ataması túrli qatnaslar boyınsha hár qıylı aymaqlardı ańlatadı. Máselen, UNESCO talqılawı boyınsha, Mongoliya, arqa-batıs Qıtay, Qazaqstan, Qırgızstan, Ózbekstan, Túrkmenstan, Tájikstan, Rossiyanıń Aziya bólimindegi shıǵis aymaqları, Awganstan, Hindstannıń arqa-batısı, Pakistannıń shıǵis bólimleri, Irannıń arqa-shıǵis bólimleri Oraylıq Aziyanı quraydı.

1992-jili Qazaqstan prezidenti Nursultan Nazarbaev Orta Aziya hám Qazaqstan ataması ornına Oraylıq Aziya atamasın qollanıwdı alǵa súredi. Sebebi bul atama menen bes respublika da anlatılatuǵın edi. 1993-jili Tashkentte bolip ótken sammitte bul usinis maqullanadi. Sonnan berli Oraylıq Aziya ataması keń qollanıla baslaydı. Házirgi waqıtta ǵalaba xabar qurallarında, siyasachılardıń shıǵıp sóylewlerinde, xalıqaralıq regionologiyada Oraylıq Aziya bes mámleketti bildiriw ushın qollanıladı.[89] Geografiya iliminde bolsa YUNESKO talqılawı sıyaqlı keńirek aymaq názerde tutıladı.

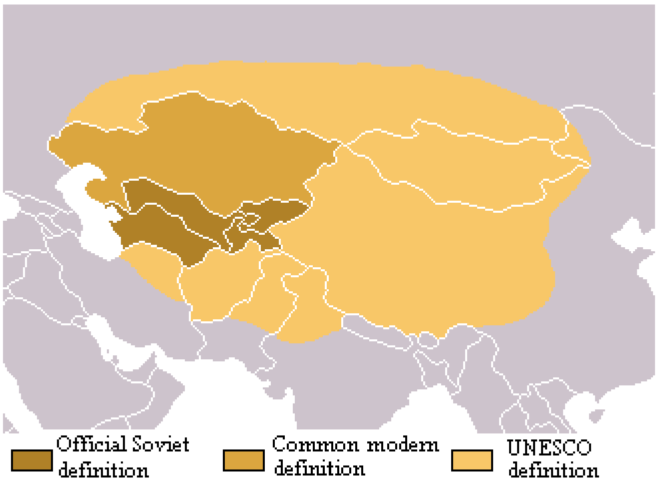

Áyyemgi Oraylıq Aziyada islam dini kirip kelgenge shekem (eramızdıń VII-VIII ásirlerine shekem) siyasiy kózqaraslardıń rawajlanıwı mádeniyatlar hám mámlekechilik formalarınıń ózgeriwin sáwlelendiriwshi kóp qırlı process boldı. Áyyemgi dáwirde Oraylıq Aziyada siyasiy hám huqıqıy pikirlerdiń rawajlanıwın shártli túrde bir neshe tiykarǵı basqıshlarǵa bólip úyreniw múmkin, olardıń hár

[89] Толиб О. Ўрта Осиёми ёки Марказий Осиё? URL: https://oyina.uz/kiril/teahause/2967 (Múrájat sánesi: 24.06.2025)

biri hákimiyat, jámiyet hám olar arasındaǵı qatnasıqlardı túsiniw menen baylanıslı edi.

I. Sociallıq reallıqtıń tiykarǵı formaları dáslepki hám urıw jámáátleri bolǵan, qararlar jámáát yamasa aqsaqallar tárepinen qabıl etilgen dáwir. Bul basqıshta siyasiy oy-pikirde jámáátlik húkimdarlıq etip, aman qalıw birgeliktegi háreketlerge baylanıslı edi. Bunda dástúriylik, yaǵnıy ata-babalardıń úrp-ádetlerine qatań ámel etiw áhmietli rol atqarǵan.

Áyyemgi dáwirde Oraylıq Aziyada dáslepki ideologiyaların diniy-mifologiyalıq kózqaraslar quraǵan. Diniy-mifologiyalıq kózqaraslardıń mazmunın álem hám barlıqtı kóp qudaylar basqarıwına tiykarlangan ideyalar quragan.

II. Óndiriwshi xojalıqtıń rawajlanıwı sociallıq strukturalardıń jetilisken dáwiri. Qáwim awqamları rawajlanıp, resurslar ushın kelispewshilikler tez-tez júz bergen, bul bolsa abıray, kúsh hám mártlikke tiykarlanǵan áskeriy kósemlerdiń ajıralıp shıǵıwına alıp kelgen. Oraylıq Aziyanıń qublasında Baktriya hám Margiyana hám de Xorezmde oraylıq basqarıw hám suwǵarıw sistemalarına iye bolgan dáslepki mámlekechilik belgilerine iye strukturalar payda boldı.

III. Iri qáwim birlespeleriniń qáliplesiwi hám konfederaciyalar (máselen, skifler hám saklar), sonday-aq, qońsılas imperiyalarga tán kózqaraslar qáliplesken dáwir. Mártlik tımsalı sıpatında qabıl etilgen jawınger hám jolbasshıǵa sıyınıw, jámáátlik ózine tánlik qáliplesedi. Hákimiyattıń muqaddesligi ideyası keń tarqaldı.

IV. Iri imperiyalar hám mámleketler dáwiri (b.e.sh. I mıń jıllıq ortaları - eramızdıń VII-VIII ásirleri). Bul basqısh rawajlangan mámleketlik strukturalardıń ústemligi menen belgilenedi.

Ahamoniyler dáwiri (b.e.sh. VI-IV ásirler). Oraylıq Aziya Ahamoniyler mámleketi quramına kiredi. Wákiller tayınlanatuǵın satrapiya sisteması engiziledi. Imperiya ideologiyası "shaxlar shahı"nıń Axura-Mazdanıń nayıbı

sıpatında "jaqsı tártip" (arta/asha) hám uliwma ádillikti saqlawshı sıpatında kóz aldına keltiriledi.

Ellinizm dáwiri (b.e.sh. - Grek-Baktriya pachalıǵı, Parfiya) Aleksandr Makedonskiy basqınshılıqlarınan keyin Grek-Baktriya pachalıǵı sıyaqlı ellinistlik mámleketler júzege keledi. Shıǵıs hám grek siyasiy ideyalarınıń, sonıń ishinde, polis ideyası hám húkimdardı muqaddeslestiriw elementleriniń sintezi júz beredi.

Kushanlar dáwiri (eramızdıń I-IV ásirleri). Kushan imperiyası júdá úlken aymaqlardı birlestirgen. Siyasiy kózqaraslarda hár túrli dástúrler sinkretizmi ústinlik etti.

10.2. Oraylıq Aziya regioni aymaǵında tarqalgan hár túrli diniy hám filosofiyalıq aǵımlar.

Oraylıq Aziyada quramalı etnosiyasiy strukturalar (kóshpeli mámleketlik birlespeler) qáliplespesten aldın din menen baylanıslı siyasiy táliymatlardıń bolıwı hám xızmet etiwine úlken zárúrlik bolmagan. Túrkiy-mońǵol jámiyetlerinde diniy isenimlerdiń eń áyyemgi qatlamlarında olar ushıraspaydı. Oraylıq Aziyada kóshpeli civilizaciya strukturalarınıń payda bolıwı menen bul jaǵday túp-tiykarınan ózgeredi. Olar civilizaciyalıq belgilerdiń barlıq toplamına iye edi (kriteriyalıq xarakterdegi belgiler). Olarǵa tómendegiler kiredi: mámlekechilik formaları; joqarı dárejede rawajlangan monoteizmge beyim din - "tangrichilik"; óz mazmunında ideologiyalıq komponentlerge iye bolgan diplomatiyalıq dástúr; runikalıq jazıw sistemaları; monumental arxitektura hám músinshilik; kóshpeli sharwalar jámiyetinde tiykargi baylıq sipatında sharwaǵa jeke menshik iyelik; dástúriy húkimdarlıq formasındaǵı hákimiyat qatnasıqları sisteması (húkimdarlıq hám boysınıw qatnasıqları - civilizaciyanıń ózine tán belgilerinen biri); jámiyettiń áste-aqırın óz-ózinen quramalasıp barıwshı qatlamlasıwı; sırtqı sawda qatnasıqlarında teńgelerden paydalanıwdı da óz ishine

algan kóp ukladlı natural xojalıq; basıp alıwlar nátiyjesinde kóshpeli jámiyetlerge birlestirilgen diyqanshılıq mámleket.[90]

N. V. Abayev Oraylıq Aziya xalıqlarınıń kóshpeli jámiyetlerinde mámlekechilik qanday da bir jasalma túrde jaratılǵan shólkem emes, al jámiyettiń ózin-ózi rawajlandırıw, ózin-ózi háreketlendiriw (yaǵnıy evolyuciya) procesinde entropiyanı azaytıw hám insan iskerliginiń turmıslıq áhmiyetli maqsetlerin ámelge asırıw ushın zárúr sharayatlardı jaratıw hám taǵı basqalarǵa bolǵan mútájliginiń kórinisi sıpatında tábiyiy zárúrli túrde payda bolǵanlıǵına isenedi[91].

Oraylıq Aziya kóshpelileriniń etnikalıq hám mádeniy jaqtan quramalı bolgan imperiya mámleketlik dúzilmelerde joqarı hákimiyattı legitimlestiriwge bolgan ideologiyalıq zárúrligi ámelge asırıldı. Ideologiyanıń bul wazıypası "tangrichilik" sheńberinde "Aspan" erkine, onıń jerdegi basqarıw wazıypaların sheshiwi múnásibeti menen húkimdarǵa bolǵan múnásibetine siltemeler arqalı ámelge asırılǵan.

"Tangrichilik" penen baylanıslı ideologiyalıq funkciyalar bul menen tamamlanbagan. "Tangrichilik" sanaǵa, onıń mazmunınıń ekzistencional hám aksiologiyalıq komponentlerine tásir kórsetip, joqarı mámleketlik hákimiyattı qollap-quwatlawdı támiyinledi, qaǵanlar hákimiyatınıń qádir-qımbatı hám turmıslıq áhmietine isenimdi qáliplestirdi.

"Tangrichilik" siyasiy bagdarlangan adamlardıń jámáátlik isenimleri hám tiyisli háreketlerin qáliplestirdi, bul bolsa oni sociallıq shólkem hám ózin-ózi shólkemlestiriw mexanizmi sipatında kóriwge múmkinshilik beredi.

Húkimdarlar hákimiyatı tek zorlıq hám qorqınıshqa emes, al adamlardıń óz kelip shıǵıwınıń muqaddes deregine bolǵan isenimine de tiykarlanǵan edi.

Táńri sózi túrli túrkiy xalıqlarda túrlishe aytıladı. Máselen, ózbeklerde "Tangri," altay xalıqlarında "Tengri" yaki "Tengeri," túrklerde "Tangri" yaki

---

[90] Фельдман В.Р. Идеологические функции «Тэнгрианства» // Новые исследования Тувы. 2011. №2-3 (10-11). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ideologicheskie-funktsii-tengrianstva (Múrájat sánesi: 25.06.2025).
[91] Абаев, Н. В., Аюпов, Н. Г. Тэнгрианская цивилизация в духовно-культурном и геополитическом пространстве Центральной Азии. Часть 1. Абакан. 2009. –С.61.

"Tengri," qırgızlarda "Tanir" yaki "Tenir," qıpshaq, bolgar hám azerbayjanlarda "Tengri," tatarlarda "Tengri" (Tengri), yakutlarda "Tangara," qumıqlarda "Tengeri" (Tengeri), mongollarda "Tenger" (Tenger), qazaqlarda "Tenir" (Tenir), balqar-qarachaylarda "Teyri," shorlarda "tegri," xakaslarda "tiger," "ter," tubaliklerde "deer," chuvashlarda "Tura" sıyaqlı formalarda jańlaydı. Sonday-aq, áyyemgi xunnlerde "Chenli," shumerlerde "Dingir," konfutsiylikte "Tyan" delinedi. Bul jerde sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, bul xalıqlardıń barlıǵında Táńri "aspan qudayı" yamasa "aspan" mánisinde keledi.

"Áyyemgi túrkiy til sózligi" kitabında bul atama, birinshiden "aspan," ekinshiden "quday," úshinshiden "iesi," "xojeyin" sıyaqlı mánislerde túsindiriledi.[92] "Ózbek tiliniń túsindirme sózligi"nde bolsa "aspan," "quday," Ózbekstan Milliy Enciklopediyasında da usı mániste qollanıladı.

Táńiriylik dini táliymatına muwapıq, Táńiri bul - birden-bir jaratıwshı quday bolıp, onıń mákanı Moviy Aspan (albette, simvollıq mániste, sebebi áyyemgi túrkler kosmostıń barlıq jerin Táńiriniń mákanı dep esaplagan) dep esaplagan. Bul dinniń táliymatına muwapıq, Táńiritaala pútkil barlıqtıń hám barlıq maqluqlardıń jaratıwshısı, sheksiz álemde tek gana onıń ózi hámme nárseden xabardar, ádil hám miyrim-shápáát iyesi, ol hámme nárseniń dáregi, jer hám aspandı, olardaǵı barlıq nárselerdiń jaratıwshısı. Gúna isleri ushın jazalawshı, sonıń menen birge miyirman da. Ol tek ǵana, insanlardı jaratıwshı emes, al olardıń qáwenderi de. Ol jaratıwshı hám qorǵawshı kúsh dep isengen. Táńri ataması geyde, "Kók táńri" ataması menen de qollanıladı. Táńiritaalanıń kelbeti hesh kimge málim emes. Oni insan yaki haywan formasında kórsetiw múmkin emes. Insan tuwılıp atırǵanda táńir oǵan "qut" beredi, ólgennen soń qaytarıp aladı. Qıtay dereklerinde aytılıwınsha, túrkler ruwxtıń máńgi ólimine isenbegen, al insan ruwxı basqa mákanda, yaǵnıy "uchmox"ta dawam etedi, bul bolsa Táńirge baylanıslı delingen.

[92] Joʻrayev A.N. TANGRICHILIK TAʼLIMOTIDA ILOHLAR PANTEONI // ORIENSS. 2025. №5. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tangrichilik-ta-limotida-ilohlar-panteoni (Múrájat sánesi: 25.06.2025).

Táńirilikte bir neshe quday bolıp, hayallar jetekshisi tımsalında Umay sáwlelenedi. Ol jaqsı ruwxlardan biri bolıp, Táńritaala tárepinen jaratılǵan dep esaplanadı. Ol tirishilik anası, jerdegi tirishiliktiń birlemshi deregi, tuwılajaq balalardıń qáwenderi esaplangan. Bunnan tısqarı, Erlik yamasa Erklik Táńirshillik dini saqlanıp qalgan xalıqlar diniy ráwiyatlarında aytılıwınsha, Táńir bárinen burın jer júzinde jasawı ushın "kishi" (adam) dep atalgan ádewir aqıl-oylı maqluq jaratqan. Oǵan basqa aspan ruhları sıyaqlı baxıt-ıǵbalda jasaw imkaniyatı berilgen. Biraq ol adam ózin kuday jaratqanlıǵın hám tek maqluq ekenligin umıttı. Ol ózin Jaratqan menen teńdey esaplay basladı hám Oǵan qarsı kóterilis jasadı. Sonda Táńir bul adamdı jerdiń qarańǵı túbine ılaqtırıp jiberdi hám oǵan "Erlik" atın berdi. Táńritaala onı qarańǵılıq hám jawızlıq álemine bende etti. Sonnan keyin Táńri jáne bir "adam" jarattı. Házirgi adamlar áne usı jańa "adamnıń" áwladları bolıp tabıladı. Erlik hám jawız ruwxlar jer astında jasaydı, jerde jasawshı adamlarga dushpanlıq etedi. Olar hár bir qolaylı jaǵdayda adamlarǵa zıyan jetkeriwge háreket etedi. Adamlar Táńiritaalanıń qulları, hár bir adam barlıq maqluqlardıń jaratıwshısı ullı aspan Táńiritaalanıń ıqtıyarı tiykarında jasaydı. Insanlar qıyın jaǵdaylarda Táńirge múrájáát etiwi lazım, bul jaǵdayda ibadat paydalı esaplanadı. Qarańǵı jer astı dúnyası jawız ruwxlar mákanı bolıp, oǵan qúdiretli Erlik basshılıq etedi. Jer astı áleminde jerdiń ózinen parıqlı túrde barlıq shegaralar kórinip turadı hám basqa aymaqlarǵa ótiw ózine tán esikler járdeminde ámelge asırıladı. Barlıq jer astı hám suw álemi jasawshıları Jerge boysınadı.

Yahudiylik - Yahudiylik dini yahudiyler arasında tarqalgan eń áyyemgi dinlerden biri. B.e.sh. birinshi mıń jıllıq baslarında Quddusta (Palestina) Muwsa payǵambar iskerligi menen payda bolgan. Arabstan yarım atawınıń arqasında kóship júrgen yahudiy qawimleri eramızǵa shekemgi XIII ásirde Palestinanı basıp aldı hám eramızǵa shekemgi X ásirde Izrail-Yahudiya mámleketin dúzdi. Yahudiylik dini mine usi qawimlerdiń diniy úrp-ádetleri hám Palestina xalqının ayırım isenimlerin ózinde jámlegen.

Ilimde yahudiylik rawajlanıwınıń tórt basqıshi aniqlangan.

1. En áyyemgi evreylik (Bibliya dáwiri);

2. Klassik yahudiylik (b.e.sh. 536, eramızdıń 70-jılları);

3. Ravvinler dáwiri;

4. Jana dáwir yahudiyligi (Modernistlik yahudiylik).

Yahudiylik táliymatınıń qáliplesiw procesi birneshe basqıshlardı óz ishine aladı:

- b.e.sh. 621-jilda Yahudiy pachası Iosiy ótkergen diniy reforma.

- b.e.sh. 558-jilda Babıl pachalıǵınıń Quddustı basıp alıwı hám Quddus ibadatxanasınıń wayran etiliwi hám de evreylerdiń Bobilge tutqın etip alıp ketiliwi.

- b.e.sh. 538-jilda Bobildegi tutqınlardıń Iran tárepinen azat etiliwi hám óz watanlarına qaytarılıwı.

Ilimde yahudiyliktiń tórt basqıshi aniqlangan.

1. En áyyemgi evreylik (Bibliya dáwiri);

2. Klassik yahudiylik (b.e.sh. 536, eramızdıń 70-jılları);

3. Ravvinler dáwiri;

4. Jana dáwir yahudiyligi (Modernistlik yahudiylik).

Davıttıń altı qırlı juldızı - juldızǵa usaǵan áyemgi belgi. Eki tuwri múyeshli úshmúyeshlikler bir-biriniń ústinde turganday kóriniske iye. Bul belgi júdá kóp atamalarga iye. Hár qıylı dereklerde ol Magendovid, Sulayman juldızı hám Sulayman móri dep ataladı. Bunnan tısqarı, ol Davıttıń qalqanı hám hátte Jaratqannıń juldızı dep atalǵan. Bunnan basqa, belgi "geksagramma" uliwma atı menen belgili.

Eń áyyemgi yahudiylik dáslep Palestinadagi eki mámleket - Izrail hám Yahudiya mámleketleri (b.e.sh. XI-X ásirler) niń, keyin olar birleskennen keyin, birden-bir Yahudiy mámleketiniń dini bolgan. Bul dáwir Tawratta (Tawrat) sáwlelengen.

Bunnan keyin evreyliktiń klassik dáwiri baslandı. B.e.sh. 586-jılı jana Bobil pachası Navuxodonosor II Yahudiya mámleketin joq etti. Derlik 30 mıń evreydi tutqınǵa aldı. 50 jil dawam etken "Bobil tutqınlıǵı" hám onnan keyingi dáwirlerde mıńlap yahudiyler Palestinanı tárk etti. "Ayyemgi pitim" tekstleriniń tiykarǵı bólimi áne usi dáwirde jazilgan.

Eramızdıń 70-jılı Quddus ibadatxanasınıń qulawı hám Talmudtıń jazılıwı arasındaǵı waqıt ravvinler dáwiri esaplanadı. Yahudiy ruwxanıyları Tawrattı talqılaw hám sipatlaw procesinde payda bolgan. Talmudtıń aqırǵı redakciyası yeki variantta Quddus talmudı IV ásirde hám Bobil talmudı V ásirde jarıq kórilgen.

VII-XVII ásirlerde yahudiy ruwxanıyları (ravvinler) diniy jazıwlar - Tawrat hám Talmudtı úgit-násiyatlawdı dawam ettirdi. Bul dáwirdi sáwlelendirgen júdá kóplegen ravvin ádebiyatları júzege kelgen.

XVIII ásirden keyin bolsa, diniy talaplardı dáwirge beyimlestiriw, ápiwayılastırıw hám jeńillestiriw háreketleri háwij aldı. Házirgi waqitta yahudiylikke iseniwshiler sanı 18 millionǵa jaqın. Olardıń úshten bir bólegi AQShta jaylasqan.

Házirgi Palestina aymaǵında áyyemgi zamanlarda diyqanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı kóshpeli yahudiy qawimleri jasagan. Bul qáwimlerde din sipatında animizm, magiya, fetishizm, sıyqırshılıq hám hár túrli ósimlik hám haywanlarga sıyınıw húkimdarlıq etken. Evrey qáwimleri ózlerin belgili bir haywanlardıń atları menen atagan. Evreyliktiń "muqaddes" kitaplar toplamında haywanlardı hám ósimliklerdi, tábiyattagi qorqınıshlı, stixiyalıq kúshlerdi, árwaqlardı hám basqalardı qásterlew izleri bar.

Ruwxanıylar yahudiyliktiń abırayın kóteriw maqsetinde yahudiyler "klassikalıq xalıq," ogan dindi qudaydıń ózi inam etken, degen pikirdi alga súrdi; házir de qisman sonday. Buniń dálili sipatında olar ásirler dawamında jámiyette júz bergen úlken sociallıq ózgerisler yahudiylik táliymatına hesh qanday tásir kórsetpedi, ol birden-bir milliy dinine aylanıp qaldı, soniń ushin oniń sociallıq hám gnoseologiyalıq tamırları da joq, dep jar salmaqta. Tiykarında bolsa, yahudiy

xalqınıń sociallıq-ekonomikalıq sharayatına muwapıq yahudiylik, basqa dinler sıyaqlı, forması hám mazmunın bir neshe márte ózgertken.

Yahudiylik politeizmnen monoteizmge ótkenge shekem bir qansha tariyxıy processti basınan keshirgen. Bul process alǵashqı jámiyetlik dúzimnen qulshılıq jámiyetine ótkenge shekem bolgan dáwirdi óz ishine aladı. Mine usi tariyxıy dáwirde yahudiy qawimleri kóp qudaylarga sıyınǵan. Hárbir qáwimniń, hárbir urıwdıń, hátte qalanıń óz qudayı bolǵan; materiallıq álem qubılıslarınıń hár bir toparı óz aldına qudaydıń atı menen baylanısqan. "Seniń qalalarıń qansha bolsa, qudaylarıń da sonsha," delinedi Tawrat jazıwlarında. Yahudiylikte jergilikli áwliyeler esaplangan Isa (Iisus), Navin, Ibrahim (Avraam), Ishaq (Isaak), Yaqıp (Iakov), Yusup (Iosif) hám basqalar. Bular islam paygambar dep tán alınǵan.

Eramızǵa shekemgi X ásirde yahudiylik yahudiy qawimleri arasında klasslıq qatlamlanıw júz beriwi hám qulshılıq qatnasıqlarınıń payda boliwi procesinde bar qáwimlik dinler tiykarında qáliplesken.

Biraq tariyxıy fenomen sıpatında yahudiyliktiń rawajlanıwı qáwimler arasındaǵı qatnasıqlardıń rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı edi. Sebebi, qáwimlik qudaylar evolyuciyası nátiyjesinde birden-bir quday júzege kele baslagan edi.

Menora Evrey tilinen bul sóz "shira" dep awdarılgan hám áyyemgi zamanlarda zaytun mayı idislarga quyilgan hám keyinirek shamlar qoyilgan. Menora shamshıǵınıń tiykarǵı ózgesheligi 7 shaq. Tawrat (Injil) boyınsha, menora ideyası evreylerdiń jolbasshısı Muwsaǵa Sinay tawına júris waqtında Qúdiretli Táńiritaalanıń ózi tárepinen usınıs etilgen.

Hanukiya basqa túrdegi shiraq bolip, Hanukka bayramınıń áhmiyetli atributi esaplanadı. Xanukka erjetpegenlikke júdá uqsaydı, biraq 7 ornına 9 shaqqa iye. Eger menora tek kúndelikli aksessuar sıpatında paydalanıw ushın arnalǵan bolsa hám hár kúni jaǵılıp turılsa, Xanukka bayramlıq yahudiy shıraǵı bolıp tabıladı. Menordan parıqlı túrde, Xanukka evreylerdiń Xanukka bayramında - greklerge

qarsı qozǵalań waqtındaǵı ájayıp jeńisiniń segiz kúnlik bayramında qatań túrde jaǵıladı.

Qulshılıq mámleketiniń dúziliwi hám rawajlanıwı yahudiy qawimlerin jaqınlasıw hám birlesiwge alıp kelgen. Yahudiy mámleketi júzege keliwi menen yahudiy qawimleri ózlerin jerde húkimdar dep ataw menen sheklenip qalmastan, birden-bir qudaydı aspan húkimdarı sıpatında da súwretley basladı.

Solay etip, Yaxvedan basqa qudaylarga sıyınıw saplastırıldı. Buringi qáwim qudaylarınan biri bolgan Yaxve jeke dep tán alınǵan.

Quddus (Ierusalim) qalasında oraylıq ibadatxana qurilgan hám yahudiy milliy-mámleketlik dini júzege kelgen. Yahudiylik monoteizm klass qatnasıqları menen tikkeley baylanıslı halda júzege kelgenligi ushın jámiyet turmısındaǵı teńsizlikti aqlagan.

Bul dinniń táliymatına muwapıq, Yaxve álemlerdi jaratıwdı ekshembiden baslap, juma kúni tamamladı, shembi kúni dem aldı hám evreylerge de sol kúni dem alıwdı buyırdı. Sonıń ushın iudaizm dini boyınsha shembi kúni ullı kún esaplanıp, hesh qanday miynetke qol urılmaydı.

Bul dinniń tiykarın salıwshı Muwsa payǵambar Tur tawında YAxve menen sóyleskende oǵan taxtanı túsirdi. Olarda usi dinniń tiykarın quragan 10 násiyat bar edi. Olar tómendegiler:

- YAxveden basqanı quday dep bilmew.
- But, sanam hám súwretlerge sıyınbaw.
- Bosqa-bosqa Quday atı menen ant ishpew.
- Shembi kúnin húrmetlew hám onı Kuday ushın arnaw
- Ata-ananı húrmet etiw.
- Adam óltirmew.
- Zınaya etpew.
- Urlıq etpew.
- Jalǵan gúwalıq bermew.
- Jaqınlarınıń zatlarına kóz tigiwden.

Solay etip, yahudiyliktiń rawajlanıwı hám bul din táliymatınıń payda boliwi uzaq dáwirlerdi óz ishine algan. Solardan dáslepkisi Bibliya dáwiri, delinedi. Bibliya tekstleri bir neshe júz jillar dawamında júzege kelgen. Ol eki bólimnen - Áyyemgi wásiyat (Vetxiy zavet) hám Jana wásiyat (Noviy zavet) dan ibarat. Yahudiylik ruwxanıyları Jana ahidnama tannah dep ataydı. Yahudiylik tárepdarlarınıń pikirinshe, tannahti quday - Yaxve "muqaddes jazıwlar" sipatında yahudiylerge jibergen. Haqıyqatında bolsa Jana Ahidtiń avtorları oni jazıwda áyyemgi Shigis xalıqlarınıń hár túrli diniy isenimleri hám túsinikleri, tariyxıy gúrrińler hám ápsanalar, mif hám diniy-filosofiyalıq kózqaraslar, muhabbat gúrrińleri hám basqa usigan uqsas dereklerden paydalangan.

Yahudiy diniy jazıwları tiykarınan eki bólimnen: Tawrat hám Talmudtan ibarat. Yahudiy dininde muqaddes dep esaplangan Tawrat b.e.sh. mıń jıllıq ishinde qáliplesken bes kitaptan ibarat. Tawrattı túsindiriw nátiyjesinde dáslep Mishna, keyin Gemara payda bolgan. Olardı qosıwdan payda bolgan kitapshalar toplamı Talmud dep atalgan. Ol yahudiy jámáátlerinde diniy úrp-ádet, máresim normaları, ruqsatlar, qadaǵanlar, puqaralıq qatnasıqları, shańaraqlıq turmis hám basqalarga tiyisli kórsetpelerdi óz ishine algan.

Yahudiy dinindegi tiykargı dogma jalgız quday - Yaxvega iseniw bolip esaplanadı. Diniy dogmalardan birinde zaman aqır bolgannan keyin, Yaxve óz elshisin aqırzaman paygambari (Messiya) n jiberip, "klassikalıq xalıq"tı dúnyaga húkimdarlıq etedi. yahudiylikte aqırzaman paygambari ideyalarına keń orın berilgen. Musa qudaydıń hámirin jerge jetkerip turıwshı payǵambar sıpatında ǵana emes, al adamlardı jawızlıqtan, gúnadan saqlaw maqsetinde quday jerge jibergen wákili sıpatında da súwretlengen.

Yahudiylik tariyxı dawamında oniń bir qansha mazhab hám bagdarları payda bolgan. Yahudiylikte XX ásirde júzege kelip, iskerligin házirge shekem dawam ettirip atırgan reformashılar dindi zamanagóylestiriwge umtılıwlar júz bermekte. Túrli krizisler evreylikti óz sistemasına ayırım dúzetiwler kirgiziwge májbúr etpekte.

Yahudiyliktiń tiykargı isenimleri arasındaǵı eń áhmiyetlileri - monoteizm - birden-bir quday bolgan YAxvega isenimi; qutqarıwshılıq - quday tárepinen jiberiletuǵın qutqarıwshı aqırzaman paygamberine isenim; bul qutqarıwshı dúnyanı qayta qurar hám pútkil evreylerdi Palestinadan Sinion (Quddistin qasındaǵı tóbelik) átirapına toplawı hám olardıń dushpanların jazalawı, o dúnyaǵa isenim, aqırette hár kim óz qılmısına qaray sıylıq tabıwı, beyish hám dozaqlardın bar ekenligine, dúnyanıń aqiri bar ekenligine, muqaddes kitaplardıń minsizligi sıyaqlılarga isenim.

Teologlardıń pikirinshe, Bibliyanıń birinshi bes kitabı bolgan Tawrat[93] (duris awdarması nızam, Muwsanıń bes kitabı) yahudiylerge jetkeriw ushin Muwsa payǵambarǵa quday Yaxvenin ózi Sion tóbesinde bergen. Bibliyanın basqa bólimleri bolsa (Áyyemgi wásiyatqa tiyislisi) qudaydıń tikkeley úgit-násiyatları tásiri nátiyjesinde yahudiylerdiń basqa túrli payǵamberlerine jiberilgen dep túsiniledi. Solay etip, Bibliyanıń qáliplesiwi uzaq dáwirdi óz ishine aladı.

Ádette yahudiylik shártli túrde eki dáwirge bólinedi. Birinshisi, áyyemgi (qulshiliq dáwiri bolip, ol eramızdıń II ásirine shekem bolgan bul dáwirde Bibliyanın áyyemgi wásiyat bólimi júzege kelgen. Ekinshisi, XIX ásirge shekem dawam etken Orta ásir feodal, ravvin, talmud, dástúriy dáwirlerge bólinedi. Usi dáwirlerde diasporalarda (grekshe tarqalgan, Palestinadan sırttaǵi yahudiy mákanlarınıń atı) Tawrattı talqılaw nátiyjesinde yahudiyliktiń jaña bir muqaddes kitabı Talmud (áyyemgi yahudiy tilinde úyreniw) qáliplesken. Onda yahudiyliktiń aqıydası hám máresimleri tolıq bayan etilgen.

Házirgi zaman evreyliginde reformalanǵan evreylik penen bir qatarda ortodoksal (taza) fundamental evreylik de bar. Ortodoksal yahudiylik Izrailda ayrıqsha oringa iye bolip, rásmiy mámleket dini esaplanadı. Bugan XX ásirde payda bolgan qorǵawshı bagdardaǵı evreylik, oniń ideologları evreylik hám sionizm awqamınıń tárepdarları esaplanadı.

---

[93] Тора на русском. URL:https://nev-tanah.info/tora/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Ótken ásirdiń 20-30-jıllarında batısta rekonstrukcionizm dep atalgan, jeke milliy tiyisliligin belgileytuǵın yahudiylik "yahudiyler revolyuciyası" dep járiyalagan jana bagdarlar da kiredi.

Oraylıq Aziyada jasap atırgan yahudiy dindarları arasında tiykarınan ortodoksal formadaǵı yahudiylik bar hám olar shártli ráwishte etnikalıq kórinisler tártibine muwapıq tórt túrli; evropalı, buxaralı, gruzin, tawlı yaki tat yahudiylerine bólinedi.

Yahudiylik aǵımları haqqında aytqanda olardıń keń tarqalgan aǵımlarına Sadduqiyler, Farziyler, Esseyler, Massonizm hám Sionizmler kiredi.

Sadduqiy atı pacha Dawıt payǵambar dáwirinde jasaǵan ruwxanıy Sadduq atı menen baylanıslı. Kóplegen lawazımlı ruwxanıylar sadduqiy bolgan. Olar diniy islerde tek Muwsa payǵambardıń bes kitabın tán algan. Nızamda ruwxanıylar, qurbanlıqlar, ibadatlar haqqında sóz boladı. Biraq, aqıret hám qıyamet haqqında hesh nárse aytılmaǵan. Sonıń ushın sadduqiyler qıyamette ólgenlerdiń qayta tiriliwine isenbegen.

Farziy atı áyyemgi evrey tilindegi "túsindiriw," "ajıratıp kórsetiw" sózinen alıngan bolıp, olar Muwsa payǵambardıń nizamın túsindirgen hám ápiwayı adamlarǵa úyretken. Farziyler Muusanıń zamanınan berli awızeki dástúr dawam etip kiyatır dep esaplaydı. Olar hár bir áwlad óz mútájliklerin qanaatlandırıw ushın nızamdı túsindire aladı dep esaplagan.

Esselar. Kudustaǵı kópshilik ruwxanıylar Kuday olardan talap etkendey jasamadı. Bunnan tısqarı rimliler ayırım diniy lawazımlarga Muwsa payǵambardıń nizamına muwapıq múnásip bolmagan shaxslardı tayınlagan edi. Bunı kórgen bir topar ruwxanıylar Quddusta ibadat etiw hám qurbanlıq etiw nızamǵa tuwrı kelmey qaldı dep esapladı. Olar Quddustan shıǵıp, evreyler saxrasına ketti hám sol jerde ózleriniń jámáátlerin dúzdi. Olardı esseyler dep atadı. Esseyler Kuday tárepinen jiberiletuǵın qutqarıwshı - Messiya - aqırǵı zaman payǵambarınıń keliwin hám Quddustı tazalawın kútip, ibadat etip jasaytuǵın edi.

Massonizmniń mánisi "azat etiwshiler" bolip, yahudiyliktegi jasırın shólkem esaplanadı. Ol eramızdıń 44-jılında Rim imperatorlarınan Irod Akriba tárepinen óziniń eki yahudiy keńesgóyi baslıq orınbasarı Abyud hám birinshi sekretar Muob Lomiy járdeminde shólkemlestirilgen. Bul agımnıń maqseti - dúnyada evreyler ústemligin ornatiwga erisiw. Ol shólkemlesken dáwirde "jasırın kúsh" dep atalatuǵın edi. Keyin ala massonizm dep ataldı.

Sionizm aǵımı. Sionizm atı Quddustaǵı Sion tawı menen baylanıslı. Bul agım avstraliyalı yahudiy jurnalist T. Gerlctiń "Yahudiyler mámleketi" broshyurası tiykarında dúzilgen. Bul agımnın óz aldına qoygan maqseti - yahudiyler ózleri jasap turgan túrli úlkelerden shiǵip, Palestinada "milliy birlesiw"ge erisiw. Sionizm "Jáhán yahudiy milleti," "joqarı millet" sıyaqlı ideyalardı alǵa súredi. Óz ideyası boyınsha sionizm siyasiy aǵım bolıp, maqsetine erisiw jolında evrey dininen paydalanadı.

Yahudiyler ózlerin Yaxvega sadiq ekenliklerin dálillew ushin birneshe úrp-ádetlerdi orınlaydı. Olar-jıllıq hám kúnlik ibadatlardan, bayramlardan ibarat. Ibadatlar úyde de, sinagogada da birdey ótkeriledi. Yahudiyler sinagogasının shıǵis tárepinde Tawrattıń nusqaları saqlanatuǵın sandıq hám ravvin ushin minber qoyilgan. Hayallar erkeklerden bólek halda ibadat etedi. Sinagogada ibadat xor túrinde alıp barıladı.

Jana tuwilgan ul balalar segizinshi kúni súnnetlenedi. Yahudiylikte birneshe túrdegi azıq-awqatlar, tiykarınan shoshqa, qoyan, qosayaq, túye, pútin tuyaqlılar, ólimtik jewshi quslar sıyaqlı ayırım haywan góshlerin jew qadaǵan etiledi.

Yahudiyler Oraylıq Aziyaga áyyemgi zamanlardan kóship kele baslagan. Olardıń bul keliwleri haqqında hár qıylı ráwiyatlar da bar. Olardıń ishinde uliwma tán alınǵanlarınan biri, yahudiyler bul aymaqqa Iran arqalı kirip kelgen. Bul millettiń Oraylıq Aziya mámleketleri aymaǵına kóship keliwi kóp ásirler dawamında dawam etken. Shamalawlarga qaraganda, olar Assuriya quwgınları waqtında - eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde Iranga kóship kele baslagan. Hátteki biziń eramızǵa shekemgi VIII ásirlerde ayırım evreyler Izraildı taslap,

Egipet, Iran sıyaqlı úlkelerde baspana tapqanlıǵı haqqında da maǵlıwmatlar bar. Persiya mámleketi belgili bir waqit Oraylıq Aziyanı óz húkimdarlıǵı astında uslap turgan hám sol dáwirde yahudiylerdiń kóship keliwi ámelge asqan. Bul pikirdi jergilikli evreylerdiń parsı dialektlerinen birinde sóylesiwi de tastıyıqlaydı. Olardıń turmıs tárizi, úrp-ádetleri áyyemgi evrey, parsı hám jergilikli - Oraylıq Aziya mádeniyatlarınıń aralaspasınan ibarat. Tariyxtıń túrli proceslerinde bul úsh mádeniyattan ayırımlarınıń tásiri kúsheyiwi yamasa kerisinshe páseyiwi baqlangan.

Dáslepki orta ásirlerde Orta Aziya xalıqlarınıń ideologiyalıq turmısında moniylik dini de birqansha tereń tamır jaygan edi. Moniy dini táliymatı boyınsha álemniń baslanıwı eki qarama-qarsı jaratıwshı - jaqtılıq hám jaqsılıq hám de qarańǵılıq hám jawızlıqtan ibarat.

Moniylik. Bul táliymattıń tiykarın salıwshısı Moniy ibn Fatax (216 - 277 j.). Ol naǵis oyıwshı hám xudojnik bolgan. Orta Aziya, Iran hám Hindstan boylap sayaxat etip, zardushtiylik, buddizm hám braxmanizm táliymatları menen tanısadı. 240-jildan ol óz táliymatın Iranda úgit-násiyatlawdi baslaydı. Iran ruwxaniyleri ogan qarsı shiǵadı hám ol Oraylıq Aziyaǵa qaytıp óz xizmetin dawam ettiredi. 273-jilda Iranǵa qaytadi. Shah Bahram tárepinen qamaqqa alınıp, 277-jılı óltirilgen.

Moniylik - parsıshalıq maniy yamasa manesniń diniy táliymatı (216-jil 14-aprelde tuwilgan, Bobil - 273-jil 6-martta qaytis bolgan). 276, Gundishapur, Babıl: qamaqxanada, ol jerde kesh antik dáwir Shah Bahram I buyrıgı menen qamaqqa alınǵan. Zardushtiylik hám mitraizm menen bir qatarda moniylik Irannıń eń abıraylı dinlerinen biri edi.

Moniylik táliymatı jaqtılıq hám zulımlıq, jaqsılıq hám jamanlıq ortasındaǵı gúres haqqındaǵı dualistik táliymat. Gnostitsizm menen baylanıslı halda, ol belgili bir izbasarlar sheńberinen, ásirese awqatlanıw, jınısıy turmıs hám fizikalıq miynetke salıstırǵanda qatań tıyılıwdı talap etti. Hár dayım dindarlardıń kópshiligin qurawshı moniylik ruwxanıyları zárúrli qaǵıydalardıń tek bir bólegine ámel etken, bul bolsa olardıń kutılıw múmkinshiligin biykar etpegen.

Ózin Jaqtılıq qudayı apostollarınıń (Zaratustra, Isa, Budda onnan aldın apostollar bolgan) aqırǵısı hám tiykarǵısı dep bilgen Moniy bul dogmaların birlestiriwge umtılǵanı ushın olardıń barlıǵı, ásirese, zardushtiy ruwxanıyları tárepinen quwdalawǵa ushıradı. Usigan qaramastan, moniylik Sasaniyler, keyinirek bolsa abbasiyler mámleketinen tısqarıda sezilerli tásirge iye boldı: shigista - Qubla Qıtay hám Sibirge shekem, batista - Ispaniya hám Afrikaga shekem; Keyin ala pravoslav xristianlıqtı qabıl etken hám episkop bolgan Avgustin jeti jil dawamında manixeylik etti.

Mazdakiylik. Táliymat tiykarın salıwshısı Mazdak (470-529-jıllar). Ol kóterilisshi sipatında ruwxanıylar hám aqsúyeklerge qarsı gúres alıp bargan. Ol Kubad I dáwirinde koxin, keyinirek pútkil Iran boyinsha bas koxin sipatında xizmet etken.

Mazdak óz táliymatında jámiyetlik-siyasiy ideyaları menen jámiyet turmısında aktiv qatnasqan insan. Jaqsılıq hám jawızlıq ortasındaǵı gúres, jaqsılıqtıń jeńip shıǵıwı, adamlar arasında hár tárepleme teńlik, azatlıq, erkinlik hám erkinlik, baylıqqa qızba bolmaw, kámbaǵallıqtı qaralaydı hám jámiyette orta hal qatlamdı kóbeytiw ideyaların alǵa qoyadı.

10.3. "Avesto," "Ógitler," Áyyemgi Turanda siyasiy kózqaraslar.

B.e.sh. VIII-VII ásirlerde Úlken Xorezmde qáliplesken zardushtiylik táliymatı Iranda jetilisken. Bul jerde túrli qudaylarga sıyınıwshı qáwimler arasındaǵı qarama-qarsılıqlardı saplastırıp, Ashakiyler dáwirinde mámlekettiń mámleketlik ideologiyasına aylangan. Táliymattıń tiykargı mazmun-mánisin dúnya, barlıq haqqındaǵı filosofiyalıq ideyalar qurasa da, jámiyettiń rawajlanıwı, adamlar arasındaǵı qatnasıqlar menen baylanıslı sociallıq-siyasiy ideyalar da jámlengen.

Tiykarında "Zardusht" sózi (zoroastr) zardushttıń salıstırmalı grekshe kórinisi. Zaratushtra, "gózzal túyelerge iye," degen mánisti bildiredi. Bul sóz xalıq tilinde "Máńgi juldızlar" dep te atalǵan. Faravaxar (pars.) - zardushtiyliktiń tiykargı simvolı bolip qanatlı disktiń bir túri, Fravashini - saqshi perishteni

súwretleydi. Dáslep, bul "qanatlı quyash" (qúdiret hám ilahiy kelip shıǵıw simvolı), keyin ala oǵan insan kórinisi qosılǵan.

Zamanagóy zardushtiylikte faravahar insan qálbiniń Axura Mazda menen birlesiw joli sipatında talqılanadı. Zardushtiylik dini Orta Aziyada, keyin Iranda eramızǵa shekemgi VII-VI ásirlerde payda bolgan. Bul din dogması boyınsha, dúnyadaǵı barlıq waqıyalar jaqsılıq hám jamanlıq, jaqtılıq hám qarańǵılıq (Axuramazda hám Axriman) ortasındaǵı gúres penen baylanıslı. Házirgi kúnde májusiylikke iseniwshiler sanı keskin azayıp ketken. Olar Hindstannıń Bombey, Gujarat shtatlarında (11500 ge jaqın) hám Irannıń bazı shetki wálayatlarında saqlanıp qalgan. Bombeyde olardıń mádeniy orayı Kama atındaǵı institut jumis alıp baradı.

Zardusht tuwilgan hám dáslepki diniy xizmetin baslagan jer haqqında eki túrli pikir bar:

1. Batis teoriyası bolıp, oǵan kóre Midiya (házirgi Iran aymaǵı) Zardusht watanı hám zardushtiyliktiń dáslepki tarqalgan jeri esaplanadı. Bul pikir tárepdarlarınıń dálili sonnan ibarat, birinshiden zardushtiyliktiń áyyemgi Iran aymaqlarında keń tarqalganlıǵı, ekinshiden zardushtiyliktiń muqaddes kitabı Avestaga keyin jazılǵan sholıwlardıń áyyemgi iran-paxlaviy tilinde jazilganlıǵı.

2. Shigis teoriyası bolip, ogan kóre, Zardusht watanı hám zardushtiylik dáslep tarqalgan jer Xorezm esaplanadı. Kópshilik izertlewshiler ekinshi pikir tárepdarı. Xorezm zardushtiyliktiń muqaddes jalını Azarxurra birinshi márte jaǵilgan hám eń ullı quday - Axuramazda Zardusht penen baylanısqan orni esaplanadı.

Zardushtiylikte isenim úsh nársege tiykarlanadi:

1. Pikirlerdiń tazalıǵı;

2. Sózdiń turaqlılıǵı;

3. Ámellerdiń insanıylıǵı.

Zardusht quyash, ot, juldızlar, tawlar hám sol sıyaqlı kóplegen qudaylardı haqıyqıy emes, al barlıǵı haqıyqıy Jaratıwshınıń maqluqatları dep bayan etken.

Zardusht táliymatları Iran qawimleri arasında keń tarqalıp, bir tárepten olardı ózine tartqanınday, táliymattıń ózi de bir tárepten tásir ete baslagan. Búgingi kúnde áyyemgi Iran diniy ádetleriniń qaysı biri tiykarınan Zardusht táliymatlarına tiyisli bolgan yaki keyin ala ogan kirip kelgenligi haqqında júdá úlken anıqsızlıq bar. Soniń menen bir qatarda bul táliymat Zardushttan keyin Iranda áhmiyetli bir din halına kelgen hám Islam dereklerinde usi region isenimlerin bildiriw ushin qollanilgan. Otqa sıyınıwshılıq dini, Zardushttan burın da ózine tán áhmiyetke iye bolgan. Bul dástúr áyyemgi arılarǵa barıp taqaladı.

Zardushtiylik batısqa qaray jayılıp, Ragxa (Tegeran janındaǵı qala) bul dinniń orayına aylangan. Biraq áste-aqırın Zardusht alıp kelgen táliymatlardan da uzaqlasıp baratır edi. Bul boyınsha Zardushttıń ekinshi márte qayta dúnyaǵa keliwi haqqındaǵı pikir oylap tabıldı. Ol menen baylanıslı túrli ápsanalar toqıldı. Sol waqitta zardushtiylik Ragada bir "mad" monax taypası tárepinen basqarilgan hám olarga "majusiy" (majilar) delingen.

10.4. "Avesto"da jámiyetti basqarıwdıń jámiyetlik-siyasiy formaları.

Sasaniyler dáwirinde májusiy monaxlar klası ústinlikke erisken hám Ardasher húkimdarlıǵı dáwirinde bul din rásmiy mámleketlik dinine aylangan. Iran musılmanlar qol astına ótkennen keyin de eski isenim hám ádetlerinen ayırımları óz tásirsheńligin dawam ettirgen. Bul aymaqlarda payda bolgan islam mázheblerinde de bul eski isenim hám ádetlerden ayırımlarına dus keliw múmkin.

Paganlıqtıń isenim tiykarları bul dinniń muqaddes kitabı Avestada bayan etilgen. Oraylıq Aziyada "jámiyetlik-siyasiy hám huqiqiy kózqaraslar tariyxınıń eń áyyemgi dáwirlerinen derek beriwshi dáslepki derek bunnan 2700 jil aldın birinshi ret tártipke salınıp, toplangan tariyxıy jazba derek "Avesto" kitabı esaplanadı.[94] "Avesto" sóziniń ózegi "sto" bolip, "ornatilgan, májbúriy bolgan

[94] Авеста. Текст на русском языке. URL: https://royallib.com/book/avtor_neizvesten/avesta.html (Múrájat sánesi: 15.09.2022)

nizam-qaǵıydalar, turmıstıń tiykarǵı kórsetpesi"[95] degen mánisti bildiredi. "Avesto" 21 nask, yagniy kitaptan ibarat bolgan. Biraq bul 21 kitap bizge shekem jetip kelmegen. Házir ilimde "Avesto"nıń "Yasna," "Videvdot," "Yasht," "Visparat" sıyaqlı kitapları belgili ("Yasna" - namaz ushın zárúr duwalardı, "Videvdot" - dáwlerdi jasırıwǵa baylanıslı duwalar toplamı, "Visparat" - namaz hám zikir-sáneler tekstlerin, "Yasht"lar bolsa alqawlar (gimnler) toplamın óz ishine algan.

Regionımızda islamǵa shekem ámel etken zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı bolǵan "Avesto" uzaq ata-babalarımızdıń jámietlik-siyasiy, ruwxıy dúnyası haqqındaǵı siyrek ushırasatuǵın maǵlıwmatlardı ózinde jámlegen. 1755-1761-jılları francuz alımı Anketil Dyuperron Hindstannıń Gujarat wálayatında Iran zardushtiyleriniń áwladları - parsılardıń úrp-ádetleri hám diniy máresimleri menen tanısqan. Hám eń tiykargısı, francuz alımı parsılardıń diniy jazıwların oqiwga miyasar bolgan. Sonnan "Avesto"nıń házirgi talqılaw ushın tiykar nusqası dúzilgen. YAshttıń úshinshi babında bılay xabar beriledi: "Quday Mitraǵa bizler húrmet kórsetemiz. Oǵan hesh kim ótirik ayta almaydı: úyde - shańaraq baslıǵı, ruw aqsaqalı, qáwim jetekshisi hám mámleket basshısı. Eger úy iyesi, ruw aqsaqalı ótirikshi bolsa, ashıwlı Mitra pútkil semyanı, ruwdı, qáwimdi, mámleketti hám olardıń basshıların pútkilley joq etedi. Shańaraq, ruw, qáwim basshıları "pati" sózi qosılıp nmanapati, vispati, daxiyupati dep qollanilgan. Soniń menen birge mámleketti basqargan shaxs "kavi" yamasa "sastar" dep te atalgan. "Avesto"da ósh aliw, girewge turiw qaǵıydaları bolıp, ol Vispati - ruw baslıǵı, sudya, diniy ustaz tárepinen tártipke salingan.[96]

Avesto - Apastak, Ovisto, Ovusto, Abisto, Avasto sıyaqlı formalarda da qollanıladı.[97] Avesto - Oraylıq Aziya, Iran, Azerbayjan xalıqlarınıń áyyemgi

---

[95] Odilqoriyev X. T, Razzoqov D. X. Siyosatshunoslik: Darslik. –T.: Oʻzbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. - 54 b. URL: https://staff.tiiame.uz/storage/users/416/books/bpJ21bJbd1EjGVx73Nd4PJrI0x9jhdOayok3k67I.pdf (Múrájat sánesi: 15.09.2022)
[96] Муҳиддинова Ф. Ўзбекистон сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлари тарихи. Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. –Б.11
[97] Авеста. URL: https://library.rosvuz.ru/files/library/book/dd3406851b0cbefe479bb0f691336e6b.pdf (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

dáwirdegi sociallıq-ekonomikalıq turmısı, diniy kózqarasları, dúnya haqqındağı túsinikleri, úrp-ádetleri, ruwxiy mádeniyatları, parsı hám túrkiy tilde sóylesiwshi qáwimler jazıwların úyreniwde áhmiyetli derek esaplanadı.

Avestanıń dáslepki jazba nusqası 12 mıń mal terisine jazılğan dep ráwiyat etiledi. Sasaniyler húkimdarı Xisraw I (531-579) dáwirinde bir pútin kitap formasına keltirilgen.

Avestanıń ádep-ikramlılıq-filosofiyalıq mánisi "jaqsı pikir," "jaqsı sóz" hám "jaqsı ámel" sıyaqlı muqaddes úshlikte (ádep-ikramlılıq úshligi) óz kórinisin tabadı. Zardushtiylerdiń ibadat aldınan aytılatuğın nieti, sózleri usı úsh sóz benen baslanadı.

Avestoda jazılıwınsha, insan ústinde úsh minnet bar: dushpandı dosqa, patas nárselerdi pák nárselerge aylandırıw hám nadanlardı alım etiw.

Barlıq izertlewshiler zardushtiylik dinin Zardusht shaxsı menen baylanıstıradı. Biraq Abu Rayxan Beruniy áyyemgi májusiyler Zardusht júzege shiqqannan aldın da bar bolganın atap ótedi.

Zardushtiyliktiń júzege keliwi haqqında jáne sonday ráwiyat ta keltiriledi.

"Adam Atanıń balası Qabıl inisi Qabıldı óltirgennen keyin, atası Adam Atadan qashıp, Yemenge bardı. Ol jerde Qabılğa Iblis jolıǵıp, seniń qurbanlıǵıń ornına Qabıldıń qurbanlıǵın qabıl etken jalın. Sebebi ol otqa sıyınatuǵın edi. Sonıń ushın sen de otqa sıyınsań, keleshekte seniń hám áwladlarıńnıń isleri jaqsı boladı, dep wásiyatladı. Sonda Qabıl birinshi otqa sıyınıwshı ibadatxana saldı hám birinshi otqa sıyınıwshı otqa sıyınıwshı boldı."

Demek, bunnan haqiyqatında da Beruniy bergen magliwmat yagniy, zardushtiylik dini Zardushttan aldın da bolgan boliwi múmkin ekenligi kórinip tur.

Bul pikirlerdi Fozila Sulaymanovanıń "Shıǵıs hám Batıs" kitabındağı tómendegi maǵlıwmatlar da tastıyıqlaydı.

Chelyabinsk universiteti hám Rossiya Ilimler akademiyası Ural bóliminiń tariyx hám arxeologiya institutınıń ilimpazları Qubla Ural dalasında Arkaim qalası

qaldıqların taptı. Olardıń pikirinshe, qala 37 ásirlik tariyxqa ie. Qala sheńber formasında qurilgan bolıp, 2-3 min xalıq jasaǵan bolsa kerek. Olar otqa sıyınǵan.

Sonday-aq, akademik A. Asqarov bergen magliwmatqa qaraganda, Jarqutanda eramızǵa shekemgi eki mıń jıllıqqa tiyisli otparazlardın ot jaǵatuǵın qazanı, Iranda bolsa, tek eramızǵa shekemgi VI ásirge tiyisli sónbeytuǵın ot orni tabılgan."

Demek, bir sóz benen aytqanda, májusiylik dini áyyemnen dúnyanıń júdá kóp mámleketlerinde, sonıń ishinde, Iran, Rossiya, Ázerbayjan, Hindstan hám Ózbekstan aymaqlarında keń tarqalǵan bolıp, onıń tariyxı tórt mıń jıldan aslam dáwirdi óz ishine aladı. Atap aytqanda, áyyemgi hind pachaları otqa sıyınıp, ottı dúnyadaǵı barlıq janzatlardan ústin qoyǵan.

Zardusht Irannıń shıǵis bóliminde - Mawarawnnaxrda (bul Orta Aziya), Seyistanda, Awganstanda ahamaniylerden birqansha aldın úgit-násiyatlagan. Ariyler uzaq waqıt dawamında arxeologiyalıq jaqtan tabılǵan izlerdi qaldırmaǵan, tek mádeniyatta iz qaldırǵan, sonday-aq, qońsılas xalıqlar - grekler, assuriyalılarda olar haqqında dálillerge iemiz, olardıń tekstlerin oqıymız, al Irandaǵı Ahamoniylerge shekemgi ariy civilizaciyası tekstleri bolsa ulıwma joq, sonlıqtan ol jerde hesh nárse oqıy almaymız.

Iranǵa kelgen arılardıń hám Hindstanga kelgen arılardıń diniy túsinikleri derlik birdey bolgan. Olardıń tilleri de júdá jaqın, derlik birdey edi. Avesto tili - Iranǵa kelgen ariylerdiń en áyyemgi tilleri bolip, júdá uzaq waqit dawamında awızsha tarqalgan hám eramızdıń VI ásirine tiyisli tekstlerde saqlanıp qalgan. Bul olardıń derlik bir xalıq ekenligine isharat etedi. Iran hám Hindstannıń diniy hám tariyxıy tágdirindegi ayırmashılıqlardı túsiniy baslaymız. Iranda Indo-Aryanlar Batıs civilizaciyasına, al Hindstanda Qubla Aziya civilizaciyasına dus keldi hám soǵan sáykes olardıń jolları hár qıylı bolıp shıqtı. Bunnan tısqarı, Iran ushın payǵambar Zaratushtra ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, ol, itimal, Qudaydıń dawısın esitip, Avestaga birinshi tiykar bolgan ájayıp gimnler - gatlardıń pútin bir dúrkinin jaratqan. Keyin ala bul estelikte kóplegen basqa qatlamlar payda boldı.

"Avesto"nıń eń áyyemgi bólimi - Zardusht qosıqları (Gotlar) ("qosıq" - sanskrit tilinde "gita," avesto tilinde "got"). Bular Iran (zardushtiylik) diniy mádeniyatınıń dáslepki estelikleri. Biraq olardıń qashan jaratılǵanına baylanıslı másele aqırına shekem sheshilmegen.[98]

Zardushtiylik dini táliymatın tómendegi úsh tariyxıy bólimge bóliw múmkin;

1. En áyyemgi bólimi eramızǵa shekemgi 3-mıń jıllıqta payda bolgan Yashtlar; olarda ruwlıq dúzimdegi isenimler, kóp qudaylılıq túsinikleri súwretlengen;

2. Gotlar dep atalgan bólimi. Bunda Axuramazda atlı quday haqqında pikirler jazılgan;

3. Áyyemgi kóp qudaylılıq hám keyingi bir qudaylılıq ideyaları arasındaǵı gúres sharayatlarında eramızdan aldınǵi V ásirde hár ekewin kelistirgen mazdaqiylik dini qáliplesken. "Avesto" bul dinniń aqırǵi hám tiykarǵı bólimin bayan etken.

"Avesto" Yasna, Yasht, Visparad, Kishi Avesto bólimlerinen ibarat. Onıń birinshi kitabı "Videvdot," yaǵnıy dáwlerge qarsı nızam, dep atalgan. "Yasin" hám "Visparad"tı qosqan halda "Videvdot-Sade" atı menen júrgizilgen. "Videvdot"tı tazalaniw nizam-qaǵıydaları toplamı dep te aytiw múmkin. "Avesto"nıń ekinshi kitabı "Yasin" bolıp, Zardusht xatları (namaları) onıń tiykarǵı mazmunın quragan. Ol 72 "awa" - boljawdan ibarat bolıp, birinshi boljawda tábiyat hám hadallıqlar húkimdarı, hámme nárseni biletuǵın hám hámme nársege qúdiretli Axuramazdaniń ayanıwları haq ekenligine iseniwge baylanıslı duwalar bar. 19-boljawda álem júzege kelmesten burın bar bolgan qudaylar húrmetine shúkirlikler bayan etilgen. Iyman sózi, tazalanıw (juwınıw gigiyenası, jamanlıqtı láńlegen waqıtta deneni qanday mártebe tutıw, dáw, shaytanlardı quwıwǵa qaratılǵan háreketler, gúnadan azat bolıw, keshirim sorawǵa baylanıslı duwalar bar.

[98] Зубов А. Новый курс лекций по истории религий. Модуль 11. Зороастризм. лекция 122 «Страна Ариев и Благая Вера». URL: https://abzubov.com/new_course/lecture_122 (Múrájat sánesi: 26.06.2025)

Gotlar hám yosinler úsh qatlamnan ibarat: Birinshisi xalıq dástanlarınıń Zardushtqa shekemgi qosıqları (qosıqları); ekinshisi Zardusht Xatları (namaları) hám úshinshisi Zardusht ólgennen keyin kitap halına keltirilgen hám Kishi Avesto atı menen júritiletuǵın bólegi.

Demek, "Avesto"nıń dáslepki hám kishi (keyingi) bólimlerinen oniń tiykarǵı bólimi Zardusht namaların ajıratıw kerek. Bul Nomalar kóp qudaylıqtı, otqa hám tábiyattıń stixiyalıq kúshlerine sıyınıwdı qaralap, jeke qudaylıqqa iseniwdi talap etken. Házirge shekemgi ilimiy ádebiyatlardaǵı ayırmashılıqlar kóbirek "Kishi Avesta"ǵa tiykarlanıp bildirilgen. Bunda bir qudaylılıq ideyaları kóp qudaylılıq isenimleri menen aralasıp ketkeni ushın izertlewshiler zardushtiylikti kóp qudaylılıq yamasa eki quday dini sipatında talqılaydı. Bunday kózqaraslar zardushtiyliktiń úshinshi baǵdarı - kóp qudaylılıq penen jeke qudaylılıq aralaspasınan ibarat mazdaizm menen aralastırıw nátiyjesi bolip tabıladı.

"Avesto"nıń muqaddes kitaplarında áyyemgi dúnya filosofiyasınıń tórt tiykarı (substanciyası) topıraq, suw, hawa, ot muqaddeslestirilgen. Topıraq, suw, hawanı pataslaw, pataslaw eń awır gúnalar qatarına qosılgan. Hátte marhumlardıń deneleri jerdi, suwdı, hawanı záhárlemewi ushın olardıń denelerin arnawlı gúlal ıdıslarda jerlew dástúrge aylangan. Axuramazda "jerge jaqsı, bekkem tuqımlar sebiwden artıq sawaplı is joq," degen. Qudaydıń bul aytqanına ámel etiw, 10 mıń márte ibadat qılıw yamasa júzlegen haywandı qurbanlıqqa soyıwdan abzal esaplanǵan.

Egis egiw jerdegi jawızlıqtı saplastırıw, esaplanǵan. "Adam gózzallıǵı diyqannan, diyqanshılıqtan, - delingen boljawlarda, - kim jerge tuqım qadasa, ol adamgershilikke isenedi, usı jol ǵana jalǵız haqıyqat bolıp, qalǵanı saǵım." Zardushtiyliktiń salmaqlı, muzika menen únlesken dana úgitleri ana jerge, diyqanshılıqqa, sharwashılıqqa, ónermenchilikke hám Watanǵa, xalıqqa ullı muhabbat ruwxı menen únles bolıp ketken. Bul jaǵday onda diniy mazmunga qaraganda dúnyalıq elementler kóp bolganlıǵınan derek beredi.

Zardushtiyliktiń tiykarǵı ideyaları álemdegi barlıq tártipler, jaqsılıq (jaqsılıq) hám jamanlıqtaǵı, nur hám túneklik, ómir hám ólim ortasındaǵı góreske baylanıslı; dúnyadaǵı barlıq jaqsılıqlardı Axuramazda, jamanlıqlardı Axriman kórsetedi; bul góreste adam tiykarǵı kúsh hám roldi oynaydı, ol tańlaw erkinligine iye, ol óz ǵayratı menen bul dúnyada ádalat tabıwına tásir ete alatuǵın adam.

Zardushtiyliktiń barlıq máresimleri, atap aytqanda, Nawrız, Mehrjan bayramları saltanatlarında bul ruwx ásirese úlken qúdiret penen kóringen. Baysheshektiń shıǵıwı, lalaqızǵaldaqtıń ashılıwı, badamnıń gúllewi, ulıwma báhár menen birge tábiyattıń gózzallasıp barıwı jaqsılıq ruwxınıń saltanatı bolıp, olardıń hár biri úlken quwanıshqa sebep bolǵan. Adamlar tábiyattıń bul gózzallıqların muqaddes bilip, olardı xalıq bayramları hám seyillerine aylandırıp jibergen.

Diniy reformator Zardusht óz dinlesleri hám izbasarların kúshli húkimdar menen kúshli siyasiy awqam dúziwge, sharwashılıq hám diyqanshılıqtı rawajlandırıwǵa shaqırgan. Dáslepki zardushtiylik táliymatınıń sociallıq mazmunı mine usınday. Aytilganlarga misal sipatında payǵambardıń Axuramazdaga qarata aytqan tómendegi sózlerin keltiriw múmkin: "Qashan, o, Mazda, haqıyqat (Asha) hám hákimiyat (Xshatra) penen birge jaqsı turmis hám jaylawlar baǵısh etiwshi tınıshlıq (Armati) keledi? Kim bizge jalǵan (Drugvat) nıń qanxor tárepdarlarınan qáterjamlıq beredi? Húkimdardıń qılmısınan óltirgishler hám qıyratıwshılar dodlasın. Bul otırıqshı ruwlarǵa tınıshlıq bersin!." Zardusht óz qáwenderi Vishtasptı adamlarǵa tınıshlıq hám paraxatshılıq inam ete alatuǵın mine usınday danıshpan húkimdar dep esaplagan. Keyin ala zardushtiylik ózgere baslaydı: onıń sociallıq-filosofiyalıq tiykarı kóp jaǵınan saqlanıp qalgan, biraq sonıń menen birge eski, xalıq isenimi dep atalıwshı isenimlerge jaqınlasadı.

Avesto kórsetpeleri boyınsha hákimiyattıń kelip shıǵıwı teoriyalıq jaqtan sap diniy xarakterge ie. Gatlar hám áyyemgi yashtlar - farvardin, zamyod, miyrim hám Axuramazda gimniniń mazmunınan hákimiyat deregi Axuramazdaniń ózi ekenligi

túsiniledi.[99] Zardushttıń bul álemniń qúdiretli húkimdarı kim, degen sorawina Axura Mazda bilay juwap beredi: Jaratıwshı - men, Qáwender, Saqlawshı hám Hámme nárseni biliwshi... Maǵan da Axura degen at, Jáne maǵan Mazda degen at. Haq atım menin, Haq atım menin... Maǵan at - Baqlawshı, Quwıwshı - at. Maǵan Jaratıwshı - at, Maǵan Qorǵawshı - at[100]. Sońınan, Axura Mazdanıń 72 atında dúnyanıń absolyut húkimdarı bolgan, hárqanday hákimiyattıń dáregi sipatında táriyiplengen 72 sipat, kúsh hám wákillikler jámlengen.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Dáslepki orta ásirlerde Orta Aziya xalıqlarınıń ideologiyalıq turmısında maniylik dininiń orni qanday bolgan hám oniń tiykargı táliymatı neden ibarat edi?
2. Maniy ibn Fatax kim bolgan hám oniń ómiri hám diniy xizmeti qalay ótken? Onıń táliymatı qaysı dinlerdiń ideyaların birlestiriwge umtilgan?
3. Mazdakiylik táliymatınıń tiykarın salıwshısı kim hám oniń jámiyetlik-siyasiy ideyaları jámiyette qanday ózgerislerdi maqset etken?
4. Zardushtiylik táliymatınıń tiykarǵı mánisi neden ibarat hám onda jaqtılıq hám qarańǵılıq ortasındaǵı gúres qalay túsindiriledi?
5. Zardushttıń watanı hám zardushtiyliktiń dáslepki tarqalgan jeri haqqında qanday eki túrli teoriya bar? Qaysi teoriya kóbirek izertlewshiler tárepinen qollap-quwatlanadı hám ne ushin?
6. "Avesto" kitabı ne ushin áyyemgi Oraylıq Aziya xalıqlarınıń social-ekonomikalıq turmısı, diniy kózqarasları hám mádeniyatın úyreniwde áhmiyetli derek esaplanadı?
7. "Avesto"daǵı "jaqsı pikir," "jaqsı sóz" hám "jaqsı ámel" sıyaqlı ádep-ikramlılıq úshliginiń mánisin túsindiriń hám oniń zardushtiylik máresimlerindegi áhmiyeti qanday?

---

[99] Холикзода, А. Г. Государственно-правовые нормы и государственное право зороастризма. Мир политики и социологии. – 2018. – № 1. – С. 46-62. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_36971210_71421487.pdf (Múrájat sánesi: 26.06.2025)

[100] Авеста: Избранные гимны/ Пер. с авестийского и коммент. проф. И.М.Стеблин-Каменского. – Душанбе: Адиб, 1990. – С.15-16.

8. Zardushtiylikte hákimiyattıń kelip shiǵiw teoriyası qalay bayan etilgen hám Axuramazdaniń hákimiyat deregi sipatındaǵı orni qalay túsindiriledi?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Maniyliktiń Orta Aziya mádeniy turmısına tásiri: Maniylik dininiń Orta Aziya kórkem óneri, ádebiyatı hám filosofiyasına kórsetken tásirin úyreniw.

2. Maniylik hám zardushtiyliktiń salıstırmalı analizi: Eki din táliymatındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı, ásirese dualizm ideyası kózqarasınan tereń úyreniw.

3. Mazdakiylik ideyalarınıń zamanagóy jámiyetke tásiri: Mazdaktiń sociallıq teńlik, azatlıq hám baylıqqa qumar bolmaw sıyaqlı ideyalarınıń házirgi zaman sociallıq háreketleri menen baylanıslılıǵın úyreniw.

4. "Avesto"nıń áyyemgi huqiqiy normaları: "Avesto"da bayan etilgen jámiyetlik-siyasiy hám huqiqiy qaǵıydalar, atap aytqanda, shańaraq, ruw hám mámleketti basqarıwdaǵı normalardı talqılaw.

5. Zardushtiyliktegi otqa sıyınıwshılıq dástúrleri: Zardushtiylikte otqa sıyınıwdıń tariyxı, diniy áhmiyeti hám ámellerin tereń úyreniw.

6. Zardusht shaxsı hám onıń diniy reformaları: Zardushttıń ómiri, onıń diniy kózqarasları hám ol alǵa súrgen reformalardıń sol dáwir jámiyeti ushın áhmiyetin talqılaw.

7. "Avesto"nıń quramlıq bólimleri hám olardıń mazmunı: "Yasna," "Videvdot," "Yasht," "Visparat" sıyaqlı kitaplardıń hár biriniń ózine tán ózgeshelikleri hám diniy áhmiyetin úyreniw.

8. Zardushtiyliktiń geografiyalıq tarqalıwı hám házirgi jaǵdayı: Dinniń áyyemde qaysı aymaqlarda tarqalganlıǵı hám búgingi kúnde ogan iseniwshilerdiń dúnya boylap qay jerlerde saqlanıp qalganlıǵın úyreniw.

9. Zardushtiyliktiń filosofiyalıq tiykarları hám ádep-ikramlılıq principleri: "Jaqsı pikir," "jaqsı sóz," "jaqsı ámel" úshliginiń zardushtiylik filosofiyasındaǵı ornın hám insannıń wazıypaların talqılaw.

10. Nawrız hám Mehrjan bayramlarınıń zardushtiyliktegi orni: Bul bayramlardıń diniy tamırları, simvollıq mánisleri hám zardushtiyliktegi jaqsılıq ruwxınıń kórinisin úyreniw.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Dáslepki orta ásirlerde Orta Aziya xalıqlarınıń ideologiyalıq turmısında tereń tamır jaygan dinlerden biri qaysi?

a) Buddizm.

b) Moniylik.

c) Xristianlıq.

d) Islam.

2. Moniy ibn Fatax qaysı kórkem óner túri menen shugıllangan?

a) músinshilik.

b) Naqqashılıq hám súwrechilik.

c) Arxitektura.

d) Muzikalıq.

3. Moniy qaysi shaxzada buyrıgı menen qamaqqa alınıp, óltirilgen?

a) Qabat I.

b) Bahram I.

c) Ardasher.

d) Xisraw I.

4. Moniylik táliymatı qanday tiykargı gúres haqqında bolgan?

a) Baylıq hám kámbaǵallıq.

b) Jaqtılıq hám qarańǵılıq.

c) Bilim hám nadanlıq.

d) Haqiyqat hám jalǵan.

5. Zardusht qanday mánisti anlatadı?

a) "Ullı danishpan."

b) "Súliw túyelerge iye."

c) "Olovparast."

d) "Juldızlar húkimdarı."

6. Zardushtiyliktiń tiykargı belgisi ne?

a) Latın kresti;

b) Faravahar.

c) Yarım ay.

d) Dawıt juldızı.

7. Zamanagóy zardushtiylikte faravahar ne dep talqılanadı?

a) Áyyemgi ata-babalar ruwxı.

b) Insan qálbiniń Axura Mazda menen birlesiw joli.

c) Kúsh hám ilahiy kelip shıǵıw simvolı.

d) Jawızlıqtı quwıwshı simvol.

8. Zardushtiylik dininiń aqıydasına muwapıq, dúnyadaǵı barlıq waqiyalar kimler ortasındaǵı gúres penen baylanıslı?

a) Adamlar hám haywanlar.

b) Axuramazda hám Axriman.

c) Aspan hám Jer.

d) Kóshpeliler hám otırıqshılar.

9. Zardushttıń watanı hám zardushtiyliktiń dáslepki tarqalgan jeri sipatında Shigis teoriyası qaysı aymaqtı esaplaydı?

a) Midiya.

b) Bobil.

c) Xorezm.

d) Hindstan.

10. Zardushtiylikte iyman neshe nársege tiykarlanadi?

a) Eki;

b) Úsh;

c) Tórt;

d) Bes;

11. "Avesto" sóziniń ózegi "sto" qanday mánisti anlatadı?

a) "Áyyemgi danalıq."

b) "Ornatilgan, muqarrar bolgan qonun-qoidalar";

c) "Muqaddes kitap."

d) "Jaqtılıq deregi."

12. "Avesto" dáslep neshe nask (kitap) tan ibarat bolgan?

a) 12;

b) 15.

c) 21.

d) 72.

13. "Avesto"nıń qaysı kitabı namaz ushın zárúr duwalardı óz ishine alǵan?

a) Videovdot.

b) Jasıt.

c) Yasna.

d) Visparat.

14. "Avesto"nıń dáslepki jazba nusqası neshe mıń mal terisine jazılgan dep ráwiyat etiledi?

a) 5 min;

b) 8 min;

c) 10 min;

d) 12 mıń.

15. "Avesto"nıń ádep-ikramlılıq-filosofiyalıq mánisi qaysı muqaddes úshlikte óz kórinisin tabadı?

a) Isenim, úmit, muhabbat.

b) Jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı ámel.

c) Haqiyqat, ádillik, mártlik.

d) Sabır, shúkir, itaat.

16. "Avesto"da jazılıwınsha, insan ústinde neshe minnet bar?

a) Eki;

b) Úsh;

c) Tórt;

d) Bes;

17. Qaysi alım "Avesto"nıń házirgi talqılaw ushın tiykar nusqasın dúziwge erisken?
a) Abu Rayxan Beruniy.
b) Anketil Dyuperron.
c) A. Asqarov.
d) Fozila Sulaymonova.
18. "Avesto"dagi Gotlar hám Yosinler neshe qatlamnan ibarat?
a) Eki;
b) Úsh;
c) Tórt;
d) Bes;
19. Zardushtiylikte topıraq, suw, hawa hám ot ne dep esaplangan?
a) Qudaylar.
b) Muqaddes tiykarlar (substanciyalar).
c) Tábiyat kúshleri.
d) Qudaydıń dóretpeleri.
20. Zardushtiyliktiń barlıq máresimlerinde, sonıń ishinde, Nawrız hám Mehrjan bayramları saltanatlarında qaysı ruwx ásirese úlken qúdiret penen kóringen?
a) Qaharmanlıq ruwxı.
b) Jaqsılıq ruwxı.
c) Jawingerlik ruwx.
d) Quwanish ruwxi.

11-BAP. ORTA ÁSIRLER SIYASIY IDEYALARÍ.

11.1. Orta ásirlerde siyasiy ideyalardıń qáliplesiwiniń tariyxıy shárayatları.

Áyyemgi dúnyada qáliplesken siyasiy pikir ózgermey, bir orında toqtap qalmadı. Ol adamzattıń tariyxıy dáwiri, onıń talap hám mútájlikleri menen birge ózgerip hám rawajlanıp bardı, jańa mazmun hám formaǵa ie boldı. Áyyemgi dúnyanıń siyasiy ideyaları, olar qanshelli áhmiyetli bolmasın, orta ásirlerge kelip zaman talapların qanaatlandıra almadı. Bul ideyalar siyasiy kúshlerdi mobilizaciyalap sociallıq ádillik hám jámiyetlik tártipti támiyinley almadı. Sociallıq teńsizlik, pıtıranqılıq, bir táreplemelik, urıs hám kelispewshilikler - mámlekettiń filosofiyalıq-ádep-ikramlılıq modellerin qádirsizlendirdi.

Orta ásirlerde mámlekettiń jana, diniy-ádep-ikramlılıq túrindegi modellerin

tiykarlap beretuǵın ideyalarga úlken mútájlik sezildi. Bunday ideyalar Orta ásirler Batis hám Shigis oyshıllarınıń shigarmalarında óz sáwleleniwin taptı.

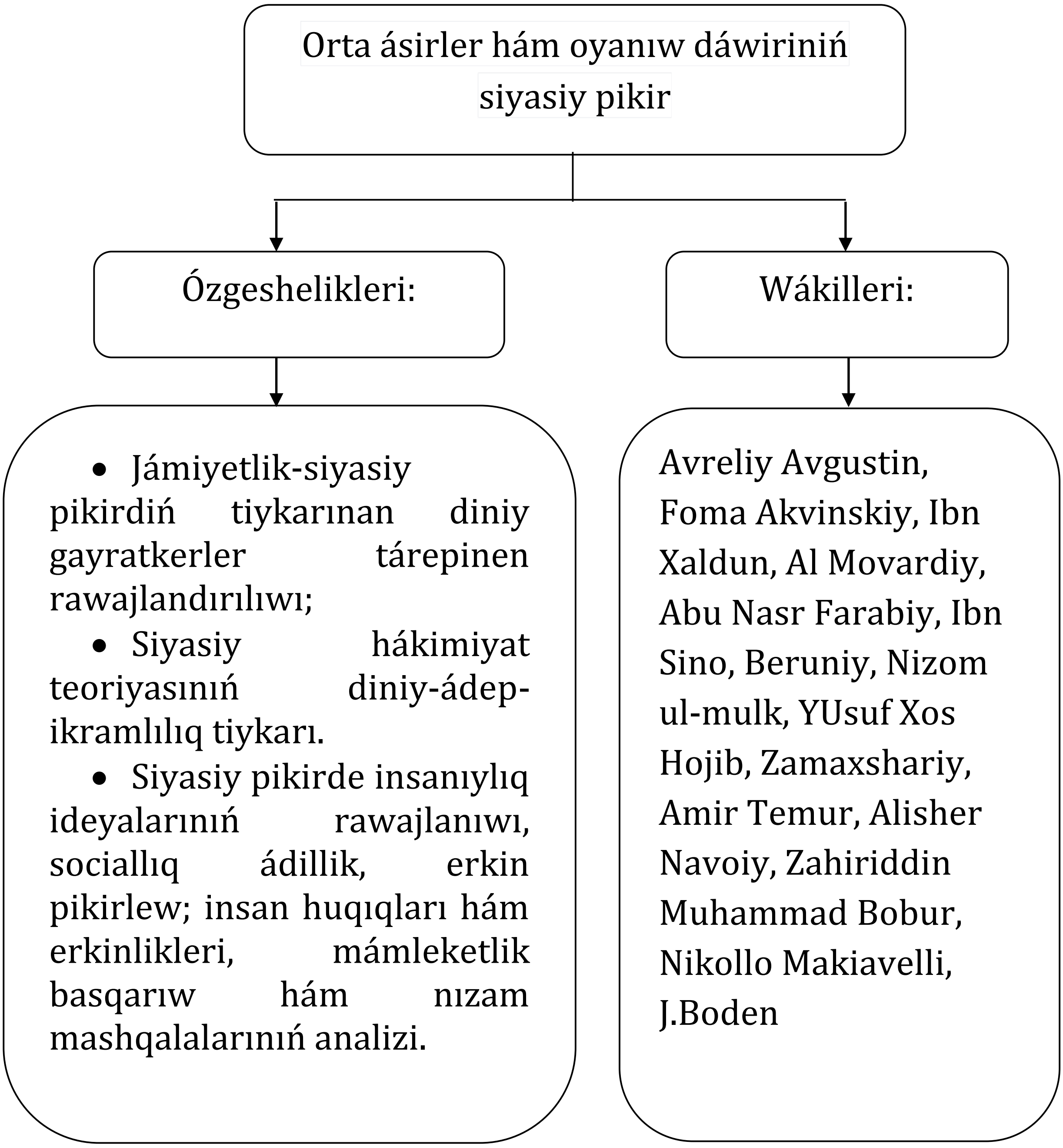

Kórip shıǵılıp atırǵan dáwirde Batıs Evropadaǵı siyasiy hám huqıqıy táliymatlar turaqlı túrde ózgerip turgan. Olarda júz bergen ózgerisler, áhmiyetli

ilgerilewler aqır-ayağında Batis Evropa mámleketlerinde feodal jámiyetiniń social-ekonomikalıq hám siyasiy sistemaları evolyuciyası menen birgelikte júz bergen áhmiyetli ózgerislerdiń nizamlı nátiyjesi edi. Bul evolyuciya úsh iri tariyxıy basqıshtı óz ishine aladı:

Birinshisi - dáslepki feodalizm (V ásir aqırı - XI ásir ortaları); feodalizm jana social-ekonomikalıq formatciya sıpatında endi gana bekkemlenbekte hám bekkemlenbekte; bul basqısh sheńberinde mámlekechilik dáslep iri, biraq birden-bir pútinlikke júdá ázzi integraciyalasqan monarxiyalarga birlesedi, keyin bolsa tarqalgan siyasiy dúzilmeler konglomeratlarga bólinip ketedi.

Ekinshi basqısh - feodallıq dúzimniń tolıq rawajlangan dáwiri, oniń gúllep-jasnaw basqıshi (XI ásir ortaları - XV ásir aqiri); bul dáwir ushin oraylasqan qatlamlıq-wákili monarxiyalar tán.

Úshinshisi - sońģi orta ásirler dáwiri (XV ásir aqiri XVII ásir bası): - quyash batıwı, feodalizmniń qulawı hám kapitalistlik jámiyetlik qatnasıqlardıń payda boliw dáwiri; - feodallıq formatciyanıń bul sońģi basqıshında mámlekechilik tiykarınan absolyut monarxiya sipatında qáliplesedi. Feodallıq jámiyet rawajlanıwınıń basqıshpa-basqısh ózgesheligi kóp jağınan orta ásir Batis Evropa siyasiy-huqiqiy oy-pikiriniń ózine tán ózgeshelikleri hám dinamikasın belgilep bergen. Xristian dini hám Rim-katolik shirkewi ogan júdá kúshli tásir kórsetkenligi de xristian shirkewine ózine tánlik bergen.

Orta ásir xristian dini feodal jámiyeti dúnya qarasınıń, birden-bir xristian mádeniyatının ózegi edi. Siyasat hám huqıqtanıw, basqa barlıq pánler sıyaqlı, ruwxanıylar qolında teologiyanıń ámeliy tarawları bolıp qala berdi. Teologlar Bibliyadağı belgili "Qudaydan basqa hákimiyat joq, bar hákimiyatlar bolsa Qudaydan ornatılgan" degen qağıydanı feodallıq dúzimniń biykarlap bolmaytuğın dogmasına aylandırdı. Batis Evropa orta ásirlerinin pútkil siyasiy tariyxı dawamında Rim katolik shirkewi, papalıq hám dúnyalıq feodallar (birinshi náwbette monarxlar) ortasında jámiyette húkimdarlıq ushin keskin gúres dawam etti. Soǵan muwapıq, sol waqıttağı siyasiy-huqıqıy bilimlerdiń oraylıq

mashqalalarınan biri qaysı hákimiyat (shólkem) ústin bolıwı kerekligi máselesi edi: diniy (shirkew) yamasa dúnyalıq (mámleket).[101]

Xristianlıq (grekshe "Xristos" - quday jaratqan wákil, qutqarıwshı) biziń eramızdıń I ásir baslarında Palestinada payda bolgan. Payda bolıwı Palestinadagi kishkene yahudiy awılında (Bifleem dep ataladı bul awıl) jasaytuğın usta Iosif hám oniń hayalı Maryamnan tuwilgan Isa atı menen baylanıslı.

Xristianlıq ta basqa dinler sıyaqlı adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń belgili basqıshında, jámiyetlik turmis tarawında júz bergen ózgerislerdiń diniy kózqaraslar tarawındağı kórinisi sipatında payda bolgan. Tariyxiy dáliller sonı dálilleydi, Rim qulshılıq imperiyası ıdıray baslagan, feodallıq qatnasıqlar endi qáliplese baslagan waqitta xristianlıqtıń dáslepki búrtikleri payda bolgan.

Xristianlıq táliymatı ideologiyası onıń muqaddes kitabı "Bibliya"da óz kórinisin tapqan. "Bibliya" - grekshe kitap degen mánisti bildiredi. Oniń tiykarın iudaizm táliymatı quraydı. Xristianlıq payda bolmastan burın jaratılgan "Eski Ahd" (Tawrat) hám xristianlıq penen baylanıslı bolgan ekinshi bólimi "Jaña Ahd" (Injil) Bibliyanıń jaratılıwına tiykar etip alıngan.

Xristianlıq táliymatınıń tiykargı ideyasın insanlardı zulımlıqtan azat etiw haqqındağı "qutqarıwshılıq" ideyaları quraydı. Úmitsizlik ruwxındağı, túskinlik jağdayındağı millionlagan qullar xristian dininiń qutqarıwshılıq ideyalarına máp boldı. Usı mániste xristian dini (qutqarıwshılıq dini) dáslep qullardıń dini sipatında payda bolganlığın atap ótiw kerek.

Francuz tariyxshısı Sharl Enshel bilay degen edi: "Spartak jeńilgenligi sebepli Isa jeniske eristi."

Isa haqqındağı ráwiyatlardıń Rim imperiyasındağı túskinlikke ushıragan qullar arasında keń tarqalıwınıń ayırım sebepleri usılar edi. Xristianlar (Xristianlar) dıń bunday atalıwı haqqında júdá kóp tartıslı pikirler bar, atap aytqanda Abu Rayxan Beruniy xristian atınıń kelip shıǵıwı haqqında "Isa

[101] История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Под общей редакцией члена-корреспондента РАН В. С. Нерсесянца. М., 1996. –С.112.

paygambar, Táńiritaala ushın kim maǵan járdemshi boladı, degende, hávoriyler, biz Táńiritaala ushın járdemshi bolamız, degen. Sogan muwapıq, xristian sózi arabsha bolip, járdem, kómek sózinen alıngan" degen pikirdi biykarlap, bul sóz Nasiraga, yaǵnıy, Isa paygambar tuwilgan awılga tiyisli dep aytadi.

Biraq dereklerde Isa paygambar tuwilgan awıldı Nasira emes, al Nazaret dep atagan. Qalaberdi, Quranda "Iysa payǵambar, Táńiritaala ushın kim maǵan járdemshi boladı, degende, hávoriyler, biz Táńiritaala ushın járdemshi bolamız, degen.

Sol dáwirde jámiyette júzege kelgen húkimdar toparlar menen ezilgen xalıqlar arasındaǵı qarama-qarsılıqtı jumsartıwǵa xizmet etiwi múmkin bolgan xristianlıqtaǵı diniy ideyalardı esapqa algan imperator Konstantin 324-jılı bul dindi mámleket dini dep járiyalagan. 325-jilda oniń kórsetpesi menen Nikey sobornında xristianlardıń 1-jıyını bolip ótken. Onda episkoplar hám ilahiyatshılar xristianlıqtıń tiykarǵı aqıydaların tastıyıqlap, shirkew shólkemin jetilisken halǵa keltirgen.

Xristianlıqtıń muqaddes diniy kitabı - Bibliyanın ekinshi bólimi - "Jaña wáde" bolip, ol eramızdıń I-II ásirlerinde grek tilinde jaratılgan.

Bibliyanın xristianlıq payda bolmastan biraz aldın jaratılgan 1-bólimi "Ayyemgi wáde" dep atalıp, ol yahudiyliktiń muqaddes kitabı esaplanadı. Bibliyanın ekinshi bólimi - "Jaña wáde" dep atalıp, ol xristianlıqtıń muqaddes kitabı dep esaplanadı.

"Jaña ahidnama" 27 kitap (bap) tan quralgan. Oniń quramına 4 "Injil" (Evangilie, yaǵnıy Xosh xabar), apostollardıń (Isa shákirtleri, xristianlıqtıń dáslepki tártipleri) ámelleri, 21 kitapsha hám Ioannın "Vaqiynama"si kirgizilgen.[102]

Russha Injil kitabınıń kiris sózinde tómendegilerdi jazadı: "Injil sózi grek tilindegi eki sózden quralgan: 1. Eyu - jaqsı, 2. Angilon - xabarlar eki sózdiń

[102] Муқаддас Китоб (Библия на узбекском языке) URL: https://pravbiblioteka.ru/reader/?bid=523772#TOC_idm139761402137232 (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

quramınan Evangilion - jaqsı xabarlar, jaqsı xabarlar mánisi kelip shıǵadı. Injil kitabı negizinde ibrani tilinde túsirilgen bolsa da, usi tildegi tiykarǵı nusqası joq etilgen bolip, házirgi kúnde barları grek tilinde. Grekshe Evangelie - Xosh xabar."

Xristianlıq basqa dúnya dinleri sıyaqlı absolyut, máńgi, ózgermeytuǵın káramatlılıqtı, bilimdi, sheksiz qúdiret iyesi bolgan jalǵız quday haqqındaǵı ideyanı tiykarlaydı. Ol úsh kórinistegi jalǵız qudaydı ózinde jámlestiriw dogmasın jaratqan. Úsh kórinistegi quday haqqındaǵı táliymatqa muwapıq, qudaydıń ishki turmısınıń sebebi óz-ózinen bar bolgan úshliktegi tiykar yaki "muqaddes úshlik" bolgan - ata-quday, ul-quday hám muqaddes ruwxtıń óz ara qatnası bolıp tabıladı. Ul Isa bayan etilgen ómirbayanına muwapıq ata-qudaydan, muqaddes ruwx ta ata-qudaydan jaratılgan (pravaslav bagdarı táliymatı), (katolitsizmde bolsa ata-quday hám ul-quday da qudaydan tuwilgan).

Xristianlıqta iyman sózi "birden-bir, muqaddes sobor hám apostol shirkewi"ne iseniwdi, shoqınıw zárúrligin tán alıwdı, qıyamette ólilerdiń tiriliwine, sonnan soń sawap iyelerine máńgi ráhát-paraxát kóriw, gúnakarlarga máńgi azap shegiw dáwiri keliwine iseniwdi buyıradı.

Diniy ideyalardıń qáliplesiwi menen bir qatarda xristian ibadat máresimleri de qáliplesip bargan. Xristian máresimshiliginiń eń áhmiyetli elementleri sırlı ibadat (taynstvolar) dep júritiledi. Bular qatarına shoqınıw (suwǵa súńgip alıw), miropomazanie (shoqındırılgan adamǵa iyisli qatron-miropa súrtilgennen keyin, "muqaddes ruwx"tıń házligi oǵan ótiwi); evxaristiya yamasa prichishenie (nan hám vinoni Isa denesi hám qanı dep kóz aldımızǵa keltirip jew), táwbe etiw (dindardıń ruwxanıy járdeminde qudaydan keshirim sorawi hám óz gúnaların oǵan aytıp beriwi), neke, ruwxanıylıqqa pátiya beriw, soborlastırıw, yagniy nawqastı muqaddeslestirilgen zaytun mayı - elege boyaw sıyaqlılar kiredi.

Xristianlıqtıń tiykarǵı ibadatı liturgiya (obedniya, messa) bolıp, ol hár túrli sıyqırlawlar, muzika shertiw, qosıq aytıw, "muqaddes" jazıwlardı oqıw, qáddin búgip tájim etiw, sham hám shiralardı jaǵıw, xosh iyisli zatlardı shegiw menen birge alıp barılatuǵın diniy ámellerden ibarat.

"Muqaddes úshlik"tiń hár birin, Bibi Maryamdı ulıǵlaw "qudayǵa maqul bolgan áwliyelerge," quday jaratqanlarga da sıyınıwdı keltirip shigargan. Xristianlıqta butqa shoqınıw da áhmiyetli orındı iyeleydi. Onda pasxa (Isanıń tiriliwi), tariqa (yamasa pyatidesyatnitsa), rojdestvo (Isanıń tuwılıwı) hám basqa bayramlarǵa úlken orın berilgen.

En birinshi ajıralıw xristianlıqta IV-V ásirlerde júz bergen, yaǵnıy Isa Masixtı talqılawda parıqlanıwshı eki diniy-ideyalıq baǵdarlar - monofizitler (Isa qudaylıq mánisin tán alıw) hám nestorianlar (diofizit) payda bolgan.

Házirgi kúnde monofizitlikke Jaqın Shıǵıstaǵı yakobitshiler, Qubla Hindstan hám Efiopiya xristian xalqınıń 96 procenti ámel etedi.

Nestorianlar, eń dáslep, Assuriyler arasında tarqalgan. Olardıń diniy jámáátleri házir de Siriyada, Irakta, Iranda, Hindstanda bar.

1054-jilga kelip xristianlıqtıń pravoslav hám katolik shirkewine bóliniwi rásmiy túrde tán alıngan. Pravoslav hám katolik jerlerinde ulıwmalıq ta, bir-birinen ayırmashılıq tárepleri de bar. Katolikten birneshe Evropa shirkewleri ajıralıp shiǵiwi nátiyjesinde xristianlıqta protestantlıq háreketleri júzege kelgen. Onıń sheńberinde lyuteranlıq, anabaptizm, anglikanlıq hám kalninizm shirkewleri qáliplesken.

Hárbir shirkewdiń tiykarǵı máresimleri jaǵınan ózine tán táreplerine iye boliwi menen bir qatarda, bular da óz náwbetinde birneshe bagdarlar, mazhablar hám agımlarga bólindi.

Shirkewdiń siyasiy dawaların tiykarlap, oniń ideologları húkimdarlardıń qúdireti shirkewden kelip shiqqanlıǵın, ol bolsa óz abırayın tikkeley Xristustan alganlıǵın atap ótti. Xristian pachalarınıń xristian shirkewi basshısına sózsiz boysınıw minnetlemesi sonnan kelip shiǵadı. Máselen, XII-XIII ásirlerde islep shigilgan "eki qılısh" táliymatına muwapıq, shirkew tiykarın salıwshılar eki qılıshqa iye bolgan. Birewin qınabına salıp, ózleri menen alıp qaldı. Basqa bir shirkew húkimdarlarga dúnyalıq islerdi ámelge asırıw ushın tapsırdı. Shirkewdiń ózine jalańash qılısh islew, qanlı qural uslaw jaraspaydı. Biraq, ol shirkew

tárepinen adamlarǵa buyrıq beriw hám olardı jazalaw huqıqı berilgen húkimdarlar járdeminde oni iske saladı. Teologlar aytıp ótkenindey, húkimdar shirkewdiń xizmetkeri bolip, ruwxanıy shaxsqa ılayıq bolmagan jumislarda ogan xizmet etedi.

Házirgi zaman xristianlıǵında hár qıylı bagdar hám agımlar ortasındaǵı kelispewshiliklerdiń azaytılıwı búgingi kúnge tán. Bugan 1948-jılı dúzilgen Pútkil jáhán shirkewleri keńesiniń xızmetleri hám ekumenikalıq xristianlar járdem bermekte.

Katolik - bul xristianlıqta eń kóp tarqalgan bagdar. Ol Evropa, Aziya, Afrika Latın Amerikası mámleketlerinde tarqalgan bolıp, tárepdarları shama menen 800 million adamdı quraydı.

Katolik táliymatında jánnet hám dozaq aralıǵındaǵı dúnya, gúnakarlardıń ruwxi, janı haqqında, Isa Masixqa sheksiz húrmet etiw, oniń denesi hám janın kóklerge kóteriw tarawlarındaǵı diniy isenimler bar.

Katoliklikte Bibliyani túsindiriw huqiqi tek ruwxanıylarga beriledi; sebebi olar úylenbew haqqındaǵı diniy talapqa ámel etedi. Diniy ibadatlar saltanatlı hám saxnalastırılgan kóriniske iye; diniy oqiw, duwa, jalbarınıwlar latın tilinde alıp barıladı. Pravoslavlıqtaǵı sıyaqlı katolikte de perishte, ilahiy kúsh, shirimestey ólgenlerdiń denelerine sıyınıw ádetleri saqlanıp qalgan.

Katolik basqa bagdarlardan parıqlı túrde oraylasqan sistemaga iye. Vatikan usınday oray sıpatında (maydanı 44 gektar) 1924-jildan baslap Papa Piy XI niń Mussolini húkimeti menen dúzgen pitimine muwapıq ǵárezsiz teokratiyalıq mámleket esaplanadı.

Xristianlıqtıń Shigis tarmaǵı bolgan pravoslaviyeniń rawajlanıwı procesinde 15 ǵárezsiz (avtocefal) shirkewler: Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Rus, Gruziya, Serb, Rumın, Bolgar, Kipr, Ellada, Albaniya, Polsha, Chexoslovakiya, Amerika shirkewleri qáliplesken.

Pravoslavlıqtıń Oraylıq Aziya xalqı arasına kirip keliwi XVI-XIX ásirlerge tuwra keledi. Dáslep sawda-satıq, keyin bul region xalıqların koloniyaǵa

aylandırıwdan ibarat bolgan áskeriy háreketler procesinde ol kirip kelgen. 1870-jili Pokrovsk monastırı janında missionerlik jámiyeti dúzilgen. Jámiyet agzaları jergilikli milletlerge tiyisli xalıq arasında, biraq ayrıqsha nátiyjelerge iye bolmagan bolsa da, xristianlıq penen baylanıslı úlken úgit-násiyat jumısların alıp bargan. Usı maqsette 1844-jılı "Káramat kórsetiwshi Nikolaydıń ómir jolı" atlı kitapshanı qırǵız tiline awdarmaladı hám basıp shıǵardı, arnawlı diniy mektepler ashıldı. 1872-jili Rus pravoslav shirkewine qaraslı Túrkstan (keyin ala Tashkent, Orta Aziya) eparxiyalıq basqarmaları ashıldı.

Protestantlıq - bul da xristianlıqtaǵı jáne bir bagdar bolip, katolik hám pravoslavlıqtan parıqlı túrde, diniy kózqaraslar jaǵınan da, shirkewler arasındaǵı qatnasıqlar jaǵınan da birdey bolmagan bagdarlardı tek kelip shıǵıwı jaǵınan bir-biri menen, XVI ásirdegi jańalanıw háreketi menen baylanıslı bolgan kóplegen diniy jámáátler, shirkewler, sektalardı júzege keltirgen.

Protestantlıq uliwma xristianlıq tiykarları hám kózqarasların tán alıw menen bir qatarda, ol gúnadan qutılıwdıń jańa usılların alǵa súrdi. Isa Masixtıń adamlardıń gúnasın juwıwǵa qaratılgan ózin-ózi qurban etiwine isenim, dinge iseniwshi barlıq adamlardıń ruwxanıy boliwi múmkinligine isenim, Bibliyanıń joqarı abırayına isenim arqalı azat boliw mine usılar qatarına kiredi. Solay etip protestantlıq qudayshıllıqtıń tiykarǵı talabın dinde adamnıń sırtqı kórinisinen ishki turmısına alıp ótti hám onı ıqtıyarlı diniy isenim menen baylanıstırdı.

Protestantlıq diniy máresimlerdiń kópshiligin biykar etken, tek lyuteranlıqta nan hám vino menen shoqınıwlar saqlanıp qalgan. Ólgenlerge arnap duwa oqıw, áziz-áwlielerge sıyınıw, olardın húrmetine hár qıylı bayramlar ótkeriw, muqaddes óliklerge, sıyınıwlar biykar etilgen. Ibadatxanalar artıqsha bezewlerden, altar, ikona, músinlerden azat etilgen; monastrlar hám monaxlıqtan da waz keshilgen, ruwxanıylardıń úylenbew shárti biykar etilgen. Bibliya milliy tillerge awdarıldı, oni túsindiriw hárbir dinge iseniwshiniń eń áhmiyetli minneti bolip qaldı.

Lyuteranlıq, anabaptizm, anglikanlıq, kalvinizm, cvinglik protestantlıqtıń dáslepki formaları bolgan. Keyin ala "sońǵi protestantlıq" uliwma atı menen belgili bolgan bir qansha diniy aǵımlar, shólkemler payda bolgan.

Oraylıq Aziyada da protestantlıq tárepdarları ushırasadı. Lyuteran jámáátleri agzaları Qırgızstan, Qazaqstan, Tájikstannıń qubla táreplerinde, Túrkmenstanda, Ózbekstanda, atap aytqanda, Sırdárya, Fergana wálayatlarında jasaydı. Bular tiykarınan nemis milletine tiyisli bolgan dindarlar. Tashkenttegi lyuteranlarga, diniy ibadatların orınlawları ushın, uliwma diniy mútájliklerin qanaatlandırıw ushin olardın ıqtıyarına 30-jıllarda qurilgan Kirxa berilgen. Dushanbede mine usınday diniy maqset ushın dindarlardıń qarjıları esabınan hám keń jámiechiliktiń, sonıń ishinde, sırt eldegilerdiń qatnasıwında jańa Kirxa qurılǵan. Bul jámáátte diniy turmıs penen baylanıslı shoqınıw, marhumǵa janaza oqıw, erjetkenlerdi dindarlar qatarına qosıw hám neke ótkeriw máresimleri ótkeriledi. Diniy bayramlar turaqlı belgilenedi, diniy úgit-násiyatlawlar, wazıypalar oqıladı, diniy pikirlesiwler shólkemlestiriledi.

Oraylıq Aziyada basqa protestant bagdarları da bar bolıp, olar baptistler, adventistler, iyegovistler, pyatidesyatnikler, menonitler dep ataladı. Bul sektalar házirgi sharayatta tariyxıy ózgerisler tásirin ózinde belgili bir tárizde sáwlelendirgen diniy jámáátler hám toparlardan ibarat. Olar kelip shıǵıwına qaray tómendegi jaǵdaylarǵa, eski rus sektanciyalıq formalarına, protestantlıq háreketine, pravoslavtaǵı eski máresimshilik hám basqa da baǵdarlarǵa, yaǵnıy 1917-jildan aldıńǵı shirkewler arasında qarama-qarsılıqlar kúsheygen sharayatlarga barıp taqaladı.

Ózbekistanda baptizm XIX ásirdiń aqırlarınan baslap bar bolip, oniń Tashkenttegi jámáátleri, soniń ishinde, "Jetiinshi kún" adventistleri Islohchi-adventist, pyatidesyatnikler, menonshılıq, injilshi-xristian baptistler keńesi, Iyegova shahidleri sıyaqlı protestant jámáátleri de bar.

Abu Rayxan Beruniy óziniń "Áyyemgi xalıqlardan qalgan estelikler" shiǵarmasında xristianlardı birneshe toparlarga bólinetuǵının jazıp, olardı tómendegishe tártipke saladı.[103]

1. Malikoiya, yagniy rumlılar. Olardıń bul at penen atalıwınıń sebebi, Rim pachası solardıń sektasında bolǵan hám Rimde bulardan basqa xristian toparı bolmaǵan.

2. Nasturiya toparı. Bular Iskender erasınıń jeti júz jigirma neshinshi (Beruniy sáneni kitapta usılayınsha jorıydı) -jılı óz isenimin júzege shıǵarǵan Nasturiske tiyisli.

3. Yakubiya toparı. Bul úsh topar xristian jámáátleriniń eń belgili toparlarınan esaplanadı.

Bul toparlar arasında din tiykarı - lohutiyat (ilahiylik), nasutiyat (adamgershilik) hám ittihada (bul ekewiniń Isa paygambarda jámlesiwi) máselelerinde kelispewshilikler bar. Usı kelispewshilikler sebepli olar bir-birinen ajırasadı.

Bulardan tısqarı xristianlardıń ariviziya toparı da bar bolıp, olardıń Iysa payǵamber haqqındaǵı pikirleri musılmanlardikine júdá jaqın.

XI ásirdin aqırında xristianlıqtıń Shigisqa qaray háreketi hám tarqalıwı massalıq tús aldı. Bul dindi jergilikli xalıq arasında tarqatıwshılar Shıǵıstıń ayırım wálayatlarına aldınıraq kirip bargan. 280-jılı-aq Talos (Merke) da xristian shirkewleri qurilgan bolıp, Samarqandta (301-jildan), Marwda (334-jildan), Hiratta (430-jildan), Xorezmde, Marida hám Oraylıq Aziyanıń basqa qalalarında episkoplıq, kafedra, missiyalar, keyinirek Samarqandta, Marwda (430-jillar), Hiratta (558-jillar) 6-12 episkoplıqtan ibarat diniy aymaqlıq jámáátler, birlespeler bolgan. Xorasanlılar hám sogdiyanlılar buddistler, zardushtiyler, moniyler menen bir qatarda xristianlar da bolgan. Olar qaraqıtaylar hám sasaniylerge qaraslı jerlerde quwǵınǵa ushıragan.

[103] Абу Рейхан Бируни. Памятники минувших поколений. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Biruni_2/frametext3.htm (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

X ásirge shekem Samarqand, Xorezm, Tashkent wálayatlarında xristianlardıń mákan jayları bolgan. Hátte Beruniy jasagan dáwirde de (973-1050) Marwda pravoslav mitropoliyası bolgan.

Mine usi dáwirlerde xristianlıq Kavkazda da tarqala baslagan; Armeniyada (301-jıl) hám Gruziyada (318-jılı) mámleketlik dinge aylangan. Kavkaz Albaniyası aymaǵında bolsa (házirgi Azerbayjan hám Qubla Daǵıstan aymaǵı) IV-VIII ásirlerde húkimdar din esaplangan.

Sol dáwirdegi kóplep hám bir-birine qarama-qarsı gúresip atırgan dinler arasında Shıǵıstıń húkimdarları tárepinen eń kóp qáwenderlik kórsetilgen din xristianlıqtıń shıǵis baǵdarı bolgan nestorianlıq edi. Nestorianlar xristianlıqtı Túrkstanda, Amurga shekem bolgan Arqa hám batis Qıtayda úgit-násiyatlagan.

Xristianlıq Palestina hám Jer Orta teńizi yahudiyleriniń dinleri ishinde payda boldı, al onlagan jıllardan keyin basqa, tiykarınan geografiyalıq jaqtan qaraǵanda Rim imperiyası menen baylanıslı bolgan yaki onın siyasiy hám mádeniy tásirinde bolgan xalıqlar arasında tarqaldı. Jana hám eń jańa dáwirlerde ol koloniallıq siyasatı missionerlik nátiyjesinde Evropadan sırtta da tarqaldı.

Bir sóz benen aytqanda, islam dogması boyınsha, Iysa payǵamber aspanǵa kóterilgennen soń onıń sap ilahiy shaqırıǵı keń tarqalmay qalıp ketti. Sebebi, az sanlı iyman keltirgenler ústinen uzaq waqıt qısımlar boldı. Olardıń kóbisi óltirilip jiberildi. Bunın sebebi, sol dáwirde húkimdarlıq etip turgan pachalar buddizm isenimine iye bolıp, ogan qarama-qarsı bolgan dinlerdi joq etiwge umtilgan. Xristianlar keyin. Iseniw jaǵınan hár qıylı toparlarǵa bólinip, birewleri "Isa - Kuday" dese, ekinshileri "Isa - Kudaydıń ulı" dep daǵazalay basladı.

Putparast patshalar xristianlardıń hámmesin birdey, awır qıynawlarǵa duwshar etti. Xristianlıqtıń dáslepki dáwiri bul din wákilleri ushın júdá qıyın keshti. Olar on mártebe qırǵınǵa ushıradı.

1. Nero isimli pacha dáwirinde 64-jilda baslangan. Xalıq Pyotr hám onıń hayalı sol dáwirde óltirilgen.

2. Domishyan pachalıǵı dáwirinde bolıp, bunda hávoriy Yuxanno quwılıp jiberilgen hám Fluis Klimans ismli xristian alımı óltirilgen.

3. Patsha Tarjan dáwirinde 101-jili baslanıp, 18 jil dawam etti. Bunda Kyurintiya episkopi Shamun óltirildi.

4. Pacha Markos dáwirinde 161-jili baslanıp, on jil dawam etti hám xristianlardı óltiriw shıǵıs hám batısta keń túrde en jaydı.

5. Pacha Sviris dáwirinde 202-jili baslandı hám Mısır, Franciya, Kartej jerlerinde mıńlap xristian din iyeleriniń qanı tógildi.

6. Patsha Maksim tárepinen 237-jılı "eger ilim adamları joq bolsa, qarapayım xalıqtı basqarıw ańsat boladı," dep mıńlaǵan ilimli xristianlardı joq etti. Olardıń arasında papa Pantonus hám papa Ateruslar da bar edi.

7. Pacha Detsios 253-jili óziniń barlıq hákimlerine xristianlardı azaplawga buyırdı. Onıń zulımı Mısır, Afrika, Italiyanın Shigis aymaqlarına shekem jetip bardı.

8. Valerian pachalıǵı dáwirinde 257-jilda baslangan. Onıń dáwirinde tek ǵana xristian erkekler emes, hayal-qızlardıń da abırayı ayaq astı etilip, mal-dúnyası tartıp alınıp, ózi bolsa watanlarınan aydalıp jiberildi.

9. Pacha Arelin dáwirinde 274-jilda boldı. Biraq, Arelin kóp xristianlardı óltiriwge pursat tappadı. Óytkeni, bárin de Valerian qırıp bolǵan edi.

10. Deokletian pachalıqqa otirgannan keyin 302-jili baslandı. Bul imperator muqaddes kitaplardı joq etiwge qattı háreket etti. 303-jilda shirkewlerdi buziw, kitaplardı jaǵiw hám xristianlardı ibadat ushin toplanıwına qarsılıq etiwge párman shigaradı.

Solay etip, xristianlar júdá kóp qısımlarga ushıradı. Bul qısımlar imperator Konstantin pacha bolip, 325jılı xristian dinin qabıl etkennen keyin gana toqtadı. Imperator Konstantinniń xristian dinin qabıl etiwi, olardıń janlarına tınıshlıq inam etken bolsa da, biraq, dinlerine qattı zıyan jetkergen edi. Sebebi, patsha xristianlıqtı qabıl etiw sıltawı menen, xristianlarga putpanlıqtı qabıl ettirdi. Sol dáwirde xristian alımları tárepinen jazılǵan hár qıylı isenimlerdegi júzden aslam

injiller joq etilip, Iysa payǵamberdi Quday dep jazılǵan tórt injil ǵana saqlanıp qalǵan.

Isa paygambar ómirine baylanıslı birneshe kitaplar jazıldı hám bul kitaplar Injil dep ataldı. Bulardaǵı maǵlıwmatlar bolsa, bir-birine sáykes kelmes edi. Keyin ala bolsa, kitaplar ishinen mazmunı jaǵınan bir-birine ádewir jaqın bolǵan tórtewi tańlap alındı. Bul tórt Injil Isa paygambar dinine tiyisli Muqaddes din kitabı bolıwdan da kóbirek shirkew tariyxına tiyisli edi. Bul Injiller apostollardan Matto, YUhanno hám olardıń shákirtleri Luka hám Markos tárepinen jazılǵan. Isa paygambardan keyin xristian dini de ózgerdi. Ogan áyyemgi Greciya hám Rimliklerdiń putpanalıq ideyaları qosılıp ketti. Hind hám áyyemgi Mısırdıń "Taslis - úsh Táńri" isenimi de kirgizildi.

Injil evreylerdi Ayyemgi Ahid kitabınan parıq qılıw ushın Jana Ahid dep atalgan. Ol eki bólimge bólinedi.

1. Nızamlastırılgan (shirkew tárepinen jana wásiyat quramına kirgizilgen).

2. Nızamlastırılmagan (ibadat waqtında qollanılmaytuǵın).

Házirgi kúnde bar bolgan Injil kitaplarında Isa paygambar tımsalında insanlar uzaq waqit kútken hám olarǵa qutiliw jolın kórsetip bergen mesistiyanın

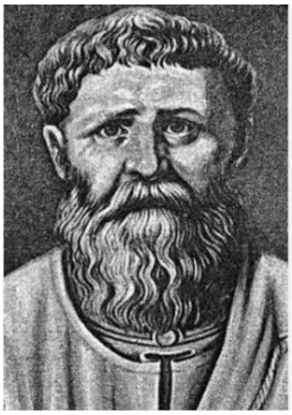

dúnyaga keliwi, óz diniy kózqarasların úgit-násiyatlawı, kórsetken káramatları, adamzat áwladınıń gúnaların juwıw ushin shekken azapları, satqınlıq sebepli ayıplanıp, atanaqqa asılıwı hám keyin tiriltiliwi haqqındaǵı ráwiyatlar keltirilgen.

Usınday ráwiyatlardıń ayırımlarında Iysa payǵambar insan hám messiya sıpatında talqılansa, basqalarında insan kórinisindegi Quday, al tirilgennen soń, Ata-Qudaydıń aldına qaytıp barǵan Ul-Quday dep atap ótiledi.

Injilde Isa payǵambardıń ómirbayanına baylanıslı waqıyalar menen bir qatarda hikmetli sózleri, tımsallar bayan etiledi.

Soniń menen birge, eki ullı apostol - Pyotr hám Paveldiń yahudiyler hám májusiyler arasında dindi tarqatıw maqsetinde ámelge asırgan isleri, kórgen

mashaqatları haqqındaǵı gúrrińler, áyyemgi Rimdegi ayırım iri qalalardıń puqaralarına diniy jámáátlerdiń basshılarına jollagan xatları hám basqalar orın algan. Palestina hám Ellinler jerinde Injildiń tarqalıwı, Rim imperatori Neron dáwirinde xristianlardıń quwdalawǵa ushirawi sıyaqlı tariyxiy waqiyalar da óz kórinisin tapqan.

11.2. Avreliy Avgustinnıń siyasiy doktrinası.

Avreliy Avgustin eramızdıń 354-jılı Tagasta qalasında (házirgi Aljir mámleketindegi Sux-Aras) tuwilgan (14-súwret). Avgustin Karfagendagi sheshenlik mektebinde úsh jil bilim aladı. 375-jildan bul jerde sheshenlik ónerinen studentlerge sabaq bere baslaydı.

384-jilda Italiyaga keledi hám Milan qalasındaǵı sheshenlik mektebinde sabaq beredi. Ol bul jerde xristianlıq táliymatı menen tanısadı hám bul táliymattı din sipatında qabıl etedi. 388-jilda Afrikaga qaytadı hám kóp ótpey Gippon qalasınıń episkopi Valeriy qáwenderliginde ruwxanıylıqtı qabıl etedi. 395-jilda Valeriy ólgennen soń Gipondagi Episkoplıq kafedrasında qalıp, ómiriniń aqırı 430-jilǵa shekem usi jerde jasadı.

Avgustinnıń jámiyetlik-siyasiy kózqarasları onıń "Ilay qalası haqqında" ("O grade Bojjem")[104] hám "Erkin ıqtiyar haqqında" ("O svobodnoy vole") shıǵarmalarında óz sáwleleniwin tapqan.

Avgustin "Quday qalası haqqında" shiǵarmasında jámiyette adamlar eki topar - eki qala xalqına bólinedi. Biri bul jerde usı Dúnya táshwishleri menen bánt adamlar jámááti, yaǵnıy usı qalanıń haqıyqıy reallıǵınıń tımsalı. Ekinshisi bolsa usi reallıq arqalı kóktegi qala (quday) erkine xizmet etedi. Olar jerdegi birinshi jámáát wákilleri sıyaqlı gúnaǵa batpaǵan. Onıń pikirinshe, gúnalı qalada insan insan ústinen húkimdarlıq etedi, biraq bul húkimdarlıq waqıtsha - Iysa jerge qaytıp keliwi - qıyametke shekem dawam etedi.

[104] Аврелий Августин. О граде Божьем. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

"Jaqsı adam qul bolsa da azat;

Zalım adam shax bolsa da qul." - Avreliy Avgustin.

"Ádillik joq jerde, mámleket mayda qaraqshılar toparınan basqa nárse emes."

"Ádilsiz mámleket ne? Qaraqshılar toparınan basqa nárse emes."

"Hár qanday azap <...> yamasa gúnakarlar ushın jaza, yamasa jaqsılar ushın sınaq."

Avgustin - teokratiyalıq mámlekechilik ideyasınıń tiykarın salıwshılardan biri, xristian shirkewiniń eń belgili ideologlarınan biri bolıp, onıń ómir jolı Vizantiya imperiyasınıń bólshekleniwi hám jana mámlekechiliktiń qáliplesiw dáwirine tuwra keldi.

Avgustinniń dúnya qarasındaǵı mámleket dúzilisi koncepciyası bir qansha áhmiyetli principke tiykarlanadı, oǵan muwapıq ol mámlekettiń bar ekenligin "joqarı qala" shólkemi sipatında aqlagan. Bul poziciya teologtıń pútkil ilimiy sistemasınıń tiykarı bolıp, onnan ol mámlekettiń birden-bir ádalatlı forması - teokratiyalıq forma haqqındaǵı ideyanı alǵa súredi.[105] Onıń dóretiwshilik miyrasında eki qala: jerdegi mámleket hám Qudaydıń qalası qatnası máselesine ayrıqsha itibar qaratıw lazım. Avgustinniń teokratiyalıq koncepciyasında mámlekettiń bar ekenligin "aqlaw" principi kózge taslanadı.

Atap aytqanda, onıń pikirinshe, "tariyxıy process eki qalanıń birden-bir xiliastiyalıq teokratiyaǵa birlesiwi emes, al olardıń ajıralıwı, jerdegi mámleket tek ǵana "waqıtsha," insan gúnalı zárúrlik shınjırınıń qulı bolıp, Qudayda erkinlik hám qáterjamlıqqa eriskenge shekem aqlanadı."

Shirkew, onın pikirinshe, mámlekette belgili wákillikke iye bolgan huqiqiy organizm sipatında "májbúrlewshi, zorlıq birligi" sipatında maydanga shıǵadı. Sogan qaramastan, Avgustin "Rim mámleketiniń keleshegine hádden tıs optimistlik múnásibette bola almadı: bul Rim bolganı ushın emes, al bul mámleket

[105] Алонцева Д.В. ВЗГЛЯДЫ АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО НА ТЕОКРАТИЮ, ГОСУДАРСТВО И ЦЕРКОВЬ // Закон и право. 2020. №11. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzglyady-avgustina-blazhennogo-na-teokratiyu-gosudarstvo-i-tserkov (Múrájat sánesi: 26.06.2025).

bolganı ushın, sebebi Qudaydıń qalasınan basqa hár qanday adamlar jámiyeti sózsiz apachılıqqa húkim etilgen jerdegi qalanıń ajıralmas bólegi esaplanadı.

Filosofiyanıń tiykarǵı pikiri sonnan ibarat, insanlar eki túrli boladı - buzıqlar hám jaqsılar. Birewleri Qudayǵa isenip jasaydı hám birgelikte "Quday qalası" yamasa "Aspan qalası"n payda etedi, basqaların bolsa "Dúnyalıq qala" dep ataǵan. "Dúnyalıq qala" - bul adamlar bolıp, olar materiallıq baylıqlardı qolga kirgiziw ushin gúres alıp baradı, ǵárezli mápler birinshi orında turadi. Bunday adamlar taypası sonıń menen ajıralıp turadı, muhabbat tek ózine qarata kórinedi, bul bolsa óz náwbetinde "qudaydan jerkeniwge shekem" alıp keledi. "Quday qalası" bolsa "Qudaydıń tańlagan bendeleri"niń ruwxiy jámááti bolip, olar duris emesler arasında jasaydı. Shirkew sebepli "Quday qalası" agzaları fizikalıq emes, al ruwxiy birlesedi. Birinshi taypadaǵı adamlardan parıqlı túrde, olardıń turmısı "ózin-ózi jek kóriw dárejesine jetkerilgen qudayǵa muhabbat"qa tiykarlanǵan.

Basqarıw forması máselesinde, Avreliy Avgustin tómendegi túsiniklerdi bergen, ádalacız aristokratiya - bul topar, ádalacız húkimdar - bul zulım. Ol basqarıwdıń bunday formaların abzal kórmeytuǵın edi, biraq mámlekette Qudayǵa, insanǵa húrmet hám ádillik húkim súrse, basqarıwdıń hár qanday formasına shıdaw múmkin dep esaplaytuǵın edi. Hákimiyat shirkewler hám mámleket ortasındaǵı qatnasıqlardı kórsetedi. Avgustinniń isenimi eki hákimiyattı - diniy hám dúnyalıq hákimiyattı ajıratıwdan ibarat edi. Eki hákimiyat arasında baylanıs bolıwı kerek: dúnyalıq hákimiyat diniy hákimiyattı dushpanlar hám dushpanlardan qorǵawı, diniy hákimiyat bolsa jámáátti sadıqlıq hám puqaralıq ruwxında tárbiyalawı shárt.[106]

Avreliy Avgustin de nizamlardı dárejelerge bólgen:

1. álemniń máńgi nizamı;

2. ilahiy nizam;

3. tábiyiy nizam yaki tábiyat nizamı (fizikalıq hám b.);

[106] Рузиев Х. Д., Каримова А. И. СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ АВРЕЛИЯ АВГУСТИНА // Экономика и социум. 2023. №6-1 (109). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialno-politicheskie-vozzreniya-avreliya-avgustina (Múrájat sánesi: 26.06.2025).

4. insan nizamı.

Álemniń máńgilik nızamı ulıwma tártiptiń normativlik kórinisi bolıp tabıladı. Avgustinniń ózi onı "barlıq nárseler eń jetilisken tártipte bolıwı ádil" dep táriypleydi.

Ilahiy nızam Qudaydıń aqılǵa muwapıq hám ádalatlı buyrıqları bolıp tabıladı. Jazılgan ilahiy nizamlar "muqaddes kitaplar" Eski hám Jana Ahdlarda bar. Bul nizam insannıń qudayga hám insannıń insanǵa qatnasın belgileydi.

Tábiyiy nizam tábiyat nizamı. Tábiyat, fizika, tábiyat bir nárseniń túrli atları. Avgustin nizamlardı tómendegishe bóldi: fizikalıq (salmaq nizamı), biologiyalıq (ómirdiń dawam etiw nizamı, bala tuwıw, hár túrli fiziologiyalıq nizamlar). Adamlar arasındaǵı qarım-qatnas hám tınıshlıqtı saqlaw nızamın da usılar qatarına kirgizedi.

Insan nizamı. Bul nizam puqaralıq nizamı dep ataladı. Filosof jámiyette dúnyalıq tártipti támiyinlew ushın bul nızamnıń zárúrligi haqqında jazadı.

11.3. Foma Akvinskiydiń siyasiy kózqarasları.

Foma Akvinskiy 1225-jıllar átirapında tuwilgan, Rokkazekka qorganı, Akino janında - 1274-jil 9-martta qaytıs bolgan, Rim janındaǵı Fossanuova monastırı, italyan. filosof hám teolog, katolik shirkewi áwliyesi, sxolastikanı sistemalastırıwshı, shirkew muǵallimi, doktor Anjelikus, doktor Universalis, "filosoflar shaxzadası," tomizm tiykarın salıwshı. 1879-jildan baslap ol xristian táliymatın (atap aytqanda, A.Avgustin ideyaların) Aristotel filosofiyası menen baylanıstırgan eń abıraylı katolik diniy filosofi sipatında tán alınǵan.

Ol Qudaydıń bar ekenligine bes dálil keltirdi.

Tábiyiy barlıq hám insan aqılınıń salıstırmalı ǵárezsizligin tán alıp, tábiyat inayat, aqıl-isenim, filosofiyalıq bilim hám barlıq analogiyasına tiykarlanǵan tábiyiy ilahiyat - tábiyiy emes hawaz benen tamamlanadı, dep atap ótti.

Aristotel danishpanlıqtıń tórt izbe-iz basqıshın ajıratıp kórsetken: tájiriybe (empeiria), kórkem óner (techne), bilim (episteme) hám danishpanlıq (sophia).

Foma Akvinskiyde danalıq basqa dárejelerden gárezsiz bolıp, Quday haqqındaǵı eń joqarı bilimge aylanadı.[107] Ol ilahiy wahiylerge tiykarlanadı.

Akvinskiy danalıqtıń úsh ierarxiyalıq boysınıwshı túrin anıqladı, olardıń hár biri ózine tán "haqıyqat nurı" menen támiyinlengen:

- inayattıń danalıǵı;
- teologiyalıq danishpanlıq - iyman danishpanlıǵı, aqıldı paydalanıw;
- metafizikalıq danalıq - aqıldıń hikmeti, barlıqtıń mánisin ańlaw.

"Yeretik" grekshe sóz bolip, mánisi "dinnen qaytqan," "shakkok" degen mánisti bildiredi). Eretikler katolik shirkewi feodallıq dúzimdi bekkemlewden mápdar shirkew sipatında adamlardı úsh toparǵa, yaǵnıy ruwxanıylar, feodallar hám diyqan, ónermentler toparına bóliw ideyasına qarsı, ózleriniń sociallıq teńlik ideyasın alǵa súrdi. Eretikler katolik shirkewi feodallıq dúzimdi bekkemlewden mápdar ekenligin túsindi.

Hákimiyat teoriyası hám siyasat teoriyasına qollanıp Akvinskiy birneshe áhmiyetli baqlawlardı ámelge asıradı:

Birinshisi - Foma Akvinskiydiń belgili úshligi. Rimlilerge jollagan xatına jazǵan sholıwında Akvinskiy bilay dep jazadı: hár qanday nárseni, atap aytqanda, korol hákimiyatın úsh poziciyadan kelip shiǵip, úsh basqıshta kórip shiǵiw kerek. Dáslep hádiyseniń mánisin - ol ne hám qay jerden kelip shıqqanın kórip shıǵıw kerek. Soń onı qolǵa kirgiziw usılına júginiw kerek. Aqırında, paydalanıwdı kórip shıǵıw lazım. Demek, bizde essentia - korol hákimiyatınıń mánisi, modus adipiscendi - qolga kirgiziw usılı, usus, yaǵnıy paydalanıw bar. Soniń menen birge, Akvinskiy bul poziciyalardıń hár birin klassikalıq sxolastikalıq metodologiyada, yagniy klassifikaciyalaw yaki usi jagdayda dixotomiyalıq bóliniw arqalı qaraydı.[108]

Foma - Aristoteldiń izbasarı sıpatında óziniń siyasiy teoriyasında Aristotelge

---

[107] Фома Аквинский. Сумма теологии. URL: https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-1/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

[108] Марей А. Политическая теология у Фомы Аквинского. URL: https://postnauka.org/video/34941 (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

júdá dıqqatlı hám anıq eredi. Foma Akvinskiydiń siyasiy teologiyasın túsiniw ushın, dáslep, Aristoteldiń "Siyasat" shıǵarmasın oqıp shıǵıw kerek. Solay etip, ol basqarıwdıń úsh duris formasın tán aladı: pacha hákimiyatı (monarxiya), aristokratiya (yaki eń jaqsılar basqarıwı) hám demokratiya (xalıq basqarıwı). Onısı da, bunısı da, úshinshisi de jaqsı. Onısı da, bunısı da, bunısı da jaman boladı. Eger onısı da, bunısı da, úshinshisi de jaman bolsa, onda biziń aldımızda tiraniya turadı hám basımızda qansha tiranlar bolıwına qaramastan, deydi Akvinskiy, olar báribir tiranlar. Eger mámleket basqarıwı jaqsı bolsa, onda, sózsiz, eń jaqsısı monarxiya. Ne ushın? Sebebi ol dúnyanıń ilahiy tártibine eń sáykes keledi. Kuday birew, patsha birew, onıń patshalıǵı da Kuday astında, patshanıń patshalıǵı da patsha astında.

Foma Akvinskiy nizamlar sistemasın tómendegishe tártipke saladı:

1. máńgilik - ilahiy, tábiyiy;
2. tábiyiy - insanıy;
3. insanıy - unamlı;
4. ilahiy - unamlı.

11.4. Teologiyalıq siyasat teoriyası. Shirkew hám jámiyet.

Dáslep teologiya áyne siyasiy teoriya mashqalası sıpatında payda bolgan, sebebi siyasiy hákimiyat arxaik dáwirlerden baslap ilahiy taraw menen teńlestirilgen yamasa onıń tikkeley emanciyası sıpatında qaralgan. "Teologiya" ataması birinshi márte Platonnıń "Mámleket" traktatında, mámlekette poeziya hám ádebiyattıń ornın dodalaǵan Sokrat hám Adimant ortasındaǵı dialogta ushırasadı. Platonnıń pikirinshe, mámleket tiykarın salıwshılar poetikalıq mif dóretiwshiliginiń tiykarǵı ózgesheliklerin biliwi hám olardıń buzılıwına jol qoymawı kerek. Tap usı múnásibet penen Adimant Sokratqa soraw beredi: "Bular qudaylar haqqındaǵı táliymattıń tiykarǵı ózgeshelikleri qanday?" (ἀλλ᾽αὐτὸδὴτο λto, οβτύποι περὶ θεολογίας τίνες λν εβεν). Bugan Sokrat Platon tiliden bilay juwap beredi: quday sóz óneriniń barlıq formalarında - epikalıq, lirikalıq, tragediyalıq formalarda hámiyshe qanday bolsa, sonday etip súwretleniwi kerek,

sebebi quday joqarı dárejede gózzal hám ullı bolıp, hámiyshe óz formasında boladı. Platonnıń pikirinshe, mámlekettiń táǵdiri puqaralardıń turmıs tárizine baylanıslı, sonıń ushın jaslar tárbiyası ilahiydallıqtıń tábiyatın buzatuǵın jalǵan simvollar hám siyqası shıqqan qáliplerden qorǵalǵan bolıwı kerek. Solay etin, Platon ushın teologiya siyasiy teoriya hám siyasiy praktika menen baylanıslı.

"Siyasiy teologiya" atamasınıń kelip shıǵıwı áyyemgi Rim enciklopedist alımı Mark Terenciy Varronga barıp taqaladı, ol theologia politica (civilis) túsinigi arqalı Rimniń siyasiy funkciyaga iye bolgan tiykarǵı ápsanaları hám dinleri toplamın belgilegen. Ol teologiyanıń úsh túrin ajıratıp kórsetti: ápsanawiy, fizikalıq hám puqaralıq. Mifik teologiyanı shayırlar, fizikalıq (tábiyiy) teologiyanı filosoflar, al puqaralıq teologiyanı xalıqlar qollanadı. Ápsanawiy teologiyanıń iskerlik maydanı teatr, fizikalıq teologiyanıń iskerlik maydanı dúnya (universum), puqaralıq teologiyasınıń iskerlik maydanı qala esaplanadı.[109]

Xristian shirkewiniń "siyasiy teologiyası" bolip xizmet etken dúnya kórinisinde teologiya hám siyasat tarawlarınıń strukturalıq sáykesligi ádette tómendegishe belgilengen: Aspan pachalıǵınıń analogi sipatında Jerdegi pachalıq xizmet etedi, Qudayga Joqarı húkimdar - Suveren sáykes qoyıladı, mámlekettiń qatlamlıq ierarxiyası perishteler lawazımlarınıń aspanlıq ierarxiyasınıń kórinisi esaplanadı. Zamanagóy siyasiy teologiya kóbinese bwl modeldi jetilistiredi hám anıqlastıradı. Imperatordıń jerdegi basqarıwında Qudaydıń Pachalıq hám Dańq sıyaqlı ózgeshelikleri sezilerli dárejede jámlengen.[110]

Siyasatta dúnyalıq hákimiyat penen teńdey qatnasatuǵın shirkew hám xristian normalarına ámel etiwge umtılatuǵın dúnyalıq hákimiyat ashıqtan-ashıq sekulyarizaciyalanǵan hákimiyat aldında nátiyjelilikte utıladı. Sonday jaǵday júzege keledi: "Dúnyalıq hákimiyat tek ǵana aqıl menen túsiniletuǵın islerdi basqarıwı múmkin... sonıń ushın dúnyalıq adamlar ("Weltleute") hám dúnyalıq

---

[109] Яркеев А.В. ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОЛОГИЯ: ГЕНЕЗИС КОНЦЕПТА. Вестник Пермского университета. ПОЛИТОЛОГИЯ. Т.16. No2. 2022. –С.5-6.

[110] Полозова И.В. ВОЗВРАЩЕНИЕ «ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕОЛОГИИ»: СТАРАЯ ИЛИ НОВАЯ НАУКА // Социально-гуманитарные знания. 2023. №3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vozvraschenie-politicheskoy-teologii-staraya-ili-novaya-nauka (Múrájat sánesi: 27.06.2025).

islerde ruwx adamlarına ("Geistliche Leute") qaraǵanda ádewir sheberlew bolıwı múmkin. Máselen, májusiyler xristianlarga qaraganda ádewir sheber bolip shiqti, olar dúnyalıq islerdi Qudaydıń áwlielerine qaraganda kóbirek hám keńirek kólemde basladı hám juwmaqladı, buni Isa Masix ta kórsetip ótken (Luka 16.8): "Bul ásirdiń balaları, ózinshe tárizde, jaqtılıq balalarınan aqıllıraq." Olar dúnyalıq islerdi basqarıwda Áwliy Pavel hám basqa áwliyelerden jaqsıraq edi; sonıń ushın rimliler júdá jaqsı nızamlar hám huqıqlarǵa ie edi."[111]

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Orta ásirlerde siyasiy ideyalardıń qáliplesiwi qanday tariyxıy sharayatlar menen baylanıslı bolgan hám áyyemgi dúnya siyasiy ideyalarınıń orta ásirler talapların qanaatlandıra almawınıń sebepleri nede edi?

2. Batis Evropa feodal jámiyeti rawajlanıwınıń úsh iri tariyxıy basqıshın sanap ótiń hám hárbir basqıshta mámlekechiliktiń qalay qálipleskenin túsindiriń.

3. Xristian dini hám Rim-katolik shirkewi Orta ásir Batis Evropa siyasiy-huqiqiy oy-pikirine qanday tásir kórsetken? Shirkew hám dúnyalıq hákimiyat ortasındaǵı gúrestiń mánisin túsindiriń.

4. Xristianlıq qashan hám qay jerde payda bolgan? Onın tiykargı muqaddes kitabı qaysi hám oniń quramı qanday bólimlerden ibarat?

5. Avreliy Avgustinniń siyasiy doktrinasının tiykarǵı ideyası neden ibarat? Onın "Ilayat qalası" hám "Dúnyalıq qala" túsiniklerin túsindirin.

6. Avreliy Avgustin nizamlardı qanday dárejelerge bólgen? Hárbir nızam túriniń anıqlamasın beriń.

7. Foma Akvinskiydiń siyasiy kózqaraslarında hákimiyattıń mánisi, oni qolga kirgiziw usılı hám onnan paydalanıw haqqındaǵı úshlik teoriyasın túsindiriń.

[111] Салмин А. М. Церковь, государство и политика в католическом мире . – Полис. Политические исследования. 2005. № 6. С. 147-171. https://doi.org/10.17976/jpps/2005.06.10 (Múrájat sánesi: 27.06.2025).

8. "Siyasiy teologiya" atamasınıń kelip shıǵıwın hám onıń Platon, Mark Terenciy Varron sıyaqlı filosoflar dóretiwshiligindegi ornın túsindiriń. Zamanagóy siyasiy teologiya bul túsinikti qalay rawajlandırgan?

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Orta ásirler Batis Evropada siyasiy pikirdin evolyuciyası: Dáslepki feodalizmnen absolyut monarxiyaga shekem bolgan dáwirde siyasiy ideyalardıń ózgerislerin tereń talqılań.

2. Xristianlıqtıń payda bolıwınıń jámiyetlik-siyasiy sebepleri hám onıń dáslepki tarqalıwı: Rim imperiyasınıń qulawı sharayatında xristianlıqtıń qullar arasında nege tez tarqalganı hám oniń "qutqarıwshılıq" ideyaların úyreniń.

3. "Bibliya"nıń xristianlıqtaǵı orni hám áhmiyeti: "Eski Ahd" hám "Jańa Ahd"tıń mazmunın, olar arasındaǵı ayırmashılıqlardı hám xristianlıq táliymatınıń qáliplesiwine tásirin úyreniń.

4. Avreliy Avgustinniń teokratiyalıq mámlekechilik koncepciyası: "Ilayat qalası" hám "Dúnyalıq qala" túsinikleri arqalı shirkew hám mámleket qatnasıqları haqqındaǵı ideyaların talqılań.

5. Foma Akvinskiydiń Aristotel filosofiyasın xristian teologiyası menen úylestiriwi: Akvinskiydiń "danalıq" túsinigi hám hákimiyat formaların Aristotel táliymatı tiykarında túsindiriwdi talqılań.

6. Xristianlıqtaǵı bóliniwler (pravoslavlıq, katoliklik, protestantlıq) hám olardıń jámiyetlik-siyasiy aqibetleri: Hárbir bagdardıń ózine tán ózgeshelikleri, diniy ámeliyatları hám shirkewler arasındaǵı ayırmashılıqlardı úyreniń.

7. Oraylıq Aziyada xristianlıqtıń tarqalıw tariyxı: Áyyemgi dáwirlerden XIX ásirge shekemgi dáwirde xristianlıqtıń aymaqqa kirip keliwi, missionerlik xizmeti hám jergilikli xalıq arasında oniń ornin úyreniń.

8. Xristianlıqtaǵı "eki qılısh" táliymatınıń áhmiyeti hám oniń mámleket-shirkew qatnasıqlarına tásiri: Usi teoriyanıń diniy hám dúnyalıq hákimiyat ortasındaǵı qatnaslardı qalay túsindirgenin talqılań.

9. Avreliy Avgustin hám Foma Akvinskiydiń nizamlar klassifikaciyasın salıstırmalı talqılaw: Eki filosoftıń nizamlar (máńgilik, ilahiy, tábiyiy, insanıy) haqqındaǵı kózqaraslarındaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı úyreniń.

10. Xristianlıqtıń dáslepki dáwirindegi quwdalawlar hám olardıń sebepleri: Tekstte keltirilgen 10 qırǵın dáwiriniń hárbirin hám olardıń xristian dinine tásirin talqılań.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Áyyemgi dúnyanıń siyasiy ideyaları ne sebepten orta ásirler talapların qanaatlandıra almadı?
a) Olar júdá quramalı edi.
b) Sociallıq teńsizlik, pıtıranqılıq hám urıslar mámlekettiń filosofiyalıq-ádep-ikramlılıq modellerin qádirsizlendirdi.
c) Jana oyshıllar payda boldı.
d) Dinniń jámiyetke tásiri azaydı.

2. Orta ásir Batis Evropada feodalizmniń tolıq rawajlangan dáwiri qaysı ásirlerdi óz ishine aladı?
a) V ásir aqırı - XI ásir ortaları.
b) XI ásir ortaları - XV ásir aqırı.
c) XV ásir aqırı - XVII ásir bası.
d) VIII ásir - XII ásir.

3. Orta ásir xristian dini feodal jámiyeti dúnya qarasınıń qanday bólimin quragan?
a) Sırtqı belgisin
b) Ózegin
c) Qosımsha bólegin
d) Dushmanini

4. Xristianlıq qashan hám qay jerde payda bolgan?
a) Eramızdıń III ásir baslarında Rimde.
b) Eramızdıń I ásir baslarında Palestinada.
c) B.e.sh. I ásirde Mısırda.
d) Eramızdıń II ásir ortalarında Greciyada.

5. Xristianlıqtıń muqaddes kitabı "Bibliya" grek tilinen qanday mánisti bildiredi?
a) hikmet
b) ashılıw
c) Kitap
d) Nızam

6. Francuz tariyxshısı Sharl Ensheldiń Spartak hám Isa haqqındaǵı belgili sózi qanday edi?
a) "Spartak jeniske eriskeni sebepli Isa jeńildi."

b) "Isa jeńilgenligi sebepli "Spartak" jeńiske eristi."

c) "Spartak jeńilgenligi sebepli Isa jeniske eristi."

d) "Isa hám Spartak birgelikte jeńiske eristi."

7. Rim imperatori Konstantin xristian dinin qashan mámleketlik din dep járiyalagan?

a) 313-jıl.

b) 324-jil.

c) 330-jil.

d) 392-jil.

8. "Jaña ahidnama" neshe kitap (bap) tan quralgan?

a) 12.

b) 21.

c) 27.

d) 72.

9. Xristianlıqta "Muqaddes úshlik" ózinde neni jámlegen?

a) Ruhaniyler, feodallar, diyqanlar.

b) Rim, Quddus, Konstantinopol.

c) Ata-Quday, Ul-Quday, Muqaddes Ruwx

d) Pikir, sóz, is

10. Xristianlıqta eń dáslepki ajırasıw qaysı ásirlerde júz bergen hám qaysı bagdarlar júzege kelgen?

a) II-III ásirler, gnostikler hám seliantlar.

b) IV-V ásirler, monofizitler hám nestorianlar.

c) VI-VII ásirler, donatistler hám arrianlar.

d) X-XI ásirler, pravoslavlar hám katolikler.

11. Xristianlıqtıń pravoslav hám katolik shirkewine bóliniwi qashan rásmiy tán alıngan?

a) 988-jil.

b) 1054-jil.

c) 1204-jil.

d) 1453-jil.

12. Katolik shirkewinde diniy ibadatlar qaysi tilde alıp barıladı?

a) Grekshe

b) Ibroniy tilinde

c) Arab tilinde

d) Latın tilinde

13. Protestantlıqta Bibliyani túsindiriw kimniń minneti bolip qaldı?

a) Tek ruwxanıylardıń

b) Tek shirkew basshılarınıń

c) Hár bir dindardıń

d) Filosoflardıń

14. Avreliy Avgustin qashan hám qay jerde tuwilgan?

a) 325-jil Rimde.

b) 384-jil Milanda.

c) 354-jil Tagasta qalasında (házirgi Aljir)

d) 400-jıl Kartada

15. Avgustinniń "Quday qalası haqqında" shiǵarmasında jámiyette adamlar neshe topar - qala xalqına bólinedi?

a) bir

b) Eki

c) Ush

d) tórt

16. Avgustinniń pikirinshe, "Ádillik joq jerde, mámleket kishi _______ toparınan basqa nárse emes."

a) shaytanlar

b) Qaraqshılar

c) Zalımlar

d) Gúnakarlar

17. Foma Akvinskiy qaysi ásirlerde jasagan?

a) XI-XII ásirler.

b) XIII ásir.

c) XIV-XV ásirler.

d) X-XI ásirler.

18. Foma Akvinskiy qaysı antik filosofınıń izbasarı sıpatında tán alınǵan?

a) Platon

b) Sokrat

c) Aristotel

d) Seneca

19. Foma Akvinskiydiń pikirinshe, basqarıwdıń úsh duris forması qaysı?

a) Avtokratiya, oligarxiya, diktatura

b) pacha hákimiyatı (monarxiya), aristokratiya, demokratiya.

c) Teokratiya, anarxiya, respublika

d) Tiraniya, oligarxiya, demokratiya.

20. Mark Terenciy Varron teologiyanıń neshe túrin ajıratıp kórsetken?

a) Eki

b) Ush

c) tórt

d) Bes

12-BAP. ARAB-MUSILMAN SIYASIY TÁLIMATLARÍ.

12.1. Arab-musilman siyasiy pikiriniń payda boliwi hám rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri.

Arab-musilman siyasiy pikiri - jáhán siyasiy pikiriniń kórinislerinen biri esaplanadı. Onıń payda bolıwı hám rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Mámleket hám siyasattı úyreniwde normativlik-huqıqıy hám ádep-ikramlılıq-filosofiyalıq qatnaslardı úyreniw úlken áhmiyetke iye.

VII ásirde Arabiya yarım atawında júzege kelgen islam diniy táliymatı adamlardı jalģız Allaģa boysınıw ideyasın alģa súriw menen birge, arab qáwimlerin birlestiriw siyasatın ámelge asırıwģa kiristi. 630-jili arablar birden-bir mámleketke (xalifalıq) birlestirilgennen keyin, islam táliymatı mámlekettiń birden-bir ideologiyasına aylandı.

Islam tariyxında qáliplesken barlıq agım hám mazhablardıń diniy filosofiyalıq kózqarasları belgili bir ideologiyaģa tiykarlangan. Bul ideologiya islam ideologiyası.

Islam ideologiyası adamlardı iygilikli ideyalar, maqsetlerge jetekler eken, olardı bul dúnya táshwishlerin qáterjam sheshiwge, Allaģa boysınıw arqalı itaat etiwge hám de tábiyattıń ázzi janzat ekenligin tán alıwģa shaqıradı. Bul ideologiya barlıq insanlardıń teńligi haqqındaģı ideyalardı alģa súredi. Táliymatta hesh qanday qatlamlasıw, sociallıq teńsizlik ideyaları ushıraspaydı.

11-hijriy jil 12-rabı ul-avval, 632-jil 8-iyun kúni paygambar qaytis boldı. Usınıń menen islam tariyxında dáslepki dáwir - Quran dáwiri yaki teokratiya dáwiri tamamlandı. Bunnan bılay musılman-arab mámleketi tariyxında pachalar - xalifalar, islam dini normaların qáliplestiriw hám rawajlandırıwda diniy ilimler bilimdanları - ulamalardıń roli barģan sayın artıp bardı.

Islam siyasiy-huqiqiy ideologiyası, Muhammed payģambardıń (569-632 j.) kózqarasları, "Quranı kárim," "Hádisler"degi "imamlıq" hám "xalifalıq" haqqındaģı kózqaraslar, musılman siyasiy pikiriniń baģdarları hám mektepleri,

olardıń ózine tán ózgesheliklerin úyreniw usi temanı jaritiwda tiykar bolip esaplanadı.

Al Mavardiy - xalifalıq haqqında. Ibn Xaldun - ullı arab filosofi. Onıń "Alǵı sóz" kitabında alǵa qoyǵan ideyaları.

Musilman siyasiy pikiri - jáhán siyasiy pikiriniń kórinislerinen biri. Ol 7-10 ásirlerde arab mámleketlerinde júzege keldi hám rawajlandı. "Musilman siyasiy pikiri" ataması ádebiyatta eki mániste: keń hám tar mániste qollanıladı.

- Keń mániste óz ara baylanısqan hám bir-birin tolıqtıratuǵın adamlardıń minez-qulıqları, nızam-qaǵıydaları hám úrp-ádetleri kompleksin bildiriw ushın qollanıladı.
- Tar hám shın mánisinde musılman siyasiy pikiri diniy sana menen tıǵız baylanısqan jámiyetlik turmıstı tártipke salıwǵa qaratılǵan siyasiy qaǵıydalar sistemasınan ibarat.

Muxammed payǵamber (569-632 j.) - musılman siyasiy pikiriniń tiykarın salıwshısı esaplanadı.

Bul siyasiy pikirdiń tiykargı qaǵıydaları Alla tárepinen Paygambarǵa 23 jil dawamında túsirilgen "Quranı Kárim"de anlatılgan.

"Quranı Kárim" - musılman siyasiy pikiriniń bas deregi.

Onda bul pikirdiń tiykarı bayan etilgen.

"Quranı Kárim" dúzilisine qaray 114 súreni (hárbir súre 3 hám onnan artıq ayatlardan ibarat) óz ishine aladı.

Bul súreler "Makka súreleri" hám "Mádina súreleri"ne bólinedi.

Mákke súrelerinde uliwma qaǵıydalar: Allanıń jalǵızlıǵı, sipatları, paygambar hám oniń úmmetleri, ádep-ikramlılıq, qıyamet kúni, Adam ata hám shaytan qıssası sıyaqlı máseleler kórip shigıladı.

Madina súrelerinde bolsa, sháriyat húkimleri, ibadatlar, jınayatlardı jazalaw haqqında pikir-usınıslar beriledi.

"Quranı Kárim"niń Mekke súrelerinde tán alınıwınsha joqarı hákimiyat, joqarı suverenitet Allahqa tiyisli. Oǵan álemdegi barlıq nárse, pútkil janzat boysınadı.

Alla pútkil álem hám jánliklerdiń jaratıwshısı. Ol hámme nársege qúdiretli.

Jerdegi joqarı hákimiyat (xalifa hákimiyatı) - Allanıń jerdegi kórinisi. Ol Alla hámiriniń ámelge asıwın támiyinleydi. Oǵan barlıq mómin-musılmanlar sózsiz boysınıwı shárt.

Xalifa-Allanıń jerdegi orınbasarı degeni. Ol Allah sózin ózinde jámlegen insan. Xalifa-mómin musılmanlardıń jetekshisi, haq jolǵa baslawshısı. Ol orınlaytuǵın wazıypanıń eń baslısı ALLAHTÍŃ sózin mómin-musılmanlarǵa jetkeriw bolıp tabıladı.

Xalifanıń wazıypalarınan jáne biri - mómin-musılmanlardı qollap-quwatlaw, olardıń awırın jeńilletiw.

"Quranı Kárim"de mámleket basqarıwı hám onıń formaları, siyasiy tártip haqqında tuwrıdan-tuwrı sóz etilmeydi, "mámleket" ataması qollanılmaydı. Biraq, bul bul derekte mámleket máseleleri boyınsha pikir júrgizilmeydi degeni emes, álbette.

"Quranı Kárim"de "imamat" (namaz oqiwga basshılıq etiw) hám "xalifat" (vorislıq) túsinikleri ushirasadı.

Imamlıq-isenimdi qorǵaw hám jerdegi islerge basshılıq etiwdegi payǵambardıń missiyasın dawam ettiriw bolıp tabıladı.

"Quranı Kárim"de xalifalıqtıń tábiyatı boyınsha alǵa súrilgen tiykargı qaǵıydaları tómendegilerden ibarat:

1. Húkimdar (xalifa) dıń musılman jámááti menen másláhátlesiwi hám oniń pikirin esapqa alıwı;

"Quranı Kárim"de xalifalıqtıń tábiyatı boyınsha alǵa súrilgen tiykargı qaǵıydaları tómendegilerden ibarat:

1. Húkimdar (xalifa) nıń musılman jámááti menen másláhátlesiwi hám oniń pikirin esapqa alıwı; húkimdardıń jámáát penen másláhátlesiwi hám oniń pikirin

esapqa alıp qarar qabıl etiwi - islam siyasiy filosofiyasının tiykarlarınan biri. "Quranı Kárim"de bul haqqında anıq pikir júrgizilgen.

2. Musilman jámáátiniń húkimdar (xalifa) ga sózsiz boysınıwı; húkimdar (xalifa) ga boysınıw islam siyasiy filosofiyasınıń tiykarǵı mómin adam húkimdarga boysınıwı shárt. Maqset sol, adamlar tuwrı haq joldan barsın. Buǵan "Quranı Kárim"de úlken áhmiyet berilgen.

"Áy móminler! Allaǵa, onıń rasulına hám óz basshılarıńızǵa itaat etiń!" (Niso súresi, 19-ayat).

"Quranı Kárim"niń súrelerin, ayatların tolıq hám duris túsiniw biraz qıyın is. Onı túsiniw hámmege de nesip ete bermeydi. Áne usı súrelerdi, ayatlardı úyreniwdi ańsatlastırıw maqsetinde Hádisler (sunna) dúnyaǵa keldi.

Hádisler "Quranı Kárim"nen keyingi islam siyasiy pikiriniń ekinshi deregi esaplanadı.

Onıń qaǵıydaları musılman mámleketlerindegi qatnasıqlardı tártipke salıwda tiykarǵı nızam dárejesinde qollanıladı.

Hádislerdiń dúnyaǵa keliwinde Imam Buxariy, Imam Muslim, Imam Malik, Imam Termiziy, Imam Abu But, Imam ibn Makal, Imam Nisoiylerdiń xızmetleri úlken. Bunday ullı iste Orta Aziya oyshıllarınıń úlesleri de salmaqlı.

Muhammed payǵamberdiń ólimi haqqındaǵı xabar Madina xalqı arasında tarqalǵannan soń, ansarlar Úmme basshısı - xalifalıqqa talaban máselesin sheshiw maqsetinde Banu Saida qáwiminiń Saqifa atlı gúzarına asıqtı. Bir qansha muhajirler hám ansarlar arasında bolip ótken qızgın tartısıwlardan keyin xalifalıqqa Abu Bakr as-Siddiqti (632-634) saylap, hámme ogan pánt berdi. Abu Bakr diniy hám dúnyalıq hákimiyattı óz shaxsında birlestirdi. Biraq onıń hákimiyatın teokratiyalıq dep atawǵa bolmaydı. Sebebi ol Alla menen baylanısta bolmaǵan, oǵan xalifalıq ta Payǵambar tárepinen wásiyat etilmegen edi.

Omar ibn Xattab al-Faruq (shama menen 585-644) - dáslepki tórt xalifadan ekinshisi, ullı mámleketlik gayratker. Islamdı shama menen 616-jılı qabıl etken. Muxammed payǵambardıń (s. a. v.) jaqın qatarlaslarınan biri hám qáyin ataları

(Xafsanıń ákesi). Payǵambar (s. a. v.) alıp barǵan barlıq sawashlarda qatnasqan. Abu Bakirdiń xalifa etip saylanıwı (632-jilda) baslamashısı, oniń jaqın másláháchisi bolgan. 644-jil 7-noyabrde Basra wáliysi Mugıyra ibn Shubanıń qulı xristian Abu Lúlua Omarga qanjar shanship jaraqatlagan hám sol kúni keshte Omar 63 jasında qaytıs bolgan. Wásiyatına muwapıq, Ayshanıń ójiresine, Muxammed payǵambar (s. a. v.) hám Abu Bakr Siddiq janına jerlengen.

Usman ibn Affon (shama menen 575-656) - dáslepki tórt xalifadan úshinshisi, Ummaviyler qáwimine tiyisli. Muhammed payǵambardıń (s. a. v.) eń dáslepki izbasarlarınan biri. Payǵambar (s. a. v.) dıń kúyewleri. Umardıń ólim aldındaǵı wásiyatına muwapıq, Ospan jańa xalifanı saylawı kerek bolgan keńes - shora quramına kirgen hám olar tárepinen xalifa etip saylangan.

Osmannıń xalifalıq dáwirinde Sasaniyler mámleketin basıp alıw tamamlandı. Usman ibn Affonnan keyin xalifalıqtı Ali ibn Abu Talib basqardı. Xalifalıq Ali ibn Abu Talibqa jetip kelgende bolsa, oniń tárepdarları Aliydi "Imam" dep atay basladı. Solay etip joqarıdaǵı tórt xalifa islam tariyxında "Xulafai roshidin," yaǵnıy tuwrı joldaǵı xalifalar atı menen islam tariyxında qaldı.

12.2. Musilman siyasiy pikiriniń baǵdarları hám mektepleri. Olardıń ózine tán ózgeshelikleri.

Islam táliymatınıń tarqalıw procesi, xalifalıq mámleketi dáwirinde júzege kelgen sociallıq qarama-qarsılıqlar hám hákimiyat ushin gúresler dawamında hár túrli bagdar hám agımlar qáliplesti.

Jónelisler:

sırt ellik

- shia.
- sunniylik.
- Islamnıń bul bagdarları birden-bir Allahqa boysınıw ideyasın alǵa súrse de, hár biri ózine tán kózqaraslar hám isenimlerge tiykarlanadı.

Islomning ushbu yoʻnalishlari garchi yagona Allohga itoat etish gʻoyasini ilgari sursa-da, har biri oʻziga xos qarashlar va aqidalarga asoslanadi.

Sunniylik - bul islamda izbe-iz, turaqlı bagdar esaplanadı. Musılmanlardıń júdá kópshilik bólimi - 92,5 procenti sunniylikke isenedi. Qalgan 7,5 procentin shialar, ibadiyler hám xorijiylar quraydı. Sunna arabsha ádet, dástúr, is-háreket túri degen mánilerdi bildiredi. Sunniylik degen sóz arabsha "Sunna," "muqaddes ráwiyat," yagniy Muhammed paygambar haqqındaǵı ráwiyatlar hám oniń hádisleri toplamı degen túsinikten alıngan.

Sunniyler ummaviyler dinastiyasınan bolgan xalifalardıń joqarı hákimiyatqa bolgan huqıqın tán algan. Sunniylikte Sunna Qurannan keyingi tiykargı muqaddes derek, hádisler toplamı dep qaraladı. Ol VII ásir ortalarında qáliplese baslagan. Onda xalifalıqtaǵı klasslıq qatnasıqlar, sociallıq qarama-qarsılıqlar, islam ideologiyası átirapındaǵı gúres óz kórinisin tapqan. Onı toplaw, sholıw hám basıp shıǵarıwda watanlaslarımız Ismayıl Buxariy, Imam at-Termiziy tiykargı rol atqarǵan.

Sunniylik Iran, Qubla Irak, Yemen, Oraylıq Aziya, Kavkaz, Volga boyı, Sibir, Ural, Kishi Aziya, Misr hám Arqa Afrika, Indoneziya, Malayziyada keń tarqalgan. Onıń muqaddes qalaları Mekke hám Madina. Onda tórt mazhabı - hanafiy, malikiy, shafiiy, hanbaliy mazhabları bar.

Hanafiya (Imam Aǵzam) mazhabı. Bugan Abu Hanifa laqabı Imam Aǵzam - ullı imam (699-767) tiykar salgan. Ol en iri huqiqtanıwshılardan biri bolip, sháriyat huqıqın tártipke salgan, qiyastı engizgen, istihsan tártip usılın (derekler tiykarında shigarıw múmkin bolgan juwmaq yaki húkimlerden musılmanlar jámááti ushin maqullawın qabıl etip) islep shiqqan, jergilikli xalıq huqıq-qaǵıydaların - ádetti sháriyat penen keltirip qollanıwdı engizgen huqiqtanıwdan aqılga muwapıq paydalanıw elementlerin kirgizgen.

Hanafiyler jergilikli aqsúyekler hám húkimdarlar qabıl etken nizam hám nızamlar, jergilikli úrp-ádetlerge súyengen ádettegi dástúrler hám de jergilikli elatlardıń úrp-ádeti tiykarında kelip shiqqan ádet statusına keń súyeniwleri

islamnıń kóshpeliler arasında da tez tarqalıwına alıp kelgen. Sebebi, bular ózleriniń áyyemgi úrp-ádetlerin esapqa algan islamdı, atap aytqanda, hanafiya mazhabın ózlerine maqul kórgen.

Hanafiya mazhabı nızamları Abu Yusuf Yaqub (qaytıs bolgan 795-jıl), ash-Shayboniy (qaytıs bolgan 804-jıl), Qadiriy (qaytıs bolgan 1036-jıl) miynetlerinde de islep shigilgan. Jurtlasımız Marǵinoniy ar-Rishtoniy (wafı 1157-jıl) nıń fiqhqa tiyisli shıǵarmalarınan yeń ataqlısı "Hidoya fi-l-furur-Shariat tarawları boyınsha qollanba" hanafiya mazhabları tárepinen nızamlar kompleksi (kodeks) sıpatında paydalanılǵan. Marǵinaniydiń "Hidoya"sı parsı, inglis hám rus tillerine awdarılgan bolıp, házir de Shigis mámleketlerinde (Hindstan, Turkiya hám basqa) hanafiya mazhabı shárìyat tarawındaǵı tiykarǵı qollanba esaplanadı.[112]

Hanafiya mázhabı sunniylik bagdarına tiyisli bolgan musılmanlardıń 47 procentin óz ishine aladı. Házir de respublika topıraǵındaǵı sunniylerdiń shańaraq, neke, talaq hám basqa máselelerinde usi mazhabqa súyenedi.

Shafiiylik mazhabı. Oniń tiykarın salıwshısı imam ash-Shafıiy (767-820) kúshli ilahiyatshı faqihlardan biri bolgan; Mekkede jasaǵan, Yamanda qazılıq etken. 810-jildan Bagdadta óz táliymatın úgit-násiyatlagan. Onıń "Kitob al-umma" toplamı islam huqıqın dástúriy tártip-qaǵıydalar menen baylanıstırıwǵa qaratılǵan, fiqh tiykarlarına tolıq sıpatlama berip, ijmadan paydalanıwǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan.

Shafiiylik mazhabınıń usılı hanafiya hám malikiya usıllarınıń óz ara kelisiwine tárepdarlıq qılıwǵa háreket etken bolsa da, tiykarınan malikiyaga beyim edi. Olar salıstırmasınıń qollanılıwında belgili bir shekke jol qoyatuǵın edi.

---

[112] Хидоя: коментарии мусульманского права. –Т.: Узбекистан. 1994. URL: https://e-library.namdu.uz/67%20%D0%A5%D1%83%D0%BA%D1%83%D0%BA%D1%88%D1%83%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B8%D0%BA%20%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BB%D0%B0%D1%80/67.%20%D0%A5%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%8F%20%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8%20%D0%BC%D1%83%D1%81%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.1%20.pdf (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

Siriya hám Mısırda qáliplesken bul mazhab házirgi waqıtta Indoneziya, Shigis Afrikanıń ayırım mámleketlerinde, qubla arab sultanlıqları musılmanları arasında tarqalgan bolıp, sunniyliktegi musılmanlardıń 27 procentin quraydı.

Málikiy mázhabı. Tiykarın salıwshısı Malik ibn Anas (713-795) "Ashob al-Hadis" (Hadis tárepdarları) ağımınıń iri wákili bolıp, Muhammed payǵambar dáwirindegi diniy huqıq tártibin jaqlap shiqqan. Óziniń "Al-Muvatto" (Ǵalaba, Hámmege túsinikli) shıǵarmasında Quran hám Sunnani aqılǵa tiykarlangan túrde túsindiriwge qarsı shiqqan. Ol qorǵawshı ilahiyatshı faqihlardan biri edi. Bul sekta tárepdarları ózleriniń turaqsızlıǵı menen ajıralıp turatuǵın edi. Olar hanafiylerge salıstırganda qiyastı qollanıwda ádewir shek qoyar edi. Házirgi dáwirde Malikiya mazhabı Tunis, Aljir, Marokko, Liviya hám basqa mámleketlerde tarqalgan bolıp, sunniyliktegi musılmanlardıń 17 procentin quraydı.

Xanbaliya mazhabı tiykarın salıwshı imam Ahmad ibn Xanbal ibn Xilal ibn Asad az-Zuxayliy ash-Shayboniy 780-jılı Bagdadta tuwılıp, sol jerde 855-jılı qaytıs bolgan. Hádis toplaw niyetinde Siriya, Hijaz Yemen, Kufa hám Basraǵa kóp sayaxat etken hám 40 mıńnan artıq hádisti jámlegen altı tomlıq "Musnad al-Imam Ahmad" (Imam Ahmadtıń tayanıshı) shıǵarmasın jaratqan. Onıń huqıq tártibi oǵada tarlıǵı, diniy máselelerde Quran hám Sunnaǵa qatań ámel etiwi, erkin pikirlew hám talqılawǵa, hár qanday jańalıqqa qarsılıǵı, sháriyat tártip-qaǵıydalarına ámel etiwde qatań dogmatistligi menen ajıralıp turar edi.

Xanbaliya mazhabı tárepdarları dáslep tek gana Quran hám Sunnaǵa súyenip, sháriy húkim shigarsa, keyinirek qiyas hám ijmandı qollanıwda da olar tek gana Muxammed payǵambardıń sahabaları bolgan sahabalardıń awızbirshiliginen kelip shiqqan húkimlerdi esapqa alatuǵın edi. Bunda olar tabiyinlerdiń de, olardan keyingi itibarlı diniy ulamalardıń da pikirlerin tán almas edi. Quran hám hádislerden hesh qanday dálil taba almasa, ilajsız qiyasqa múrájáát eter edi.

Topar, partiya, tárepdarları degen mánilerdi beretuǵın arabsha "shia" sózinen kelip shiqqan. Shiylik óz áhmiyeti hám tárepdarları sanı boyinsha islamdaǵı ekinshi baǵdar. Ol VII ásirdiń ekinshi yarımında musılmanlardıń arnawlı hám siyasiy toparı sıpatında júzege kelgen. Ol sharyarlardıń tórtinshisi Ali tárepdarların birlestirgen. Ol júdá kóp sektalarga bólinip ketken. Bulardıń arasında ismaylılar házir 35 millionǵa jaqın tárepdarǵa iye bolıp, ataxanlar basshılıǵında házir de islam sheńberinde úlken rol oynamaqta.

Shialar Arabstanda payda bolgan teokratiyalıq mámleket-xalifalıqtaǵı joqarı hákimiyat ushin alıp barılgan keskin gúres procesinde kelip shiqqan. Xalifalıqtıń barlıq bas lawazımları 644-jildan baslap quraysh qáwimine tiyisli bolgan xalifa Osman basshılıǵındaǵı mekkeli aqsúyekler-migrantlar qolina ótken.

Shialar Aliyden basqa barlıq sunniy xalifalardı uzurpatorlar, yagniy siyasiy hákimiyattı zorlıq penen qolga algan adamlar dep esaplaydı. Bular Áliydiń áwladı bolgan 12 imamnan ibarat óz dinastiyasın olarga qarsı qoydı. Olar Áliydi, oniń ulları - Hasan hám Xusayndı hám de olardıń áwladların sheyit dep esaplagan.

X ásirde óz jumısın Basrada alıp bargan dep shamalanatugin "Ixvon As-Safo" jasırın filosofiyalıq shólkemi bolip esaplanadı. Bul topar aǵzaları ózlerinen 52 traktattan ibarat "Rasail ixvan as-safa" atlı xatlar toplamın miyras qaldırǵan bolıp, alımlardıń shaxsları haqqında maǵlıwmatlar derlik joq. Taza biradarlar jámáát agzaları haqqında tek gana 48-risoladan magliwmat beredi. "Biziń barlıq ullı hám pazıyletli adamlardan tuwısqanlarımız hám doslarımız bar, olar pútkil mámleket boylap tarqalǵan. Olardıń arasında bir topar shahlar, shahzadalar, wázirler, rabochiylar hám jazıwshılardıń ulları bar. Olardıń arasında bir topar aqsúyekler hám sawdagerlerdiń balaları bar. Olardıń arasında bir topar faqihlar, diniy ulamalar, ónerment ulları, hákimler hám isenimli adamlar bar."[113]

Islam tarqalgan mámleketlerdegi ekonomikalıq hám siyasiy ózgerisler nátiyjesinde túrli dáwirlerde musılmanlardıń hár qıylı toparları, ásirese kóbirek

---

[113] Azamatova S.V. IXVON AS SAFO FALSAFIY GURUHI MA’NAVIY MEROSINING FALSAFIY TAHLILI. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 5(4) April, 2025. –B.713.

sektalar payda bola baslagan. Bular sunniy hám shia baǵdarlarınan ajıralıp shiqqan bolıp, musılman sektaları dep ataladı. Bulardı islamdaǵı hanafiy, hanbaliy, shafiiy, malikiy sıyaqlı mazhablar menen aralastırmaw kerek.

Islam sektaları musılmanlardıń diniy birlespeleri bolip, olardıń sanı júdá kóp, islam mámleketleriniń derlik barlıǵında bar. Atap aytqanda, ahmadiy, alaviy, ibodiy, idrisiy, qodiriy, muridiy, rashidiy, tijoniy, hamoliy, shodiliy hám basqalar sunniyler bagdarınan bólinip shiqqan sektalar bolip tabıladı. Xorijiy, ismoiliy, zaydiy, nizoriy, isnáshariy, druz, bahaiy hám basqa mazhablar bolsa shiyalar aǵımınan bólinip shiqqan. Olardıń kópshiligi tarqap ketken.

Ismaylılar. Bul mazhab tárepdarları shialar arasında eń kópshilikti quragan. Ismoiliylik mazhabı VIII ásirdiń 2-yarımında Bagdad xalifalıǵında payda bolgan hám imam Jafar Sadıqtıń úlken balası Ismayıl atı menen atalgan. Ismoiliyler diniy táliymatında pútkil álemdi jaratqan "dúnyalıq aqıl" hám "dúnyalıq ruwx"qa isenim tiykarǵı orındı iyelegen. Olardıń táliymatında neoplatonizm filosofiyası hám buddizmniń úlken tásiri seziledi. Ismaylılar hár qıylı dáwirlerde xalıqlarǵa túrli payǵambarlardıń jiberiliwi - "dúnyalıq aqıldıń" jerde kóriniwi dep esaplaydı. Olar jeti payǵambardı - Adam Ata, Nux, Ibrahim, Ismayıl, Muwsa, Isa hám Muxammedti (s.a.v.) tán aladı. Olardıń pikirinshe, imamlar payǵambarlardıń miyrasxorları esaplanadı. XI ásirden baslap ismaylılar klasslıq qarama-qarsılıqlardıń kúsheyiwi nátiyjesinde túrli bólimlerge bólinip ketken. Házirgi waqitta ismaylılar Orta Shigis mámleketlerinde, Hindstan, Uganda, Keniya, Tanzaniya, Tájikstannıń Tawlı Badaxshan wálayatında bar.

Islam dinindegi úshinshi bagdar Xorijiyler (arab. - bólinip shiqqan, kóterilisshi) - islamdaǵı dáslepki agım tárepdarları. Xalifa Ali menen umaviyler ortasındaǵı gúres dawamında VII ásirdiń ekinshi yarımı baslarında júzege kelgen. Ádebiyatlarda sheriyler shorot, marikuna, mahakkima atları menen de tilge alınadı.

Dereklerde túrli dáwirlerde hám xalifalıqtıń túrli úlkelerinde háreket etken shet elliklerdiń 20 dan aslam jámááti atap ótilgen. Xorijiyler táliymatına muwapıq,

xalifa diniy jámáát tárepinen saylanadı hám jámáátke boysınadı; hár qanday taqıwa musılman (hátte qul yaki qara deneli bolsa da) xalifa etip saylanıwı múmkin; eger xalifa jámáát máplerin qorǵamasa, wazıypasınan bosatıladı hám hátte óltiriledi. Sırt elliler pikirinshe, isenim ámeliy iskerlik penen bekkemleniwi kerek. Házirgi dáwirde shet elliklerdiń ibadiyler firqası Arqa Afrikanıń ayırım mámleketlerinde (Aljir, Tunis hám basqa jerlerde), Oman, Tanzaniyada gana ushirasadı. Biraq ayırım qánigelerdiń pikirine bola, házirgi waqıtta bul baǵdar qalmaǵan. Keyin ala Saudiyada bul bagdar tásirinde vahhobiylik agımı qáliplesti.

Karmatılardıń kelip shıǵıwı. Olar shia mazhabınıń mujohidlik bagdarın úgit-násiyatlaytuǵın edi, biraq júz jil dawamında tiykarǵı mazhabtan shiǵip, sonday tez-tez túrlenip turdı, hátte olardı musılman dep sanaw da qıyınlasıp qaldı. Bulardıń barlıǵı shialar arasında olardıń altınshı imamınıń miyrasxorına qarata keskin qarama-qarsı pikirlerdiń payda bolıwınan baslanǵan edi. Sonı esapqa alıw kerek, haqıyqıy shialar pútkil musılman dúnyasınıń qalǵan bólegi sıyaqlı sunniylerdiń xalifaların islamnıń basshıları sıpatında tán almas edi. Shialar házireti Áliy áwladları, sonıń ishinde, Imam Xuseyin pútkil oy-pikirleri, ámeliy isleri hám júris-turısları menen ózlerin Islamǵa baǵıshlaǵan haqıyqıy musılman jetekshileri bolǵanlıǵına bekkem isendi. Bunday áwladlardı imamlar, dep ataytuǵın edi. Altınshi imam Jafar as-Sodiq Karbalada azaplar ishinde qaytıs bolgan Imam Xusaynnıń úlken aqlıqları edi; Jáfar as-Sadıqtıń Ismayl hám Muwsa degen yeki ulı bar yedi. Olardıń úlkeni ákesi tiri waqtında qaytıs bolǵanı sebepli xalıq Musani jetinshi imam dep tán aldı.

Keyin ala ol Musa Al-Kazim atı menen belgili boldı. Biraq, shia mázhebindegi adamlardıń kópshiligi jas jaǵınan úlken Ismayıl jetinshi imam, oniń balası Muhammed bolsa segizinshi imam boliwi kerek, degen pikirdi tarqattı. Usı talap shialıqtı házirge shekem dawam etip atırǵan bir-birine qarama-qarsı bolǵan shaqapshalarǵa bólip jiberdi. Ismayıl dawamshıları ismayılshılar sıpatında tanılıp, ózlerin ádillik ushın haq dep bilgen halda jasırın jumıs alıp bardı. Olardıń izli-izinen almasıp atırǵan basshıları pútkil dúnyada úlken dawrıq shıǵardı. Bul

jetekshilerdiń birinshisi - Karmat, ekinshisi - Kayravonda ózin Mahdiy dep tanıtqan hám Fotimiyler mámleketin dúzgen Ubaydulla, úshinshisi bolsa jallanba qatiller shólkemlestiriwshisi Hasan ibn Sabax xalıq arasında Shayx ul-Jabal (Eski tawlı) atı menen belgili.

894-jılı ismaylılardıń joqarı basshılıǵı Abu Said ibn Bahram at-Tanabiydi Baxreynge - Arabstannıń shıǵıs jaǵalawına jaqın atawǵa jiberdi. Sol jerde ol bir qansha qáwimlerdi ózine boysındırıp, belgili bir jenilliklerge iye bolgan shayxlardı olarga basshilıq etip qoydı hám tez arada jana mámleket dúzdi. Mumaniya (Sadaqatlılar qalası) n ózine paytaxt etip aldı. Ol hám joldasları ismaylılardıń "jasırın imamı"na jaqsı tilekles edi, biraq bul jerde, Arabstannıń arqa jaǵasında Abu Said ózin erkin sezer edi. Onıń óliminen keyin áwladları da óz mámleketi kúshine kúsh qosıwdı basladı. Sol waqıtta olar fanatiklik sadıq muridlerden quralgan armiyaga da iye bolıp aldı. Batista Najdqa, arqada Irakqa hám hátte uzaq batistagi Hijazǵa júrisler uyımlastıra basladı. 913-943-jılları olardıń qúdireti shıńına shıqtı. Áne sol otız jıl dawamında olar qálegen táreplerine hújim uyımlastıra berdi. 930-jilda Mekkege bastırıp barıp, oni iyeledi. Kaabadaǵı Qaratastı óz paytaxtına alıp ketti. Sol waqitta Shamnıń tómengi bólimine hújim jasadı; Oraylıq Arabstanǵa júz jildan kóbirek iyelik etip turdi.

Nizamulmulk seljukiyler pachası Alp Arslan (1063-1072) hám Malikshah (1072-1092) sarayında wázir lawazımında xizmet etken. Nizamulmulk onıń laqabı bolıp, negizgi atı Abu Ali Xasan ibn Ali Tusiydir. Ol Alp Arıslan óltirilgennen keyin oniń balası Malikshahqa shın kewilden xizmet etkende, Malikshah oni óziniń qáwenderi - atabek sipatında kórgen.

Nizamulmulk wázir sipatında Seljukiyler mámleketine úlken xizmetler kórsetken shaxs. Ol ádil, ádil siyasat júrgizip, xalıq húrmetine erisken. Onıń dáwirinde ilim-pánge úlken itibar qaratıladı, kóplegen ilimpazlarǵa materiallıq hám ruwxıy qáwenderlik kórsetiledi.

Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizamulmulk (1018-1092) Shigis tariyxı hám mádeniyatında óziniń 1091-jili jazilgan "Siyasatnama" (yaki "Siyar ul-muluk")

shigarması menen óshpes iz qaldırgan.[114] Abu Ali Xasannıń atası Bayhaq awılınıń eń abıraylı diyqanlarınan bolıp, tórt ulınıń atası edi. Oniń úlken balası Abulhasan Ali atası ólgennen keyin Xorasan wáliysi Abulfazl sarayına barıp, oniń xizmetine kiredi. 1018-jılı onıń shańaraǵında (Tustiń Rodkon wálayatındaǵı Navgon awılında) Abu Ali Hasan dúnyaga keledi. Ol baslanǵish bilimdi usi jerde aladı, keyin Nishapur hám Marwda oqip, er jetkennen keyin Balxqa barıp, Ali ibn Shadannıń xizmetine kiredi. Keyin ala ol Dawıt ibn Mikoilǵa xatker boladı. Dabirlik lawazımınan Seljukiyler (1037-1194) shahi Alparslon (1063-1072-jillar) sarayında wázirlik lawazımına shekem kóteriledi hám "Nizamulmulk," yagniy múlktiń nizami, tártibi mánisin anlatıwshı atı menen dańqqa erisedi. Ministrlik dáwirinde ol derlik barlıq mámlekettiń jumısların ózi alıp baradı. Nizamulmulk sarayda hám mámlekettegi sonsha úlken abırayına qaramastan qızǵanshaq, ójet adamlar hám hámeldarlardıń ǵıybatlarınan qáweterlenip jasaydı. Hátte Alparslannıń ózi de wázirin rafiziylikte ayıplap, onıń shafiiy mázhebinde emesliginen ókinetuǵın edi. Shahtıń usınday múnásibetin Nizamulmulk óz shıǵarmasında ókinish penen esleydi.

"Siyasatnama" yaki "Siyar ul-muluk" shigarmasın alımlar seljukiylerdiń siyasiy bagdarlaması sıpatında bahalagan. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyaları da sonnan ibarat, wázir Nizamulmulk shah hám hákimlerdi ádillikke, tınıshlıq hám miyrim-shápáátke, mámleketti aqıllılıq penen basqarıp, qatań qaǵıyda hám tártip ornatıwǵa, hámeldarlardı hújdanlı, pák, hadal hám iymanlı bolıwǵa, mámlekettiń abadanlıǵı, onıń xalqınıń párawanlıǵı, tınıshlıǵı hám tatıwlıǵın támiyinlew ushın háreket etiwge shaqıradı. Nizamulmulk pikirinshe, ádillik hám saqawat qayır-sadaqadan, járdemge mútáj, ilajsız adamlarga járdem beriwden, jesir-jesirlerge, mayıp hám mayıplarga ǵaznadan napaqa ajıratıwdan hám insanlardıń huqıqlarına ámel etiwden ibarat. Hámeldarlardı duris tańlap, olarǵa qolınan keletuǵın jumis hám wazıypalardı tapsırıw, bir adamǵa bir hámel berip, onnan

[114] Низомулмулк. Сиёсатнома (сияр ул-мулук). URL: https://ziyouz.uz/kutubxona/yangi-kitoblar/nizomulmulk-siyosatnoma-siyar-ul-muluk/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

boysınıw hám orınlawshılıq pazıyletlerin kútiw mámleket basqarıwınıń tiykarǵı talaplarınan esaplanadı. Hár bir jumısta hámeldarlardıń másláhát penen is tutıwı názerde tutıladı. Nizamulmulktiń shah turmis tájiriybesine iye bolgan, jáhándi gezgen aqsaqallar, alım hám abıraylı adamlar menen másláhátlesip is tutıw tárepdarı.

Nizamulmulktiń jáne bir pikiri itibarǵa ılayıq. Bul ideya sonnan ibarat, mámlekette oraylıq húkimet (yagniy shax hákimiyatı) júdá kúshli boliwi kerek. Sonda ǵana mámlekette tınıshlıq hám ádillik turaqlı boladı, puqara óz maqsetine erise aladı, jámiyet tınıshlıq hám ádillikte, miyrim-shápáátte jasaydı. XI ásir wáziri Nizamulmulktiń pikirinshe, puqara xalqı, zulımlıq kórgen hár bir adam, uliwma, narazı bolganlar hámeldar hám hákimnen baslap wázir hám shaxtiń ózine shekem qabillawına barıp, shaǵımı yaki másláhátin bayan etiwi zárúr. Ol jazadı: "Patsha háptede eki kún zulımlıq kórgenlerdi qabıl etip, zalımlardıń dawın berip, jazalap hám puqaralardıń sózlerin tikkeley tıńlap barıwı kerek. Eger quday patsha óziniń shaqirganların aldına shaqirip, háptede eki márte olardıń sózlerin tıńlaydı hám zulımlardı jazalaydı, degen xabar mámleketke tarqalsa, onda zulımlıq etiwshiler aqibetin oylap qorqip zulımlıq etpeydi."

Abu Homid Muhammad Al Ǵazzoliy (1058-1111) Tus qalasında tuwılıp ósti. Júdá jas waqtınan-aq alımlıq basqıshqa kóterildi. 1091-jildan baslap Bagdadtaǵı belgili Nizamiy medresesinde talabalarga filosofiya hám ilahiyat iliminen sabaq berdi. Ol 34 jasında kúshli ruwxıy krizisti bastan keshirdi. Sonnan keyin haqıyqatlıqtı filosoflar belgilegen joldan taba almaytuǵının túsinip, mudarrisshilikti tasladı hám óz betinshe sufizm ilimin úyreniwge kiristi. Aradan 11 jil ótkennen keyin, imam Ǵazzaliy jáne medresege qaytıp, talabalarga bilim bere baslaydı. Ol pútkil ómirin adamlarǵa haqıyqatlıqtı túsindiriw hám adasqanlardı durıs jolǵa qaytarıwǵa baǵıshladı.

Ǵazzaliydiń filosofiya, sufizm ilimine baylanıslı shıǵarmaları júdá jarqın, ráwan hám túsinikli usılda jazılǵan. Tómende onıń mine usınday shıǵarmalarınan

ayırımların sanap ótemiz: "Filosoflardıń maqsetleri," "Filosoflardıń biykarlawı," "Din haqqındaǵı ilimniń tuwılıwı," "Álem shkafı" hám t. b.[115]

Imam Ǵazzaliy júdá kópti kórgen, oqıǵan hám bilgen insan bolıwına qaramastan, onı tek arab shayırı Labidtiń mınaw qatarı ǵana zawıqlandırǵan: "Alladan basqa hámmesi jalǵan emes pe?"

Aqiyda iliminiń bilimpazlarınan biri Suyutiy Imam al-Ǵazzoliy haqqında bilay dep jazǵan edi: "Eger Muhammed áleyhissalamnan keyin jáne bir paygambar dúnyaga keliwi múmkin bolganda, bunday baxıt sózsiz al-Ǵazzoliyge nesip etken bolar edi."

"Allanı ańlawdan aldın ózińdi ańlaw múmkin," - deydi Ǵazzaliy.

Kórgen nárseńdi ǵana qabıl et, esitkenlerińdi umıt: Quyash bas kótergende, Zuhaldı tamasha etiwden bizdi ayıradı.

Gúman haqıyqatlıqqa alıp barıwshı jol. Kim gúmanlanbasa, hesh nárseni kóre almaydı. Kóriwden ayırılǵan adam bolsa túsinbeydi. Túsiniksiz kisi misli soqır kibi joldan adasadı.

Ibn Rushd - andaluslı filosof, hakim, faqih hám matematik. Aristotellik (peripatizm) mektebiniń áhmiyetli wakili. 1126-jılı ilim hám mádeniyat oraylarınan biri bolǵan Kordovada dúnyaǵa keldi. Ibn Rushd dáslep malikiylik fiqhi boyinsha, soniń menen birge ádebiyat, medicina, matematika hám filosofiyadan da sabaq aldı.

1169-jılı Ishbiliya (Sevilya) qazısı, 1171-jılı Kordova bas qazısı etip tayınlandı, solay etip atası hám atasınıń jolın dawam ettirdi. 1182-jılı saray táwibi sıpatında Marokashqa bardı hám 1198-jılı sol jerde qaytıs boldı.

Ibn Rushd tek islam dúnyasında emes, al Batısta da áhmietli iz qaldırǵan alım esaplanadı. Bul jaǵday modern dáwirinde Ibn Rushdtı aldıńǵı planga shıǵarǵan ideyalıq tartıslardıń kóbeyiwi menen de baylanıslı. Basqa tárepten, onıń fiqhtan psixologiyaǵa shekem, filosofiyadan astronomiya hám sociologiyaǵa

[115] Имом Ғаззолий китоблари. URL: https://ziyouz.uz/kutubxona/ziyouz/islomiy/ (Múrájat sánesi: 10.12.2022)

shekemgi bir qatar tarawlardı qamtıp alǵan izleniwleriniń jemisi bolǵan kóplegen shıǵarmaları ibraniy hám latın tillerine awdarılǵan. Shıǵarmaların úsh - filosofiya, medicina hám din klassifikaciyalarına ajıratıw múmkin.

Ibn Rushd boyınsha aqıllardıń klassifikaciyası "Averroes tárepinen islengen eń ózine tán háreketlerden biri bul filosofiya hám din arasındaǵı anıq qatnastı anıqlawǵa urınıw bolıp tabıladı. Ol kóp sanlı filosofiyalıq hám teologiyalıq aǵımlardıń bar ekenligin, olar bir-biri menen turaqlı gúreste bolıp, ózleriniń bar ekenligi menen hám filosofiyaǵa, hám dinge qáwip tuwdıratuǵının atap ótti.

Haqıyqatında da, filosofiyalıq erkinlikti saqlap qalıw áhmiyetli; Biraq, basqa tárepten, Quran tekstleri boyınsha kelispewshilikler jámiettiń barlıq qatlamlarında qalay tarqalıp atırǵanın kórip, hátteki teologiya ilimpazların da qáweterge salǵanına qosılmawǵa bolmaydı. Averroes barlıq jawızlıqtı filosofiyaǵa onı túsiniwge uqıpsız bolǵan sanallarǵa kiriwge ruxsat berilgenligi menen túsindirdi.

Haqıyqatında da, Qurannıń ózi haqıyqat, sebebi ol Allanıń káramatınan kelip shıqqan hám ol pútkil adamzat ushın arnalǵan bolǵanı ushın ol barlıq aqıldı qanaatlandıratuǵın hám isendiretuǵın barlıq nárselerdi óz ishine alıwı kerek.

Aqıllardıń úsh kategoriyası hám soǵan sáykes úsh túrli adamlar bar:

- kórgizbege qoyilgan, qatań dálil talap etiwshi hám ilimdi ańlamaqshi bolgan, zárúrlikten zárúrlikke ótiwshi adamlar;
- itimallıq dálilleri menen qanaatlanatuǵın dialektik adamlar;
- jeterli dárejede sheshenlik dálillerine ie, kóz-qarası hám ıshqıpazlıqları joqarı dárejede rawajlanǵan shaqırıq penen iseniwshi adamlar.

12.3. Abul Xasan al Movardiy hám Ibn Xaldunlardın siyasiy táliymatları.

Abul Xasan al-Movardiy (972-jil Basra, 1058-jil 24-may Bagdad) arab oyshılı hám ataqlı huqıqtanıwshısı. Ómiriniń úlken bólegin Bagdadta ótkerip bas qazı lawazımında islegen. Onıń "Quranı Kárim" mámleket huqıqı hám mámleket basqarıwın túsindiriwge baǵıshlanǵan shıǵarmaları belgili. Atap aytqanda,

"Basqarıw nizamları" (Al ahkam-az sultoniya) shıǵarmasında onıń "ideal islam mámleketi" haqqındaǵı kózqarasları túsindirilgen.

Mawardiydiń pikirinshe, tek kúshli hám oraylasqan mámleketler ǵana pútkil jámiyetti siyasiy proceslerdiń teń salmaqlılıǵın támiyinleydi hám tártipsizlikler, ózbasımshalıqlarǵa shek qoyadı. Usı múnásibet penen ol mámleket teoriyasın islep shıǵadı. Bul teoriyasın "Basqarıw nızamları" miynetinde ashıp beredi.

Mawardiydin mámlekettiń kelip shigiwi, bar ekenligi hám oniń funkciyaları haqqındaǵı kózqarasları biraz realistlik bolip tabıladı. Onıń kózqarasları usı jaǵınan musılman filosoflarınan keskin parıq qıladı.

Ol insandı ázzi janzat dep, onıń ózi jámiyettiń qıyınshılıqların sheshe almaydı dep esaplaydı. Ayırım individler tiri qalıw ushın jámiyet dúze baslaydı, keyin ala olar mámleketke aylanıp baradı deydi. Grek alımlarınan ózgeshe túrde, bul procesti Ilaxiy jaratılgan deydi. YAǵnıy, quday adamdı ázzi maqluq etip jaratqan hám bul onı jámietlik turmıs qurıwǵa iytermelegen dep esaplaydı.

Mawardiydiń pikirinshe, mámleket basqarıwında mámleket basshısı huqıqdar (iyman) bolip, wázirler ogan tikkeley boysınadı. Olardan keyin shetki úlkeler nayıpları, armiya sárkardaları, mákeme baslıqları, qazılar, zakat jıynawshılar pútkil mámleket aymaǵında jámáátlik namaz oqılıwın qadaǵalawshı adam turadı.

Movardiydiń pikirinshe, mámleket basshısı xalifa, ol hám diniy, hám dúnyalıq hákimiyattı ózinde jámleydi. Onıń pikirinshe, xalifalıq saylangannan keyin ol mámleket basshısı sıpatında tómendegi funkciyalardı atqarıwı kerek edi.

Shariatta belgilengen Ilahiy nızamlardıń ámelge asırılıwın támiyinlew."Quranı Kárim"ge qayshı bolmaǵan nızamlardı abıraylı muǵallimler menen úyrenip, olardı rawajlandırıw. Dinniń tazalıǵı ushın gúresiwi, onı jańalıqlardan, bidatlıqtan qorǵawı kerek.

Puqaralardıń barlıq múlkleriniń qol qatılmaslıǵın qorǵaw;

Barlıq puqaralardı jasaw ushın minimal qurallar menen támiyinlew;

Mámleketti sırtqı basqınshılardan qorǵaw hám shegaralardı bekkemlew zárúr;

Dushpannıń topılısına qarsı áskeriy háreketler alıp barıw;

Salıqlardıń hár qıylı túrlerin zakat, juz'ya jıynalıwın támiyinlew;

Mámleketlik hákimlerdiń óz lawazımınan paydalanbawı ushın jeterli miynet haqı menen támiyinlew;

Barlıq tiykarǵı mámleketlik hám diniy minnetlemelerdi ózi orınlawı, olardı basqa adamlarǵa júklewi kerek emes. Ózi islese ǵana olardıń satqınlıǵınan aman qaladı

Movardiydiń pikirinshe, xalifanıń hákimiyatta turiwi tómendegi eki jaǵdayda da nızamsız esaplanadı:

- Eger tolıq fizikalıq salamat bolmasa, hám óz iskerliginde tolıq ǵárezsiz bolmay basqalardıń qolında quwırshaq bolsa.
- Mawardiy xalifa menen birge oniń wazirlerine de kóp wákillikler beredi.
- Ministrler xalifanıń másláháchileri hám onıń qararların orınlawshıları esaplanadı.
- Wazir bir waqıttıń ózinde xalifaǵa boysınadı hám sol waqıttıń ózinde onnan ǵárezsiz túrde basqarıw hám de hákimiyat funkciyaların ámelge asıradı.

Mawardiydiń pikirinshe, "WÁZIR" SÓZINIŃ 3 MÁNISIN KÓRSETEDI.

Olar wázirdiń lawazımın belgileydi.

1. "WÁZIR" (YUK) -xalifanıń másláháchisi sipatında ogan juwapkershiligi wázirge úlken júk boladı.

2.AZR (omırtqa arqa súyek) - arqa súyek adamdı ońlap turǵanı sıyaqlı, wázir de tap sonday mámleketti uslap turadı.

3. "WÁZIR" (mákan) - qıyın jaǵdaylarda xalifa onnan másláhát alıw ushin ogan múrájáát etedi, hám bul wázir ogan mákan sıpatında xızmet etedi.

Wázir xalifanıń másláháchisi hám onıń kórsetpelerin orınlawshı esaplanadı.

Al-Movardiy sunniylik siyasiy teoriyasınıń tiykargı dóretiwshilerinen biri esaplangan. Abbosiyler imperiyasında wázirler hám olardıń átirapındaǵı byurokratiyalıq joqarı qatlam húkimdarlıǵı ornatılıp, dúnyalıq mámlekettiń institucionallıq modelin jaratıwǵa alıp kelgen siyasiy hákimiyattıń ósip baratırǵan avtonomiyalasıw procesin esapqa alıp, al-Movardiy xalifanıń siyasiy ústinligin hám Muhammed payǵambardan miyras bolıp qalǵan hákimiyat qatnasıqlarınıń teokratiyalıq modelin dálillewge umtılǵan.

Al-Movardiy xalifalıq túsinigin siyasiy institut sipatında táriyiplegen. Xalifalıq, ásirese, mongollar basqınshılıǵı dáwirinen berli bekkemlendi hám Osmaniyler imperiyasında qabıl etildi hám XIX ásirde sultan aldıńǵı siyasiy sistemanı Batıstıń jáne de tabıslı basqarıw ámeliyatına beyimlestiriwi kerek bolǵanda kúsheydi. Húkimdar ózinde joqarı dúnyalıq imperiya hám joqarı diniy xalifalıq hákimiyatın tolıq birlestiriwi kerek edi, bul bolsa ogan musılman dúnyasının basqa húkimdarları ústinen óz húkimdarlıǵın ornatiw imkanın beretuǵın edi. Biraq, bunday qáwenderlik Muhammed penen ruwxiy hám qanalas bolgan arablardan ózin joqarı qoygan túrk húkimdarınıń siyasiy hám ruwxiy basshılıǵın tán alıwdı qálemegen Misr hám Tunis basshılarınıń ósip baratırgan siyasiy avtonomiyasına alıp keldi. Nátiyjede, arablardıń bunday ayırmashılıǵı dáslep 1920-jılı sultanlıqtıń, 4 jıldan soń bolsa xalifalıqtıń qulawına sebep boldı. Bulardıń barlıǵı usı modeldiń joǵalıwına alıp keldi, biraq onıń ornın basıwshı ele tabılmaǵan bolsa da.[116]

Ibn Xaldun arqa afrikalı, jasagan jılları 1332-1406-jillar. Ol arab enciklopedisti, mámleketlik hám jámiyetlik gayratker. Óz xizmeti dawamında mádeniyat tariyxı, sociallıq filosofiya, tariyx filosofiyası menen shuǵillangan. Ol óziniń tariyx filosofiyasına baylanıslı ideyaların "Pútkil dúnya tariyxı," "Tariyx filosofiyasına kirisiw," "Alǵı sóz"[117] sıyaqlı tariyxıy, filosofiyalıq shıǵarmalarında

[116] Пасандиде Сомайе. Взгляды абу-ль-хасана аль-Маварди на государство и власть // Власть. 2016. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzglyady-abu-l-hasana-al-mavardi-na-gosudarstvo-i-vlast (Múrájat sánesi: 27.06.2025).
[117] Ибн Халдун. «Введение (ал-Мукаддима)». URL: https://moreknig.org/reader/283139/ (Múrájat sánesi: 01.04.2022)

bayan etedi. Onıń pikirinshe, jámiyet rawajlanıwındağı ózgerisler - krizis hám rawajlanıw dáwirleri áwladlardıń almasıwına baylanıslı. Jámiyettiń rawajlanıw dárejesi, mádeniyatı hám basqarıw usılları sociallıq miynet bólistiriliwi, adamlardıń ekonomikalıq iskerligi hám xalıq penen húkimdarlar arasındağı óz ara baylanısqa baylanıslı. Jámiyet turmısı belgili nizamlar tiykarında ótedi.

Ibn Xaldunnıń belgili waqıyaları qatarına onıń ullı sárkardamız Ámir Temur menen Damashqtağı ushırasıwı boldı. Ibn Xaldun Damashq qalasının Amir Temurga tapsırılıwı shártleri boyinsha sóylesiw alıp bargan delegaciya quramına kirgen edi. Solay etip, Ibn Xaldun Amir Temur menen jeke sáwbetlesiwge miyasar bolgan. Ilimpazdın kórsetiwinshe, Ámir Temur onnan Mağrib mámleketleri, oniń mánzilleri hám qalaların tolıq bayanlap beriwdi soraǵan. Ibn Xaldun Amir Temurdiń sırtqı siyasiy iskerligine unamsız kózqaras penen qarawına qaramastan, sahibqıran shaxsına múnásip baha bergen. Ol Ámir Temurdıń áskeriy tariyx tarawındağı tereń biliminen tań qalǵan, oni "pikir-talaslardı jaqsı kóretuǵın ótkir aqıllı hám tereń zeyinli insan" dep táriyplegen. Tiykargı shıǵarması "Kitob ul-Ibugunbar" (Ibratlar kitabı," 1370). Shıǵarmada Ibn Xaldun jámiyettiń rawajlanıwı haqqında óz pikirlerin hám de Shıǵıs musılman xalıqları, atap aytqanda, Magrib tariyxın bayan etken. Ibn Xaldun adamlar turmısındağı ayırmashılıqlardı, tiykarınan, geografiyalıq hám basqa materiallıq faktorlarga baylanıslı dep esaplaydı. Shigarmada Ibn Xaldun óziniń tariyxıy-sociallıq teoriyasın bayanlap, ádep-ikramlılıq hám sociallıq institutlar adamlar turmısı menen baylanıslı ekenligin hám de miynet hám adamlardıń óz ara qatnasıqları, jámiyet turmısında úlken áhmiyetke iye ekenligin atap ótken.[118]

Mámleket siyasatı, Ibn Xaldunnıń pikirinshe, tek húkimdarlar menen sheklenip qalmay, al onda barlıq boysınıwshılardıń qatnasıwın óz ishine aladı. Sonıń ushın mámlekettegi barlıq ózgerisler tek mámleket basshısınıń emes, al pútkil jámiettiń poziciyasındağı ózgerisler menen baylanıslı. Mámlekettiń ózi úsh

[118] Нурматова, М. М. Ибн Халдуннинг фалсафий ва ахлоқий қарашлари / М. М. Нурматова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 48 (286). — С. 506-509. — URL: https://moluch.ru/archive/286/64405/ (Múrájat sánesi: 01.04.2022)

áwlad jası menen belgilenetuǵın belgili bir waqıt sheńberine ie. Bul dáwirde ol rawajlanıwdıń bes basqıshınan ótedi:

- eskisiniń ornina jana hákimiyattıń kúshke keliwi;
- húkimdardıń hákimiyatqa keliwine járdem bergen barlıq sherikleri joq etilgennen keyin joqarı hákimiyattıń bir qolda toplanıwı;
- tártip, qáterjamlıq hám isenim húkim súrgen mámlekettiń gúllep-jasnawı;
- oppoziciyanı bastırıw ushin hákimiyattıń zorlıq hám despotikalıq usıllarına ótiw;
- mámlekettiń krizisi hám qulawı.

IBN Xaldun (1332-1406-jj). Onın mámleket hám siyasat haqqındaǵı kózqarasları belgili "MUQADDIMA" broshyurasında bayan etilgen.

Mámlekettiń siyasatı tek húkimdardıń iskerligi menen sheklenbeydi, al onda barlıq puqaralardıń qatnasıwı zárúr. Sonıń ushın da barlıq ózgerisler tek mámleket basshısı jaǵdayınıń ózgeriwi menen ǵana emes, al pútkil jámiyet penen baylanıslı.

Mámlekettiń ózi úsh áwlad jası menen belgilenetuǵın jasawdıń belgili bir waqıtlıq ramkasına ie.

Bul múddette ol rawajlanıwdıń 5 basqıshın basıp ótedi.

1-aldınǵısınıń ornına jańa májbúrlewshi hákimiyattıń payda boliwi;

2-joqarı hákimiyattıń bir qolda toplanıwı;

3-mámlekettiń gúllep-jasnawı hám jámiyette tártiptiń bekkemleniwi hám erteńgi kúnge bolǵan isenimnniń húkimranlıǵı;

4-oppoziciyanı bastırıw ushın zorlıqqa hám basqarıwdıń avtonomiyalıq usıllarına ótiw;

5-mámlekettiń jemiriliwi hám qıyralıwı.

Ibn Xaldun basqa oyshıllardan parıqlı túrde mámlekettiń kelip shıǵıwın talqılaw hám mámleketti uliwma formada úyreniwge háreket etedi.

Tunisli belgili siyasiy alım-oyshıl Ibn Xaldun (1332-1406) nıń mámleket hám huqıq máselelerine dúnyalıq qatnas jasaǵanı, sonday-aq, oniń "mámlekettiń mánisi - oniń jeke múlkti qorǵawında," dep, jeke múlkti qorǵamaytuǵın mámleket siyasatın qattı qaralaganlıǵı sol dáwir ushin progressiv áhmiyetke iye boliwi menen bir qatarda, sol dáwir mámleketlik-huqiqiy kózqaraslarınıń rawajlanıwına da úlken tásir kórsetken.

Ádalatlı, nızamlarǵa tiykarlanıp ámel etetuǵın mámleket haqqındaǵı kózqaraslardıń rawajlanıwına Oraylıq Aziya mámleketlik-huqıqıy pikiri de óziniń salmaqlı úlesin qosqan.

Ibn Xaldun barqulla máselege bir sociolog sıpatında qatnas jasaydı. Sonıń ushın ol birinshi gezekte mámlekettiń kelip shıǵıwın, ápiwayı jámiyet penen salıstırılıwın úyrenedi. Onıń pikirinshe, múlklik tiykarında insanlar arasında qatlamlar payda bolgan, oniń rawajlanıwı nátiyjesinde mámleket júzege kelgen.

Ol jámiyetlerdi ekige - bedaniy hám mádeniy jámiyetke ajıratıp kórsetedi. Biraq ol Bedewiy jámiyetti negizgi jámiyet, mádeniyat jámiyetin bolsa ekinshi jámiyet dep kórsetedi. Sebebi insanlardıń tiykarǵı tábiyiy mútájlikleri badaviy jámiyetinde tiykarǵı orında turadı, mádeniy jámiyette bolsa bul máseleniń qasında qosımsha máseleler payda boladı dep kórsetken alım.

Múlk, yaǵnıy mámleket basshılıǵı ullı lawazım sıpatında kórsetedi.

Ibn Xaldun mámleket hám siyasat haqqındaǵı óziniń tiykargı qaǵıydaların "Muqaddima" dep atalgan belgili shigarmasında bayanlap bergen.

Ibn Xaldun táliymatı boyınsha, insannıń tábiyatı menen baylanıslı halda hár qanday jámiyet adamlardıń jawızlıq hám óz ara qırǵın etiwge "tábiyiy" umtılıwlarına tosqınlıq etetuǵın "tiyip turıwshı tiykar"nıń bolıwına mútáj. Mámleket jámiyet agzaların birlestiredi, hám de óz puqaralarına qarata, sonday-aq, sırtqı sheńberde de májbúrlew hákimiyatın ámelge asıradı. "Ishki" hákimiyat húkimdardıń kúsh járdeminde puqaralardı basqarıwı, nızamlardı turmısqa engiziwi, mámleket ishinde tártipti támiyinlewi, salıqlardı jıynaw hám armiyanı qáliplestiriwge járdem beriwshi sheksiz hákimiyatınan ibarat. Mámlekettiń

"sırtqı" joqarı hákimiyatı onıń basqa hár qanday hákimiyatqa yaki májbúrlewge boysınbawında kórinedi.

Ibn Xaldun kózqarasları boyinsha, **mámleket siyasatı tek húkimdarlardı emes, al barlıq puqaralardı da óz ishine alıwı kerek.**

Ibn Xaldun basqarıwdıń úsh túrin - "tábiyiy monarxiya," "siyasiy monarxiya" hám xalifalıqtı ajıratıp kórsetip, olardan hám diniy, hám dúnyalıq qádiriyatlardı ózinde jámlegen xalifalıqtı abzal kórer edi.

Ibn Xaldunnıń siyasıy teoriyası musılman huqıq teoriyasınıń shıńı bolıp, ámelde óz rawajlanıwında kóp ásirler dawamında toqtap qaldı. XVI ásir baslarında Osmaniyler imperiyası tárepinen arab dúnyasınıń úlken bóliminiń basıp alınıwı buǵan sebep bolgan edi.

Ibn Xaldun mámleket rawajlanıwınıń basqıshları haqqındaǵı máseleni teoriyalıq jaqtan úyreniw menen sheklenip qalmay, al ol óziniń teoriyasın xalifalıqtıń tariyxıy evolyuciyasın, onıń monarxiyaga aylanıwın talqılaw ushın qollanıwǵa háreket etedi.

Ibn Xaldun táliymatı boyınsha, hár qanday jámiyet insannıń tábiyatına bola, adamlardıń basqınshılıq hám óz ara qırgın etiwge bolǵan "tábiyiy" umtılısına qarsı turıw ushın mólsherlengen "toqtatıwshı tiykarǵa" mútáj. Bunday májbúriy hákimiyat mámleketti ápiwayı qáwim "jetekshiligi"nen ajıratıp turadı hám ol yaki bul xalıq erisken civilizaciya dárejesiniń kórsetkishi bolıp esaplanadı. Mámleket jámiyet agzaların qısıp shiǵaradı, qáwimlerdi bir pútin etip birlestiredi hám óz puqaralarına qarata da, sırtqı tarawda da májbúriy hákimiyattı ámelge asıradı. Bul hákimiyattıń "ishki" tárepi maǵlıwmatlardı kúsh penen basqarıw, nızamlardı ámelge asırıw, mámleket ishinde tártipti támiyinlew, salıqlardı jıynaw hám armiyanı qáliplestiriwge uqıplı bolǵan húkimdardıń tolıq hákimiyatı bolıp tabıladı. Sırtta mámlekettiń joqarı hákimiyatı onıń qandayda bir basqa hákimiyatqa boysınbawında yamasa májbúrlenbewinde kórinedi.

Ibn Xaldun basqarıw formasınıń úsh túrin - "tábiyiy" monarxiya, "siyasiy" monarxiya hám xalifalıqtı ajıratıp kórsetken. Birinshisiniń mánisi, onıń

pikirinshe, húkimdardıń tek ǵana ǵárezli jeke niyetleri, onıń subyektiv bahaları hám injiqliklerinen kelip shıqqan halda puqaralardı basqarıwdan ibarat.

Basqasha aytqanda, "tábiyiy" monarxiya jeke hákimiyattıń subyektiv máplerden basqa hesh qanday mápler menen baylanıspaǵan avtoritar dúzimi. Usı formanıń ayırmashılıǵı sıpatında "siyasiy" monarxiya ushın aqılǵa muwapıq, "aqılǵa muwapıq" kriteriyalarǵa tiykarlanǵan basqarıw, "dúnyalıq" máplerdi qorǵaw hám puqaralarǵa "zıyan" keltiretuǵın barlıq nárselerge qarsı gúresiw siyasatı tán.

Xalifalıqqa kelsek, bul jerde bul kemshilik saplastırılgan, sebebi xalifalıqtıń puqaralar ústinen húkimdarlıǵı musılman huqiqiy tiykarlarına súyenedi hám sol waqitta isenimdi qorǵaw hám dúnyalıq islerdi ámelge asırıwga qaratilgan. Basqasha aytqanda, xalifalıqtıń "nızamı" húkimdardıń subyektiv tilekleri yaki sap "racional" principler emes, al muqaddes musılman huqıqı principleri bolıp, olarda hám tek olarda puqaralardıń ayrıqshasız barlıq mápleri, hátte aqılǵa uǵras túsinilip bolmaytuǵınları da tolıq esapqa alınadı. Tábiyiy, Ibn Xaldun óz formasında hám diniy, hám dúnyalıq qádiriyatlardı birlestirgen xalifalıqtı abzal kóredi.[119] Ibn Xaldun óz formasında hám diniy, hám dúnyalıq baylıqlardı birlestiretuǵın xalifalıqtı abzal kóredi.

Qala hám awıllardaǵı adamlardıń óz-ara agressiyası hákimiyat hám húkimet tárepinen toqtatıp turıladı, olar óz qadaǵalawı astındaǵı massanı bir-birine topılıs hám agressiyadan saqlaydı. Solay etin, kúsh hám húkimet hákimiyatınıń tásiri olarǵa óz ara ádalatsızlıqtan qashıwǵa tosqınlıq etedi, tek húkimdardıń ózinen kelip shıǵatuǵın ádalatsızlıq buǵan kirmeydi.

"Hár kim óz isine ózi xojayın bola bermeydi. Adamlardıń jumısın basqaratuǵın basshılar basqalarǵa qaraǵanda azshılıqtı quraydı. Ádette, insan zárúrlikten baska birewge boysınıwı kerek. Eger húkimdarlıq jaqsı hám ádalatlı bolsa hám onıń astındaǵı adamlar onıń nızamları hám sheklewleri tárepinen

---

[119] Политико-правовое учение Ибн Халдуна. Радник. Український юридичний портал. URL: http://radnuk.info/ros-pidrychnuk/polit-istoriya/668-nersya/21175-3-politiko-pravovoe-uchenie-ibn-xalduna.html (Múrájat sánesi: 01.04.2022)

ezilmegen bolsa, onda olardı ózlerinde bar mártlik yamasa qorqaqlıq basqaradı. Olar hesh qanday toqtatıwshı kúsh joqlıǵınan narazı. Ǵárezsizlik, aqır-ayaǵında, olar ushın tábiyiy pazıyletke aylanadı. Basqa hesh nárseni bilmeydi. Eger húkimdarlıq óz nızamları menen qopal kúsh hám qorqıtıw húkimdarlıǵı bolsa, onda ol olardıń kúshin sındıradı hám ezilgenlerdiń ruwxında rawajlanatuǵın inertlik nátiyjesinde olardı qarsılıq kórsetiw qábiletinen ayıradı, bunı biz túsindiremiz...

Nızamlar jazalaw jolı menen (orınlanǵanda) ruwx kúshin pútkilley joq etedi, sebebi ózin qorǵay almaytuǵın adamǵa jaza qollanıw sol adamda qorlanıw sezimin payda etedi, bul bolsa, sózsiz, onıń mártligin sındırıwı kerek.

Tálim-tárbiyanıń (maqsetlerge xızmet etiw ushın mólsherlengen) nızamları balalıqtan qollanılǵanda, olar belgili dárejede birdey tásirge ie boladı, sebebi adamlar qorqıw hám boysınıwshılıqta ósedi hám sonıń ushın ózleriniń ruwxıy kúshine súenbeydi."[120]

Onıń siyasiy kózqarasları musılman huqıqı siyasiy teoriyasınıń shıńı esaplanadı.

Temaǵa tiyisli qadaǵalaw sorawları:

1. Arab-musilman siyasiy pikiriniń payda boliwi hám rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri nede? Oǵan Islam dininiń tásiri qanday bolgan?

2. Quranı kárimniń musılman siyasiy pikiriniń tiykarǵı deregi sipatındaǵı ornın túsindiriń. "Makka súreleri" hám "Madina súreleri" arasındaǵı ayırmashılıqlar nelerden ibarat?

3. Hadislerdiń Islam siyasiy pikirindegi orni hám áhmiyetin túsindiriń. Xádis ilimininń rawajlanıwına Orta Aziya oyshıllarınıń úlesi qanday bolgan?

4. Islamdaǵı tiykargı siyasiy bagdarlar (xorijiylik, shiylik, sunniylik) qalay payda bolgan hám olardıń hárbiriniń ózine tán dogmaları nelerden ibarat?

[120] *Ibn Khaldun*. The Muqaddimah: an introduction to history / Ibn Khaldun // Translated from the Arabic by Franz Rosental. 2 ed. Princeton. – Ney Jersey: Princeton University Press, 1967. – P.169.

5. Sunniyliktegi tórt tiykargı mazhabtı (hanafiy, malikiy, shafiiy, hanbaliy) sanap ótiń hám olardıń hár biriniń ózine tán ózgesheliklerin, sonıń ishinde, huqiqiy tiykarların túsindiriń.

6. Abul Hasan al-Movardiydiń "ideal islam mámleketi" haqqındağı kózqarasları hám xalifa funkciyaların túsindiriń. Onıń pikirinshe, xalifanıń hákimiyatta turiwi qaysı jağdaylarda nızamsız esaplanadı?

7. Ibn Xaldunnıń mámlekettiń rawajlanıw basqıshları haqqındağı teoriyasın túsindiriń. Onıń pikirinshe, mámleket neshe áwlad jası menen belgilenetuğın hám neshe basqıshtan ótetuğın waqıtsha ramkağa ie?

8. Ibn Xaldun basqarıwdıń úsh formasın qalay ajıratadı ("tábiyiy monarxiya," "siyasiy monarxiya," xalifalıq)? Olar arasındağı ayırmashılıqlar hám ol abzal kórgen basqarıw formasınıń tiykarğı ózgesheliklerin túsindiriń.

Temaga tiyisli óz betinshe bilim alıw temaları:

1. Islamnıń payda bolıwınıń jámiyetlik-siyasiy sebepleri hám onıń dáslepki rawajlanıwı: Arab qáwimleriniń birlesiwi hám xalifalıqtıń qáliplesiwinde islam dininiń roli.

2. "Xulafai Rashidin" dáwiri hám onıń Islam siyasiy pikiri qáliplesiwine tásiri: Dáslepki tórt xalifanıń basqarıw usılları hám olardıń miyrası.

3. Islam fiqhiniń rawajlanıwı hám oniń siyasiy-huqiqiy sistemadagi orni: Mazhablardıń Islam jámiyetindegi ámeliy áhmiyeti hám olardıń nızamshılıqqa tásiri.

4. "Ixvon As-Safo" filosofiyalıq shólkemi hám olardıń siyasiy-sociallıq kózqarasları: Bul jasırın topardıń ideyaları hám olardıń Islam dúnyasındağı intellektual háreketlerge tásiri.

5. Nizamulmulktiń "Siyasatnama" shıǵarması hám onda sáwlelengen mámleket basqarıwı principleri: Ádillik, saqıylıq, mámlekettiń oraylasıwı hám hámeldarlardı tańlaw máseleleri.

6. Al-Gazzaliydiń filosofiyalıq hám sufizmlik kózqarasları, onıń siyasiy pikirge tásiri: Haqıyqatlıqtı ańlawdaǵı ruwxıy krizis hám onıń shıǵarmalarında sáwlelengen ideyalar.

7. Ibn Rushdtıń racionalizm hám diniy erkinlik haqqındaǵı kózqarasları: Filosofiya hám din ortasındaǵı qatnaslar, "aqıllardıń klassifikaciyası" teoriyası.

8. Xalifalıq institutınıń evolyuciyası hám onıń zamanagóy mámleketlerge tásiri: Abbosiyler imperiyasınan Osmaniyler imperiyasına shekem bolgan ózgerisler hám XX ásirde xalifalıqtıń saplastırılıwı.

9. Ibn Xaldunnıń "Muqaddima" shıǵarmasında jámiyet hám mámlekettiń social-ekonomikalıq tiykarları: Miynet bólistiriliwi, ekonomikalıq iskerlik hám múlktiń mámleket qáliplesiwine tásiri.

10. Islam sektaları hám olardıń siyasiy háreketlerge tásiri: Ismoiliyler, xorijiyler hám basqa toparlardıń payda boliw sebepleri, diniy kózqarasları hám sociallıq rolleri.

Temaga tiyisli test sorawları:

1. Arab-musilman siyasiy pikiriniń ózine tán ózgesheliklerinen biri ne?
a) Tek diniy qaǵıydalarǵa tiykarlanıwı
b) Dúnyalıq hákimiyattı biykarlawı
c) Normativlik-huqıqıy hám ádep-ikramlılıq-filosofiyalıq jantasıwlardı úyreniw áhmiyetliligi.
d) Tek húkimdarlardıń jeke kózqaraslarına súyeniwi

2. Islam táliymatı arab qáwimlerin birlestiriw siyasatın ámelge asırıwda qanday ideyanı alǵa súrgen?
a) Qáwimlik ústinlik ideyasın
b) Baylıq toplaw ideyasın
c) Jalǵız Allaǵa boysınıw ideyasın
d) Áskeriy kúsh penen birlesiw ideyasın

3. Islam ideologiyası insanlardı qanday pazıyletlerge shaqıradı?
a) Tek ǵana bul dúnya táshwishlerinen uzaqlasıwǵa
b) Bul dúnya táshwishlerin arqayın sheshiwge, Allaǵa boysınıwǵa hám tábiyattıń ázzi janı ekenligin moyınlawǵa

c) Jámiyette tabaqalanıwdı qabıllawǵa

d) Sociallıq teńsizlikti qollap-quwatlawǵa

4. Payǵambar (s.a.v.) óliminen soń, Islam tariyxında qanday dáwir tamamlangan dep esaplanadı?

a) Xalifalıq dáwiri

b) Xádisler dáwiri

c) Sunniylik dáwiri

d) Quran dáwiri yaki teokratiya dáwiri

5. "Quranı Kárim"degi "imamat" túsinigi neni anlatadı?

a) Áskeriy háreketlerge basshılıq etiw

b) Dindi qorǵaw hám jerdegi islerdi basqarıwdaǵı payǵambardıń missiyasın dawam ettiriw

c) Tek ǵana namaz oqıwǵa basshılıq etiw

d) Salıqlardı jıynawǵa juwapkershilik

6. "Quranı Kárim"de húkimdar (xalifa) dıń musılman jámááti menen máslháhátlesiwi hám oniń pikirin esapqa alıwı Islam siyasiy filosofiyasınıń qaysı tárepine itibar beredi?

a) Mutlaq hokimiyatga

b) Jámáátlik basqarıw hám shora principine

c) Teokratiyalıq basqarıwǵa

d) Jeke qarar qabıl etiwge

7. Hádislerdiń dúnyaǵa keliwi qaysı tárepten áhmiyetke iye?

a) Tek úrp-ádetlerdi jıynaw ushın

b) Quranı kárimniń súreleri hám ayatların tolıq hám durıs túsiniwdi ańsatlastırıw maqsetinde

c) Jańa nızamlardı engiziw ushın

d) Arab qáwimlerin birlestiriw ushın

8. Sırt el aǵımı qaysı hádiyse nátiyjesinde júzege kelgen?

a) Muxammed paygambardıń óliminen keyingi siyasiy gúresler.

b) Xalifa Ali menen umaviyler ortasındaǵı gúres dawamında

c) Abbasiyler dinastiyasınıń hákimiyatqa keliwi.

d) Mongollar basqınshılıǵı nátiyjesinde

9. Sunniyliktegi tórt mázhabtan biri bolgan Hanafiya mázhabınıń ózine tánligi nede?

a) Tek ǵana Quran hám Sunnaǵa qatań ámel etiwde

b) Qıyastı engizgeni hám jergilikli xalıq huqıq-qaǵıydaların (ádetti) sháriyat penen keltirip qollanıwdı engizgeni.

c) Tek ǵana Xádis ilimi tárepdarlarınan ibarat ekenligi

d) Qatań dogmatistligi menen ajıralıp turıwı

10. Shiyalılıqtıń tiykarǵı ideyası ne?

a) Hár qanday taqıwa musılman xalifa bolıwı múmkinligi

b) Tek Mekkeli aqsúyeklerdiń hákimiyatqa iye bolıwı.

c) Alınıń áwladların imam dep esaplaw hám sunniy xalifalardı uzurpator dep biliw.

d) Demokratiya principlerin alǵa qoyıw

11. "Muqaddima" shigarmasında Ibn Xaldun jámiyet rawajlanıwınıń ózgerislerin nelerge baylanıslı dep esaplaydı?

a) Tek húkimdardıń jeke pazıyletlerine ǵana

b) Áwladtıń almasıwına, sociallıq miynet bólistiriliwine hám adamlardıń ekonomikalıq iskerligine

c) Áskeriy kúshtiń ústinligine

d) Tek geografiyalıq faktorlarǵa

12. Abul Hasan al-Movardiydiń pikirinshe, ne jámiyettegi siyasiy proceslerdiń teń salmaqlılıǵın támiyinleydi hám tártipsizliklerge shek qoyadı?

a) Puqaralardıń tolıq erkinligi

b) Kúshli hám oraylasqan mámleket

c) Jergilikli úrp-ádetler

d) Diniy ulamalardıń húkimdarlıǵı

13. Al-Movardiydin atap ótiwinshe, xalifalıq saylangannan keyin ol qanday tiykargı funkciyanı atqarıwı kerek?

a) Tek áskeriy júrisler alıp barıw

b) Shariatta belgilengen Ilahiy nızamlardıń ámelge asırılıwın támiyinlew hám dinniń tazalıǵı ushın gúresiw.

c) Tek ǵana salıqlardı jıynaw

d) Puqaralardıń múlkine turaqlı qadaǵalaw

14. Mawardiydiń pikirinshe, wázirdiń "omirtqa arqa súyegi" mánisi qalay talqılanadı?

a) Wazir xalifanıń júgin jeńillestiredi.

b) Ministr tap omırtqa súyegi adamdı tiklep turǵanday, mámleketti uslap turadı

c) Wázir xalifa ushın másláhát alıw ornı esaplanadı.

d) Wazir tek xalifanıń kórsetpelerin orınlaydı.

15. Al-Movardiydiń siyasiy teoriyası tiykarınan qaysı imperiyada húkimdarlıq etken siyasiy hákimiyattıń avtonomiyalasıw procesin esapqa alıp jaratılgan?

a) Seljukiyler imperiyası

b) Abbosiyler imperiyası

c) Osmaniyler imperiyası

d) Fotimiyler mámleketi

16. Ibn Xaldunnıń "mámlekettiń mánisi - onıń jeke múlkti qorǵawında" degen kózqarası sol dáwir ushın qanday áhmiyetke iye bolgan?

a) Diniy basqarıwdı kúsheytiwge járdem bergen.

b) Progressiv áhmiyetke iye bolgan hám mámleketlik-huqiqiy kózqaraslar rawajlanıwına tásir kórsetken.

c) Tek ǵana bedewiy jámiyetlerdi qollap-quwatlagan.

d) Menshiklikti biykarlawǵa shaqırǵan

17. Ibn Xaldunnıń pikirinshe, adamlardıń jawızlıq hám óz-ara qırǵın etiwge "tábiyiy" umtılıwlarına ne tosqınlıq etedi?

a) Tek ǵana diniy isenim

b) "Tiyip turıwshı tiykar" yamasa májbúriy hákimiyat

c) Ekonomikalıq abadanlıq

d) Tálim-tárbiya sisteması

18. Ibn Xaldun qanday basqarıw formasın "aqılga muwapıq" normalarga tiykarlangan hám "dúnyalıq" máplerdi qorǵawshı dep táriypleydi?

a) Tábiyiy monarxiya

b) Siyasiy monarxiya

c) Xalifalıq

d) Teokratiya

19. Ibn Xaldunnıń "tábiyiy" monarxiya haqqındaǵı anıqlaması neni anlatadı?

a) Puqaralardıń mápleri esapqa alınatuǵın basqarıw

b) Húkimdardıń tek ǵana ǵárezli jeke niyetleri hám injiqliklerine tiykarlanıp puqaralardı basqarıwı

c) Muqaddes musılman huqıqına tiykarlanǵan basqarıw

d) Jámáátlik qarar qabıl etiwge tiykarlanǵan sistema

20. Ibn Xaldun Islam huqıqı siyasiy teoriyasınıń shoqqısı dep neni abzal kóredi?

a) Tek ǵana diniy qádiriyatlardı óz ishine alǵan basqarıwdı

b) Tek dúnyalıq hákimiyattı

c) Óz formasında hám diniy, hám dúnyalıq qádiriyatlardı úylestirgen xalifalıqtı.

d) Hákimiyattıń tek áskeriy kúshke tiykarlanıwın

13-BAP. ERTE OYANIW DÁWIRI ORAYLIQ AZIYA OYLAWSHILARINIŃ SIYASIY TÁLIMATLARI.

13.1. Orta ásirlerde Oraylıq Aziyadağı siyasiy pikirdin ózine tán ózgeshelikleri.

Xalqımız óz ǵárezsizligin qolǵa kirgizgennen keyin, bay tariyxıy miyrasımızǵa, ruwxıy qádiriyat hám dástúrlerimizge bolǵan múnásibet túp-tiykarınan ózgerdi. Ósip kiyatırǵan áwladtı hár tárepleme jetik, kámil insan etip tárbiyalawda, álbette, tariyxıy yad, mádeniyat, aǵartıwshılıq, ullı oyshıllarımızdıń ilimiy miyrası sheshiwshi rol atqaradı. Sol sebepli ǵárezsizlik dáwirinde ullı babalarımızdıń ómiri hám biybaha miyrasın úyreniw, zıyarat etiw orınların abat etiw hám qásterlep saqlaw baǵdarında úlken jumıslar ámelge asırıldı, milliy ruwxıylıǵımız rawajlanıp barmaqta.

Ótken dáwir ishinde, Ahmed Ferǵaniy, Imam Buxariy, Ábiw Rayxan Beruniy, Ábiw Áliy ibn Sina, Mırza Ulıǵbek sıyaqlı onlaǵan oyshıllarımızdıń xalıqaralıq kólemde ótkerilgen tuwılǵan kúnleri, olardıń zıyarat orınların abat etiw hám qásterlep saqlaw baǵdarındaǵı úlken jumıslar xalqımızdıń, ásirese, jas áwladtıń ruwxıy dúnyasın bayıtıp ǵana qalmastan, ullı ótmishimizden miyras biybaha ruwxıy múlktiń jáhán kóleminde jáne de tereń túsiniliwine hám keńnen tán alınıwına xızmet etti.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimov "Orta ásirler Shigis tariyxı sonnan derek beredi, mádeniyat hám tálim-tárbiya, medicina, ádebiyat, kórkem óner hám arxitektura tarawlarındaǵı sheksiz rawajlanıw, ilimiy mekteplerdiń payda boliwi, jańa talantlı áwladlar tolqınınıń payda boliwi hám erjetiwi - bulardıń barlıǵı, birinshi gezekte, ekonomika, awıl hám qala xojalıǵınıń biraz jedel ósiwi, ónermenchilik hám sawdanıń joqarı dárejede rawajlanıwı, jollar qurılısı, jańa kárwan jollarınıń ashılıwı hám dáslep salıstırmalı turaqlılıqtıń támiyinleniwi

menen tikkeley baylanıslı bolgan."[121] dep, úyrenilip atırgan dáwirde ilim hám mámlekechiliktegi rawajlanıwlardıń tiykargı faktorların sanap ótken.

Oraylıq Aziyada Birinshi Renessans dáwiri (IX-XII ásirler) islam civilizaciyasının altın dáwiri esaplanadı. Bul dáwirde Abu Nasr Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xas Hajib, Nizamulmulk, Imam Buxariy, Imam Termiziy, Mahmud Zamaxshariy, Burxaniddin Marginaniy sıyaqlı ullı oyshıllar siyasiy pikir rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan. Olardıń kózqarasların tómendegi tiykarǵı baǵdarlar boyınsha klassifikaciyalaw múmkin:

1. Teoriyalıq-filosofiyalıq hám ideal mámleket koncepciyaları. Bul baǵdardaǵı oyshıllar tiykarınan mámlekettiń teoriyalıq tiykarları, ádalatlı basqarıw principleri hám ideal jámiyet modeli haqqında pikir júrgizgen. Olar grek filosofiyası, ásirese, Aristotel hám Platon ideyaların islam principleri menen úylestiriwge umtilgan.

Abu Nasr Farabiy (872-950): Ol "Fozil adamlar qalası" ("Al-Madinat al-Fozila") shıǵarmasında ideal mámleketti (qaladı) súwretlegen. Farabiy pikirinshe, bunday mámleketti filosof-hákim basqarıwı kerek. Ol ilim-aǵartıwshılıq, ádep-ikramlılıq pazıyletler hám ádillikti mámlekettiń tiykargı tirekleri dep bilgen. Ol jámááttiń baxıt-ıǵbalına erisiwin mámlekettiń baslı maqseti etip qoyǵan.

Abu Ali ibn Sino (980-1037): Ibn Sino siyasattı medicina sıyaqlı insaniyat salamatlıǵı menen baylanıslı ilimiy iskerlik dep bilgen. Onıń kózqaraslarında mámleket basqarıwınıń racional hám ádep-ikramlılıq tiykarları áhmiyetli orın tutadı. Ol da jámiyettiń tártipli hám ádalatlı bolıwı ushın aǵartıwshılıq basqarıw zárúrligin atap ótken.

2. Diniy-huqiqiy hám sháriyatqa tiykarlangan basqarıw. Bul toparǵa kiriwshi oyshıllar mámleket hám jámiyet basqarıwında sháriyat nizamlarınıń

[121] Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожидаги роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқини олий таълим муассасаларида ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. –Т.,2014. – Б.10.

ústinligi, xalifalıq instituti hám diniy jetekshiliktiń áhmiyetin tiykarǵı ólshem etip algan. Olar islam huqıqın tártipke salıw hám onı ámeliyatqa engiziwge úlken itibar qaratqan.

Imam Buxariy (810-870) hám Imam Termiziy (824-892): Olar tikkeley siyasiy teoriyashılar bolmasa da, olardıń hádis ilimin sistemalastırıwı Islam huqıqınıń ekinshi áhmiyetli deregi sipatında siyasiy hám huqiqiy basqarıwǵa sheksiz tásir kórsetken. Hádislerde payǵambardıń (s.a.v.) ádil basqarıw, jámáát penen másláhátlesiw, ádalat hám basshılardıń juwapkershiligi haqqındaǵı kórsetpeleri áhmiyetli siyasiy kórsetpeler bolip xizmet etken.

Mahmud Zamaxshariy (1075-1144): Ol Quran túsindiriwshisi hám tiltanıwshı bolıwına qaramastan, onıń shıǵarmalarında ádil basqarıw, ilim-aǵartıwshılıqtı úgit-násiyatlaw hám sociallıq teńlik ideyaları jasırın túrde bar. Ol jámiyettegi illetlerdi, sonıń ishinde zulımlıq hám ádalacızlıqtı sınǵa aldı.

Burhaniddin Marǵinoniy (1123-1197): Onıń "Hidoya" shıǵarması fiqh boyınsha eń abıraylı dereklerden biri esaplanadı. Bul shıǵarma sháriyat nızamlarınıń ámeliy jaqtan qollanılıwı, sud sisteması, jınayat hám puqaralıq huqıqları boyınsha tereń kórsetpelerdi óz ishine aladı. Ol mámleket basqarıwı hám huqiqiy qatnasıqlardı sháriyat tiykarında tártipke salıwdıń úlgisi bolgan.

3. Mámleket basqarıwınıń ámeliy hám pragmatikalıq tárepleri. Bul baǵdar wákilleri mámleketlik basqarıwdıń nátiyjeli usılları, hákimiyattı bekkemlew, ekonomikalıq turaqlılıqtı támiyinlew hám lawazımlı shaxslardıń jumısın tártipke salıwǵa itibar bergen. Olar "násiyatnama" (násiyat kitapları) janrında shıǵarmalar jazǵan.

Yusuf Xas Hajib (XI ásir): Onın "Qutadǵu bilig" ("Baxıtqa alıp barıwshı bilim") shıǵarması mámleketti basqarıw boyınsha universal bagdarlama esaplanadı. Shıǵarmada ádillik, nızam ústinligi, bilimlilik, mámleketlik xızmetke uqıplı shaxslardı tańlaw, xalıq penen pikirlesiw sıyaqlı principler áhmietli orın ieleydi. Ol hákimiyattıń tórt tiykarǵı tayanıshı - ádillik, baxıt (mámleket), aqıl hám qánáátti sanap ótken.

Nizamulmulk (1018-1092): "Siyasatnama" ("Siyar ul-Muluk") shıǵarmasınıń avtorı. Ol bul shıǵarmada mámleketlik basqarıwdıń ámeliy mexanizmleri, ministr hám lawazımlı shaxslardıń wazıypaları, xalıqqa ádil qatnasta bolıw, korrupciyaǵa qarsı gúresiw haqqında tolıq maǵlıwmat bergen. Nizamulmulk kúshli oraylıq hákimiyattı, shaxtiń xalıq penen tikkeley sóylesiwin hám shaǵımlardı tıńlawdı úgit-násiyatlagan.

4. Sociallıq hám mádeniy rawajlanıwǵa itibar. Bul topardaǵı alımlar tikkeley siyasiy teoriyalar jaratıwdan góre, ilim, agartıwshılıq hám jámiyetlik rawajlanıwdıń mámleket hám jámiyet turmısındaǵı rolin túsindiriwge umtilgan.

Abu Rayxan Beruniy (973-1048): Beruniy ullı alım bolıp, siyasiy máselelerge óz shıǵarmalarında tuwrıdan-tuwrı toqtaǵan. Ol ilimiy bilimlerdiń jámiyettiń rawajlanıwındaǵı ornın atap ótken hám húkimdarlardı ilim adamlarına qáwenderlik etiwge shaqırǵan. Onıń kózqaraslarında mádeniy hám ilimiy rawajlanıw ádalatlı jámiyettiń áhmiyetli kórsetkishi esaplangan.

13.2. Abu Nasr Farabiy (873-950-jj.) - orta ásirler dáwiriniń eń ulli oyshıllarınan biri. Onıń shıǵarmalarında siyasat, mámleket haqqındaǵı táliymattıń islep shıǵılıwı hám áhmieti.

Orta ásir Oyanıw dáwiri oyshılları qatarında óziniń siyasiy kózqarasları menen ayrıqsha itibarǵa iye bolgan, X ásirdiń enciklopedist alımı Farabiy Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug Tarxan (870-951) zamanlasları, universal bilimlerge iye bolǵanı ushın, "Shigis Aristoteli" dep atagan. Ol kóplegen pánlerdi ilimiy ashılıwlar menen bayıttı, túrli mámleketler alımlarınıń filosofiyalıq kózqarasların rawajlandırdı hám 160 tan aslam shıǵarma jazdı. Olardan en belgilileri "Pazil qala xalqı kózqarasları haqqında kitap," "Siyasat al-madaniya" ("Qalalar ústinen siyasat júrgiziw") hám "Ilimlerdiń kelip shigiwi haqqında," "Ilimlerdiń klassifikaciyası haqqında" hám basqa shigarmalar esaplanadı. Farabiy shıǵarmalarınıń tiykarǵı bólegi kóplegen Evropa hám Shıǵıs tillerine awdarılǵan hám házirgi kúnge shekem tereń izertlewler teması bolıp kelmekte.

Áyyemgi grek alımları Aristotel (Aristotel) hám Platon (Platon) dıń kóplegen shigarmaların tolıq bilgenligi sebepli, óz dáwirinde Shigista "Mualimı soniy," yagniy "ekinshi mugallim" degen at algan (birinshi mugallim Aristotel esaplangan). Shigis Aristoteli ataǵina da miyasar bolgan. Farabiy ómiriniń aqırın Halab hám Damashqta ótkeredi hám de hamadaniylerdiń húkimdarı, musılman dinindegi ismoiliylik aǵımına tiyisli bolǵan Sayf ad-Douldiń húrmeti hám húrmeti astında jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanadı. Farabiy siyasiy-huqiqiy táliymatın tolıq túsiniwde usi fakttiń áhmiyetli roli bar.

Farabiy jámiyettiń siyasiy turmısında mámleket apparatı tárepinen alıp barılatuǵın jumıslarga ayrıqsha itibar beredi. Onıń pikirinshe, mámleket basshısı hám mámleketlik xızmetkerler basqarıw ónerin jaqsı biliwi kerek. Farabiy mine usınday basqarıw adamları baxıtqa, tınıshlıqqa alıp baradı, bunday mámlekette basqarıw ádalatlı, kerisinshe bolsa, baxıtsızlıqqa, urıs hám qırǵınlarga alıp baratuǵın basqarıw ádalacız, dep esaplaydı. Ol ideal qalalar, yaǵnıy ideal qala mámleketler hám ideal bolmagan qala mámleketler haqqında da pikir júrgizedi.

Farabiy siyasiy xizmettiń tiykarǵı wazıypası sıpatında, mámlekettegi haqiqiy normalar hám qaǵıydalardı úyreniw, puqaralardıń turmis dárejeleri, tınıshlıqların támiyinlew hám rawajlandırıw jolların, usılların kórsetip beredi.

Mámlekettiń tiykarǵı wazıypası bolsa, qala xalqınıń baxıtlı turmısın támiyinlew hám qorǵawdan ibarat, dep esaplaydı.

Farabiy jámáátti úlken-kishiligine qaray 3 túrge bóledi: úlken jámáát (dúnyanıń barlıq xalıqlarınıń birlesiwi), orta jámáát (bir xalıq yamasa milletti birlestiriwshi jámáát), kishi jámáát (ayrıqsha bir qala mámleketti birlestiriwshi jámáát).

Ol qala-mámleketlerdi eki kategoriyaga bóledi:

1. Al-Madina al-Fozila.

2. Al-Madina al-Johiliya, yaǵnıy joqarıda atap ótkenimizdey pazıyletli hám pazıyletsiz qala-mámleketler bar ekenligin atap ótedi. Eger barlıq qala xalqı óz-ara birlikte, awqamda jasap, bir-birine járdem kórsece, bunday qalalar pazıyletli.

Sonday-aq, Farabiy bar feodal mámleketlerdegi ádalacızlıqlar, teńsizliklerdi qaralap, mámleket basshıları hám barlıq puqaralardı jaqsılıq etiwge, óz ara járdem tiykarında jasawǵa shaqıradı. Basqa mámleketler xalıqlarınıń múlklerin talan-taraj etiw, olardıń ózlerin qulga aylandırıw ushın alıp barıp atırgan siyasat hám urıslardı qaralap, bunday sırtqı siyasatqa ámel etip atırgan mámleketti pazıyletsiz mámleket dep esaplaydı.

Farabiy óz shıǵarmalarında mámlekettiń ornı, ishki hám sırtqı wazıypaları hám túrlerin anıqlap beredi. Onıń pikirinshe, *mámlekettiń sırtqı wazıypasına* qala - mámleket puqaraların dushpanlardan saqlaw, yaǵnıy bekkem qorǵanıwdı shólkemlestiriw kiredi. Jáhil qala - mámleketlerge basqa qalalar menen turaqlı urıslar hám kelispewshilikler tán bolgan halda, pazıyletli qala xalqı óz puqaraların qorgaw maqsetinde tek gana qorganıw urısların alıp baradı. *Mámlekettiń ishki wazıypası* - óz puqaralarına haqıyqıy baxıt alıp keliwshi zárúr ilajlardı ámelge asırıwdan ibarat. Olar tómendegiler: ádillik ornatıw, bilimlendiriwdi rawajlandırıw, bilimlerdi xalıq arasında tarqatıw, ruwxiy hám dúnyalıq bilimlerdi beriw, jaqsılıq hám kámil minez-qulıqlardı, ádet hám ádep-ikramlılıq qaǵıydaların úgit-násiyatlaw.

Abu Nasr Farabiy.

Ol "Pazıl qala xalqınıń kózqarasları" shıǵarmasında mámlekettiń kelip shıǵıwın adamlardıń óz mútájliklerin qanaatlandırıwǵa bolǵan tilegi menen baylanıstıradı. Mámleketti "mártebeli, aǵartıwshı húkimdar" basqarıwı kerek.

Oyshıl árman etken ideal qala-mámlekettiń tiykarǵı wazıypası - bul tınıshlıqtı támiyinlew, ádillikti qorǵaw, ádil sudlawdı ornatıw edi. Óz shıǵarmalarında shah álbette, danıshpan hám óz lawazımına múnásip adam bolıwın, taxttıń atadan balaga miyras etip ótiw huqıqın qaralap, mámleket basshısı óz lawazımına múnásip shaxs bolıwın uqtiradı.

Bárinen burın, Farabiydiń "Ilimler klassifikaciyası haqqında"ǵı kitabında atap ótilgen ilimlerdiń tómendegi klassifikaciyasın keltiriw kerek:

1. Til haqqındaǵı ilim. Ol jeti bólimnen ibarat bolıp, grammatika, poetika,

durıs jazıw hám basqalardı óz ishine aladı.

2. Logika. Segiz bólimnen, sonıń ishinde, túsinik, talqılaw, juwmaq hám talqılaw metodına tiyisli sillogistika, dialektika, sofistika hám basqalardan ibarat bes bólimdi óz ishine aladı.

3. Matematika, jeti ǵárezsiz ilim: arifmetika, geometriya, optika, planetalar, muzika, awırlıq, mexanika haqqındaǵı ilimlerden ibarat.

4. Ilm at-tabiyiy hám ilm al-ilohiy - tábiyiy hám ilahiy ilimler yamasa metafizika.

5. Siyasat ilimi (ilm al-madaniy - qala haqqındaǵı ilim, qalanı basqarıw ilimi), yurisprudenciya (fiqh) hám musılman teologiyası (kalam).[122] Bul klassifikaciyada siyasat ilimi óz aldına pán tarawı sıpatında kórsetiliwi úlken itibarǵa ie.

Farabiy insan qádirin kemsitiwshi jámiyetke qarsı shiǵadı. "Mámleketlik gayratkerdiń hikmetleri" kitabında bolsa ol úzliksiz urıslar hám basqınshılıqlarga tiykarlangan jámiyetti ádalacız, jawız jámiyet sipatında qaralaydı. Mámleket basshısı hám mámleketlik xızmetkerler basqarıw ónerin jaqsı biliwi shárt ekenligin atap ótedi.

"Mámlekettiń wazıypası adamlardı baxıt-ıǵbalǵa alıp barıw, - dep jazadı ol, - bul bolsa ilim hám jaqsı ádep-ikramlılıq járdeminde erisiledi." "Insan denesin táwip emleydi, onıń ruwxın húkimdar dep atalǵan mámleketlik ǵayratker emleydi"[123] dep jazadı.

Farabiy mámleketti jetik shaxs (aǵartıwshı shax), jetik pazıyletlerge iye bolgan birneshe shaxslar (aristokratiya) hám saylangan shaxslar (demokratiya) járdeminde ádil basqariw múmkinligin atap ótedi. Onıń pikirinshe, mámlekettiń wazıypası qala xalqınıń (Farabiy "qala"nı jetilisiw hám baxıtqa erisiwdiń zárúr quralı dep esaplagan) baxıtlı turmısın támiyinlew hám qorǵawdan ibarat, dep esaplaydı.

[122] Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Масъул муҳаррир Хайруллаев М. –Т., 1993. –Б.7.
[123] Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Социально-этические трактаты. [Пер. с арабского]. Алма-Ата, “Наука“, 1973. –С.172.

"Pazil qala adamlarınıń kózqarasları" atlı kitapshasında oyshıl pazıllar qalası hákiminiń pazıyletleri haqqında toqtap, tómendegilerdi bayan etedi: "Bunday qalaǵa hákim bolatuǵın adam (Alladan baslap) hesh kimge boysınbawı kerek. Fazıllar qalasınıń birinshi basshısı sol qala xalqına imamlıq etiwshi aqıllı adam bolıp, ol tábiyatınan ózinde on eki pazıylet-qásiyetti birlestirgen bolıwı zárúr. Fazıllar qalası hákimi dáslep tórt múshe salamat bolıwı, ózine júklengen wazıypalardı orınlawında birde-bir aǵzasındaǵı nuqsan kesent etpewi kerek, kerisinshe, ol salamatlıǵı sebepli bul wazıypalardı ańsat orınlawı kerek. (Ekinshiden), bunday qala hákimi tábiyatınan názik parasatlı bolıp, sáwbetlesiniń sózlerin, pikirlerin tez túsinip alıwı, sol tarawda ulıwma jaǵday qanday ekenligin anıq kóz aldına keltire alıwı zárúr. (Úshinshiden), ol ańlaǵan, kórgen, esitken, ańlaǵan nárselerdi yadında tolıq saqlap qalıwı, barlıq detalların umıtpawı zárúr. (Tórtinshiden), ol aqılı ótkir, ziyrek bolıp, hár qanday nárseniń kózge kórinbeytuǵın belgilerin hám ol belgiler neni ańlatatuǵının tez bilip, sezip alıwı zárúr. (Besinshi), ol pikirin anıq túsindire alıwı ushın, shıraylı sózler menen kórsete alıwı zárúr. (Altınshı), ol (ustazlardan) tálim alıwǵa, bilim, aǵartıwshılıqqa háwesli bolıwı, oqıw, úyreniw procesinde hesh sharshamaytuǵın, bunıń mashaqatınan qashpaytuǵın bolıwı zárúr. (Jetinshiden), taǵam jewde, ishimlikte, hayallarǵa jaqınlıq etiwde ashkóz emes, kerisinshe, ózin tuta alatuǵın bolıwı, (qimor yamasa basqa) oyınlardan zawıq, ház alıwdan uzaq bolıwı zárúr. (Segizinshiden), ol haq hám haqıyqatlıqtı, ádil hám haqıyqatshıl adamlardı súetuǵın, ótirikti hám ótirikshilerdi jek kóretuǵın bolıwı zárúr. (Toǵızınshı), ol óz qádirin biletuǵın hám ar-namıslı adam bolıwı, pásliklerden joqarı turatuǵın, tuwma joqarı mártebeli bolıwı, ullı, joqarı islerge umtılıwı zárúr. (Onınshı), bul dúnya mallarına, dinar hám dirhamlarga qızıqpaytuǵin (mal-dúnya izinen quwmaytuǵin) boliwi zárúr. (On birinshi) tábiyatınan ádillik súyiwshi, ádil adamlardı súyiwshi, eziwshilik hám zulımlıqtı, zalım hám zalımlardı jek kóriwshi, óz adamlarına da, ózgelerge de haqıyqatlıq etiwshi, hámmeni ádillikke shaqırıwshı, nahaqtan jábirlengenlerge járdem beriwshi,

hámmege jaqsılıqtı hám ózi súygen gózzallıqlardı arzıwshı bolıwı zárúr. Ózi haq is aldında ójetlenbey, ádalatlı is tutqan halda hár qanday nahaqlıq hám pásliklerge mawasasız bolıwı zárúr. (On ekinshi), ózi zárúr dep esaplagan ilajlardı ámelge asırıwda qatań, sabırlı, márt, batır boliwi, qorqaqlıq hám qáweterleniwlerge jol qoymawı zárúr.

Mine usı barlıq pazıyletlerdiń bir adamda jámleniwi múmkin emes, sebebi bunday tuwma pazıyletlerge ie bolǵan adamlar júdá kem ushırasadı hám olar siyrek adamlar bolıp esaplanadı. Eger abıraylılar qalasında usınnan bárkamal insan tabılıp qalsa, onda joqarıdaǵı pazıyletlerden altı, yaki besewi jetiliskeninde de, ol aqıl hám zeyininde teńsizligi sebepli abıraylılar qalasına basshılıq ete aladı. Ayırım máhállerde pazıyletliler qalasında bunday adam joq bolıp qalganda da (ólgeni yamasa basqa jerge ketken waqtında) sol imam (hákim) yamasa oniń izbasarları (eger usi imamnan keyin izbe-iz qalaga basshilıq ece) shıǵargan nizam hám tártiplerge ámel etiledi."[124]

Farabiy "Pazıyletli qala bes tayptan ibarat: pazıyletliler, tiltanıwshılar, bahalawshılar, jawıngerler hám materiallıq baylıqlardı islep shigarıwshılar. Fazıllar taypasına salihler, danalar hám áhmiyetli máselelerde pikir júrgizetuǵınlar kiredi. Keyin ideyalar hám dogmalardı jetkeriwshiler hám lingvistler bar; olar sheshenler, sóz sheberleri, shayırlar, sazendeler, ulamalar hám sol sıyaqlı háreket etetuǵın hám de olardıń qatarınan orın algan. Bahalawshılar esapshılar, injenerler, shıpakerler, astronomlar hám olar sıyaqlı háreket etiwshiler. Jawingerler áskerler, saqshılar hám olar sıyaqlı háreket etiwshi hám de olardıń qatarına kiriwshiler. Materiallıq baylıqlardı islep shigarıwshılar - qalada pul tabıwshılar - diyqanlar, sharwalar, sawdagerler hám olar sıyaqlı háreket etiwshiler."[125]

13.3. Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Nizamulmulk shigarmalarında siyasat, mámleket haqqındaǵı táliymatlar.

---

[124] Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Масъул муҳаррир Хайруллаев М. –Т., 1993. –Б.159.
[125] Alfarabi. The Political Writings: “Selected Aphorisms“ and Other Texts. Translated and annotated by Charles n. Butterworth. Cornell University Press. 2001. –P.37.

Abu Ali Hasan ibn Ali Tusiy Nizamulmulk (1018-1092) Shigis tariyxı hám mádeniyatında óziniń 1091-jili jazilgan "Siyasatnama" (yaki "Siyar ul-muluk") shigarması menen óshpes iz qaldırgan.

Mámlekechilik siyasatınıń tamırları "Siyasatnama" sıyaqlı biybaha shıǵarmalarǵa barıp taqaladı, olardan azıq aladı. "Temur tuzukleri"nde hár qanday pacha, xalıq árman etkendey" aqıl-parasat, valineymat ieleri bolǵan wázirler haqqında sóz etilgende "Siyasatnama" avtorı Nizamulmulk ayrıqsha mehir-muhabbat penen, hár tárepleme úlgi etip kórsetiledi. Bunday "Qılısh hám qálem iesi" bolǵan wázirlerdi húrmetlewge, qádirlewge shaqırıladı. Ádalat, teńlik - haqıyqatlıq hám basqa insanıylıq iygilikler deregi, sózsiz, Quranı kárim hám Hádisi shárip bolsa, "Siyasatnama" sıyaqlı shıǵarmalar usı muqaddes kitaplarda bayan etilgen pikirler hám olardı ámelge asırıw babında alıp barılǵan jumıslardıń kórinisin anıq bir jumıs sheńberinde kórsetip, túsindirip hám túsindirip beredi. Mámleket máselesi "Siyasatnama"nıń ózek tamırın quraydı.

"Siyasatnama" yaki "Siyar ul-muluk" shigarmasın alımlar seljukiylerdiń siyasiy bagdarlaması sıpatında bahalagan. Shıǵarmanıń tiykarǵı ideyaları da sonnan ibarat, wázir Nizamulmulk shah hám hákimlerdi ádillikke, tınıshlıq hám miyrim-shápáátke, mámleketti aqıllılıq penen basqarıp, qatań qaǵıyda hám tártip ornatıwǵa, hámeldarlardı hújdanlı, pák, hadal hám iymanlı bolıwǵa, mámlekettiń abadanlıǵı, onıń xalqınıń párawanlıǵı, tınıshlıǵı hám tatıwlıǵın támiyinlew ushın háreket etiwge shaqıradı.[126] Shıǵarmada insan kámillikke jeteklewshi tárepler de sáwlelengen. Atap aytqanda, "Insannıń kámilligi hám aqılı, onıń ashıwlanbawında. Eger ashıwlansa, ashıwınıń sebebin emes, aqılınıń ashıwın jeńiwi kerek"[127] sıyaqlı kóplegen násiyatlardı ushıratıw múmkin.

Kitaptıń on segizinshi bólimi "Pachalardıń danalar hám aqsaqallar menen keńesiw haqqında" bolıp, onda keńes, másláhát hám másláhátlesiwdiń áhmiyeti

---

[126] Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук). Иккинчи тулдирилган, қайта ишланган нашри. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2008. –Б.10.
[127] Bilge Vezir Nizâmülmülk. Konya. 2019. –S.8. https://archive.org/details/bilge-vezir-nizamulmulk-e-kitap/page/1/mode/2up?q=kemmelli

haqqında bılay delinedi: "Barlıq islerdi másláhát penen ámelge asırıw insannıń bekkem erk-ıqrarınan, aqıllılıǵınan hám dúnyaqarasınan dárek beredi. Hár bir adam belgili bir nárse haqqında kóbirek yaki kemirek biledi. Bir adamnıń teoriyalıq bilimi boladı da, biraq tájiriybede onı qollanbaǵan, basqa adamnıń tájiriybesi ilim hám bilimine ótken boladı. Mısalı, bir adam qanday da bir kesellik yamasa illettiń emin kitapta oqıǵan hám tek ǵana dári-dármaqlardıń atın biledi. Basqa bir adam bolsa usı dárilerdi hám biledi, hám olardı medicinada qollana aladı. Bul adamnıń bilimin birinshi adam menen salıstırıp bolmaydı...

Danıshpanlar aytqanlar, "Bir adamnıń tájiriybesi bir adamday kúshke ie, on adamnıń tájiriybesi on márttiń kúshine teń hám qansha kóp bolsa, sonsha jaqsı." Bir adamnıń kúshi eki adamnıń kúshinen kem, on adam ilajın tapqan is te úsh adamnıń ilajınan kúshli bolar."[128] Orta ásirler ushın mámleket basqarıwında keńestiń áhmiyeti haqqında bildirilgen pikirlerdi óz dáwiri ushın aldıńǵı siyasiy kózqaras dep bahalawımız múmkin.

Elshilik baylanısları hám diplomatiyaǵa tiyisli jigirma birinshi bap "Elshiler hám olardıń jumısları haqqında" dep ataladı, onda "Qorshaǵan mámleketlerden kelip atırǵan elshiler haqqında, olar húkimdar sarayına jetip barǵansha, xabarsız qalıw, olardıń keliwi hám ketiwine itibarsız bolıw - bul itibarsızlıq hám jumıslardıń nadurıs alıp barılıwınan dárek beredi."[129] delinedi.

Oyshıl mámlekette oraylıq húkimet (yagniy shah hákimiyatı) júdá kúshli boliwi kerekligin aytıp ótken. Sonda ǵana mámlekette tınıshlıq hám ádillik turaqlı boladı, puqara óz maqsetine erise aladı, jámiyet tınıshlıq hám ádillikte, miyrim-shápáátte jasaydı. XI ásir wáziri Nizamulmulktiń pikirinshe, puqara xalqı, zulımlıq kórgen hár bir adam, uliwma, narazı bolganlar hámeldar hám hákimnen baslap wázir hám shahtıń ózine shekem qabillawına barıp, shaǵımı yaki másláhátin bayan etiwi zárúr.

---

[128] Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук). Иккинчи тулдирилган, қайга ишланган нашри. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2008. –Б.92.
[129] Низам ал-мульк. Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия. Перевод Б.Н.Заходера. –М., 1949. –С.101.

Adalatlı mámleket basqarıwı, oniń jetik teoriyalıq tiykarların jaratıw boyinsha úlken ilimiy miyras qaldırgan orta ásirler oyshılı, mámleket gayratkeri *Nizamulmulkdin* "Siyasatnama" shigarması áhmiyetli derek esaplanadı. Ol hámeldarlardı ádep-ikramlılıq pazıyletlerine qarap tańlaw, ádillik hám insaptı ayaq astı etetuǵın adamlardı mámleket islerine aralastırmaw, mámleketti basqarıwda keńes penen alıp barıw, iskerliklerdi turaqlı qadaǵalaw, boysınıw orınlaw hám sıpatları haqqındaǵı kózqarasları menen áhmiyetli.

Yusuf Xos Hojib (haqıyqıy atı Yusuf) (sh. 1020/21, Balasaǵun qaytıs bolǵan jılı belgisiz) - túrkiy tilles shayır, oyshıl, mámleketlik ǵayratker. "Qutadǵu bilig" dástanınıń avtorı. Onıń ómiri hám iskerligi haqqında maǵlıwmat beretuǵın birden-bir derek te "Qutadǵu bilig" kitabı bolıp esaplanadı. Usı kitapqa muwapıq, ol zamanınıń barlıq tiykarǵı ilimlerin hár tárepleme úyrengen, arab hám parsı tillerin jetik bilgen. Maxmud Qashqariy sıyaqlı túrkiy tildiń abırayın arttırıw, onıń mádeniy-ádebiy turmıstan ózine múnásip orın ielewi ushın gúresken.

Yusuf Xas Hajibtiń "Qutadǵu bilig" ("Baxıtqa jollawshı bilim," 1069 - 70) shıǵarması islam túrkiy ádebiyatın baslap gana qoymastan, oni jana rawajlanıw basqıshına da kóterdi. Ol tek ǵana túrkiy xalıqlar ádebiyatı dástúrlerin emes, al tuwısqan xalıqlar, sonıń ishinde, parsı ádebiyatı tájiriybelerin de dóretiwshilik penen ózlestirgen halda jaratılǵan. "Shahnama" sıyaqlı mutaqarib ólsheminde jazılgan hám "Túrkiy Shahnama" atı menen dańqqa erisken (73 bap, 6520 báyit hám tórtliklerden ibarat). Yusuf Xas Hajib shıǵarmanı Balasaǵunda jazıwdı baslaǵan, Qashqarda jazıp tamamlaǵan hám qaraxaniy húkimdarı Tawǵash Buǵraxanǵa usınǵan. Bugraxan avtordı sıylıqlap, ogan "Xas Hajib" ("Esik aǵası") ataǵın bergen. Sonnan keyin shayır "YUsuf Xas Hajib" atı menen belgili bolgan."[130]

Yusuf Xas Hajibtiń "Qutadǵu bilig" shıǵarması pandnama ruwxında jazılǵan shıǵarma. Sonıń ushın shıǵarma syujetindegi qızıl sızıq qaǵanǵa aytılǵan

[130] Юсуф Хос Ҳожиб / https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/ (Múrájat sánesi: 10.09.2022)

pand sózleri - násiyatı, otınshısı hám másláháti bolıp tabıladı. Bul bolsa shıǵarmadaǵı ádep-ikramlılıq máselelerin de tolıq sáwlelendiriw, ruwxıy kámillik jolların kórsetiw zárúrligin júzege keltiredi.

Yusuf Xas Hajibtiń social-filosofiyalıq kózqaraslarında makiavellizm belgileri de ushırasadı. Makivellizm siyasiy basqarıwda nızam hám qaǵıydalardı pisent etpey, ádep-ikramlılıq normaların shetlep ótip is júrgiziwge qarata qollanıladı. Ayırım izertlewshiler alımnıń dóretiwshiligi makiavellizmniń kerisi ekenin atap ótsede[131], shayır báytlerinde bul haqqında basqa da siltemeler bar. Bálkim, bul jaǵday óz dáwiriniń jámietlik-siyasiy jaǵdayınan, sonıń menen birge shıǵarmanıń keń jámiechilik ushın emes, al húkimdarlardıń ózine tán oqıwı ushın jazılǵanınan bolsa kerek.[132]

Ádep-ikramlılıq tek bul ótkinshi dúnya ushın ǵana yemes, haqıyqıy dúnya ushın da zárúr qásiyet, deydi Yusuf Xos Xojib.

Adam ushın eki álemde kerekli,
Gózzal minez-qulıq hám ádep-ikramlılıq pák.

Iybe ekinshi, haqıyqatlıq úshinshi,
Bular menen hár zat baxıtı hám quwanıshı.[133]

"Qutadǵu bilig"te aytılıwınsha, mámleket basshısın ulıǵlaytuǵın, El-jurtta mártebesin arttıratuǵın tiykarǵı nárse - bilim, aqıl-parasat hám ziyreklik. Bilimli, aqıllı, isbilermen, ádalatlı, jaqsı niyetli adamlar beklikke múnásip, delinedi. Shıǵarmada avtor bekler, húkimdarlardı ádalat shamshıraǵın eki qolında bálent kóterip júriwge, ilim hám aqılǵa tiykarlanǵan halda mámleketti basqarıwǵa, eldi basqarıwǵa shaqıradı. Mámleketti aqıl-parasat, mánawiyat hám aǵartıwshılıq, ádillik tiykarında basqarıw qural kúshi menen basqarıwdan, El-jurttı kúsh penen

[131] Малабаев С. Дидактико-философские мысли Юсуфа Баласагуни через призму государственного управления новейшей истории Кыргызстана. // Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси "Қутадғу билиг" ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. - Тошкент, 2020. - Б. 159.
[132] Муҳамедов А. ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ИЖТИМОИЙ СТРАТИФИКАЦИЯ КОНЦЕПЦИЯСИ // Ta'lim fidoyilari. 2022. №. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yusuf-hos-ozhibning-izhtimoiy-stratifikatsiya-kontseptsiyasi (Múrájat sánesi: 08.10.2022).
[133] Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев табдили. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. - Б. 175.

basıp, uslap turıwdan mıń márte abzal. Bul "Qutadǵu bilig"tiń jetekshi ideyalarınan esaplanadı.

Yusuf Xas Hajib eldi gúllep-jasnaw, xalıqtı bayıtıw, toq-abadan etiw, jaqsılıqqa dańq shigarıw ushin neler islewi, qanday insanıy pazıyletlerge iye boliwi kerek, degen sorawdı ortaǵa taslap, Ogdulmish atınan ózi bilay juwap beredi: "Bek dana, batır, márt boliwi kerek, oniń bilimli, aqıllı, oyshil boliwi talap etiledi. Ashıq júzlik bektiń jaqsı pazıyletlerinen biri. Bunnan tısqarı bek jaqsılıq jolında bekkem hám kámil turıwı kerek. Bilim jumıstıń basın belgilese, aqıldı júrgiziw barlıq jumıslardı durıslaydı. Bilim menen el jaman joldan saqlaydı."

"Qutadǵu bilig"te mámleket basshısı boliw ushin insannıń túbi, haslı-zatı taza, ándishaqlı, pák minez-qulıqlı, aqıl-oyı kúshli boliwi, ǵáplette qalmawı, ótirik sóylemewi shárt, degen kórsetpeler berilgen. Avtordıń atap ótiwinshe, el ushın eki nárse bekkem tirek: biri saqlıq, ekinshisi ádillik. Ekewi de ádillik tamırı.

Qaysı bek saq bolsa, eldi bekkemleydi, jaw moynın jenship onıń ústine báleler jawdıradı. Qaysı bek elinde durıs siyasat júrgizse, elin jaynatadı. Onıń kúnlerin jaqtırtadı. Sergeklik eldi arttıradı, ǵapıllıq eldi beklikti buzatuǵın jol. Sonıń ushın qıraǵı bolıw, jaw moynın jenship taslaw zárúr.

Yusuf Xos Hojib (sh. 1020/21-jilda tuwilgan) óz dáwiriniń ataqlı shayırı, danishpan hám mámleketlik gayratkeri. Mámleket hám onıń basqarıwına tiyisli máseleler onıń dóretiwshiliginde de úlken orın tutqan.

Yusuf Xas Hajib "Qutadǵu bilig" dástanında mámleketti basqarıw ámeliyatları, qaǵıydaları hám siyasiy-ádep-ikramlılıq qatnasıqlardı jámiyette qarar taptırıwǵa qaratılǵan kózqarasları menen itibarlı. Bul shıǵarmasın ol 1069-1070-jılları Qashqarda jazıp tamamladı hám qaraxaniyler húkimdarı Buǵraxanǵa usındı. "Qutadǵu bilig" ("Baxıt saadatqa alıp barıwshı bilim") shıǵarmasında mámleket basqarıwı hám xızmetin shólkemlestiriw túrlerin hám de usı dárejelerge muwapıq sıpatlardı klassifikaciyalaydı. Sonıń ishinde, "Shahlıqqa dawagerler anadan ájayıp bir talant penen tuwıladı hám olar dárriw jaqsı-jamanlıqtı ayırıw

tábiyatına ie boladı. Bundaylarǵa quday aqıl, parasat hám jumsaq bir kewil beredi, qalaberse jaqsı is júrgiziw uqıbı menen de sıylıqlaydı"[134] dep kórsetken.

Shıǵarmada oraylasqan mámleketti bekkemlew, kelispewshiliklerge shek qoyıw, aǵartıwshılıq, abadanlastırıwǵa itibardı kúsheytiw, ilim ielew, kámbaǵallardıń jaǵdayın jaqsılaw, miyrim-shápáátli bolıw sıyaqlı áhmietli sociallıq didaktikalıq máseleler kóteriledi. Onda mámleketti basqarıw jolları, bekler bul jollarda óz átirapına aqıllı, bilimli adamlardı jıynawı zárúrligi, hámeldarlardıń minneti, elge qarata ádil bolıw sıyaqlı siyasiy máseleler de óz kórinisin tabadı.[135]

Bul shıǵarma siyasattanıwdıń da áhmietli dereklerinen biri bolıp esaplanadı. Ol mámleket hám oni basqarıwdıń nizam-qaǵıydaları, usılları, túrli sociallıq topar hám qatlamlardıń orni hám qatnasıqları, ádep-ikramlılıqların kórsetiwshi ózine tán ustav bolıp tabıladı.

Abu Rayxan Muxammed ibn Axmed al-Beruniy (973-1048) enciklopediyalıq bilimge iye bolgan, ilimniń túrli tarawlarında tereń iz qaldırgan alımlardan biri. Ilimpaz 150 ge shamalas túrli tarawlarǵa - medicina, matematika, astronomiya, geografiya, geodeziya, etnografiya, tariyx, filosofiya, siyasat, filologiyaǵa baylanıslı úlken shıǵarmalar hám kitapshalar avtorı bolıp esaplanadı.

Beruniy Xorezmshah Mamun ibn Mamun sarayında áhmiyetli mámleketlik islerdi atqargan, keyin ala ómirin pútkilley ilim-pánge baǵishlagan. Beruniy ullı alım boliw menen birge, iri mámleketlik gayratker de edi. Ol Xorezmshah sarayında áhmiyetli mámleket siyasatı menen baylanıslı máselelerdi sheshiwde tikkeley qatnasqan.

Beruniydiń jámiyetlik-siyasiy kózqarasları Orta Aziya xanlıqları arasında feodallıq pıtıranqılıq hám islam siyasiy ideologiyası húkim súrip turgan bir zamanda qáliplesken.

---

[134] Юсуф Хос Хожиб Қутадғу билиг. Тошкент. Фан нашриёти. 1971. –Б.329.
[135] Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Тошкент. Ўзбекистон Республикаси ФАН нашриёти. 1994. –Б. 44.

Beruniy óziniń jámiyetlik-siyasiy hám huqiqiy kózqarasları sáwlelengen arnawli kitapshalar jazbagan bolsa da, enciklopedist alımnıń "Hindstan," "Áyyemgi xalıqlardan qalgan estelikler," "Minerologiya," "Geodeziya" sıyaqlı shigarmalarında insan hám jámiyettiń payda boliwi, mámleketti basqarıw siyasatı, sociallıq ádillik, jámáát iskerligi, áyyemgi xalıqlardıń dinleri, úrp-ádetleri, nizam qaǵıydaları haqqındaǵı ideyalardı alǵa súrgenligi menen jáhán siyasiy pikiri tariyxında múnásip orın iyeleydi.

Beruniy adamzat jámiyetiniń payda boliwi haqqında pikir júrgizer eken, adamlar arasında ayırmashılıqlar bolsa da, adamlardıń ishki dúzilisi hámmede uliwma, degen juwmaqqa keledi. Usı kóz-qarastan xalıqlar hár qıylı ata-babalardan payda bolǵan degen boljawdı pútkilley biykarlaydı. Beruniydiń shıǵarmalarında dúnya xalıqlarınıń tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádetleri, geografiyalıq ortalıqtan - suw, hawa, topıraq hám relyeften ajıralǵan halda emes, al olarǵa baylanıslı halda sáwlelendiriledi. Olarda geografiyalıq faktor múnásip bahalanadı. Bul menen Beruniydi jámiyetlik-siyasiy pikir tariyxında geografiyalıq bagdarga tiykar salgan alımlardan biri desek, aljaspaǵan bolamız.

Beruniydiń shiǵarmalarında alǵa súrilgen áhmiyetli ideyalardan biri bul adamlardıń ruwxiy hám materiallıq mútájlikleri, jámiyettiń júzege keliwiniń tiykarında jatıwın tán alıwı. Zárúrliklerdi qanaatlandırıwshı zárúrlikleri sıyaqlı materiallıq faktorlar insanlardı birgelikte jasawǵa shaqıradı.

Beruniy óz pikirin dawam ettirip, "adam mútájliginiń kópligi oni qorgaw quralına iye bolmaganlıǵı, bir-birin jabayı haywanlardan hám dushpanlardan qorgaw zárúrligi, ózin hám basqalardı materiallıq támiyinlew ushin qanday da bir jumisti orinlaw kerek bolganlıǵı sebepli óz tuwısqan uriwları menen jámiyette óz ara birlesiwge májbúr bolgan," degen juwmaqqa keledi.

Beruniy shiǵarmalarında alǵa súrilgen ideyalardıń jáne biri - bul mámlekechiliktiń payda boliwi hám oniń wazıypaları haqqındaǵı kózqaraslar. Ol bul máselede Aristotel táliymatınan kelip shıǵadı. Onıń pikirinshe, mámlekettiń payda boliwi joqarıda aytıp ótkenimizdey, adamlardıń zárúrli mútájliklerin

qanaatlandırıw menen baylanıslı. Basqasha aytqanda, adamlar dushpanlardan qorǵanıw, sociallıq - ádalatlı tártip hám qaǵıyda ornatıw ushın mámleketke birlesedi, degen ideyanı alǵa súredi. Ol "Minerologiya" shıǵarmasında adamlardıń mútájlikleri hár túrli bolıwı, tek adamlar birlespesi ǵana olardı qanaatlandırıwı múmkin, dep yesaplaydı.

Ol mámlekettiń forması máselesinde bolsa, mámleketti shahlar - absolyut húkimdarlar emes, al aǵartıwshı shahlar basqarıwı kerek degen ideyanı alǵa súredi.

Beruniy insan ómirinde jámiyetlik paydalı miynet penen shuǵıllanıw da áhmiyetli ekenligin aytıp ótedi.

Sebebi, insannıń tiykarǵı minneti hám wazıypası sociallıq paydalı miynet etiw, sebebi "qálegen nársege, onıń pikirinshe - miynet jumsaw arqalı erisiledi." Ilimpazdıń pikirinshe, insan hám onıń miynetin qádirlew hám materiallıq xoshametlep turiw nátiyjesinde mámleket bekkem, úlke abat hám xalıqtıń turmısı abadan boladı.

Sonday-aq, ol ziyrek húkimdarlardıń tiykargı wazıypası, joqarı qatlamlar menen tómengi qatlamlar ortasında ádillikti, kúshliler menen ázziler ortasında sociallıq teńlik hám insanıylıq principlerine tiykarlangan nizamdı ornatiwdan ibarat, deydi.

Hákim óz pikir hám qararlarında isenimli bolıwı, onıń ózi de "dóretiwshilik sanasına" ie bolıwı, kóbirek miynetkeshler haqqında qayǵırıwı kerek. Hákimniń áhmietli wazıypalarınan jáne biri, ilimniń rawajlanıwına, ilimpazlarǵa ǵamxorlıq etiw bolıp tabıladı.

Beruniy mámleket basqarıwında jámiyet patshaga xizmet etpeydi, kerisinshe, patsha jámiyetke xizmet etiwi kerekligin túsinip, "basqarıw hám basqariwdıń mánisi jábir kórgenlerdiń huqıqların qorgaw, birewlerdiń tinishligi jolinda óz tinishligin joq etiwden ibarat," - dep esaplaydı.

Beruniydiń pikirinshe, "mámleketti basqariw ushin xalıq tárepinen saylap qoyılatuǵın hákim ádil hám xalıqshil boliwi kerek. Usınday hákim bolǵanda ǵana

xalıqlar tınısh, mámleket bolsa erkin hám abat boladı... Hár bir zamannıń ózine tán úrp-ádetleri bar. Sóz adamları (hákim hám onıń ámeldarları) olarǵa ámel etiwi kerek, bolmasa Nizam (nızam) hám birdeylik joǵalsa, tártip te joǵaladı..."

Haqıyqatında da jámiyette ádalacızlıq, kelispewshilik hám daw-jánjellerdiń tiykarǵı sebebi sol, deydi Beruniy, húkimdarlar óz mámleketin basqarıw siyasatında ádalatlı nızamlardan duris paydalanbay, al oni buzıw arqalı xalıqqa qıyanet etedi. Aqıbetinde bunday siyasat mámlekettiń wayran bolıwına hám tártipsizlikke sebep boladı, dep atap ótiledi.

Beruniydiń shıǵarmalarında itibarǵa ılayıq táreplerden jáne biri olarda mámlekettiń forması máselesi de shetlep ótilmegen. Beruniydiń pikirinshe, mámleketti shahlar - absolyut hákimler emes, al uqıplı aǵartıwshı ádil shahlar basqarıwı kerek. Olar xalıq ushın, házireti insan ushın xızmet etiwi hám onı basqınshılardan qorǵawı zárúr.

Oyshıl shıǵarmalarında sociallıq ádillikke de itibar qaratadı. Sociallıq ádillikti múlkke bolǵan múnásibet, insan qádir-qımbatı, mal almastırıw hám sawda-satıq, bilimlendiriw hám tárbiya, mámleketti ádalatlı nızamlar tiykarında basqarıw máseleleri menen baylanıslı halda tolıq bayan etedi. Ilimpaz sociallıq ádillikke, zorlıq-zombılıq hám insan qádirin kemsitiwdi qarama-qarsı qoyadı: "Eger ádillik pútkil jetikliktiń jıyındısı bolsa, jamanlıq onıń qarama-qarsısı, pútkil kemshiliklerdiń jıyındısı," dep atap ótedi. Ol bunday jamanlıqlar hám apatlardıń sebepshisi ádalacızlıq hám nızamsızlıq dep túsinedi.

"Áyyemgi xalıqlardan qalǵan estelikler" shıǵarmasında avtor xalıqlar, mámlekettiń tınısh-tatıw jasaw siyasatı ideyasın, onıń tiykarǵı nızam qaǵıydaların da alǵa qoyadı. Ol basqınshılıq hám zorlıq siyasatın júrgizgen mámleket hákimiyatı hám húkimdarlardı qaralaydı.

Beruniy hár qanday kelispewshilikler - jánjeller, taj talaslar, zorlıq-basqınshılıq háreketleri úlken-kishiligine qaramastan bárqulla xalıq basına awır músiybetler alıp kelgenligin kórsetedi. Ol túrli milletke tiyisli bolǵan xalıqlar óz-ara járdem, tınıshlıq-tatıwlıq, húrmet-izzet, jaqsı qońsıshılıq, óz-ara paydalı

qatnasıqlardı alıp barǵanda ǵana olardıń turmısı mazmunlı hám bereketli boladı, dep esaplaydı.

Adamlardıń bay hám kámbagallarga, eziwshiler hám ezilgenlerge bóliniwiniń tiykargı sebeplerinen biri múlk teńsizligi ekenligin jaqsı túsinip jetken. Beruniy puqaralar ortasında dúziletuǵın miynet hám almasıw shártnamaların eki túrge bóledi: nizamlı yaki ádalatlı, bul shártnamalar boyinsha miynetkesh miynetine sáykes miynet haqı alıwı zárúr. Ilimpaz nızamsız yamasa ádalacız shártnamalar tiykarında teńsizlik, zorlıq, aldawshılıq jatıwın hám onıń nátiyjesinde bir adam tárepinen eziliwin qaralaydı hám nızamsız shártnamalarǵa qarsı shıǵadı. Ol bunıń menen jámiyette kóbirek sociallıq ádalacızlıq júz berip atırǵanın kórsetedi. Ol xalıqlar arasında teńlik, tınıshlıq-tatıwlıq, ulıwma insanıylıq principleriniń engiziliwin árman etti.

Abu Ali ibn Sino - Orta Aziyalı belgili alım, filosof hám táwip, Shigis Aristotelizminiń wákili. Ol Samaniy ámirleri hám Dalemiy sultanlarınıń saray táwibi bolıp, bir qansha waqıt Hamadanda wázirlik etken. Barlıǵı bolıp ol 29 ilim tarawına tiyisli 450 shıǵarma jazǵan, olardan tek 274 i bizge shekem jetip kelgen.

Abu Ali ibn Sino (970-1037) óziniń jámiyetlik-siyasiy hám huqiqiy kózqaraslarında antik hám islam ilimiy pikirlew dástúrleriniń hár túrli bagdarların birlestirip, óziniń shańaraq, jámiyet hám mámleket basqarıw máseleleriniń huqiqiy tiykarların islep shıqtı. Onıń siyasiy-huqıqıy kózqarasları islam dúnyasınıń ruwxıy turmısında tereń iz qaldırıp, XII ásirden baslap latın tiline awdarılıp, orta ásirler hám Oyanıw dáwiri filosofları hám oyshıllarınıń dúnyaqarasınıń rawajlanıwına kúshli tásir kórsetti. Oyshıldıń "Medicina nizamları" shıǵarması, XVII ásirge shekem Evropa universitetlerinde tiykarǵı medicinalıq kórsetpe hám sabaqlıq sipatında paydalanıp kelindi. Ol tek táwip emes, al filosof sipatında da óziniń huqiqiy-siyasiy kózqarasları "ash-Shifo fi al-ilohiyyot," "Fi Aqsam al-ulum al-aqliya," "Kitob ash-shifo"nıń oninshi maqalasındaǵı 2, 4 hám 5-baplar hám "Kitab al-Siyasah" shigarmalarında tereń talqılanǵan. Ásirese, Ibn Sinoniń insan huqıqları hám erkinlikleri, oniń mámleket

tárepinen sociallıq qorgalıwı, sociallıq ádillik hám ádalatlı mámleket basqarıwınıń orni haqqındaǵı kózqarasları oyshıldıń "Ash-Shiffo fi al-ilohiyyot" shigarmasında óz sáwleleniwin tapqan.[136] Sonıń ishinde, bul shıǵarmada oyshıl:

birinshiden, mámleket hám huqıq máselesin analiz etip, huqiqiy jámiyettiń júzege keliwinde din hám payǵambardıń ornına toqtap ótken;

ekinshiden, paygambar, onıń pikirinshe, ilahiy hám dástúriy nizamlardı, sonday-aq, oni millet hám qalaga jetkeriwshi nizam dóretiwshisi sipatında kórsetilgen;

úshinshiden, qalada jasawshı jámiyet úsh ierarxiyalıq kategoriyaga bólingen: basqarıwshılar, ónermentler hám áskerler.

Ibn Sina siyasiy bilimniń mánisin hákimiyattı ámelge asırıw, basshılıq etiw hám ulıwma "jaxıl" hám "jahil" qalalarda jumıslardı shólkemlestiriw usılların úyreniwde, olardıń kóteriliwi, páseyiwi hám ózgeriwi sebeplerin biliwde kórgen.

Ibn Sinonıń huqiqiy kózqarasların talqılay otırıp, onda oyshıl mámlekettiń bar ekenligin jámiyettiń bóliniwi menen baylanıstırıp, óz ara úsh quramlıq bólimnen ibarat ekenligin atap ótedi. Nızam dóretiwshiniń nızam islep shıǵarıw hám mámleketti basqarıwdaǵı tiykarǵı maqseti jámiyetti úsh kategoriyaǵa bóliniwi lazımlıǵı menen baylanıstırıp ótedi. Bular: 1) basqarıwshılar; 2) ónermentler hám 3) áskerler. Ol nızam shıǵarıwshınıń hár bir topar basına bir basshı tayınlanıwı lazımlıǵı, onıń astındaǵılar ushın bolsa basqa basshılar qoyılıwı hám ol adamlardıń ulıwma basqarıwına kelgenshe dawam etiwi lazımlıǵı atap ótilgen.

Ibn Sino mámlekettiń jámiyet hám basqarıwdaǵı rolin úsh tárepke bóledi, atap aytqanda:

1) mámlekette nizamnıń bar ekenligi;

2) mámlekette bos jumis orınlarınıń jaratılıwı;

3) puqaralardıń sociallıq qorǵawǵa alınıwı.

[136] Turdiyev B.S. IBN SINONING HUQUQIY TA’LIMOTLAR RIVOJIDA QO‘SHGAN HISSASI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. -№ 5 (3)-2023. ISSN: 2181-1342 (Online). –B.214.

Juwmaqlap aytqanda, Ibn Sinonıń mámleket hám huqıq haqqındaǵı kózqarasları bizge mámlekettiń sociallıq abadanlıqtı hám sociallıq ádillikti támiyinlewdegi rolin ańlawda áhmiyetli konceptual áhmiyetke iye. Ol mámlekettiń payda boliwin jámiyettiń bóliniwi menen baylanıstırıp, olar arasındaǵı óz ara birge islesiw mámleketti júzege keltirgenligin kórsetedi. Mámlekette qáwipsizlik hám turaqlılıqtı támiyinlew ushin jámiyettiń barlıq quramlıq bólimleri nizamlar tiykarında tártipke salınıwı kerekligin túsindiredi.

13.4. Imam Buxariy, Imam Termiziy, Mahmud Zamaxshariy, Burxaniddin Marǵinoniy shigarmalarındaǵı jámiyetlik turmis, siyasat, din, ádep-ikramlılıq, huqıq hám mámleket basqarıwı máseleleri.

Imam Ismayıl al-Buxariy hádis iliminde "Ámir-ul-móminin," "Imam al-muhaddisiyn" ("Barlıq muhaddislerdiń basshısı") degen húrmetli atqa iye bolgan. Ol 810-jıldıń 13-mayında Buxarada tuwilgan. Náresteliginde ákeden jetim qalǵan. Dáslepki sauatın mektepte algan. Sonday-aq, alımnıń ózi de túrli tartıs hám pikir talaslarda qatnasıp, talabalarǵa sabaq ta beredi. Imam Ismayıl al-Buxariy talantlı, ótkir zeyinli hám ziyrek alım bolgan. Dereklerge qaraganda, Bagdad qalasında jasagan waqtında kóbinese qarańǵı túnlerde sham jaqtısı hám aydıń jaqtısında dóretiwshilik etip, kitap jazgan eken. Túnde yadına tosattan qanday da bir pikir kelip qalsa, shamdı jaǵıp, dárhal sol pikirdi qaǵazǵa túsirip, usılayınsha geyde shamdı jigirma mártege shekem óshirip-jaǵatuǵın edi. Imam Buxariydiń hádisler toplawga hám "Al-Jomı as-Sahih"ti jaziwga kiriskeni haqqında hár túrli pikirler bar. Sol sebepli, "Bul shıǵarmanıń jazılıw sebeplerinen biri Imam Buxariy háziretleriniń ustazı, hádis iliminde móminlerdiń ámiri Ishoq ibn Rohavayhtiń sózleri dep kórsetilgen, Ibrahim ibn Máqal an-Nasafiyden ráwiyat etiledi: "Imam Buxariy: "Ishoq ibn Rohavayh bir kúni: "Qánekey sizler Rasulullah (s.a.v.) nıń hádislerinen sahihlerin toplap bir shıǵarma jazsańızlar," dep ayttı. Mine usı sózler meniń júregime bekkem ornalasıp qaldı. Nátiyjede "Al-Jomı as-Sahih"ti jıynawǵa kiristim."[137]

[137] Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Muqaddima. 1-Juz. –T.: Sharq, 2004.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Imam Ismayıl al-Buxariy 600 mıńǵa shamalas hádisti toplaǵan. Sonıń ishinde, muhaddis 100 mıń "sahih" hám 200 mıń "sahih emes" hádislerdi yadlaǵan. Haqıyqatında da, Imam Ismayıl al-Buxariy uzaq sapardan ana jurtı Buxaraǵa qaytıp kelgennen keyin, student hám ulamalarǵa hádis iliminen sabaq beredi hám usı ilimniń úgit-násiyatlawshısına aylanadı. Ráwiyatlarga qaraganda, xalifanıń Buxaradagi nayıbı Xalid ibn Axmet ibn Xalid az-Zuhaliy oni sarayga kelip hádis iliminen sabaq beriwge mirát etedi. Biraq Imam Ismayıl al-Buxariy bul usınıstı qabıl etedi hám: "Men ilimdi qorlap sultan hám ámirler esigine alıp barmayman. Eger ámirge ilim kerek bolsa, balalardı (ekinshi ráwiyatta sarayındaǵılardı) úyime yamasa meshitime jibersin," - dep juwap beredi. Haqıyqatında da, alım jaqsı ámellerdi hár bir adam ózinen, shańaraǵı hám tuwısqan-tuwısqanlarınan, sońınan qońsı-qobalarınan baslawın aytıp ótedi. Atap aytqanda, "Altın silsila. Sahihil Buxariy" kitabında jazılıwınsha: "Qolı hám tiliden musılmanlar aman bolǵan kisi (niń ámeli) degen hádis kirgizilgen." Imam Ismayıl al-Buxariy júdá bay dóretiwshilik miyras qaldırgan. Onıń "Al-jome' as-sahih" ("Isenimli toplam"), "Al-adab al-mufrad" ("Ádep dúrdanaları"), "At-tarix al-kibar" ("Úlken tariyx"), "At-tarix as-saǵiyr," ("Kishi tariyx"), "Al-qiroatu xalfa-l-Imom" ("Imamniń artında turip oqıw"), "Vaf'ul-yadini fi-s-saloti" ("Namazda eki qoldı kóteriw") sıyaqlı shıǵarmaları bar bolıp, olardıń qoljazbaları bizge shekem jetip kelgen. Biraq "At-tarix al-avsat" ("Orta tariyx"), "At-tafsir al-kabir" ("Úlken táfsir"), "Al-jome' al-kabir" ("Úlken toplam"), "Kitob-ul-hiba" ("Hadya kitabı") atlı shigarmaları da bolganlıǵı belgili, biraq olar bizge shekem jetip kelmegen. Sózsiz, joqarıda atları atap ótilgen shıǵarmalarınıń eń úlkeni, shejiresi "Al-jome' as-sahih" bolip esaplanadı. Bul shigarma "Sahih al-Buxariy" atı menen de dúnyaga belgili. Atap aytqanda, 4 tomnan ibarat bul kitapta payǵambarımız Muxammed aleyxissalam hádislerinen tısqarı, islam huqıqtanıwı, islam máresimleri, ádep-ikramlılıq, tálim-tárbiya, tariyx hám etnografiyaǵa baylanıslı maǵlıwmatlar da

berilgen. Oǵan 600 mıń hádisten 7275 eń "sahih" hám 4000 tákirarlanbaytuǵın hádisler kirgizilgen.[138]

Imam Buxariydiń "Sahih al-Buxariy" shıǵarması da tikkeley emes siyasiy áhmiyetke iye bolgan. Ol bul kitaptı hádis iliminde túrli kelispewshilikler hám siyasiy-ideologiyalıq gúresler (máselen, Mútaziliylerdiń Quran "yaratılgan" degen pikiri tarqalgan dáwir) háwij algan waqitta dúzgen.

Ol óz kitabında Payǵambardıń (s.a.v.) hádislerin eń qatań ólshemler tiykarında toplap, sunniylik isenimdi bekkemledi hám jańalıqlarǵa qarsı ilimiy qalqan jarattı. Solay etip, Imam Buxariydiń shıǵarması dáwirdiń siyasiy-ideologiyalıq mashqalalarına qarsı turǵan eń áhmiyetli diniy-siyasiy quralǵa aylangan.

Imam Buxariydiń pikirinshe bolsa hádisler sahihlik dárejesine jetiwi ushin on eki shárti bar bolgan. Bul on eki shárt joqarıda keltirilgen bes tiykarǵı shárttiń tiykarında turadi.[139] Olar tómendegiler:

1. Bir-birinen hádis ráwiyat etip atırgan raviyler bir qalada zamanlas boliwi, eger bir qalada zamanlas bolip jasamagan bolsa, hádis mutassil sanad dep qaralmagan.

2. Bir-birinen hádis ráwiyat etip atırgan ráwiyler bir márte bolsa da ushirasqan boliwi, eger bir qalada jasap ushiraspagan bolsa olardıń bir-birinen hádis ráwiyat etiwi mutassil sanad dep qaralmagan.

3. Roviy (hadis rawayat etiwshi shaxs) hádisti ózine jetkeriwshi rawiydan ijazatan júzbe-júz jaǵdayda awızeki (riwayatan) yamasa jazba tárizde (diroyatan) algan boliwi (bul úsh (1-3) shárt "sanaattıń kóriw, esitiw hám oqiw arqalı baylanısıwı" tiykarında turadi).

4. Ráwiyi musılman bolıwı, dinsiz hám ǵayrı din adamnan hádis qabıl etilmegen.

[138] Buyuk siymolar, allomalar. 1-kitob. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 124.
[139] Manhaju-l-Imam al-Buxoriy fiy tas'hihi-l-ahadisi va-t-ta'liliha. "Doru ibn Hazm".Bayrut 2000. – B71.

5. Ráwiyi balaǵatqa jetken bolıwı, yaǵnıy hádisti yadlap basqalarǵa jetkeriwde juwapkershilikti ańlay alatuǵın jasta bolıwı.

6. Roviy aqıllı bolıwı, aqılı ázzi adamnan hádis ráwiyat etilmeydi.

7. Ráwiyi pasıq bolmawı, pasıq kisiniń hádisi qabıl etilmeydi.

8. Ráwiylerdiń eń isenimli, haqıyqatgóyi, adamgershiligi (bul bes (4-8) shártler "ráwiydiń din hám dúnya islerinde ádil bolıwı" shárti tiykarında turadı).

9. Ráwiydiń yadınıń kúshli bolıwı, yaǵnıy esitken hádisin tiykarǵı halında yadlap alıwı.

10. Ráwiy yadı ápiwayı bolsa esitkenin yadlap jazıp qoyǵan bolıwı (bul eki shárt (9-10) "hádis sanadındaǵı ráwiyler yadınıń mukemmel bolıwı" shárti tiykarında turadı).

11. Hádis sanadı hám teksti qarsılıqtan xalı bolıwı (bul 11-shárt "hádis teksti hám sanadı shuzuz (tarqalıwshılıq)tan xalı bolıwı" shárti tiykarında turadı).

12. Hádis sanadı hám teksti ziyan keltiriwshi sebeplerden xalı bolıwı (bul 12-shárt "hádis óz teksti hám onıń ráwiyleri mártebesine ziyan keltiriwshi sebeplerden xalı bolıwı" shártiniń tiykarında turadı).[140]

Abu Hurayra razıyallahu anhudan ráwayat etiledi: Nábiy sallallahu alayhi wasallam: "Álbette, siz saltanatqa umtılıwshısız hám Qıyamet kúni ókiniw shegiwshisiz![1] Emizgenleri qanday jaqsı, sútten ajıratqanları qanday jaman!"[2] Bul hádisti al-Buxariy ráwayat qılǵan (7148).

[1] Bul uqıpsız yamasa ılayıqsız húkimdarlar hákimiyatqa eriskeninen ókiniw shegiwlerin názerde tutadı.

[2] Bul jerde Nabiy sallallahu alayhi wa sallam hákimiyat hám onıń menen baylanıslı bolǵan shahwattı qanaatlandırıw imkaniyatların náreste emiziw dáwirine uqsatpaqta, bul oǵan lázzet beredi, hákimiyattan mahrum bolıw,

[140] Abu Fazl Muhammad ibn Tohir. Shurutu-l-aimmati-s-sitta va yalihi shurutu aimmati-l-xamsa. Bayrut 1984. – B18.; Hamza Abdulloh al-Maliyboriy. Manhaju-l-Imam al-Buxoriy fiy tas'hihi-l-ahadisi va-t-ta'liliha. "Doru ibn Hazm".Bayrut 2000. – B366.

húkimdardı óltiriw hám Qıyamet kúninde óz isleri ushın juwap beriwine tuwra keliwi bolsa náresteni kókirekten ajıratıw dáwirine uqsatılmaqta.[141]

Hádis iliminde aldıńǵı qatarda bolǵan, Mawarawnnaxr jeriniń dúnyaǵa tanılıwına sebepshi bolǵan **Imam at-Termiziy** rahmatullohi alayhi hijriy 209-jılı (miladiy 824-jılı) Termiz jaqınındaǵı Bug awılında tuwılıp, sol jerdiń ózine qoyılǵan.

Imam Termiziy 20 jasında Xorasan shayxlarınan Ishoq ibn Rohavayh Marvaziy sıyaqlı alımlardan tálim aladı. 25 jasında Iraktıń Basra qalasına, soń Hijazǵa barıp tálim alıwın dawam ettiredi. Ol kisi Abdullah ibn Muoviya Jumahiy, Ali ibn Hujr Marvaziy, Suwayd ibn Nasr Marvaziy, Qutayba ibn Said Saqafiy hám basqalardan hádis ráwiyat etken. 20 jıl dawamında basqa jurtlarda hádislerdi úyrenip, Termizge hijriy 250-jılı (miladiy 864-jılı) qaytıp keledi.

Imam Buxariy menen hijriy 250-jılı Nishapurda ushırasıp, hádis hám oǵan tiyisli ilimlerdi úyrenip, ol zattıń qolında kamal tapadı. Imam Buxariy Termiziyge qarata: "Sen mennen payda alǵanıńnan góre men sennen kóbirek payda aldım" degen edi.

Imam Termiziydiń shákirtlerinen biri Abu Ahmad Hakim óz ustazı haqqında: "Muhammed ibn Ismayıl Buxariy qaytıs bolǵannan keyin Xorasanda ilim, yadlaw, zuhd hám taqwa boyınsha Abu Iysa Termiziydey hesh kim tabılmaytuǵın edi," degen.

Imam at-Termiziydiń ilimiy miyrasına toqtap ótetuǵın bolsaq, onıń bizge shekem jetip kelgen hám tabılıp basıp shıǵarılǵan 6 shıǵarması barlıǵı málim. Olar:

1. "Jome' as-Sunan." Bul hádisler jıynaǵı Imam at-Termiziy rahimahullahtıń eń ataqli hám ullı shıǵarması esaplanadı. Shıǵarmada úsh mıń toǵız júz eliw altı (3956) hádis bar bolıp, qırıq jeti (47) "kitap" dep atalǵan

[141] «Сахих аль-Бухари». Хадисы №№ 7148, 7149. URL: https://hadis.uk/saxix-al-buxari-xadisy-7148-7149/72854/ (Múrájat sánesi: 07.09.2025)

bólimlerge bólingen. Shıǵarma boljawlarǵa kóre eki mıń eki júz jigirma segiz (2228) bapqa ajıratılǵan.

2. "Ash-Shamoil an-Nabaviya." Bul kitap payǵamberimizdiń (sallallahu alayhi wasallam) sırtqı kórinisleri, kúndelikli ádetlerine baǵıshlanǵan bolıp, "Shamaili Muhammadiya" atı menen Sayyid Mahmud Taroziy rahimahullahtıń awdarma-túsindirmesi sıpatında ózbek tiline de awdarılǵan. Onda 408 ráwiyat bar.

3. "Kitab al-ilal." Hádis ilimi hám ráwiyler haqqındaǵı bul kitaptıń úlken hám kishi nusqaları bolǵan. Olar "Kitab al-ilal al-kabir" hám "Kitab al-ilal as-sagir" dep atalǵan. Ayırım izertlewshiler "Kitab al-ilal al-kabir"di ózinshe shıǵarma dese, "Kitab al-ilal as-sagir"di avtordıń "al-Jome'" shıǵarmasınıń qosımshası - juwmaqlawshı bólegi deydi. Izertlewshiler "Kitab al-ilal al-kabir"diń ekinshi atı "al-Mufrad" bolǵanın atap ótken.

4. "Tasmiyatu ashabi rosulillah" (basqa atı "Asmo as-sahaba"). Onı Ibn Hajar al-Asqaloniy rahimahulloh "Tahzib at-tahzib" kitabında aytıp ótken. Shıǵarmanıń bir qoljazba nusqası Stambuldaǵı "Sulaymaniya" kitapxanasında saqlanadı.[8]

5. "Ar-Ruboiyot fi-l-hadis." Sanaatta tek ǵana tórt ráwiydiń atı qatnasqan hádisler "ruboiyot" dep ataladı. Bul shıǵarmanıń bir qoljazba nusqası Stambuldaǵı "Sulaymaniya" kitapxanasınıń "Jorulloh" fondında saqlanadı. Shıǵarma ózbek tiline awdarılǵan hám onda 177 hádis bar.

6. "As-Sulosiyyot fi-l-hadis." Sanaatta tek ǵana úsh ráwiydiń atı qatnasqan hádisler "sulosiyyot" dep ataladı. Bul shıǵarmanıń bir qoljazba nusqası Stambuldaǵı "Sulaymaniya" kitapxanasınıń "Aya Sofiya" fondında saqlanadı. Imam at-Termiziydiń "Jome' as-Sunan" toplamında tek ǵana bir 2260 tártip nomeri menen keltirilgen hádis "sulosiyyot" esaplanadı.[142]

[142] Ярашев Х. ИМОМ ТЕРМИЗИЙ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ. URL: https://imomtermiziy.uz/uz/news/690 (Múrájat sánesi: 07.09.2025)

(Bir kúni) Abu Maryam al-Azdiy razıyallahu anhu Múawiya razıyallahu anhuǵa: "Men Rasulullah sallallahu alayhi wasallamnıń bılay degenin esitkenmen: "Eger Allah bir adamǵa bir nársede musılmanlar ústinen húkimdarlıqtı berse-de, ol musılmanlardıń mútájlikleri hám qájetliklerinen tosılsa, Qıyamet kúni Allah (da) onıń mútájlikleri hám qájetliklerinen tosadı," - degennen keyin Múawiya bir adamǵa adamlardıń mútájlikleri menen shuǵıllanıwdı buyırdı. (at-Termiziy, 1332).

Imam Termiziy rahimahulloh qaytıs bolıwınan eki jıl aldın kózleri ázzi bolıp qaladı hám hijriy 279 (miladiy 892) jılı Termizde qaytıs boladı.

Abul qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy hijriy 467-jıl rajab ayınıń 27-kúni (1075-jıl 19-mart) Xorezmniń úlken qalalarınan biri - Zamaxshar awılında tuwıldı. Az-Zamaxshariy haqqındaǵı maǵlıwmatlar tiykarınan Orta ásir arab dereklerinde keltiriledi. Ákesi onsha bay bolmasa da, sawatlı, taqıwa, diyanatlı adam bolǵan hám kópshilik waqtın Quran oqıw hám namaz oqıw menen ótkerip, Zamaxshardaǵı bir meshitte imamlıq etken. Az-Zamaxshariydiń anası da taqıwa, dindar hayallardan esaplanǵan.[143]

Mahmud az-Zamaxshariydiń jaslıǵında bir ayaǵı sınıp, mayıp bolıp qaladı hám aǵash ayaqta júredi. Ákesi endi awır miynetke jaramaydı, dep onı tigiwshige shákirtlikke bermekshi boladı. Biraq jaslıǵınan ilimge qızıqqan Mahmud ákesinen medresege oqıwǵa jiberiwin soraydı. Ulındaǵı ilimge bolǵan kúshli ıqlas hám qızıǵıwshılıqtı sezgen ákesi onı Gúrgenjdegi medresege beredi.

Allamanıń óz dáwiriniń ilimlerin tolıq iyelewiñe, alımlıq dárejesine jetiwinde, sózsiz, ustazlarınıń xızmeti júdá úlken bolǵan. Mine, usınday ustazlardan biri - til, sózlik hám ádebiyat tarawında ataqli ilimpaz Abu Mudar Mahmud ibn Jarir al-Dabbiy al-Isfahoniydir (1113-jılı Marwda qaytıs bolǵan). Al-Isfahoniy Xorezmde de bir qansha waqıt jasaǵan. Bul úlkede mutaziliyler táliymatınıń joriy etiliwin de usı Al-Isfahoniy atı menen baylanıslı. Mahmud az-

---

[143] Uvatov U. Mahmud Az-Zamaxshariy. URL: https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/har-kunning-bir-hikmati-bor-zamaxshariy-hikmatlari.html (Múrájat sánesi: 07.09.2025)

Zamaxshariy Baǵdadta shayx ul-islam Abu Mansur Nasr al-Xorisiy, Abu Saad ash-Shaqqoniy, Abul Xattab ibn Abul Batar sıyaqlı ataqli alımlardan hádis iliminen sabaq aldı. Mekkede bolsa nahv hám fiqh boyınsha ilimdi Abu Bakr Abdulloh ibn Talxat ibn Muhammad ibn Abdulloh al-Yabiriy al-Andalusiy, ash-shayx as-Sadiyd al-Xayyatiy, sózlik ilimin bolsa Abu Mansur Mavhub ibn al-Xadar al-Javoliqiy sıyaqlı ataqli ilimpazlardan úyrendi.

Ullı allama ómiri dawamında Marv, Nishapur, Isfaxan, Sham, Baǵdad hám Hijazda jasadı, eki márte Mekkede boldı. Ilimpaz bul jerde ilimiy jumısların dawam ettirdi, arab tili sarf hám nahvi (grammatikası) hám sózligin, jergilikli qáwimlerdiń sheberlik tillerın, naqıl-maqalların, úrp-ádetlerin tereń úyrendi, aymaq geografiyasına baylanıslı bahalı maǵlıwmatlardı topladı.

Arabstan yarım atawında jasap, iri tilshi alım sıpatında "Asos ul-balaǵa" ("Sheshenlik tiykarı"), "Alfoiq fi ǵaribil-hadis" ("Hádistegi biytanıs sózlerdi ózlestiriwshi") sıyaqlı ájayıp shıǵarmalar jaratıp arab til bilimi pániniń rawajlanıwına múnásip úles qostı. Zamaxshariy óziniń "Al-jilob valamkina valmiey" yamasa "Kitobu asmo il-adviya val-jibol" ("Taw, mánzil hám suwlar" yamasa "Dári-dárman hám tawlardıń atları kitabı") sıyaqlı toponomikalıq shıǵarmaların dóretti. Onıń "Muqaddamat ul-arab" ("Ádebiyat kirisiw sózi"), "Al-mustaqso fi amsol il arab" ("Arab maqalların juwmaqlawshı"), "Navobig ul-kalim" ("Danalıq sózler"), "Maqomat az Zamaxshariy" ("Zamaxshariy maqamları"), "Atvoq uz-zaxab fil mávoiz val-xutab" ("Násiyat hám wazlardıń altın monshaqları") shıǵarması menen ádebiyattanıw pánin rawajlandırdı. Ásirese, onıń sońǵı shıǵarması kórkem prozanıń joqarı úlgileri bolıp esaplanadı. Zamaxshariydiń arabsha divanı da bar bolıp, lirikalıq, filosofiyalıq qosıqlar, qasıydalar, faxriyalar, marsiyalar hám qosıq túrindegi xatlardan ibarat.

Az Zamaxshariydiń kóplegen shıǵarmaları arab tili hám grammatikasına baǵıshlanǵan. Atap aytqanda, "Al-Mufassal" shıǵarması bir yarım jıl ishinde, 1121-jılı Mekkede jazılǵan.

"Al-Mufassal" Shıǵısta hám Batısta arab tili hám grammatikasın tolıq úyretetuǵın iri shıǵarma sıpatında belgili. Arab tili grammatikasına baǵıshlanǵan "Al-Mufassal" kitabı áhmiyeti boyınsha arab alımı Sibavaxxtıń shıǵarmalarınan keyin ekinshi orındı iyeleydi, dep esaplanadı. Onıń ruwxıylıq hám ruwxıy mádeniyat haqqındaǵı pikirleri ádep-ikramlılıq, tárbiya, násiyat sheńberinde bayan etilgen. Mısalı, ol maqtawǵa, jalǵan maqtanıshqa, kóp sóylewge hám bos gápke berilmewge shaqıradı: "Eger kimde-kim óziniń kelip shıǵıwı menen maqtansa, bul saǵım sıyaqlı sırtqı kóriniske iye," "Haqıyqatlıq hám namıs jolı toǵaydaǵı arıslannıń qádemi menen teńlesedi," **"Sawdagerdiń húrmeti hám abırayı onıń qaltasında, alımnıń bolsa - kitabında"**, "Til arqalı (ruwxıy) járdem materiallıq járdemnen ústin."[144]

Az Zamaxshariydiń ómir hám adamlar haqqındaǵı ayırım naqılları:

Bárqulla birewdi qaralaytuǵın adam joqarı tabıslarǵa erise almaydı, dál qatıranda aǵartatuǵın hesh nárse bolmaǵanınday.

Hár qanday isti baslawdan aldın Allahtıń razılıǵın oyla. Bolmasa qılǵan islerińniń hámmesi paydasız bolıp, zaya ketedi.

Dál tumawlı adam gúldiń iyisin sezbegeni sıyaqlı, aqmaq adam danalıq lázzetin bilmeydi.

Kim óz nápsi-bálesi hám arzıw-háwesiniń duzaǵına túsip qalsa, ol sózsiz ózin tereń túpkirge taslaǵanı anıq.

Óz nápsińe biylik ete almasan, ol seni óz biyligine aladı. Bolmasa onnan jeńilip, uslap tura almaysan.

Para tek ǵana ádalatsızlıq hám zalımlarǵa járdem beriwshi.

Ótkir qılıshtıń basqa tiyetuǵın soqqısı geypara nadanlardıń hákimiyatı astında boysınıp júrgennen artıq.

[144] Mahmud az-Zamaxshariy. URL: https://arboblar.uz/uz/people/makhmud-az-zamakhshari (Múrájat sánesi: 07.09.2025)

Haqıyqat hám ádalat penen durıs siyasat júrgizbegen hár bir basshı qattı azap-aqıret hám bálege giriptar boladı.[145]

Dereklerde Burhaniddin (Burhaniddin val milla - din hám musılmanlardıń dálili, dálili. Orta ásirlerde islam ilimlerinde joqarı dárejege erisken alımlardı usınday at penen atağan) Marǵinaniydiń tolıq atı **Ali ibn Abu Bakr ibn Abduljalil Farǵoniy Roshidoniy Marǵinoniy** sıpatında keltiriledi. Onıń nisbesinen alımnıń házirgi Ferǵana wálayatınıń Rishton rayonında tuwılǵanın kóriw múmkin. XIX ásir aqırında jasap ótken hanafiy alımı Abdulhay Laknaviy Burhoniddin Marǵinoniydiń fiqh iliminen tısqarı tafsir, hádis sıyaqlı basqa islam ilimleri boyınsha da jetik alım ekenligin atap ótedi.[146]

Alımnıń tuwılǵan sánesi haqqında dereklerde hár túrli maǵlıwmatlar ushırasadı. Burhaniddin Marǵinaniydiń ómiri hám ilimiy xızmetine tiyisli izertlewlerde kóbinese 515/1123-jıl keltiriledi. Sebebi Abu Tahirxojanıń "Samariya" shıǵarmasında alımnıń 515/1123-jılı tuwılǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat beriledi. Biraq ÓzRIA Abu Rayxan Beruniy atındaǵı Shıǵıstanıw institutı shıǵıs qoljazbaları ǵáziynesinde saqlanıp atırǵan "Al-Hidoya"nıń áyyemgi qoljazba nusqasında hám Mahmud Afandi Hamzawiydiń "Misbohud diroya fi istilohil Hidoya" shıǵarmasında alımnıń tuwılǵan sánesi 511/1118-jıl dep kórsetilgen.

Alımnıń jasaǵan ortalıǵın seziw ushın usı shama menen alınǵan dáwir de jeterli. Sol sebepli, Burhaniddin Marǵinaniydiń tuwılǵan waqtın ol haqqındaǵı barlıq maǵlıwmatlarga sáykes keletuǵın dáwir aralıǵı, yaǵnıy miladiy XII ásirdiń birinshi sháregi dep belgilew maqsetke muwapıq. Faqihtiń Roshidoniy nisbası Marǵinoniy nisbasınan aldın bolıwınıń sebebi, bir tárepten, alımnıń házirgi Ferǵana wálayatınıń Rishton rayonı aymaǵında tuwılǵanı bolsa, ekinshi tárepten,

---

[145] Uvatov U. Mahmud Az-Zamaxshariy. URL: https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/har-kunning-bir-hikmati-bor-zamaxshariy-hikmatlari.html (Múrájat sánesi: 07.09.2025)

[146] Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи торожим ал-ҳанафия / Аҳмад аз-Заъбий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дорул Арқам ибн ал-Арқам, 1418/1998. –Б.201.

Orta ásirlerde Rishton Margilannan da úlkenrek qala bolganı ushın aldın atap ótilgen bolıwı da múmkin.[147]

Marǵinoniy "Fiqh" baǵdarı boyınsha "Bidoyatul mubtadiy," "Kifoyatul muntahiy," "Nashrul mazhab," "Kitabul mazid," "Manosikul haj," "Mazid fi furú al-hanafiy," "Kitabut tajnis val-mazid" sıyaqlı kitaplar jazǵan. Orta ásir shıǵısınıń ullı faqihı "Al-Hidoya"sınıń hár bir kitabı (bólimi) islam nızamshılıǵınıń belgili bir tarawı sıpatlamasına baǵıshlanǵan. Alım belgili bir huqıqıy normanı qollap-quwatlaytuǵın derek sıpatında Muhammed (s.a.v.), sahabalar hám basqa faqihlar, sonıń ishinde, mawarawnnaxrlı qurdaslarınan dálil keltiredi.

Marǵinaniydiń jazǵan tórt tomlıq "Al-Hidoya" kitabı áhli sunna baǵdarında hanafiy mázhabı boyınsha áhmiyetli hám tolıq huqıqıy kodeks sıpatında 57 kitap, júzlegen bap hám bólimnen quraladı, miyras huqıqınan basqa, islam huqıqınıń barlıq tarawların qamtıp aladı. Miyras huqıqın óz kitabına kirgizbegeniniń sebebi, Imam Aǵzam Abu Hanifa miyras máseleleriń ǵárezsiz pán sıpatında fiqh iliminen bólip, onı "Al-Faroiz" dep ataǵan. Bunnan tısqarı, Burhoniddin Marǵinaniydiń miyras ilimine tiyisli "Majmuul usmoniy" shıǵarması da bar. "Al-Hidoya" basqa fiqhiy dereklerden logikalıq hám temalar boyınsha tártipleniwi menen ayırıladı. Bul qádir-qımbatı joq huqıqıy nizamlar Marǵinaniy qaytıs bolǵannan keyin de mıń jıl dawamında óz áhmiyetin joǵaltpaǵan. Onıń jumısı alımlar tárepinen tereń úyrenilgen hám kóp márte túsindirme jazılǵan. Sebebi onda áhmiyetli hám ózekli belgi turmıslıq máseleler sheshilgen bolıp, házirge shekem ámeliy qollanba sıpatında paydalanılmaqta.

"Al-Hidoya"nıń arab tilindegi teksti 4 tomnan ibarat bolıp, onıń hár bir tomı sháriyat kózqarasınan ibadat hám jámiyetlik turmıstaǵı hár túrli máselelerdiń huqıqıy sheshimine baǵıshlanǵan.

Birinshi tomı 5 kitaptan ibarat bolıp, dáret hám ámeliy ibadatlar namaz, oraza, zeket hám hajǵa baǵıshlanǵan. Bul tom 47 bap hám 37 bólimnen ibarat.

[147] Ботиров Б. БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ ҲАЁТИ ВА "АЛ-ҲИДОЯ" АСАРИНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ. URL: https://www.bukhari.uz/?p=43695 (Мурожаат санаси: 03.09.2025)

Ekinshi tomǵa neke, emiziw, talaq, qullardı azat etiw, tawıp alınǵan balalardıń násibin anıqlaw, tawıp alınǵan zat, qashıp ketken qullar, biydárek joǵalǵanlar hám joǵalǵan buyımlar, sherikshilik shártleri, waqıp huqıqı sıyaqlı máseleler kirgizilgen. Bul tom 60 bap, 36 bólimnen ibarat.

Úshinshi tom 14 kitaptı óz ishine aladı. Bular: alıw-satıw, aqsha máseleleri, kepillik, aqshanı birewge ótkeriw, qazı wazıypaları, gúwalıq, berilgen gúwalıqtan bas tartiw, wákillik, dawa, iqrar boliw, jarası, bir iste aqsha menen sherik boliw, aqshanı saqlawǵa beriw, qarız beriw, sawǵa, ijara, belgili shárt tiykarında sheklengen azatlıq berilgen qullar, wáliylik (patronat), májbúrlew, qáwenderlik, qismen azat bolǵan qullar hám basqınshılıq haqqındaǵı máseleler orın alǵan. Bul tomda 36 bap, 37 bólim bar.

Tórtinshi tomda bolsa, shapaat etiw shártleri, miyrasti bólistiriw, diyxanshılıq hám baǵshılıqqa baylanıslı shártnamalar, qurbanlıqqa soyılatuǵın janlıqlar haqqında, qurbanlıq etiw shártleri, sháriyatqa qayshı keletuǵın jaǵdaylar haqqında, taslandıq jerlerdi ózlestiriw haqqında, qadaǵan etilgen ishimlikler, ańshılıq, girewge beriw hám alıw, jınayatlar, qun tólew, wásiyat sıyaqlı huqıqıy máseleler jaqtırılǵan. Bul tom 23 bap, 38 bólimnen ibarat.

"Al-Hidoya" avtorı áhmiyetli hám tartıslı máselelerdi jaqtırmaqshı bolǵanda sahabalar, mazhab tiykarın salıwshılar, faqihlar atı, jografiyalıq hám tariyxıy orınlar, túrli topar hám qáwimler atın tilge aladı. Abdulhay Laknaviy óziniń kirisiwinde "Al-Hidoya"nıń birinshi bóliminde tilge alınǵan sahaba hám tobiyn atları 50 den aslam, taypa hám urıwlar atı 12, jografiyalıq hám tariyxıy orınlar atı 55 ekenligin kórsetip, olardıń hár biri haqqında qısqasha maǵlıwmat berip ótken. Ol Marǵinoniydiń shıǵarmasında kelgen 90 nan aslam faqih, imam, mujtahidler, sonıń ishinde, belgili sahaba hám muhaddislerdiń atın hám olarǵa tiyisli maǵlıwmatlardı tilge aladı. Soǵan qaray, "Al-Hidoya" avtorınıń jumısı qanshelli awır hám keń qamrawlı ekenin túsiniw múmkin.[148]

---

[148] Бурҳониддин Марғиноний. Ал-Ҳидоя шарҳи бидоятил мубтадий. – Макка: Мустафо Аҳмад Боз, 1994. – Ж. 3-4. –Б.622.

Burhoniddin Marǵinoniy "Hidoya" shıǵarmasınıń teoriyalıq derekler bulaqların tómendegiler quraydı:

1. Quran ayatları.
2. Rasulullah (s.a.v.) dan rivayet etilgen hádisler.
3. Dáslepki tórt xalifa, sahaba hám tobiyinler rivayatı.
4. Sunniyliktegi tórt mázhab tiykarın salıwshılar Abu Hanifa Numan ibn Sabit, Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris Shafiiy, Malik ibn Anas, Ahmad ibn Hanbaldıń shıǵarmaları hám fiqhiy kóz-qarasları.
5. Abu Hanifanıń shákirt hám safdoslarınan Abu Yusuf, Muhammad, Zufar hám basqa faqihlardıń miynetleri.

Burhoniddin Marǵinoniy "Hidoya" shıǵarmasında teokratiyalıq mámlekettiń sháriy-huqıqıy tiykarların rawajlandıradı. Sonıń ishinde, siyasattı "siyasat: siyasat; ádil sudlawdı ámelge asırıw"[149] dep táriyipleydi.

Burhanuddin al-Marǵinoniy óz dáwiriniń perzenti bolıp, onıń islam huqıqı, sonıń ishinde, xalıqaralıq huqıqqa baylanıslı kózqarasları ózi jasap dóretiwshilik etken dáwirdegi jámiyetlik-siyasiy, huqıqıy, mádeniy-aǵartıwshılıq, ideologiyalıq hám ilimiy ortalıq tásirinde qáliplesken. Olarda sol dáwirdegi mámleketler aralıq qatnasıqlardıń haqıyqatı hám talapları óz sáwleleniwi tapqan. Alımnıń urıs, jihad, basqa dinlerge iseniwshilerge múnásibet, islam ólkelerinde jasawshı ǵayrı dinlerdiń huqıqların qismen sheklew, sonday-aq, murtadlar hám islam mámleketi basshılıǵına boysınbaǵanlarǵa qatań qatnasıw haqqındaǵı pikirler orta ásirler jaǵdayında maqul kórilgen hám sol dáwirde úlken qarsılıq tuwdırmaǵan.[150]

Temaǵa baylanıslı qadaǵalaw sorawları:

1. Orta ásirlerde Oraylıq Aziyadaǵı siyasiy pikirdiń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat bolǵan?

---

[149] Al-Hidayah THE GUIDANCE. -P.394. URL: https://ia600505.us.archive.org/15/items/Hedaya_201703/Hedaya.pdf (Múrájat sánesi: 06.09.2025)

[150] Toshqulov J. BURHANUDDIN AL-MARGHINANI ON THE ATTITUDE OF THE ISLAMIC STATE TOWARDS APOSTATES AND REBELS. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, vol. 3, no. 6, June 2025, pp. 158-63, URL: https://webofjournals.com/index.php/9/article/view/4682 (Múrájat sánesi: 06.09.2025)

2. Abu Nasr Farabiydiń "Pazıl qala xalqınıń kózqarasları" shıǵarmasında alǵa súrilgen "pazıl qala" koncepciyasınıń tiykarǵı principlerın túsindirip beriń.

3. "Qutadǵu bilig" shıǵarmasında Yusuf Xas Hajib mámleket basqarıwınıń qanday tiykarǵı tireklerın ajıratıp kórsetken?

4. Ne ushın Imam Buxariy hám Imam Termiziy sıyaqlı muhaddislerdiń shıǵarmaları siyasiy pikir tariyxında áhmiyetli orın iyeleydi?

5. Nizamulmulktiń "Siyasatnama" shıǵarmasında húkimdar hám hámeldarlar ushın qanday ámeliy kórsetpeler berilgen?

6. Abu Ali ibn Sinanıń siyasiy kózqarasları qanday tiykarlarǵa qurılǵan hám olar medicına ilimi menen qanday baylanıslı?

7. Beruniydiń "Ertedegi xalıqlardan qalǵan esteligler" hám basqa shıǵarmalarında jámiyet hám mámleket haqqında qanday ideyalar alǵa súrilgen?

8. Imam Buxariydiń "Al-Jome' as-Sahih" shıǵarmasınıń hádis ilimindegi ornı menen birge, onıń dáwir siyasiy-ideologiyalıq gúreslerine qanday tásir kórsetkenin túsindirip beriń.

9. Imam Termiziydiń ilimiy miyrası, ásirese "Jome' as-Sunan" shıǵarmasınıń hádisler jıynaǵındaǵı ornı nede? Onıń hádis ilimin rawajlandırıwdaǵı úlesine baha beriń.

10. Mahmud Zamaxshariydiń huqıqtanıw hám ádebiyat tarawındaǵı ideyaları qanday ulıwma tárepleri bar? Onıń danalıq sózlerinde jámiyetke qanday juwmaqlar berilgen?

11. Burhaniddin Marǵinaniydiń "Al-Hidoya" shıǵarması ne ushın islam huqıqtanıwında tiykarǵı derek esaplanadı? Bul shıǵarmanıń ámeliy áhmiyetin túsindiriń.

12. Tekstte keltirilgen orta ásir alımlarınıń (Beruniy, Ibn Sino, Buxariy, Termiziy, Zamaxshariy, Marǵinaniy) kózqarasları búgingi kúnde Ózbekstanda demokratiyalıq-huqıqıy mámleket qurıw ideyaları menen qanday úylesimlilikke iye?

Temaǵa baylanıslı ózbetimshe oqıw temaları:

1. "Shıǵıs Aristoteli" ataǵınıń beriliw sebepleri: Farabiydiń Platon hám Aristotel ideyalarına qatnası hám olardı rawajlandırıwı.

2. Erte orta ásirlerde Oraylıq Aziyada qáliplesken "násiyatnama" janrınıń siyasiy pikir rawajlanıwındaǵı ornı.

3. Farabiydiń "Pazıyletli qala" koncepciyası menen házirgi zaman utopiyalıq teoriyaları arasındaǵı uqsaslıq hám parqlar.

4. Imam Buxariydiń hádis ilimin sistemalastırıwınıń jámiyetlik hám huqıqıy basqarıwǵa tásiri.

5. "Qutadǵu bilig" shıǵarmasında sáwlelengen "makiavellizm" belgileriniń analizi: bar yamasa joq máselesi.

6. Nizamulmulktiń "Siyasatnama" shıǵarmasında alǵa súrilgen korrupciyaǵa qarsı gúres hám mámleket basqarıwın jetilistiriw ideyaları.

7. Burhaniddin Marǵinoniydiń "Hidoya" shıǵarmasınıń mámlekettegi sud-huqıq sistemasına tásiri.

8. Imam Buxariy hádislerinde mámleket basqarıwı hám ádep-ikramlılıq principleri.

9. Imam Termiziydiń hádis ilimine qosqan úlesi: "Jámı as-Sunan" jıynaǵınıń dúziliwi hám áhmiyeti.

10. Mahmud Zamaxshariydiń huqıqtanıwǵa baylanıslı kózqarasları hám "Al-Mufassal" shıǵarmasınıń úyreniliwi.

Temaga baylanıslı test sorawları:

1. Tómendegi qaysı oyshıl "Ekinshi muǵallim" ataǵın alǵan?

a) Abu Ali ibn Sino

b) Abu Nasr Farabiy

c) Abu Rayxan Beruniy

d) Nizamulmulk

2. Yusup Xas Hájibtiń "Qutadǵu bilig" shıǵarması qaysı mámleket húkimdarına usınılǵan?

a) Ǵaznawiyler b) Qaraxaniyler

c) Samaniyler d) Seljukiyler

3. "Qutadǵu bilig" shıǵarmasınıń mazmunı tiykarınan qaysı janrǵa tiyisli?

a) Roman

b) Tragediya
c) Násiyatnama
d) Epos

4. "Pazıyletli qala"nı basqarıwı kerek bolǵan ideal húkimdarda Farabiy neshe pazıylet bolıwı kerek, dep esaplaǵan?
a) 5 b) 8
c) 12 d) 10

5. Ibn Sina pikirinshe, siyasat qaysı ilimge uqsaydı?
a) Astronomiyaǵa
b) Medicinaǵa
c) Logikaga
d) Geografiyaǵa

6. Yusup Xas Hájib "Qutadǵu bilig"de mámleket basqarıwınıń qanday tiykarǵı tireklerın sanap ótken?
a) Ilim, baylıq, kúsh, iyman
b) Ádalat, baxıt (mámleket), aqıl, qanaat
c) Nızam, húkimdar, armiya, xalıq
d) Ilim, óner, ádalat, keńpeyillik

7. Nizamulmulktiń pikirinshe, mámlekette turaqlılıq hám ádalattı támiyinlew ushın eń áhmiyetli shárt ne?
a) Qúdiretli oraylıq húkimet
b) Kúshli armiya
c) Bay ǵáziyne
d) Joqarı ruwxanıylar keńesi

8. Nizamulmulk óz shıǵarmasında húkimdarlarga kim menen keńesiw hám másláhátlesiwdi usınıs etken?
a) Eń jaqın sárkerdeler menen
b) Tek ǵana shańaraq aǵzaları menen
c) Danalar hám aqsaqallar menen
d) Sırt mámleketler elshileri menen

9. Nizamulmulk "Siyasatnama" shıǵarmasın qaysı mámlekettiń siyasiy baǵdarlaması sıpatında jazǵan?
a) Ǵaznawiyler
b) Qaraxaniyler
c) Seljuqiyler
d) Samaniyler

10. Beruniydiń pikirinshe, adamlardıń jámiyette óz-ara birlesiwin májbúr etken tiykarǵı sebep ne?
a) Materiallıq mútájlikler hám azıq-awqat tabıw zárúrligi
b) Dushpanlardan hám jabayı haywanlardan qorǵanıw zárúrligi
c) Din hám isenim birligin saqlaw
d) Bilim alıw hám aǵartıwshılıqqa umtılıw

11. Beruniydiń ideyasına kóre, mámleketti mutlaq hákimler emes, al kimler basqarıwı kerek?

a) Diniy ulamalar
b) Aǵartıwshı patshaları
c) Tájiriybeli áskeriy qomandanlar
d) Sawdagerler hám ónermentler

12. Ibn Sino jámiyetti qanday úsh iyerarxiyalıq toparǵa ajıratqan?
a) Diyxanlar, ónermentler, sawdagerler
b) Ulamalar, húkimdarlar, ápiwayı puqaralar
c) Basqarıwshılar, ónermentler, áskeriyler
d) Baylar, orta qatlam, kámbaǵallar

13. Imam Buxariydiń "Al-Jome' as-Sahih" shıǵarması qaysı waqıtta dúzilgen?
a) Islamda jańa mazhablar payda bolǵan dáwirde
b) Hádis iliminde siyasiy-ideologiyalıq gúresler háwij alǵan waqıtta
c) Islam áleminde tınıshlıq hám tatıwlıq húkim súrgen dáwirde
d) Islam ilimleri dawrı pitiwge jüz tutqan waqıtta

14. Imam Buxariydiń hádisti sahih dep esaplaw ushın ráwiylerdiń bir qalada zamanlas bolıwı hám bir márte bolsa da ushırasqan bolıwı haqqındaǵı shárti qaysı principke tiykarlanadı?
a) Ráwiydiń bilim dárejesi
b) Sánedtiń úzliksiz bolıwı
c) Mátinniń duris bolıwı
d) Ráwiydiń jası

15. Imam Termiziy qaysı shıǵarması ushın Imam Buxariyden "Sen mennen kóbirek payda aldıń," degen maqtawǵa miyasar boldı?
a) "Ash-Shamoil an-Nabaviya"
b) "Kitab al-ilal"
c) "Jome' as-Sunan"
d) "As-Sulosiyyot fi-l-hadis"

16. Mahmud Zamaxshariydiń "Al-Mufassal" shıǵarması qaysı ilim tarawına baǵıshlanǵan?
a) Fiqh
b) Hádis
c) Arab tili grammatikası
d) Filosofiya

17. Zamaxshariydiń pikirinshe, para qanday maqsetler ushın járdem beredi?
a) Ádalattı támiyinlewde
b) Baylıqtı kóbeytiwde
c) Nahaqshılıq hám zalımlarǵa járdem beriwde
d) Jámiyetlik turaqlılıqtı támiyinlewde

18. "Al-Hidoya" shıǵarması qaysı mazhab boyınsha jazılǵan áhmiyetli fiqhiy kodeks esaplanadı? a) Málikiy

b) Hanbaliy

c) Shafiyiy

d) Hanafiy

19. Zamaxshariydiń qaysı shıǵarması arab tili grammatikasına baǵıshlanǵan?

a) "Asos ul-baloǵa"

b) "Al-Mufassal"

c) "Atvoq uz-zahab"

d) "Navobig ul-kalim"

20. Kimniń shıǵarmalarında "basqarıwdıń mánisi azap shekkenlerdiń huqıqların qorǵaw, basqalardıń tınıshlıǵı jolında óz tınıshlıǵın joǵaltıwdan ibarat," dep esaplanadı?

a) Beruniy

b) Ibn Sino

c) Imam Buxariy

d) Burhaniddin Marǵinaniy

GLOSSARIY

Ádalat (Adl): Farabiy, Ibn Sino, Yusuf Xas Hajib hám Nizamulmulk táliymatlarında mámlekettiń tiykarǵı ústini hám basqariwdıń oraylıq talabı. Ol zulımlıqtıń (ádilsizlik) kerisi sıpatında atap ótiledi.

Ahli-Hall val-Aqd: "Sheshim hám baylanıs ieleri" degen mánisti anlatıwshı atama. Olar jámiyettiń en abıraylı, ilimli hám abıraylı wákilleri bolip, xalifanı saylaw yaki oni lawazımınan shetletiw sıyaqlı áhmiyetli siyasiy qararlarda qatnasıw huqıqına iye bolgan.

Apokalipsis: (Lot. Ioann Apokaliptikası) - Dáslepki xristian jazıwlarınan biri bolıp, onda Rim imperiyasınıń qulawı hám baylar ústinen húkim shıǵarılıwı boljangan. Bwl dáslepki xristianlıktın siyasiy tártiplerge salıstırǵanda kritikalıq ruwxın sáwlelendiredi.

Aristokratiya: "Eń jaqsılar" (aqsúyekler yamasa bilimliler) hákimiyatı. Platon bunı ideal basqarıw forması dep bilgen.

Artxashastra - Sanskritshe "Artxa" (siyasiy shólkem/turmıs quralı) hám "shastra" (ilim) sózlerinen alıngan. Bul mámleketti basqarıw, urıs, diplomatiya hám ámeliy siyasat usılları haqqındaǵı fundamentallıq shıǵarma bolıp tabıladı.

Asabiya: Ibn Xaldun teoriyasınıń oraylıq túsinigi. Bul qáwimlik yamasa toparlıq birlik ruwxı, sociallıq birlesiw kúshi bolıp, mámleketlerdiń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám qulawına sebep bolatuǵın tiykarǵı faktor esaplanadı.

Asha (Arta): Zardushtiyliktegi tiykarǵı ádep-ikramlılıq hám siyasiy túsinik. Ol haqıyqatlıq, tártip, ádalat degen mánislerdi ańlatıp, húkimdardıń basqarıwın belgilep beriwshi ilahiy ólshem esaplangan.

Atarakciya: Ellinizm dáwiri (Epikurizm) filosofiyasındaǵı tiykarǵı túsinik. Ruwxıy qáterjamlıq hám táshwishsizlik jaǵdayı. Polis krizisi fonında jeke baxıt hám tınıshlıqtı mámleket iskerliginen ústin qoyıw ideyası.

Atomizm: Lukretsiy Kardıń "Nárselerdiń tábiyatı haqqında" shıǵarmasındaǵı tiykarǵı filosofiyalıq aǵım. Onıń mánisi dúnya tek atomar deneler hám boslıqtan ibarat ekenligi, iláhiy qálew aralasıwısız bar ekenliginde.

Avesta: Zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı. Onda jaqsılıq (Asha) hám jawızlıq ortasındaǵı gúres ideyası, húkimdardıń ádil basqarıwı hám jámiyetlik-siyasiy ierarxiya (Nmana, Vis, Zantu, Dahyu) haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Avilum - Xammurapi kodeksi boyinsha jámiyettegi en jeńillikli klass. Jer iyeleri shańaraqlarınan birinin agzası (patrisiy) bolgan.

Brahmanizm - Áyyemgi Hindstanda b.e.sh. II mıń jıllıqlarda Vedalar tiykarında qáliplesken diniy-filosofiyalıq táliymat. Onda varna sisteması, karma, dxarma hám samsara túsinikleri oraylıq orın tutadı.

Buddizm - b.e.sh. VI ásirde Sidhartxa Gautama (Budda) tárepinen tiykar salınǵan diniy-filosofiyalıq táliymat. Ol varna teńsizligin sınǵa alǵan, "Segizlik jol"dı úgit-násiyatlaǵan hám ómirdegi maqseti Nirvana dep járiyalanǵan.

Dahyu pati: "Avesto"daǵı eń joqarı jámiyetlik-siyasiy birlik - úlke yaki mámleket húkimdarı. Onıń hákimiyatı ilahiylastırılǵan bolıp, Asha principlerin ornatıwǵa xızmet etiwi kerek edi.

Dao ("Jol/Tábiyiy nizam") - daosizmdegi oraylıq túsinik. Ol aspan húkimdarına baylanıslı bolmaǵan nárselerdiń tábiyiy háreketi, joqarı jaqsılıq hám tábiyiy ádillik tımsalı. Mámleketti basqarıwda jasalma nizamlar ornına usi tábiyiylikke súyeniwdi talap etedi.

Daosizm (Lao-szi, b.e.sh. VI ásir) - konfuciylik penen derlik bir waqitta payda bolgan filosofiyalıq táliymat. Onıń tiykarǵı túsinigi - Daoga (tábiyiy nızamlıq) ámel yetiw.

De (Jaqsılıq) - húkimdardıń ruwxiy kúshi hám pazıyleti bolip, ol arqalı nizam hám jazalarsız da xalıqtı basqarıw múmkin. Konfuciy táliymatında basqarıwdıń tiykarǵı elementi esaplanadı.

Demokratiya: "Xalıq hákimiyatı" (polisdiń er jetken barlıq azat xalqı hákimiyatı). Ásirese, Afina polisleri klassik dáwirde gúllep-jasnagan, biraq Platon hám Sokrat tárepinen sınǵa alingan.

Dxarma - Hár bir varna ushın Brahma tárepinen belgilengen turmıs tárizi, minnet hám ádep-ikramlılıq wazıypa. Buddizmde bolsa ol dúnyanı basqarıwshı tábiyiy nızamlılıq hám tábiyiy huqıq sıpatında talqılanadı.

Dike (Ádillik): Áyyemgi grek túsinigi bolip, sociallıq qatnasıqlardaǵı ilahiy yamasa tábiyiy ádillikti anlatadı. Gomer hám Gesiod shıǵarmalarında bul túsinik oraylıq orın tutqan.

Dúnyalıq qala (Civitas Terrena): Avgustinniń táliymatında insannıń gúnakarlıǵı sebepli payda bolgan, materiallıq baylıqqa hám ózine muhabbatqa tiykarlangan jerdegi mámleket. Onıń bar ekenligi waqtınshalıq hám májbúriy zorlıqtı aqlaydı.

Epiktet: Áyyemgi Rimniń belgili stoik filosofi (dáslep qul bolgan). Ol óz kózqaraslarında insannıń erkinlik (bul sózdi óz ıqtıyarı dep túsingen) hám ádep-ikramlılıq jetiklikke umtılıwı áhmiyetli ekenligin atap ótken.

Faqih: Islam huqıqın (Fiqh) jetik biliwshi hám onı ámeliyatqa engiziwshi ilimpaz yaki huqıqtanıwshı. Olar húkimdarlarga siyasiy-huqiqiy máselelerde másláhát beriwshi, Ahli-Hall val-Aqd toparınıń tiykarǵı bólimin quraytuǵın shaxslar.

Pikir - Arabsha "pikir (un) " sózinen alıngan bolıp, "oylaw procesiniń ónimi" mánisin ańlatadı, sonday-aq, usinis, másláhát, niyet sıyaqlı mánislerdi de anlatadı.

Fiqh: Islam huqıqtanıwı; shúriyat normaların ámeliy turmısqa engiziw, talqılaw hám sistemalastırıw menen shuǵıllanatuǵın ilim. Fiqh alımları (Faqihlar) siyasiy máselelerde másláháchiler rolin atqargan.

Firaun - Áyyemgi Mısır despotikalıq mámleketiniń oraylasqan húkimdarı. Ol ózin quyash qudayı (Ra/Amon) nıń balası dep járiyalagan jerdegi quday sipatında súwretlengen.

Fazil Shahar (Al-Madinat al-Fozila): Abu Nasr Farabiy tárepinen ilgeri súrilgen ideal mámleket koncepciyası. Bul qala aqıl, bilim hám ádillik tiykarında basqarıladı, onıń xalqı baxıt-ıǵbalǵa erisiwdi maqset etedi.

Ideya - Keń mániste aldın bar bolmaǵan, ózinde jańalıqtı tasıwshı pikir. Adamlardı uyımlastırıw, jámietlik turmısqa tikkeley tásir ótkeriw qásietine ie bolǵan ullı pikir.

Gerakleopol shahının balasına násiyatları - Ishki qarama-qarsılıqlar hám qatlamlıq gúres kúsheygen dáwirdi sáwlelendiriwshi kitapsha. Húkimdardı "quday jaratqan padanıń" mehriban shopanı sıpatında táriyplegen hám kámbaǵallarǵa qarsı qatańlıq etiwdi másláhát etken.

Gilgamish dástanı - Dúnyadaǵı eń áyyemgi ádebiy shıǵarmalardan biri. Uruk húkimdarı Gilgamishtin ólmeslikti izlewi hám oniń insanıy hám de ilahiy tábiyatın sáwlelendiriwshi, Mesopotamiya siyasiy hám filosofiyalıq kózqarasların ózinde jámlegen.

Hidoya: Burhaniddin Marginaniydiń islam huqıqtanıwı (Fiqh) boyınsha eń abıraylı derek esaplanǵan miyneti. Bul shıǵarma húkimdarlıq dáwirinde Sháriyat nızamlarınıń ámeliy jaqtan qollanılıwın tártipke salǵan.

Hákimiyattıń ilahiy Tábiyiyligi: Shirkewdiń II ásirden keyin rawajlangan tiykarǵı siyasiy dogması. Havoriy Pavel tárepinen úgit-násiyatlangan bul ideya boyinsha, jerdegi hárqanday hákimiyat Qudaydan ornatılgan hám ogan boysınıw shárt.

Sociallıq zárúrlikler: Abu Rayxan Beruniydiń kózqaraslarında insanlar arasındaǵı ayırmashılıqlardıń bar ekenligine qaramastan, adamzat jámiyetiniń payda boliwi hám birge jasawga iytermeleytuǵın tiykarǵı sebep sipatında tán alınǵan faktor.

Eki qılısh teoriyası: Orta ásirlerde Shirkew hám Mámleket ortasındağı múnásibetti belgilewshi teoriya. Ogan muwapıq, Quday eki qılıshtı (ruwxiy hám dúnyalıq hákimiyattı) shirkewge bergen. Shirkew dúnyalıq qılıshtı monarxlarga oni shirkew mápleri jolinda paydalanıwları ushin tapsırgan.

Quday qalası (Civitas Dei): Avreliy Avgustin doktrinasındağı ádil adamlar, Quday tańlagan bendeler hám Shirkew jámááti. Bul jerdegi Dúnyalıq qalağa qarama-qarsı qoyılğan aspan ádalatı hám tınıshlıq tımsalı.

Quday qalası (Civitas Dei): Avreliy Avgustinniń tiykarğı shığarması hám koncepciyası. Onda Qudaydıń húkimdarlığı astındağı ádalatlı ruwxıy mámleket penen jerdegi gúnakar dúnyalıq mámleket (Civitas Terrena) bir-birine qarama-qarsı qoyılğan.

Ius Naturale: (Tábiyiy huqıq) - Áyyemgi Rimde, ásirese Ciceron tárepinen rawajlandırılgan túsinik. Ogan kóre, huqıq insaniyattıń shártli kelisiwi emes, al tábiyatqa tán bolgan joqarı aqıl (logos) tárepinen belgilengen ádillik esaplanadı.

Jen ("Insandı súyiw/Adamgershilik") - Konfuciy táliymatınıń oraylıq ádep-ikramlılıq qağıydası. Ol insan múnásibetleriniń tiykarın quraytuğın jaqsılıq, miyrim-shápáát hám ádeplilikti ańlatadı.

Ka principi - Insan minez-qulqınıń ózine tán ólshemin kórsetiwshi túsinik. Pazıyletli hám ádalatlı minez-qulıqqa sáykes keliw zárúrligi "Ptaxotep úgitleri"nde tiykarlap berilgen.

Karma - Niyet hám maqset bar bolgan hár qanday háreket. Ol hár bir insannıń keyingi ómirdegi tágdirin (reinkarnaciya) belgileytuğın sebep-nátiyje nızamın ańlatadı.

Kautilya (Chanakya) - Hákimshilik saltanatınıń wáziri hám másláháchisi (b.e.sh. IV ásir). Onıń atı menen baylanıslı bolğan siyasat hám basqarıw óneri haqqındağı realist-pragmatik kitapsha - "Artxashastra"nıń avtorı.

Konfuciylik (Ru) (Konfuciy, b.e.sh. 551-479) - Áyyemgi Qıtay siyasiy hám filosofiyalıq táliymatınıń tiykarı esaplanadı. Jámiyetti ádep-ikramlılıq normaları (Li) hám jaqsılıq (De) tiykarında basqarıwdı, mámleketti úlken shańaraq sıpatında túsiniwdi (patriarxal-paternalistik ideya) úgit-násiyatlaydı. Hákimiyattıń tiykarǵı kúshi nızamlar hám jaza emes, al órnek hám tárbiya dep esaplaydı.

Koncepciya - Qanday da bir hádiyseni túsiniw, túsindiriwdiń belgili bir usılı, tiykarǵı kózqaras, olardı táriyiplewdiń bas ideyası yamasa jetekshi pikir, princip.

Kosmopolitizm: (lat. Cosmopolis - "kosmos qalası") - stoiklerdiń ideyası bolıp, insan ózin belgili bir mámlekettiń emes, al pútkil álemniń puqarası dep biliwi kerekligin ańlatadı.

Legizm (Fa mektebi) (Shan Yan, b.e.sh. 390-338; Xan Fey) - Áyyemgi Qıtaydaǵı siyasiy-huqiqiy táliymat. Ol nizamlar (Fa) hám qattı jazalawlarga tayanatuǵın, kúshli oraylasqan mámleket hákimiyatın qatań basqarıwdıń tiykarǵı quralı dep esaplaydı. Konfuciyliktin ádep-ikramlılıq basqarıwına pútkilley qarsı turgan.

Lex Aeterna (Máńgilik nızam): Foma Akvinskiydiń nızamlar ierarxiyasında eń joqarı orında turıwshı, sheksiz, universal nızam. Bul Qudaydıń aqılı hám álemdi basqarıwı.

Lex Aeterna: (Máńgi nizam) - Shirkew táliymatındaǵı túsinik. Ol Qudaydıń joqarı aqılı hám erk-ıqrarın kórsetiwshi universal nızam bolıp, barlıq nızamlardıń deregi esaplanadı.

Lex Frumentaria: (Nan haqqındaǵı nizam) - Gay Grakx tárepinen usinis etilgen nizam bolıp, ogan kóre Rimde jasaytuǵın jarlı puqaralarga nandı arzan bahalarda satıw belgilengen. Bul populyarlar háreketiniń jámiyetlik-siyasiy ilajı edi.

Lex Naturalis (Tábiyiy nızam): Máńgi nızamnıń insan aqılı menen ańlaw múmkin bolgan bólegi. "Jaqsılıqqa umtılıw hám jamanlıqtan qashıw"

sıyaqlı tiykarǵı ádep-ikramlılıq talapların óz ishine aladı. Mámleket nızamları (Lex Humana) usı tábiyiy nızamnan kelip shıǵıwı kerek.

Li (Udum/Ritim/Ádep-ikramlılıq norması) - konfuciyliktegi oraylıq túsiniklerden biri. Ol adamlar arasındaǵı sociallıq múnásibetlerdi, húrmet, boysınıw hám wazıypalardı qamtıp alıwshı qatań tártipke salınǵan ádep-ikramlılıq standartları sisteması. "Húkimdar húkimdarlıq, puqara puqaralıq, ata-analıq, perzent perzentlik etiwi zárúr" tezisi usi túsinikti anlatadi.

Logos: Geraklit filosofiyasında barlıq nárselerdi, sonıń ishinde, mámleket hám huqıqtı basqaratuǵın ulıwma nızam yamasa oylaw. Geraklit insan nizamları ilahiy logostan azıqlanatuǵının atap ótken.

Lugal - shumer tilinde "úlken adam" mánisin anlatıwshı, dáslep áskeriy jolbasshi bolgan, keyin ala qala-mámlekettiń hákimshilik húkimdarına aylangan joqarı hámeldar.

Lun Yuy ("Sóylesiwler hám danalıq sózler") - Konfuciy táliymatınıń tiykarǵı kitabı bolip, Konfuciy hám oniń shákirtleriniń sáwbetleri hám pikirlerin óz ishine aladı.

Maat - Haqıyqatlıq, ádillik hám ádil sudlaw tımsalı esaplangan quday. Firaun hákimiyatı hám barlıq huqiqiy tártiplerdiń tiykarı bolgan tábiyiy-ilahiy ádillik qaǵıydası.

Másláhát (Shora): Mámleket basqarıwındaǵı áhmiyetli islamlıq princip. Húkimdardıń (xalifanıń) qarar qabıl etiwden aldın musılmanlar jámááti wákilleri yaki ilimli adamlar menen másláhátlesiwi zárúrligin ańlatadı.

Mazhab: Fiqh tarawındaǵı huqiqiy-diniy mektepler (máselen, Hanafiy, Molikiy, Shafiiy, Hanbaliy). Siyasiy jaqtan bul mazhablardıń hákimiyat tárepinen tán alınıwı belgili bir mámlekettegi huqiqiy tártipti belgilegen.

Melamma - Shaxtıń denesi átirapınan tarqalgan sáwle yamasa nur. Bul sıyqırlı kúshke ie ekenligin, basqa adamlardan energiya hám potencial menen ajıralıp turatuǵının ańlatqan.

Mesopotamiya - Áyyemgi greksheden "Eki dárya arasındaǵı mámleket" (Dajla hám Furot) degen mánisti anlatadı. Bul aymaqta Shumer, Akkad, Assuriya hám Bobil sıyaqlı iri civilizaciyalar rawajlangan.

Mif - grekshe "mythos" sózinen kelip shiqqan bolıp, ápsana, ráwiyat degen mánisti anlatadı; alǵashqı jámiyette tábiyat, jámiyet hám siyasiy hákimiyat hádiyselerin obrazlar hám simvollar arqalı túsindirip beretuǵın, dálillewdi talap etpeytuǵın haqıyqat sıpatında qabıl etilgen jámiyetlik sananıń forması.

Mifologiya - Grekshe "mythos" (ápsana) hám "logos" (táliymat) sózlerinen quralgan bolıp, mifler toplamı hám de olardı úyreniwshi pán sıpatında túsiniledi; áyyemgi siyasiy hám huqiqiy túsiniklerdi qáliplestiriwde tiykargı ideologiyalıq derek bolip xizmet etken.

Moizm (Mo-szi, b.e.sh. 479-400) - konfuciylikke qarsı bolgan filosofiyalıq táliymat. Onıń tiykarǵı ideyaları "ulıwma mehir-muhabbat hám óz-ara paydalılıq" (Aspan hámmege teń payda keltiredi) hám "qábiletlerdi húrmet etiw" (kelip shıǵıwına qaramastan joqarı lawazımlarǵa kóteriw) principleri bolıp tabıladı. Ol mámleket kelip shıǵıwınıń shártnamalıq teoriyasın alǵa qoyǵan.

Moniylik: Iranda payda bolıp, Orta Aziyada tarqalgan dualistik din. Onıń orayında Jaqtılıq hám Qarańǵılıq, Jaqsılıq hám Jamanlıq ortasındaǵı gúres ideyası jatadı, bul bolsa mámlekettiń ádep-ikramlılıq-diniy maqsetlerin belgilep bergen.

Mushkenum - Xammurapi kodeksindegi orta jámiyetlik klass. Erkin bolgan, biraq jerge iye bolmagan puqara (plebey) esaplangan.

Muallimi Soniy (Ekinshi mugallim): Farabiyge berilgen at. Onıń grek filosofları (tiykarınan, Aristotel - Birinshi Ustaz) shıǵarmaların tolıq

ózlestirip, olardıń ideyaların Islam dúnyasına engizgeni ushın usılay atalǵan.

Teoriya - Ilimiy bilimniń jetilisken forması. Barlıqtıń belgili bir tarawındaǵı nızamlı hám áhmietli baylanıslardı bir pútin halda sáwlelendiredi. Waqıya-hádiyseler haqqındaǵı ulıwmalastırılǵan pikir, pikirlewge tiykarlanǵan bilim.

Paternalizm - latınsha "pater" sózinen alıngan bolıp, ata degen mánisti anlatadı; siyasiy oy-pikirde húkimdardı "xalıq atası" sıpatında súwretlew, mámleketti bolsa puqaralardıń turmısın tártipke salıwshı hám olardı qorǵawshı dúzilme sipatında túsindiriwshi kózqaraslardı bildiredi.

Patrisiyler: (Lat. Patricius, pater - "ata" sózinen) - Áyyemgi Rimde húkimdar qatlamdı qurawshı tiykargı rim shańaraqlarına tiyisli shaxslar. Dáslep olar tolıq siyasiy hám puqaralıq huqıqlarına iye bolgan.

Plebeyler: (lat. plebs - "ápiwayı adamlar") - Áyyemgi Rim xalqınıń dáslepki dáwirde patrisiylerden parıqlı túrde siyasiy huqıqlarga iye bolmagan qatlamı. Olar keyin huqiqiy teńlik ushin gúres alıp bargan.

Polis: Áyyemgi Greciyadaǵı ǵárezsiz qala-mámleket. Siyasiy turmıstıń tiykarǵı orayı bolıp, óziniń ǵárezsiz basqarıwı, nizamları hám puqaralar jámáátine iye bolgan.

Politiya: Aristotel tárepinen ideal (duris) basqarıw formalarınan biri dep esaplangan. Bul demokratiya hám oligarxiyanıń aralaspası bolıp, onda orta dárejeli múlk iyeleri húkimdarlıq etedi hám mámleket turaqlılıǵı támiyinlenedi.

Pontifikat: Rim papasınıń joqarı shirkew hákimiyatı hám oniń xizmet dáwiri. Orta ásirlerde pontifikat tek ruwxanıy emes, al Evropanıń eń iri siyasiy kúshi esaplangan.

Principat: (lat. princeps - "birinshi puqara") - Rim imperatorlıǵı dáwiriniń dáslepki basqıshi (b.e.sh. 27-jildan), hákimiyat áste-aqırın bir

shaxs qolina óte baslagan hám imperator ózin Respublika dástúrlerin húrmet etetuǵin "birinshi senator" sipatında kórsetken sistema.

Principat: Rim imperatorlıǵı dáwiriniń dáslepki basqıshı. Bul dáwirde hákimiyat jeke shaxs qolina ótken bolsa da, imperator ózin Respublika dástúrlerin saqlawshı "birinshi puqara" (princeps) sipatında kórsetken.

Ptaxotep úgitleri - Áyyemgi Pachalıq dáwirine tiyisli eń áyyemgi siyasiy-diniy hújjetlerden biri. Onda sociallıq teńsizlik zárúrligi, tómengi qatlamnıń joqarıǵa sózsiz boysınıwı hám "ka" principine ámel etiw tiykarlangan.

Áyyemgi Shigis - Mısır, Mesopotamiya, Hindstan hám Qıtay aymaqların óz ishine algan civilizaciya mákanı. Bul jerde dáslepki mámleketler qáliplesip, hákimiyattıń iláhiyligine, jámáátlik hám oraylasqan basqarıwǵa tiykarlangan siyasiy kózqaraslar júzege kelgen.

Áyyemgi Shigis - tariyxiy hám geografiyalıq túsinik bolip, Mısır, Mesopotamiya, Hindstan hám Qıtay aymaqların óz ishine algan civilizaciya mákanın anlatadı; bul aymaqlarda dáslepki mámleketler qáliplesip, hákimiyattıń iláhiyligi, jámiyetlik hám oraylasqan basqarıwǵa tiykarlangan siyasiy kózqaraslar júzege kelgen.

Qutadǵu Bilig (Baxıtqa alıp barıwshı bilim): Yusuf Xas Hajibtiń siyasiy-didaktikalıq shıǵarmasınıń atı. Onda ádalatlı mámleket basqarıwı, húkimdardıń pazıyletleri hám sociallıq ádep-ikramlılıq aǵartıwshılıq (bilim) arqalı támiyinleniwi ideyası jatadı.

Ramzes II - Jana pachalıq dáwiriniń eń qúdiretli firauni. Ol Xett pachası Xattusilis III penen tariyxta belgili bolgan birinshi xalıqaralıq tınıshlıq shártnamasın dúzgen (Kadesh sawashınan soń).

Racional paradigma - latınsha "ratio" sózinen kelip shiqqan bolıp, aqıl hám logika mánisin anlatadı; siyasattı mifologiyalıq hám diniy túsiniklerden jıraq halda, oniń ishki dúzilisi, sociallıq qarama-qarsılıqları

hám institutları arqalı túsindiriwge tiykarlangan ilimiy jantasıwdı bildiredi.

Risolai Tadbiri Manzil (Shańaraqtı basqarıw qollanbası): Abu Ali ibn Sinoniń siyasiy-ádep-ikramlılıq máseleler jarıtılgan shigarmalarınan biri. Onda jeke, shańaraqlıq hám jámiyetlik turmıstı basqarıwdıń racional principleri bayan etilgen.

Samsara - Qayta tuwılıw saqıynası. Ólimnen keyin ruwxtıń (yamasa jannıń) jańa denege ótiwi, karma nızamları menen baylanıslı bolgan azap-aqıretler cikli.

Satrapiya: Ahamoniyler imperiyasında engizilgen hákimshilik-aymaqlıq birlik. Oraylıq Aziya aymaqları da satrapiyalar sıpatında basqarılgan hám olarga satrap (nayıp) tayınlangan.

Senat: Áyyemgi Rimdegi, ásirese Respublika dáwirinde, úlken abırayga iye bolgan joqarı mámleket organı. Ol patrisiylerdiń abıraylı wákillerinen quralgan bolıp, mámleket siyasatın belgilewde tiykargı rol oynagan.

Qala-mámleketler - Mesopotamiya siyasiy dúziminiń tiykarǵı forması. Kishi, ǵárezsiz qalalar bolıp, olar kóbinese gegemonlıq ushin gúresken (misalı, Kish, Uruk, Ur, Lagash).

Sháriyat: Islam huqıq sisteması. Ol Quran, Sunna, Ijmá (ilimpazlar konsensusi) hám Qıyas (analogiya) dereklerine tiykarlangan bolıp, mámleket hám jámiyet turmısınıń barlıq táreplerin (siyasiy hám huqiqiy tártipti de) tártipke salıwshı ilahiy nizamlar toplamı bolip esaplanadı.

Shigis despotiyası - Áyyemgi Misrga tán bolgan mámleket forması. Orayda húkimdardıń tolıq hákimiyatına tiykarlangan birden-bir, oraylasqan basqarıw sisteması.

Shigis despotiyası - grekshe "despoteia" sózinen kelip shiqqan bolip, sheklenbegen hákimiyat mánisin bildiredi; Áyyemgi Shigis mámleketlerine

tán bolgan siyasiy basqarıw forması bolıp, onda barlıq hákimiyat húkimdar qolinda toplangan hám ol qudaylardıń jerdegi wákili sipatında talqılanǵan.

Shora (Keńes): Mámleket basqarıwında qollanılatuǵın áhmiyetli islamlıq princip. Húkimdardıń dana hám aqsaqallar menen másláhátlesip is júrgiziwi Nizamulmulktiń "Siyasatnama" shigarmasında ayrıqsha atap ótilgen.

Sinkretizm: Oraylıq Aziya diniy-filosofiyalıq ortalıǵına tán bolgan hádiyse. Bunda túrli diniy aǵımlar (Zardushtiylik, Buddizm, Moniylik, Xristianlıq) ideyalarınıń bir-biri menen qosılıp ketiwi hám jana aralas isenimler.

Siyasatnama (Siyar ul-Muluk): Nizamulmulktiń belgili shigarması. Bul násiyatnama janrındaǵı shıǵarma bolıp, onda mámleketti basqarıwdıń ámeliy mexanizmleri, wázir hám hámeldarlardıń jumısı jáne oraylıq hákimiyattı bekkemlew usılları sáwlelendirilgen.

Siyasatnama: Shigis Islam mádeniyatına tán janr. Bul mámleketti basqariw óneri, ideal húkimdardıń pazıyletleri, ádalat hám tártip ornatiwga bagishlangan ádebiy-siyasiy shigarmalar bolip tabıladı (misalı, Nizamulmulktiń "Siyasatnama" shigarması).

Siyasiy ideyalar - Insan sanasında siyasiy, húkimdar haqıyqatlıqtı sáwlelendiriwshi, ogan múnásibetin bildiriwshi hám oniń dúnyaqarası, minez-qulqın belgilewshi tiykarlarınan biri bolgan túsinikler.

Siyasiy koncepciya - Birden-bir, belgilewshi reje, tiykargı jetekshi pikir menen sindirilgen, belgili siyasiy mashqalalardı kún tártibine qoyiw hám sheshiw jolların óz ishine algan siyasiy kózqaraslar, ideyalar, maqsetler sisteması.

Siyasiy mif - siyasiy sananıń ózgergen forması bolıp, onda siyasiy haqıyqatlıqtı túsiniw ilimiy analiz benen emes, al simvollar, qaharmanlar obrazı, ápsanalar hám oylap tabıwlar arqalı ámelge asırıladı; siyasiy mif

kóbinese hákimiyattı nızamlastırıw hám galaba xalıqtı mobilizaciyalaw quralı sıpatında qollanıladı.

Siyasiy kózqaraslar - Siyasiy barlıqtı sáwlelendiriwshi hám oni bahalawdi óz ishine algan túsinikler, pikirler. Olar siyasiy haqıyqatlıqqa, hákimiyatqa, siyasiy kursqa qarata múnásibetlerde kórinedi.

Siyasiy táliymat - Arabsha "tálim" sózinen kelip shiqqan bolip, úyretiw, bilim beriw mánisin anlatadi; siyasat, mámleket, hákimiyat hám huqıq haqqındaǵı sistemalı ideyalar jıyındısın bildiredi hám de jámiyette hákimiyattı shólkemlestiriw, oni tiykarlaw hám basqarıw principlerin belgilewge xizmet etedi.

Siyasiy táliymat - Jámiyettiń siyasiy turmısı, siyasat, siyasiy hákimiyat hám siyasiy iskerlik haqqındaǵı teoriyalıq kózqaraslar, qaǵıydalar toplamı; yamasa hár qanday ilimpaz/oyshıldıń siyasat tarawına baylanıslı bir pútin túrde alınǵan kózqaraslar siteması.

Siyasiy táliymatlar tariyxı predmeti - Siyasiy túsinikler, pikirler, kózqaraslar, ideyalar, koncepciyalar, teoriyalar, táliymatlardıń qáliplesiwi, rawajlanıwı hám de ózgeriwi nizamlıqların úyreniw.

Siyasiy pikirlew - Arabsha "tafakkur" sózinen alıngan bolıp, tereń pikirlew hám pikir júrgiziw mánisin bildiredi; jámiyettegi siyasiy qatnasıqlar, hákimiyat, ádillik hám mámleket dúzilisi haqqındaǵı teoriyalıq hám ámeliy kózqaraslar jıyındısın bildiredi.

Sofistler: (B.e.sh. V ásir) Haqı esesine sheshenlik, siyasat hám huqıq máselelerinde tálim bergen danıshpanlar. Olar nizamlardı tábiyat (quday) tárepinen emes, al adamlar kelisimi (shártnama) nátiyjesi dep talqılagan (mısalı, Protagor, Frasimax).

Stoitsizm: Áyyemgi filosofiyanıń bir mektebi (Rimde Seneca hám Mark Avreliy tárepinen rawajlandırılgan). Onıń tiykarǵı mánisi táǵdirge boysınıw, ruwxıy qáterjamlıq (ataraksiya) hám insanlar arasındaǵı ádep-ikramlılıq teńlik ideyaları menen ajıralıp turadı.

Sxolastika: XI-XV ásirlerde Batis Evropada húkim súrgen diniy-filosofiyalıq metod. Bul metod arqalı din aqidaparatı aqıl hám logika (Arastu logikası) járdeminde tiykarlanıwına háreket etilgen (Foma Akvinskiydiń usılı).

Táliymat (doktrina) - 1) Haqiyqatlıqtıń belgili bir tarawi haqqındağı teoriyalıq qağıydalar toplamı. 2) Qanday da bir alım yaki oyshıldıń tiykarğı kózqarasları sisteması.

Tábiyiy huqıq (Ius Naturale): Stoikler hám Xristianlıq tárepinen uliwma qabil etilgen túsinik. Bul huqıq ilahiy aqıl (Logos) yaki tábiyat nızamı sıpatında belgilengen bolıp, hámme ushın universaldir.

Talion (Teń Qasos) - Xammurapi kodeksinde qollanilgan jaza tayınlaw principi. Oǵan kóre, jaza sharası jınayat nátiyjesinde jetkerilgen zıyanǵa tolıq sáykes keliwi kerek ("qanǵa-qan, janǵa-jan"), biraq sociallıq qatlamǵa qarap qollanılıwı parıqlanǵan.

Táńiriylik: Áyyemgi túrkiy hám mongol xalıqlarınıń monoteistlik isenim sisteması. Onıń siyasiy mánisi húkimdar (Qaǵan) hákimiyatınıń tikkeley Kók Táńiriniń erki menen beriliwin názerde tutadı.

Teologiyalıq paradigma - grekshe "theos" (quday) hám "paradeigma" (andaza) sózlerinen alıngan bolıp, siyasat hám hákimiyattı ilahiy qálew menen baylanıstırıp talqılawshi qatnasıqtı anlatadı; Áyyemgi Shigis siyasiy oy-pikirinde húkimdardıń muqaddesligi hám mámlekettiń ilahiy kelip shiǵiwin tiykarlawda áhmiyetli rol oynagan.

Teologiyalıq siyasiy teoriya: Orta ásirler siyasiy pikiriniń tiykarǵı ózgesheligi. Hákimiyat, huqıq hám mámlekettiń kelip shıǵıwı tikkeley Qudaydıń erki menen baylanıstırıp túsindiriletuǵın teoriya. Siyasat teologiyanıń ámeliy bólegi dep esaplangan.

Tiraniya: Áyyemgi Rim hám Greciyada keń dodalanǵan basqarıw forması. Bul jerde nızamlarǵa emes, al jekke shaxstıń zulım qálewlerine tiykarlanǵan basqarıw názerde tutılmaqta.

Tiraniya: Zulımlı basqarıw. Nızamlarǵa emes, al jeke qálew hám zorlıqqa tiykarlanǵan jeke shaxs hákimiyatı. Platon bunı eń jaman basqarıw forması dep ataǵan.

Umma: Barlıq musılmanlardı birlestiriwshi global, diniy-siyasiy jámáát. Siyasiy hákimiyat usı birden-bir jámááttiń birligi hám abadanlıǵın támiyinlewge qaratılǵan.

Universalizm (Realizm): Sxolastikadagi filosofiyalıq bagdar. Shirkew, mámleket yaki Adamzat sıyaqlı uliwma túsinikler jeke nárselerden ústin hám real bar ekenligin atap ótken. Bul shirkewdiń universal húkimdarlıǵın tiykarlawga xizmet etken.

Uvey ("Hárekecizlik/Aktiv háreketlerden tıyılıw") - daosizmdegi siyasiy princip. Ol húkimdarlardıń xalıqqa qarsı belsendiligin, zulımlıq-zombılıq etiwdi qaralaydı hám mámlekettiń jámiyet turmısına az aralasıwın (passiv basqarıw) úgit-násiyatlaydı.

Varna - Áyyemgi Hind jámiyetinde xalıqtı tuwılıwına qarap ajıratıwshı tórt tiykargı qatlam: Braxmanlar (ruwxanıylar), Kshatriyler (jawingerler/hákimler), Vayshiyler (sawdagerler/diyqanlar) hám Shudralar (xızmetkerler).

Vedalar - Sanskritshe "bilim" mánisin beriwshi, Áyyemgi Hindstan jazba ádebiyatınıń eń áyyemgi estelikleri. Olar "Rigveda" sıyaqlı 4 tiykargı bólimnen ibarat bolıp, brahmanizmniń diniy-filosofiyalıq tiykarın quragan.

Xalifa/Imam: Islam jámáátiniń (Ummaniń) dúnyalıq hám ruwxiy basshısı. Ol paygambar Muxammedtiń jerdegi orınbasarı esaplanadı. Shiyada ol tek Ali áwladınan boliwi shárt bolgan joqarı diniy hám siyasiy basshi.

Xalıq tribuni (Tribunus Plebis): Rim Respublikası dáwirindegi magistratura lawazımı. Ol plebeylerdiń huqıqların qorǵaw ushın shólkemlestirilgen (máselen, agayinli Grakxlar bul lawazımda islegen).

Xammurapi - eramızǵa shekemgi XVIII ásirde pútkil Mesopotamiyanı birlestirgen Bobil pachası. Húkimdarlardı qudaylastırıw dástúrin biykar etip, ózin qudaylar tárepinen qoyilgan ádalatlı basshi dep járiyalagan.

Qaǵan: Túrk qaǵanlıǵında joqarı húkimdar ataǵı. Ol Táńiritaalanıń atınan jerdi basqarıwshı, óz hákimiyatın aspan erki menen legitimlestiriwshi shaxs sıpatında qádirlengen.

Jarlıq (Yarlıq): Kóshpeli mámleketlerde (máselen, Túrk qaǵanlıǵında) húkimdar tárepinen beriletuǵın párman, nizam yaki kórsetpe. Ol Qaǵannıń erk-ıqrarın bildirgen.

Eretikalıq háreketi: Shirkewdiń ámeldegi siyasiy hám materiallıq ústemligine, onıń dúnyalıq islerge aralasıwına qarsı shıqqan diniy-siyasiy aǵımlar (máselen, Valdensler). Olar xristianlıqtıń tiykarǵı jarlılıq hám mánawiyat ideyalarına qaytiwdi talap etti.

Zoon Politikon: (Siyasiy janzat) - Aristotelden ózlestirilip, keyin Rim siyasiy pikirinde qollanilgan atama. Ciceronnıń pikirinshe, mámleket payda bolıwınıń tiykarǵı sebebi adamlardıń mine usı birlikte jasawǵa bolǵan tábiyiy mútájligi.

Zoon Politikon: Aristoteldiń insandı táriplew ushın qollanǵan ataması. "Siyasiy maqluq" yamasa "polisde jasawǵa beyim maqluq" degen mánisti ańlatadı. Bwl insan tek jámiyet (polis) sheńberinde gana óziniń haqıyqıy mánisine erise alıwın bildiredi.

Zulım: Islam siyasiy etikasındaǵı tiykarǵı unamsız túsinik. Hákimiyattıń ádalacızlıǵı, zorlıǵı hám sháriyatqa qarsı háreket etiwi. Kóplegen siyasiy táliymatlarda (sonıń ishinde, Al-Mavardiyde) zulımlıq mámlekettiń qulawına alıp keletuǵın eń qáwipli faktor dep esaplangan.

"Manu nizamları" - b.e.sh. II ásirlerge tiyisli, brahmanizm ideyalarına tiykarlangan áhmiyetli siyasiy-huqiqiy estelik (kodeks). Onda brahmanlardın ústemlik orni hám sociallıq qatlamlasıwı sáwlelendirilgen.

"Óliler kitabı" - Áyyemgi Mısırdıń áhmiyetli jazba esteligi (b.e.sh. XX ásir). Onda o dúnyadaǵı sud procesi, marhumnıń waqıyaları hám barlıq adamlarǵa tiyisli bolǵan hadal minez-qulıq qaǵıydaları súwretlengen.

"Xammurapi nizamları" - eramızǵa shekemgi XVIII ásirdiń iri siyasiy-huqiqiy esteligi bolip, 282 statyadan ibarat. Onda Bobildin absolyut monarxiya forması, sociallıq qatlamlanıw hám huqiqiy normalar tiykarlangan.

USINIS ETILGEN ÁDEBIYAT HÁM DEREKLER.

1. Ózbekstan Respublikasının Konstituciyası. - T.: Ózbekiston, 2019.

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: Oʻzbekiston. 2017.

2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz. 1 jild. –T.: Oʻzbekiston, NMIU. 2017.

3. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2 jild. –T.: Oʻzbekiston, NMIU. 2018.

4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulugʻ xalqning ishi ham ulugʻ, hayoti yorugʻ va kelajagi farovon boʻladi. 3 jild. –T.: Oʻzbekiston, NMIU. 2019.

5. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4 jild. –T.: Oʻzbekiston, NMIU. 2020.

6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. –T.: Oʻzbekiston, NMIU. 2021.

7. Нерсесянц, В.С. История политических и прав.учений: Уч.: В 2 т.Т.2 / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2018. S.352.

8. Ирхин Ю. В. Политология в 2 ч. 1.История политической мысли. 2-е изд., испр. и доп. Учебник для вузов М.: Издателство Юрайт, 2020,S.370.

9. Boboev H.B. tahriri ostida mualliflar jamoasi. Siyosiy va huquqiy taʼlimotlar tarixi. Darslik. TDYUI. –T:. 2003.B.203.

10. Muxiddinova F.A. Siyosiy va huquqiy taʼlimotlar tarixi. Darslik. –T.: TDYUI. 2011. B.376.

11. Ergashev I., Norboyev A., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Jahon siyosiy mafkuraviy taʼlimotlar tarixi. Uslubiy qoʻllanma. Toshkent. 2023.

12. Ergashev I., Abdullayev B., Xudaynazarov A. Siyosatshunoslikka kirish: Oʻquv qoʻllanma (1-qism). –T., 2025. –B.333.

13. Qirgʻizboev M. Siyosatshunoslik. Oʻquv qoʻllanma. –T.: Yangi asr avlodi, 2013.B.524.

14. Quranbaev Q., Mirzaaxmedov K. Siyosatshunoslik. Oʻquv qoʻllanma, –T.: Kamalak. 2013.

15. “Avesto”. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Toshkent, 2001, 15-bet.
16. Abu Ali ibn Sino. Logika. Izbrannыe proizvedeniya tom 1.- Dushanbe, “Irfon” 1980,Str 69-103.
17. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent: YOzuvchi, 2001. – 98 b.
18. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Meros,1993. – 210 b.
19. Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – Toshkent: Yozuvchi, 2001. – B.98.
20. Abu Rayxon Beruniy. 100 xikmat. - Toshkent: Fan, 1999. – B.19.
21. Aristotel. Politika. Soch. v 4 t.–Moskva: Mыsl, 1983.
22. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: YAngi asr avlodi, 2018.-320 b.
23. Boboev H.B. tahriri ostida mualliflar jamoasi. Siyosiy va huquqiy ta’limotlar tarixi. Darslik. TDYUI. –T:. 2003.B.203.
24. Nizomulmulk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-muluk. –Toshkent: Adolat, 1997.
25. Makiavelli N. “Hukmdor”. “Jahon adabiyoti”, 2002 yil. № 9. 192 b.
26. Ma’naviyat yulduzlari” (Markaziy Osiyolik mashhur siymolar allomalar, adiblar). –T:. 1999.
27. Muhitdinova F. “Siyosiy va huquqiy ta’limotlar tarixi”. O‘quv qo‘llanma. TDYUI. –T:. 2003.
28. Muhitdinova F. O‘zbekiston halqlarining siyosiy va huquqiy ta’limotlari tarixi. TDYUI, – T.: 2004.
29. Ismoil Gasprinskiy va Turkiston / Mas’ul muharrir Naim Karimov.–T:. SHarq, 2005. B.288.
30. Temur tuzuklari /Forschadan A.Sog‘uniy va H.Karomatov tarj.; B.Ahmedov tahriri ostida. –Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashr.,1996.
31. Qirg‘izboev M. Partologiya. O‘quv qo‘llanma. –Toshkent: Akademiya, 2007.
32. Sharipov R., Muhitdinova F. O‘zbekiston xalqlari siyosiy – huquqiy ta’limotlari tarixi. TDYUI. –T:. 2004.
33. Sitseron. Dialogi o gosudarstve, o zakonax. –Moskva: 1966.

34. Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. Oʻquv qoʻllanma. –T:. 2002.
35. Oʻzbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Akad. M.M. Xayrullaev tahriri ostida. OOʻYU talabalar uchun oʻquv qoʻllanma. – T.: 1995.
36. Nazarov Q. Gʻarb falsafasi. –T:. 2004.
37. Ergashev I. va boshqalar. Siyosatshunoslik. Oʻquv qoʻllanma. –T:. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
38. Pugachyov V.P., Solovev A.I. Siyosatshunoslikka kirish. –T:. YAngi asr avlodi, 2004.
39. Odilqoriev T., Razzoqov D. Siyosatshunoslik. Darslik. –T:. Oʻqituvchi, 2011.
40. Qayumov A., Ishoqov M., Otaxœjaev A., Sodiqov Q. Qadimgi yozma yodgorliklar. Toshkent, 2000, 135-139 betlar.
41. Qirgʻizboev M.Oʻzbekistonda fuqarolik jamiyati institutlarining shakllanishi va rivojlanishi: dis. siyosiy fan. d-ri. - Toshkent, 2007. – B.342.
42. Qirgʻizboev M. Fuqarolik jamiyati: genezisi, shakllanishi va rivojlanishi.- T.: Oʻzbekiston, 2010.
43. Мартыненко В.В. Гражданское общество. От поли¬тических спекуляций и идеологического тумана к сотсиалному знанию и осознанному выбору М. Академия 2008. - 352 с.
44. Nazarov Q. Gʻoyalar falsafasi. – Toshkent: Akademiya, 2011. – 297 b.
45. Nishanbaeva E. Fuqarolik jamiyati va ijtimoiy sheriklik tamoyillari. –T.: SHarq, 2015.B.174.
46. Saidov A.X., Tadjixanov U.T. Davlat va huquq nazariyasi. T.1. – – Toshkent: Adolat nshriyoti, 2001. – B.238.
47. Muminov A., Nishanbaeva E., Abduxalilov A. Ijtimoiy sheriklik. Uslubiy qoʻllanma. Universitet. T.: 2018.
48. Oʻzbekistonni rivojlantirish strategiyasi. Fuqarolik jamiyati. – T.: “INFO CAPITAL GROUP”.2019. Mualliflar jamoasi.
49. Temur tuzuklari /Forschadan A.Sogʻuniy va H.Karomatov tarj.; B.Ahmedov tahriri ostida. –Toshkent: Gʻ.Gʻulom nomidagi Adabiyot va san’at nashr.,1996.

50. Qirg'izboev M. Partologiya. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Akademiya, 2007.
51. Sharipov R., Muhitdinova F. O'zbekiston xalqlari siyosiy – huquqiy ta'limotlari tarixi. TDYUI. –T:. 2004.
52. Sitseron. Dialogi o gosudarstve, o zakonax. –Moskva: 1966.
53. Skirbekk G., Gile N. Falsafa tarixi. O'quv qo'llanma. –T:. 2002.
54. O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Akad. M.M. Xayrullaev tahriri ostida. OO'YU talabalar uchun o'quv qo'llanma. – T.: 1995.
55. http://www.lex.uz.
56. http://www.prezident.uz
57. http://www.press-service.uz
58. http://www.gov.uz
59. www.ziyonet.uz
60. http://www.ido.rudn.ru.
61. http://www.filam.ru/sait.phg
62. http://www.ziyo.edu.uz
63. http://www.politnauka.org/
64. http://www.politstudies.ru.
65. http://politike.ru

MAZMUNI

KIRISIW..3

1-BAP. SIYASIY TÁLIMATLARDÍŃ TARIYXÍ PÁNINIŃ PREDMETI, MAQSETI HÁM WAZIYPALARI...5

1.1. Siyasiy tálimatlardıń tariyxı pániniń predmeti, obyekti hám wazıypaları.

1.2. Siyasiy tálimatlardıń tariyxınıń siyasiy pánler sistemasında tutqan ornı, dúzilisi hám derekleri.

1.3. Siyasiy tálimatlardıń tariyxın úyreniwdiń metodologiyalıq principlerı.

1.4. Siyasiy hám huqıqıy tálimatlardıń tariyxı oqıw pániniń tiykarǵı metodları hám ondaǵı dáwirlilik.

2-BAP. ÁYYEMGI SHÍǴÍSTTA SIYASIY-HUQÍQÍY TÁLIMATLARDÍŃ PAYDA BOLÍWÍ...27

2.1. Áyyemgi Shıǵısta siyasatqa baylanıslı túsiniklerdiń qáliplesiwiniń tariyxıy hám siyasiy shárt-sharayatları.

2.2. Siyasiy bilimlerdiń qáliplesiwiniń diniy-mifologiyalıq basqıshı.

2.3. Siyasiy pikirdiń baslawı: apsanalar, diniy túsinikler.

2.4. Áyyemgi Shıǵıs mifleri siyasiy-huqıqıy yadıgarlıq sıpatında.

3-BAP. ÁYYEMGI MÍSÍRDAǴÍ SIYASIY PIKIRLER...48

3.1. Áyyemgi Mısırdaǵı dáslepki mámleket hám huqıq haqqındaǵı kóz-qaraslardıń payda bolıwı.

3.2. Áyyemgi Mısır siyasiy tálimatlari. Áyyemgi Mısır patshalıqlarındaǵı jámiyetlik-siyasiy turmıs.

3.3. Mısır firaunlarınıń siyasiy hákimiyatı. Ramzes II dáwirindegi nızamlar, jámiyetlik turmıstı tártipke salıp turıwshı nızam-qaǵıydalar, ádep-ikramlılıq normaları.

4-BAP. ÁYYEMGI BABIL (MESOPOTAMIYA) DAǴÍ SIYASIY PIKIRLER..............67

4.1. Áyyemgi Babildegi jámiyetlik-siyasiy turmıs.

4.2. Áyyemgi Mesopotamiyanıń siyasiy hám huqıqıy kózqarasları - qala-mámleketler hám olardaǵı jámiyetlik-siyasiy tártip.

4.3. Áyyemgi Babil siyasiy táliymatları. "Xammurapi nızamları".
4.4. Jámiyettiń sociallıq qatlamlanıwınan ibarat bolǵan mámleketshilik rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri.
5-BAP. ÁYYEMGI HINDSTANDAǴÍ SIYASIY PIKIRLERDIŃ QÁLIPLESIWI....90
5.1. Braxmanizmniń siyasiy-huqıqıy ideyaları.
5.2. Budda dininiń siyasiy ideyaları.
5.3. "Manu nızamları" - áhmiyetli siyasiy yadgarlıq.
5.4. Kautilya hám onıń Artxashastrası.
6-BAP. ÁYYEMGI QÍTAYDA SIYASIY PIKIRLERDIŃ QÁLIPLESIWI....109
6.1. Konfuciydiń mámleket, siyasat haqqındaǵı ideyaları.
6.2. Mo-szi siyasiy-huqıqıy ideyaları.
6.3. Dao táliymatı.
6.4. Legizm táliymatı.
7-BAP. ÁYYEMGI YUNANSTAN (GRECIYA)DAǴÍ SIYASIY PIKIRLERDIŃ PAYDA BOLIWÍ HÁM RAWAJLANIWÍ...128
7.1. Áyyemgi Yunanstan siyasiy-huqıqıy táliymatlarınıń tiykarǵı baǵdarları hám rawajlanıwı.
7.2. Platonnıń mámleket, nızamshılıq hám siyasat haqqındaǵı táliymatı. Onıń "Mámleket" hám "Nızamlar" shıǵarmalarındaǵı mámleketlik joybarları haqqında.
7.3. Aristoteldiń jámiyetlik-siyasiy kózqarasları.
7.4. Ellinizm dáwiri (eramızdan aldıngı IV ásirden II ásirge shekem) siyasiy-huqıqıy táliymatı.
8-BAP. ÁYYEMGI RIMDEGI SIYASIY TÁLIMATLAR..158
8.1. Áyyemgi Rimdegi siyasiy pikirdiń ulıwma táriypi.
8.2. Lukreciy Kar (b.e.sh. 99-55 jj.) tábiyat, adam máselesi haqqında.
8.3. Ciceronnıń mámleket haqqındaǵı táliymatı.
9-BAP. ORTA ÁSIRLER XRISTIAN SHÍRKEWI WÁKILLERI HÁM OLARDÍŃ KÓZQARASLARÍ..174

9.1. Rim stoicizmi hám onıń mánisi.
9.2. Seneca - rim filosofı hám onıń siyasiy kózqarasları.
9.3. Mark Avreliydiń shirkew haqqındağı pikirleri.
9.4. Xristian jazbaları hám orta ásir diniy kózqarasları. Xristian dininiń tásiri kúsheyiwi hám oğan boysinıwdıń artıwı.
10-BAP. ÁYYEMGI ORTA AZIYADAĞÍ SIYASIY IDEYALAR.................................193
10.1. Áyyemgi dáwir hám erte orta ásirlerde Oraylıq Aziyada siyasiy hám huqıqıy pikirlerdiń rawajlanıwı.
10.2. Oraylıq Aziya aymaqları hududında tarqalğan hár túrli diniy hám filosofiyalıq ağımlar.
10.3. "Avesto", "Ógitnama", Áyyemgi Turanda siyasiy kózqaraslar.
10.4. "Avesto"da jámiyetti basqarıwdıń jámiyetlik-siyasiy formaları.
11-BAP. ORTA ÁSIRLER SIYASIY IDEYALARÍ...222
11.1. Orta ásirlerde siyasiy ideyalardıń qáliplesiwiniń tariyxıy shárt-sharayatları.
11.2. Avreliy Avgustinniń siyasiy doktrinası.
11.3. Foma Akvinskiydiń siyasiy kózqarasları.
11.4. Teologiyalıq siyasat teoriyası. Shirkew hám jámiyet.
12-BAP. ARAB-MUSULMAN SIYASIY TÁLIYMATLARI......................................248
12.1. Arab-musulman siyasiy pikiriniń júzege keliwi hám rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri.
12.2. Musulman siyasiy pikiriniń bağdarları hám mektepleri. Olardıń ózine tán ózgeshelikleri.
12.3. Abul Xasan al Movardiy hám Ibn Xaldunlardıń siyasiy táliymatlari.
13-BAP. ERTE OYANÍW DÁWIRI ORAYLÍQ AZIYA OYLAWSHÍLARÍNÍŃ SIYASIY TÁLIYMATLARI..279
13.1. Orta ásirlerde Oraylıq Aziyadağı siyasiy pikirdiń ózine tán ózgeshelikleri.
13.2. Abu Nasr Farabiy (873-950 jj.) - orta ásirler dáwiriniń eń ullı oylawshılarınan biri. Onıń shığarmalarında siyasat, mámleket haqqındağı táliymattiń islep shığılıwı hám áhmiyeti.

13.3. *Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusup Xas Hajib, Nizamulmulk* shıǵarmalarında siyasat, mámleket haqqındaǵı táliymatlar.
13.4. Imam Buxariy, Imam Termiziy, Mahmud Zamaxshariy, Burxaniddin Marǵinoniy shıǵarmalarındaǵı jámiyetlik turmıs, siyasat, din, ádep-ikramlılıq, huqıq hám mámleket basqarıwı máseleleri.
GLOSSARIY..319
USÍNIS ETILGEN ÁDEBIYATLAR HÁM DEREKLER.......................................331